

МІНІСТЕРСТВО ОСВІТИ І НАУКИ УКРАЇНИ
ЧЕРКАСЬКИЙ ДЕРЖАВНИЙ ТЕХНОЛОГІЧНИЙ УНІВЕРСИТЕТ

ІСТОРІЯ УКРАЇНИ

ПРОБЛЕМНІ ЛЕКЦІЇ для студентів неісторичних спеціальностей вищих навчальних закладів.

За редакцією д.і.н., проф. М. І. Бушина,
д.і.н., проф. О. І. Гуржія

УДК 94(477) (075,8)
ББК 63.3 (4-УКР)
І 90

Рецензенти:

доктор історичних наук, професор *А. Г. Морозов*;
доктор історичних наук, професор *В. В. Гоцуляк*

Авторський колектив:

*О. М. Бут, М. І. Бушин, Ю. І. Вовк, П. І. Губа, І. О. Гуржій,
О. І. Гуржій, З. І. Зайцева, Ю. Ю. Ілляшенко, А. І. Лисенко,
І. В. Перехрест, І. Ю. Стадник, І. Ю. Робак, Л. М. Тептюк,
С. М. Ховрич, О. С. Худoley, Т. Д. Чубіна, О. О. Яшан*

Історія України: проблемні лекції для студентів
І 90 неісторичних спеціальностей вищих навчальних закладів :
навч. посіб. / [О. М. Бут, М. І. Бушин, Ю. І. Вовк та ін.]; за
заг. ред. д.і.н., проф. М. І. Бушина, д.і.н., проф. О. І. Гуржія;
М-во освіти і науки України, Черкас. держ. технол. ун-т.–
Черкаси, ЧДТУ, 2018. – 607 с.
ISBN 978-966-402-125-5

У навчальному посібнику подано загальну характеристику історії України по періодах, висвітлено процес становлення української державності, широку панораму історичного минулого українського народу. Авторський колектив зробив акцент на політичному аспекті історії України.

Для студентів неісторичних спеціальностей вищих навчальних закладів.

УДК 94(477) (075,8)
ББК 63.3 (4-УКР)

ЗМІСТ

ПЕРЕДНЄ СЛОВО.....	4
ЛЕКЦІЯ 1. ВСТУП ДО КУРСУ «ІСТОРІЯ УКРАЇНИ».....	6
ЛЕКЦІЯ 2. СТАРОДАВНЯ ДОБА НА ТЕРИТОРІЇ УКРАЇНИ..	20
ЛЕКЦІЯ 3. КИЇВСЬКА РУСЬ.....	39
ЛЕКЦІЯ 4. УКРАЇНСЬКІ ЗЕМЛІ В СКЛАДІ ВЕЛИКОГО КНЯЗІВСТВА ЛИТОВСЬКОГО Й РЕЧІ ПОСПОЛИТОЇ.....	64
ЛЕКЦІЯ 5. НАЦІОНАЛЬНО-ВИВОЛЬНА ВІЙНА ТА УТВОРЕННЯ КОЗАЦЬКОЇ ДЕРЖАВИ (СЕРЕДИНА XVII - XVIII СТ.).....	99
ЛЕКЦІЯ 6. ПІД ВЛАДОЮ ІНОЗЕМНИХ ДЕРЖАВ (XVIII – XIX ст.).....	123
ЛЕКЦІЯ 7. КАПІТАЛІСТИЧНА ЕВОЛЮЦІЯ УКРАЇНИ У ДРУГІЙ ПОЛОВИНІ XIX ст.: НАПРЯМИ, ОСОБЛИВОСТІ І СОЦІАЛЬНО-ПОЛІТИЧНІ НАСЛІДКИ.....	150
ЛЕКЦІЯ 8. УКРАЇНА НА ПОЧАТКУ XX СТ. (1900-1914 рр.).....	204
ЛЕКЦІЯ 9. ПЕРША СВІТОВА ВІЙНА І УКРАЇНА (1914- ЛЮТИЙ 1917 рр.).....	241
ЛЕКЦІЯ 10. УКРАЇНСЬКА РЕВОЛЮЦІЯ (1917-1921 рр.): ЗДОБУТКИ І ВТРАТИ.....	256
ЛЕКЦІЯ 11. ЗАХІДНОУКРАЇНСЬКІ ЗЕМЛІ У ВИРІ РЕВОЛЮЦІЙНО-ВИЗВОЛЬНИХ РУХІВ.....	295
ЛЕКЦІЯ 12. УКРАЇНА В МІЖВОЄННУ ДОБУ СВІТОВОЇ ІСТОРІЇ (1918-1938 рр.).....	326
ЛЕКЦІЯ 13. ЗАХІДНА УКРАЇНА В МІЖВОЄННИЙ ПЕРІОД..	349
ЛЕКЦІЯ 14. ДРУГА СВІТОВА ВІЙНА (1939-1945 рр.).....	397
ЛЕКЦІЯ 15. УКРАЇНА У ПОВОЄННІ РОКИ (1946 – 1956 рр.)..	424
ЛЕКЦІЯ 16. КРИЗА ТА РУЙНАЦІЯ ТОТАЛІТАРНОЇ СИСТЕМИ.....	458
ЛЕКЦІЯ 17. КРОКИ ДО НЕЗАЛЕЖНОСТІ.....	498
ЛЕКЦІЯ 18. УТВЕРДЖЕНА СОБОРНІСТЬ.....	525
ПІСЛЯМОВА.....	597

ПЕРЕДНЄ СЛОВО

Процес національного відродження незалежної України дав можливість наново переосмислити національне минуле нашої Батьківщини.

За останні роки з'явилося багато історичних досліджень, поширилась велика кількість історичних міфів, і в цьому масиві досить важко розібратися людям, що не мають спеціальної історичної підготовки. Саме тому виникла потреба створити посібник для студентів неісторичних спеціальностей вищих навчальних закладів, в якому подано академічне бачення історичного процесу на території України.

Проблема створення повноцінних навчальних посібників саме для студентів неісторичних спеціальностей вищих навчальних закладів є досить актуальною, оскільки одним із завдань вищої школи є підготовка спеціалістів не лише високого професійного, а передусім, загальнокультурного рівня, формування у майбутніх фахівців, почуття патріотизму та національної гордості за свою рідну державу – Україну, виховання на найкращих зразках духовних надбань українського народу любові до української землі.

В зв'язку з тим, що курс історії України вивчається у середніх навчальних закладах автори прийшли до висновку, що подавати студентам вищих навчальних закладів історію

України в шкільному ракурсі не доцільно, і тому була обрана форма проблемних лекцій.

Наш навчальний посібник написаний також з урахуванням тих суттєвих змін, що відбулися в Україні останнім часом. В ньому розглядаються історичні періоди розвитку українського народу, основні етапи становлення державності, висвітлено основні політичні, економічні, соціальні процеси, що мали місце на українських землях від найдавніших часів до сьогодення. Висвітлюючи сучасний період української історії авторський колектив акцентував увагу на тому, що Україна як самостійна суверенна незалежна держава, прагне до встановлення та розвитку гідних та рівноправних взаємовідносин з іншими державами світу. У навчальному посібнику вдалося обґрунтувати цілісну концепцію історії української державності в контексті сучасної національної політики України.

Заслуговує на увагу і те, що після кожної проблемної лекції розміщено короткі біографічні довідки про видатних представників доби, що допоможе студентам більш повно орієнтуватися в кожному історичному періоді, подано контрольні запитання та список літератури, для самостійної роботи студентів, яка є запорукою успішного вивчення курсу.

Навчальний посібник адресовано передусім студентам неісторичних спеціальностей вищих навчальних закладів. Автори також хотіли б бачити цю книгу в руках майбутніх філологів, дизайнерів, фахівців ІТ-технологій та сфери обслуговування, адже це одна із перших спроб створення у новітній українській історіографії сучасної версії національної історії.

Дуже хотілося б, щоб цей навчальний посібник знайшов свого неупередженого читача.

ЛЕКЦІЯ 1

ВСТУП ДО КУРСУ «ІСТОРІЯ УКРАЇНИ»

План:

1. Історія України як наука та навчальна дисципліна: предмет і завдання вивчення.
2. Історичні джерела. Джерелознавство. Історіографія.
3. Періодизація історії України.

1. Історія України як наука та навчальна дисципліна: предмет і завдання вивчення

Предметом навчального курсу «Історія України» є: по-перше, наука про появу людей на території сучасної України, по-друге, їх розселення та спосіб життя, по-третє, етногенез українського народу, його стосунки з іншими народами, по-четверте, матеріальний та духовний розвиток, боротьба за свою незалежність.

Якщо ми не будемо знати минуле свого народу, то неможливо зрозуміти сучасне, передбачити, а тим більше будувати майбутнє. Історія – це вчитель, збагачений тисячолітнім досвідом людства. Тут варто згадати роздуми історика В.О.Ключевського про роль історії в суспільстві. «... Історія вчить навіть тих, хто в неї не вчиться; вона їх проучає за невігластво і зневагу».

І якщо людина діє поза історією або на перекір їй, завжди буде шкодувати про своє недбале ставлення до неї. І тут хочемо навести слова іспанського філософа, який ще у 1930 році писав: «Історична наука конче потрібна для збереження і продовження зрілої цивілізації не тому, щоб вона давала готові рішення для нових конфліктів, – життя ніколи не повторюється і вимагає завжди нових рішень, – а тому, що вона охороняє нас від повторення помилок минулого, якщо людина або країна здійснила великий шлях

і опинилася в складному становищі, до того ж втрачає пам'ять і не може використати досвід минулого, тоді справи погані».

В чому полягає завдання курсу «Історія України»? Перше, це подати наукову періодизацію історії України, характерні риси основних періодів української історії, як визначальні події та явища. Друге - узагальнити досвід національного державотворення, традиції української державності, показати боротьбу українського народу за її відродження та збереження. Третє - розкрити історію соціально-економічних та суспільно-політичних процесів в Україні, основні етапи українського національно-визвольного руху, його конкретний зміст і організаційні форми. Четверте - висвітлити зміст і особливості розвитку української матеріальної та духовної культури, її взаємозв'язок зі світовою культурою. І останнє, п'яте, - показати найважливіші події та явища української історії в контексті світової історії, роль України в системі міжнародних відносин.

2. Історичні джерела. Джерелознавство. Історіографія

Історичне джерело – це об'єкт, який існує на час дослідження та містить інформацію про факти минулого. Все що було створено людством і дійшло до нас у вигляді предметів матеріальної культури, пам'яток писемності, світогляду, моралі, звичаїв вважається історичними джерелами.

Історичні джерела класифікуються за типами і видами. Перша класифікація стосується всіх типів джерел, а друга – лише писемних.

Історичні джерела поділяються на такі типи:

1. Речові (знаряддя виробництва, предмети побуту, монети, споруди, тощо).
2. Етнографічні (характерні особливості культури, побуту, звичаїв).

3. Лінгвістичні (гідроніми – назви рік і озер, топоніми – назви країв і місцевостей; етноніми – назви племен і народів; ононіми – прізвища та імена).

4. Усні (пісні, думи, легенди, перекази, прислів'я, приказки тощо).

5. Писемні (записи на папірусі, пергаменті, бересті, папері).

6. Фонодокументи і фотодокументи (з'явилися в другій половині XIX століття з винайденням фонографа і фотографії).

7. Графіті (це стародавні видряпані написи на стінах, на речах, на склі, на кераміці, навіть на гарматах).

Писемні джерела в свою чергу класифікуються за видами:

1. Літописи – (Повість минулих літ, Густинський, Львівський, Острозький та Хмельницький літописи).

2. Законодавчі акти (Руська Правда, Конституція).

3. Діловодна документація.

4. Приватні акти (Акти земські і городські).

5. Статистичні джерела.

6. Періодична преса.

7. Документи особистого походження (мемуари, спогади, щоденники, листи, автобіографії).

8. Літературні пам'ятки.

9. Публіцистика і політичні твори.

10. Наукові праці з певних історичних періодів.

Писемні джерела також можна поділити на:

1. Актові матеріали (офіційні документи різних установ).

2. Оповідні пам'ятки (літописно-мемуарні та літературні твори).

Дослідники виділяють два аспекти значення джерел. Перший – загальнотеоретичний, оскільки на джерелознавстві будується світогляд, засвідчується громадська позиція кожної людини.

Другий - прикладний аспект, який полягає у тому, що праці вченого не приносять позитивного результату, якщо вони не базуються на достовірних документальних даних.

Джерелознавством називається галузь науки, яка займається дослідженням історичних джерел.

Однією з авторитетніших серед вчених є французька історіографічна школа „аналів”. Вона обстоє людинознавчу, народознавчу концепцію історії. Засновниками цієї школи були М. Блок і Л. Февр.

В Україні аналіз і характеристика школи «аналів» була зроблена професором А.О. Добролюбським, С.С. Мохненко, Ю.А. Добролюбською в книзі «Нариси історії «нової історичної науки» (Одеса-Херсон, 2001).

Поняття «історіографія» з грецької буквально означає «опис історії». Історіографія – це дисципліна, що вивчає історію історичної науки, це наука про те, як виникла і розвивається історична думка, йшов процес нагромадження історичних знань.

Одним із найважливіших історичних джерел, які дозволяють відтворити минуле, є літописи.

В X ст. літописи мали вигляд коротких хронік про події при князівському дворі, згодом центрами літописання стали монастирі. В літописи увійшли не лише лаконічні записи, а й цілі новели, народні перекази, історичні пісні, легенди, у яких містилися згадки про окремі історичні події. А вже у XI ст. з'являються літописні зведення, автори яких розміщували тексти в хронологічній послідовності.

Перші руські літописи були досить значними і розпочинаються з «сотворіння світу» і закінчуються XIII ст.

Загалом літописна традиція бере свій початок ще з часів Володимира Великого та Ярослава Мудрого. Проте, деякі дослідники вважають, що складання літописів почалося ще раніше, в дохристиянський період («Велесова книга», «Літопис Аскольда»).

Найдавніший Київський Літописний Звід (Кодекс), що з'явився у Києві приблизно 1039 р., та відома праця печерського монаха Нестора «Повість минулих літ» (1113-1114 рр.) в усіх редакціях становить перший цикл старого українського

Однією з найяскравіших пам'яток цього жанру є «Повість минулих літ». Нестор – чернець Печерського монастиря в цьому літописі зробив спробу пояснити походження Русі і її перших правителів, дати відповідь на питання – хто створив слов'янську державу.

Літописець Сильвестр уклав другу редакцію «Повісті минулих літ», переробивши і доповнивши даний літопис після Нестора. Він зробив викладку подій з 1113 до 1116 рр. Не все тут узгоджується з сучасними науковими даними, однак не зважаючи на це «Повість минулих літ» є безцінним історичним джерелом і першим історіографічним твором на Русі.

В литовсько-польську добу та в часи козацької державності літописання продовжувалося. В XVII ст., на відміну від XVI ст., літописні рамки розширюються і набувають наукового характеру. На особливу увагу заслуговують літописи Самовидця, Величка, Граб'янки, які передають події часів Богдана Хмельницького.

У 1674 році викладач Київської колегії Інокентій Гізель створює знаменитий «Синопис», який довгі роки лишався основним посібником з історії України і Росії. «Синопис» витримав більш ніж 30 перевидань і до XIX ст. використовувався як підручник.

У XVIII ст. виходять твори, в яких історія Гетьманщини пов'язується з історією Київської Русі. Ці

паралелі були актуальними під кінець існування української держави в складі Росії.

У XIX ст. в Україні починає розвиватися історична наука, яка базувалася на документальній базі. Д.М. Бантиш-Каменський (1788-1850 рр.) написав тритомну «Історію Малої Росії», в основу якої було покладено архівні матеріали. До речі, Д.М. Бантиш-Каменський вважається першим збирачем історичних документів.

Микола Маркевич (1804-1860 рр.) видав друком в 1842-1843 рр. двотомну «Історію Малоросії» з тритомним додатком історичних документів і приміток. М. Маркевича можна назвати першим національним українським істориком, але справа в тому, що він мало що зробив для прогресу вітчизняної історичної науки.

Важливий внесок в розвиток історичної науки здійснив Михайло Максимович (1804-1873 рр.), який підготував на той час значну кількість невеликих статей і розвідок з української історіографії. Деякі праці М. Максимовича й сьогодні не втратили свого значення.

Варто згадати також і праці Миколи Костомарова (1817-1885 рр.), зокрема «Історію України в життєписах визначних її діячів», однак автор недооцінював роль державних діячів в історії, що проявилось, зокрема, в його працях «Богдан Хмельницький» та «Мазепа та мазепинці».

Середина XIX ст. представлена працями М. Закревського «Описание Киева», А. Скальковського «Очерк Запорожья» про окремі регіони України. А. Скальковський одним з перших опрацював архівні матеріали з історії Запорозької Січі.

Друга половина XIX ст. увійшла в історіографію під впливом В.Б. Антоновича (1834-1909 рр.). Він створив Київську школу істориків. Сам В.Б. Антонович досліджував історію козацтва, гайдамачини, міст, шляхетства. В Російській імперії В.Б. Антоновичу першому вдалося поставити археологічні роботи на наукову основу.

Михайло Грушевський (1866-1935 рр.) є найвідомішим представником Київської школи і народницького напрямку. Він автор величезної кількості історичних праць, зокрема: «Очерки истории украинского народа», «Ілюстрована історія України», а також перша багатотомна «Історія України-Руси», тут вперше систематизована історія нашої батьківщини, починаючи з кам'яного віку.

Межа XIX-XX століть була плідною для української історіографії. Історики збагатили історичну науку своїми талановитими працями, серед них: А.О. Скальковський «Історія Нової Січі, або останнього коша запорозького»; Д.І. Багалій (1857-1932 рр.) «Історія Слобідської України»; О.Я. Єфименко «История украинского народа»; Д.І. Яворницький (1855-1940 рр.) «Історія запорізьких козаків»; І.П. Крип'якевич «Історія України», «Галицько-Волинське князівство», «Богдан Хмельницький».

З 1917 до 1991 року історіографія історії України складається з великої кількості праць радянських вчених. І необхідно підкреслити, що не всі з них задовольняли існуючий режим. Під кінець його існування влада добилась майже повної нівеляції національної ідентичності. Виходе друком офіційне видання вітчизняної історії – восьмитомник „Історія Української РСР» (в 10-ти книгах). Тут повністю заперечена автохтонність етногенезу українського народу. Підкреслюється, що він навіки зобов'язаний всіма своїми здобутками «старшому братові» – Росії.

Більшість праць істориків незалежної України ґрунтуються на засадах утвердження національної свідомості і державотворення. Серед них: Олена Апанович «Розповіді про запорозьких козаків»; М. Брайчевський «Утвердження християнства на Русі», «Конспекти історії України»; П. Толочко «Київська Русь», «Літописи Київської Русі»; М. Котляр «Русь язичницька. Біля витоків східнослов'янської цивілізації»; М. Коваль «Україна: 1939-

1945. Маловідомі і непрочитані сторінки історії»; В.А. Смолій, В.С. Степанков «Богдан Хмельницький», «Українська державна ідея», В.Даниленко, Г.Касьянов, С. Кульчицький «Сталінізм на Україні: 20-30-ті роки» та інші.

2. Періодизація історії України

Періодизація історії – це встановлення хронологічних послідовних етапів у суспільному розвитку людства. Американський історик і етнограф Льюїс Генрі Морган виділив три епохи в історії людства: дикунства, варварства і цивілізації.

К. Маркс поклав в основу спосіб виробництва, або формаційну концепцію. За К. Марксом, історія людства являє собою послідовну зміну суспільно-економічних формацій – первіснообщинної, рабовласницької, феодальної, капіталістичної, комуністичної. Але періодизація історії людства К. Маркса була сприйнята не всіма суспільствознавцями Заходу.

Необхідно знати, що в історичній науці використовуються різні критерії і підходи до періодизації історії. Будь-яка періодизація є умовною.

Основи періодизації історії України були закладені М. Грушевським наприкінці XIX – на початку XX ст. у процесі роботи над десятитомною «Історією України-Руси». Його підходи до історичного минулого України відрізнялися від схеми розвитку історичного процесу за М. Карамзіним, С. Соловйовим, В. Ключевським, М. Погодіним. А головним у цій схемі є те, що «спільноруської» історії не було й не може бути, як немає «спільноруської» народності. І було таким твердження: може бути історія всіх «руських народностей», або історія східного слов'янства. М. Грушевський відкинув схему російських істориків з їхньою концепцією «спільноруської» народності. Він обґрунтував думку про необхідність вивчення різних гілок східного слов'янства. Створив власну історію українського народу. М. Грушевський довів, що спроби пов'язати Київську державу з її суспільно-політичним укладом і культурою з Володимиро-Московським князівством XIII-XIV ст. не мають під собою підстави. У формуванні Київської держави українські

племена стали державотворчим елементом. Культурно-політичну спадщину якої перебрала Галицько-Волинська держава, а не Московська. «ми знаємо, – писав М. Грушевський, – що Київська держава, право культура були утвором одної народності, українсько-руської; Володимиро-Московська – другої, великоруської».

М. Грушевський в своїх працях «Історія України-Руси», «Очерк истории украинского народа», «Ілюстрована історія України» та ін. встановив періодизацію українського історичного процесу.

- Рання історія;
- Київська держава;
- Галицько-Волинська держава;
- Литовсько-польська доба;
- Доба козаччини та Хмельниччина;
- Українське відродження кінця XVIII – початку XX ст.

Видатний історик України Д. Багалій дав оцінку і характеристику схеми М. Грушевського. Він писав «Я визнаю схему М.С. Грушевського за правильну, щодо української історії, вона правильна із теоретичного, і з практичного боку, бо український народ жив історичним життям протягом більш ніж тисячоліття, здобув собі з великими труднощами свою власну територію, витратив колосальну енергію, щоб її охороняти та нею користуватися, утворив за цей час націю...»

Проблеми періодизації залишаються дискусійними. Ми повністю погоджуємося з періодизацією, яку представлено у навчально-методичному посібнику з курсу Історії України за редакцією академіка НАН України В.М. Литвина.

Перша. Стародавня доба. Початок формування людської цивілізації на теренах України і до східнослов'янських племенах у VII-IX ст.

Друга. Київсько-Галицький період (друга половина IX – 40-ві рр. XIV ст.). Це час утворення та існування Київської Русі, спадщину якої перебрала Галицько-

Волинська держава. У цей час було запроваджено християнство, встановлені зв'язки з Західною Європою. Формувався і розвивався український народ окремо від інших – російського і білоруського.

Третя. Литовсько-польська доба української історії (40-ві рр. XIV ст. – 1648 р.). У цей період землі Українські входили до складу Литви та Польщі. У це період виникає козацтво.

Четверта. Українські землі в роки Національної революції та Гетьманщини (1648 р. – кінець XVIII ст.). У той час була українська національна революція XVII ст. і створена козацько-гетьманська держава. Тут у XVIII ст. була гостра боротьба гетьманської держави з царською адміністрацією. Це призвело до ліквідації гетьманської держави. Українські землі опинилися у складі двох держав – Росії та Австрії тому, що наприкінці XVIII ст. Річ Посполита зникає з політичної карти Європи.

П'ята. Українські землі в роки російсько-австрійського панування та національного відродження (кінець XVIII ст. – 1917 р.). У цей період українські землі входили до складу Російської та Австрійської імперії. Все було ліквідоване українське. Російський царизм забороняв українську мову і культуру. Але відбувався процес подальшого формування української нації.

Шоста. Українські землі в роки національно-демократичної революції та боротьби за возз'єднання (1917-1920 рр.). Ці роки були роками революційної боротьби українського народу за відродження української держави. В цей час були УНР доби Центральної Ради, Українська держава – Гетьманат П.Скоропадського, УНР доби Директорії. Також вели боротьбу і західні українці проти польського панування і утворення ЗУНР. Було проголошено Акт злуки (Об'єднання) УНР і ЗУНР.

Сьома. Україна в радянську добу (1921 р. – серпень 1991 р.). На українських землях впроваджувався радикальний соціалістичний, політичний й економічний

порядок. У цей період була жорстка колективізація, голодомор 1932-1933 рр., основою господарського життя стала державна власність на засоби виробництва. З 1941-1945 рр. відбулася Велика Вітчизняна війна. Перебудова.

Восьма. Україна в роки незалежності. Проголошення 24 серпня 1991 року Акта незалежності України. Було покінчено з радянською формою державності України. Народилася нова демократична Україна. Ми стали на шлях побудови і зміцнення незалежної держави, ринкових змін в економіці, демократизації суспільства.

У 2001 р. вийшов навчальний посібник Космича Л.І. та Багацького В.В. у Харкові, де пропонується така періодизація історії:

- Первісна епоха;
- Стародавній світ;
- Середньовіччя;
- Новий час;
- Новітній час.

У 2006 р. у Харкові вийшла книга «Історія України в таблицях», автори Гісем Олександр Володимирович, Мартенюк Олександр Олександрович і Трухан Олександр Феодосієвич. Ці автори також зробили періодизацію історії України.. На нашу думку вона є не досконалою, тому ми не згодні з їх трактуванням. Ось їх періодизація :

1. Стародавня доба. Близько 1 млн. років тому – V ст.
2. Доба середньовіччя. V - XV ст.
3. Нова доба. XV ст. - 1914 р.
4. Новітня доба. 1914 р. - до сьогодні.

Кожна із наведених періодизацій є умовною і недосконалою. І тому вона може утворюватися і доповнюватися.

Персоналії

Грушевський Михайло Сергійович (1866-1934) – український історик, літературознавець, публіцист, політичний, громадський і державний діяч. Народився в м. Холм. Закінчив Київський університет (1890). Академік АН УРСР (1924), академік АН СРСР (1929). З 1894 року професор Львівського університету. З 1919 по 1924 р. перебував в еміграції. 1897-1913 рр. голова Наукового товариства ім. Т.Шевченка. З кінця 1930 по 1934 р. працював у Москві. У Львові почав публікацію своєї основної наукової праці – «Історія України-Руси» (10 тт. в 13 кн., 1898-1936). 20 листопада 1917 р. Центральна Рада під головуванням Грушевського проголосила створення Української Народної Республіки. Під керівництвом Грушевського була розроблена Конституція УНР (прийнята 29 квітня 1918 р.). Помер Грушевський М.С. 25 листопада 1934 р. у Кисловодську (після нескладної операції від зараження крові). Перевезений в Київ і похований на Байковому кладовищі.

Багалій Дмитро Іванович (1857-1932) – історик, архівознавець, громадський діяч, академік ВУАН (1918). Народився у м. Київ. Навчався 1876-1880 на історико-філологічному факультеті університету Святого Володимира. Від 1883 – доцент кафедри російської історії у Харківському університеті, завідувач Харківським історичним архівом. У 1887 року у Московському університеті за сприяння професора В. Ключевського захистив докторську дисертацію. Від 1887 року професор. 1906-1911 – ректор Харківського університету. 1906, 1910-1914 – член Державної ради (С-Петербург). 1914-1916 голова Харківської міської думи. Наукова діяльність присвячена історії України XV-XVIII ст., зокрема Лівобережної та Слобідської, історії козацтва, духовної культури, археології, краєзнавству, архівній справі. Підручники з російської історії та історіографії.

Гуржій Іван Олександрович (15(28).09.1915, с.Худяки, тепер Черкаського р-ну, Черкаської обл. - 31.10.1971, м.Київ) – дослідник історії України XVIII – XIX ст., д.і.н. (1953), проф. (1955), член-кореспондент АН УРСР (1958). Із селян. 1932-1934 - учитель Леськівської неповної с/ш (Черкаська обл.), 1936 - Владіївської зразкової с/ш (Одеська обл.). Навчався на мовно-літературному факультеті Черкаського і Полтавського педагогічних інститутів, історичному факультеті Одеського університету (1936-41). Учасник Великої Вітчизняної війни 1941-1945 рр. З 1948 - старший науковий співробітник, 1955 – завідувач відділу історії феодалізму, 1958 - заступник директора Інституту історії АН УРСР (до 1971). 1953-1955 за сумісництвом зав. відділу методики історії Науково-дослідного інституту педагогіки УРСР. 1961-1963 - заступник голови Відділу суспільних наук АН УРСР, потім академік-секретар Відділу економіки, історії, філософії та права, член Президії АН УРСР (до 1968). В 1969-71 - завідувач відділу історіографії та джерелознавства Інституту історії АН УРСР, голова Наукової ради з історії історичної науки при Секції суспільних наук. У різний час був головою “Єдиного наукового студентського товариства” Одеського університету, членом бюро історичної секції товариства “Знання”, правління Київської міської організації товариства “Знання”, правління Українського товариства охорони пам’яток історії та культури (УТОПІК), президентом правління Українського товариства дружби і культурного зв’язку з зарубіжними країнами тощо. Працював у складі Національного комітету істориків СРСР. Автор близько 300 праць переважно з соціально-економічної історії, історіографії та джерелознавства України другої пол. XVIII-XIX ст. Нагороджений орденом “Знак Пошани” (1971). Похований на Байковому кладовищі в Києві.

Смолій Валерій Андрійович (нар. 1 січня 1950 р.) - український історик, доктор історичних наук (1985),

академік НАН України (1995), директор Інституту історії України НАН України, Заслужений діяч науки і техніки України (1998), член президії правління Національної спілки краєзнавців України.

Народився 1 січня 1950 року у селі Авратин на Хмельниччині.

1970 року закінчив історичний факультет Кам'янець-Подільського державного педагогічного інституту (нині Кам'янець-Подільський національний університет імені Івана Огієнка). Протягом 1970–1972 рр. працював учителем Волосівської 8-річної школи на Житомирщині та Богданівської середньої школи на Тернопільщині, асистентом у Ніжинському педагогічному інституті. З 1972 року працює в Інституті історії АН УРСР (нині Інститут історії України НАН України): з 1986 року — завідувач відділу, з 1991 року — заступник директора, з грудня 1993 року — директор.

У 1975 р. він захистив кандидатську дисертацію на тему «Возз'єднання Правобережної України з українськими землями у складі Російської держави», а в 1985 р. — докторську дисертацію на тему «Суспільна свідомість учасників народних рухів України (друга половина XVII–XVIII ст.)». У 1992 році його обрано членом-кореспондентом, а в 1995-му — академіком НАН України. З 11 серпня 1997 року по 18 серпня 1999 року — Віце-прем'єр-міністр України.

Нагороджений державними відзнаками: Орденом князя Ярослава Мудрого II ст. (30 грудня 2014), Орденом князя Ярослава Мудрого III ст. (23 серпня 2011), Орденом князя Ярослава Мудрого IV ст. (30 грудня 2004), Орденом князя Ярослава Мудрого V ст. (27 грудня 1999), Орденом «За заслуги» I ст. (16 січня 2009), Орденом «За заслуги» II ст. (22 грудня 2006), Почесною відзнакою Президента України (22 серпня 1996), Державною премією України в галузі науки і техніки 2001 року.

Контрольні запитання

1. Обґрунтуйте зростаюче значення історії України на сучасному етапі.
2. Що таке періодизація історичного процесу і з якою метою вона здійснюється?
3. Періодизація українського історичного процесу М.Грушевського.
4. Які нові схеми періодизації історії України з'явилися на сучасному етапі розвитку історичної науки?
5. Які основні періоди української історії можна виділити сьогодні? Дайте їх загальну характеристику, розкрийте особливості.

Рекомендована література

1. Брайчевський М.Ю. Вступ до історичної науки : Навч. посіб. - К.: Вид. дім «КМ Академія», 1995.
2. Грушевський М. Історія України-Руси 10 тт., в 13 кн., 1898-1936.
3. Історія України. Навч. - метод, посіб. для семінар, занять. За ред. В.М.Литвина. - К.: Знання - Прес, 2006.
4. Історія України. Навч. посіб. для студентів неісторич. спеціальностей вищих закладів освіти / За ред. Бушина М.І. та Гуржія О.І. - Черкаси, 2007.
5. Енциклопедія історії України : В 5 т. / Ред.кол. : В.А.Смолій (голова) та ін. - К.: Наук. Думка , 2000.

ЛЕКЦІЯ 2

СТАРОДАВНЯ ДОБА НА ТЕРИТОРІЇ УКРАЇНИ

План:

1. Основні віхи еволюції первісного суспільства та сучасні інтерпретації.
2. Перші цивілізації на теренах України.
3. Античні міста Північного Причорномор'я та їхня роль у тогочасному світі.

1. Основні віхи еволюції первісного суспільства та сучасні інтерпретації

Проблема походження людини здавна привертала увагу дослідників. За науковими даними людина виокремилася з тваринного світу близько 3 млн. років тому, натомість походження людини як наукова проблема, до сьогодні залишається однією з найскладніших.

Існує ціла низка теорій, що тією чи іншою мірою пояснюють дану проблему. Можна згадати еволюційну, релігійну, космічну тощо.

Загалом у науці склалися два основні концептуальні підходи до вирішення проблем антропогенезу: еволюційно-біологічний, який пояснює закономірності становлення людини у межах природничо-наукових знань та соціально-трудоий, який відтворює цей процес на підставі відшукування витоків відповідних соціальних чинників. Жоден з цих підходів, на думку науковців, не може забезпечити всеохоплююче вивчення антропогенезу. Сучасна наука також обстоює моністичний погляд на людину і спосіб її буття в світі. Монізм людини означає єдність біологічного, духовного і соціального, він є відправним пунктом дослідження процесу антропо- та культурогенезу.

Загально визнаною є теза про вирішальну роль в антропогенезі відіграла праця. Саме залежно від матеріалу та технології виготовлення знарядь праці вчені поділяють історію первісного суспільства на періоди, такі, як палеоліт (стародавня кам'яна доба), мезоліт (середня кам'яна доба), неоліт (нова кам'яна доба), енеоліт (мідно-кам'яна доба), бронзова доба. Загалом на території сучасної України в результаті багаторічних археологічних досліджень було знайдено близько п'ятисот пам'яток епохи первісних людей. Найдавніша ж знахідка на території сучасної України датована мільйоном років до нашої ери – це стоянка біля селища Королеве на березі річки Тиса (Закарпаття).

Стародавня людина на території України з'явилася в добу палеоліту. Палеоліт на території сучасної України розпочинається з ранньої ашельської епохи. У Східній Європі в той час панував теплий, дещо вологий клімат. Люди були озброєні найпростішими знаряддями праці – загостреними палицями, киями, рогатинами, дрючками й масивними крем'яними ручними рубилами. Люди також почали освоювати печери як сховища та житла, при потребі будуючи в них додаткові споруди – примітивні заслони й огорожі вітру і навіть намети зі шкур, що поліпшували умови печерного побуту.

Отже, першим періодом історії людства був палеоліт, або давня кам'яна доба (від появи людини – 10 тис. років тому), яка в свою чергу також поділяється на підперіоди: ранній (з моменту появи людини – 150 тис. років тому), середній (150 – 35 тис. років тому), пізній палеоліт (35 – 10 тис. років тому). За доби раннього палеоліту почалося розселення людей.

Наукою доведено, що найвищою еволюційною ланкою були австралопітеки, що мали ряд суттєвих відмінностей, таких як зміни в будові черепа, лицьового відділу, передніх кінцівок. Однак територія сучасної України не належить до тих, на яких відбувався перехід від

мавпи до людини і найдавнішим антропологічним типом, що з'являється на наших теренах став пітекантроп. В епоху середнього палеоліту антропологічний тип людини змінився – на історичну арену вийшли неандертальці.

Тогочасні давні люди жили невеликими групами, утворюючи так зване первісне людське стадо, постійно пересуваючись з місця на місце в пошуках їжі, користувалися вогнем, вміли застосовувати каміння і дерев'яні палиці, а також виготовляли примітивні знаряддя праці (гостроконечники, рубила, скребла тощо). Основним заняттям первісних людей було збиральництво та полювання на диких тварин.

Згодом на зміну первісному стаду прийшов рід – об'єднання кровних родичів, заборона кровозмішування. Рід стає основною суспільною ланкою і об'єднує родичів по материнській лінії, що свідчить про виникнення матріархату. Він не означав головної ролі жінки у виробничій сфері, однак жінка оберігала вогонь, житло, дітей. На основі родинних стосунків відбувалася консолідація родів у племена, формувалася племінна організація суспільства.

В період палеоліту сформувався новий тип людини – *homo sapiens* (людина розумна), європейський варіант якого археологи називають кроманьйонцем, за назвою грота Кроманьйон (Франція), де вперше було знайдено кілька кістяків цього типу.

В науковій літературі довгий час розглядали кроманьйонців як прямих нащадків неандертальців, однак сучасні дослідження цього не підтверджують. Нові археологічні знахідки, аналіз ДНК яких доводить, що скоріше за усе неандертальці і кроманьйонці були паралельними гілками в розвитку людства. Вчені припускають, що на землі в процесі еволюції йшло незалежне формування двох видів людських істот, відмінних за біологічним типом, що створювало міжвидову конкуренцію та було стимулом для розвитку палеолітичної

технології, духовної культури, мистецтва. Кроманьйонці продовжували споруджувати житла на зразок чуму чи яранги, а також землянки і напівземлянки.

Чисельність населення в пізньому палеоліті на території сучасної України не перевищувала 6 тис. осіб. Тут було виявлено чимало слідів їхньої діяльності: на Закарпатті, Середньому Дністрі, поблизу Житомира, на Донеччині, в Криму, наприклад – Радомишлянська на Житомирщині (епоха пізнього палеоліту, 40-10 тис. років тому), поблизу сіл Мезина на Чернігівщині й Межиріччя на Канівщині.

Порівняно з неандертальцями, у кроманьйонців вищого рівня розвитку досягли господарство і техніка виготовлення знарядь праці. Вони виробляли різноманітні предмети з каменю та кістки, прикраси, статуетки, що нагадують людину, фігури тварин. Основним джерелом добування їжі було полювання на великих тварин – мамонта, зубра, бізона, носорога, печерного ведмедя. Мисливська зброя стала досконалішою – з'явилися дротики, гарпуни тощо.

Поступово, з розвитком інтелекту, у первісних людей склалися релігійні уявлення, які набували різних форм. Найпоширеніші із них: анімізм (від латинського слова „аніmus” – дух) – віра в добрих і злих духів, поклоніння їм; тотемізм (від слова „тотем” – рід) – поклоніння тваринам, яких вважали родоначальниками, предками, та фетишизм (від слова „фетиш” – предмет) – поклоніння неживим предметам, яких наділяли надзвичайними властивостями. Поклонялись також явищам природи, Сонцю, Місяцю, зіркам. У більшості племен було багато божеств, тобто тогочасні люди були язичниками.

В період мезоліту (середньої кам'яної доби) (10 – 6 тис. р. тому) розтанув останній льодовик, сформувався сучасний ландшафт, рослинний та тваринний світ, клімат наблизився до сучасного. Відповідно до цього змінювалися й умови життя людей, зокрема добування їжі, що стало

поштовхом до виготовлення складніших знарядь праці. Були створені інструменти для обробки дерева – долото, сокира, тесло; нові вироби з кістки та дерева (ножі, кинджали, списи) з крем'яними пластинами.

Надзвичайно важливим досягненням того часу є винайдення лука і стріли – першої „механічної” зброї дистанційної дії. Давній мисливець уже міг уполовати здобич на відстані й у більшій кількості. Крім мисливства, одним із основних занять стає рибальство. З'явилися різноманітні пристосування для ловлі риби, а також човни, видовбані з цільних стовбурів дерев, та весла. На дану епоху припадає початок приручення диких тварин, насамперед собаки, потім – свині.

В цей період була заселена майже вся територія України, включаючи і північні лісові райони. За приблизними розрахунками, населення могло складати приблизно 20 тис. осіб. Середній вік людини в цей період складав 20-23 роки. Стоянки цього періоду – Журавська на Чернігівщині, Гребенівська на Одещині, сотні мезолітичних поселень і стійбищ – біля сіл Білолісся, Гиржеве, Мирне на Одещині, Осокорівка в Надпоріжжі, Мурзак-Коба в Криму та багато інших.

В неоліті (новій кам'яній добі) (6-3 тис. до н.е.) поряд з традиційними видами занять – мисливством, рибальством і збиральництвом – зароджуються і поширюються нові – скотарство і землеробство. Процес переходу від привласнюючих форм господарювання до відтворюючих був якісно новим етапом в історії людства, який сучасні вчені називають „неолітичною революцією”.

Для виготовлення знарядь праці продовжує використовуватися традиційна сировина – камінь, кістка, ріг, дерево. Але з'являються нові методи їх обробки – крім простого оббивання, ще й пиляння, шліфування та примітивне свердління.

Одним із важливих досягнень стає виготовлення глиняного посуду. Випалена на вогні глина була першим штучним матеріалом, котрий створила людина.

На сьогодні в Україні в долинах Дніпра, Сіверського Дінця, Південного Бугу, Дністра, Десни, Прип'яті та інших рік виявлено бл. 500 неолітичних поселень.

В енеоліті (мідно-кам'яній добі) (4 – 3 тис. до н.е.) з'являються перші металеві вироби – мідні та золоті. Основним заняттям населення стають землеробство і скотарство. Зароджується орне землеробство з використанням тяглової сили бика. Було винайдено колесо, а відтак з'являється колісний транспорт.

Розвиток землеробства, скотарства, ремесла та обміну привів до значних змін у стародавньому суспільстві. Виконувати важкі фізичні роботи міг переважно чоловік. Тому головна роль у сім'ї переходить від матері до батька, родинні зв'язки почали вестися по батьківській лінії. Замість матріархату поступово утверджується патріархат. Родова організація змінюється сусідською общиною. Господарською основою стала патріархальна сім'я, що складалася з кількох поколінь родичів по батьківській лінії.

Саме на цей період припадає розквіт на території України трипільської культури. Відкрита трипільська культура на території України була ще в 1893 році археологом В.Хвойкою поблизу с.Трипільля на Київщині. Відомо понад три тисячі поселень на берегах річок, на схилах долин. Найвідомішими є Майданецьке, Тальянки та ін. площею 250-400 га, в яких проживало до 10-20 тисяч осіб. Населення жило в прямокутних одно- та двоповерхових будинках, що містили кілька кімнат. Основою господарства було рільне землеробство (сіяли пшеницю, ячмінь, просо, горох) та скотарство (розводили свиней, велику та дрібну рогату худобу). Кожні 50-70 років поселення переносили на нове місце ймовірно через виснаження землі. Трипільці виготовляли характерну

мальовану кераміку з використанням червоної, чорної та жовтої фарб.

Цілий ряд аспектів розвитку трипільської культури став предметом наукових дискусій. Найбільш гострою дискусійною проблемою можна визначити проблему етнічного походження трипільців. У поглядах на неї одні учені відстоюють автохтонне походження трипільської культури, інші – міграційне. Прибічники міграційної позиції (П.Толочко, М.Попович, В.Горський) стверджують, що творцями і носіями трипільської давнини були семітські племена, які перекочували в доісторичні часи на землі сучасної України. Академік Юрій Шилов ототожнював трипільську культуру з державою Аратта. Одним із перших за автохтонність трипільців виступив першовідкривач трипільської культури В.Хвойка, вивчаючи пам'ятки від кам'яного віку і до часів Русі, визнавав, що населення на Середньому Подніпров'ї було автохтонним і незмінним. Він стверджував, що місцева культура, витворюється “поступовим рухом і зберігає між окремими її моментами, живий і безпосередній зв'язок”. В.Даниленко, вивчаючи матеріали розкопок, стверджував, що трипільські племена були основою тривалого розвитку хліборобо-скотарських племен Середньої і Східної Європи, який завершився з виникненням слов'янства. У своїх монографіях “Неоліт України” та “Енеоліт України” він доводив, що в основі Трипільля лежить місцевий, тобто буго-дніпровський неоліт Північно-Західного Причорномор'я. Археолог О.Кандиба ще в 1928 році провів розкопки в печері Вертеба на Тернопіллі, де виявив поховання, сліди вогнища, кістки людей, тварин, риб, кістяні шила й уламки кераміки трипільців-хліборобів. Директор Археологічного музею у Львові, провідний археолог у Західній Україні та в еміграції Ярослав Пастернак у “Археології України” писав, що виявлені Кандибою антропологічні матеріали “опрокидають колишні теорії В.Городцова і В.Щербаківського про короткоголовість трипільських

племен і сперте на цьому мильне твердження про їхній прихід в Україну з Ірану через Малу Азію”. В 2002 році археолог Іван Черняков проводив археологічні дослідження на півдні України. У Поповій Могилі він виявив вісімнадцять поховань пізньотрипільського часу. Усі кістяки належали до того ж європейського типу, які зафіксовані й у ранньому Трипіллі. Про те, що трипільці мали абсолютно європеїдний вигляд, з прямими носами й абсолютно європейські риси обличчя, заявив й академік Герасимов, досліджуючи черепи трипільців.

Історики українського зарубіжжя вважають прадавніх хліборобів трипільської культури не просто протослов'янами, а праукраїнцями (С.Сегеда, В.Щербаківський, О.Кандиба, Я.Пастернак, П.Курінний). Деякі вчені, серед яких М.Брайчевський, В.Даниленко, Б.Рибаков, культуролог О.Братко-Кутинський, письменник С.Плачинда, мистецтвознавець В.Василенко, вважають трипільську культуру, рідну слов'янській, праукраїнською. Відомий лінгвіст Б.Горнунг доводить, що трипільці є мовними предками протослов'ян.

Причини зникнення трипільської спільноти також остаточно не з'ясовані, існують такі версії як витіснення кочовиками, розпад внаслідок господарської та екологічної кризи тощо.

На бронзову добу (2 – поч. 1 тис.) період припадає поширення виробів з бронзи – першого штучно створеного людиною металевого сплаву. У сучасних межах України бронзова доба характеризується передусім швидким розвитком скотарства і землеробства, що сприяло завершенню процесу виділення скотарських племен із середовища землеробських. Це був перший великий суспільний поділ праці.

На цей період припадає визрівання як внутрішніх, так і зовнішньоплеменних соціальних суперечностей. Почала швидко вдосконалюватися зброя, зводяться укріплені поселення. Очевидно, необхідність захисту

окремих груп населення від нападів сусідів спонукала до консолідації племен на рівні союзів.

На цей період припадає завершення першого великого переселення народів, яке розпочалося в IV ст. до н.е. У першому переселенні народів історики виділяють не менше восьми хвиль, під час яких індоєвропейці розселилися у Європі та Азії.

В залізну добу (з I тис. до н.е.) завдяки поширенню різних ремесел та успіхам землеробства відбувся другий великий суспільний поділ праці: ремесло відокремилось від землеробства (третій – пов'язаний з відокремленням торгівлі). Посилилася майнова та соціальна диференціація суспільства, створивши необхідні передумови для виникнення станово-класових відносин та держави.

Залізна доба в Україні пов'язана з кіммерійською, скіфо-сармато-античною та ранньослов'янською культурами.

2. Перші цивілізації на теренах України

Та хоч як довго тривав перший період в історії людського суспільства, в результаті подальшого розвитку продуктивних сил на зміну йому прийшов час зародження класового суспільства. Для розуміння цього питання треба назвати основні умови, що визначають становлення класового суспільства: по-перше, це такий рівень розвитку продуктивних сил, при якому виробляється відносний надлишок матеріальних благ – вище життєвого мінімуму, що дає можливість панівним класам систематично привласнювати його і утримувати військо, державний апарат; по-друге, зростання господарської самостійності окремих сімей і порушення принципу загальної рівності; по-третє, розвиток приватної власності на засоби виробництва, і, нарешті, четверта умова – концентрація багатств в руках племінної верхівки.

В IX-I ст. до н.е. у племен Північного Причорномор'я і Криму виникли перші рабовласницькі держави на території України.

Першими з відомих нам кочових народів, що населяли територію нинішньої України, були кіммерійці. Гомер, розповідаючи у своїй «Одіссеї» про північне узбережжя Чорного моря, називає його «землею кіммерійців». Це, очевидно, найдавніша згадка про Україну. На рубежі II-I тис. до н. е. вони населяли все степове Причорномор'я від Дону до Дністра, їх етнічність остаточно не з'ясована. Проте більшість істориків сходяться на думці, що це були іраномовні племена.

Провідною галуззю в господарстві кіммерійського суспільства було кочове скотарство, насамперед конярство, вони одними з перших опанували технологію залізобного виробництва з болотяних руд. Їхні майстри навчилися кувати залізо й виготовляти високоякісну сталь. Значну роль у житті кіммерійців відіграла війна. Озброєні вони були залізними мечами, луками, бойовими сокирами. Ведучи кочовий спосіб життя, кіммерійці не мали довготривалих поселень і жили в тимчасових таборах і зимівниках. Їхнє суспільство складалося з племен, і об'єднаних у союзи на чолі з царями-вождями. Військово-політичне об'єднання кіммерійців проіснувало до VII ст. до н. е. і розпалося під натиском скіфських племен, які мали чисельну перевагу. Внаслідок агресії частина кіммерійців покинула свою країну. Основна ж маса поступово асимілювалася у скіфському етнічному середовищі.

На початку VII ст. до н.е. в українському степу з'явилися скіфи. Спустошивши багато країн Близького Сходу, вони нарешті осіли в степах Північного Причорномор'я. Саме скіфські племена вперше утворюють на території України велике політичне об'єднання.

Наприкінці VI ст. до н. е. в причорноморських степах формується могутнє державне об'єднання на чолі зі скіфами – Велика Скіфія зі столицею поблизу сучасного м.

Кам'янка-Дніпровська на Запоріжжі. Скіфську державу очолювали представники єдиної династії, влада яких була спадковою. Суспільство складалося з общинників, воїнів та жерців. У часи свого піднесення скіфська держава охоплювала величезну територію від Дунаю до Дону й від Чорного моря до сучасного Києва, на якій проживали різні за походженням народи.

Про господарське та культурне життя скіфів відомо в основному з даних археології. Скіфи створили високу матеріальну культуру. Найважливішим джерелом пізнання скіфської культури були і є скіфські поховальні пам'ятки. На території України було досліджено цілий ряд царських курганів, як Чортомлик (біля м. Нікополя), Куль-Оба (біля м. Керч), Гайманова Могила та Солоха (Запоріжжя), Товста Могила (Дніпропетровщина). У V ст. до н. е. Скіфію описав давньогрецький історик Геродот. Її населення він поділив на чотири групи: царські скіфи, скіфи-кочовики, скіфи-хлібороби і скіфи-орачі. Спосіб життя, господарство було різним. У скіфів швидко виникло ремесло. Скіфські ремісники володіли технологією виплавки міді та заліза, виготовляли зброю, військову амуніцію, знаряддя праці, виливали котли тощо. Осілі племена виробляли з глини різний посуд. Значного поширення набули кушнірство і ткацтво. Знайдено численні ювелірні вироби надзвичайно складної роботи, зокрема славнозвісну скіфську пектораль. Добре розвиненою була торгівля між скіфськими племенами та грецькими містами-колоніями. Від самого початку своєї появи в Криму та Причорномор'ї скіфи вели, активну войовничу політику.

З-поміж військових успіхів скіфів слід також зазначити перемогу над перським царем Дарієм, який в 514 – 513 рр. до н. е. намагався їх завоювати.

Однак в 339 р. до н.е. вони зазнали поразки від Філіпа Македонського. Після розквіту скіфської держави, який тривав протягом VI–IV ст. до н. е., на межі IV–III ст. до н. е. почався раптовий спад.

У III ст. до н. е. на землі Північного Причорномор'я з поволзько-приуральських степів прийшли кочові племена сарматів. У кількох битвах з ними царські скіфи зазнали невдачі й мусили відступити. Основна частина царських і кочових скіфів осіли в Нижньому Подніпров'ї та Степовому Криму й утворила нову державу – Малу Скіфію, її столицею став Неаполь, залишки якого й досі зберігаються в передмісті Сімферополя.

Приблизно через 100 років більшу частину скіфів завоювали і асимілювали сармати. До складу сарматського об'єднання входили військово-політичні союзи племен язигів, роксоланів, сираків, аорсів, аланів. Основу господарства переважної більшості сарматських племен становило кочове тваринництво. Вони розводили овець, велику рогату худобу, коней. Особливо вражає у сарматів та велика роль, яку відігравали в їхньому суспільстві жінки. Переказуючи легенду, за якою сармати походять від союзу амазонок зі скіфами, Геродот повідомляє, що сарматські жінки жили, як колись амазонки: вони полювали верхи, брали участь у війнах нарівні з чоловіками, а також одягалися як чоловіки. Жодна сарматська дівчина не мала права виходити заміж, «поки вона не вб'є якогось ворога». Дані археології свідчать, що сарматських жінок часто ховали разом зі зброєю і що вони нерідко виконували функції жриць.

Сармати панували в степах Північного та Східного Причорномор'я протягом майже 400 років, з II ст. до н. е. до II ст. н. е.

Тривалий час сармати наводили жах на античний світ, але у III ст. нищівного удару їм завдали готи – германські племена, які просунулися з Північного Заходу, а в другій пол. IV ст. н. е. їх добили гуни – нові кочівники, що з'явилися у степовій Україні з Центральної Азії. Частина сарматів відійшли в гори Північного Кавказу і Криму, а частина залишилася на місцях кочовищ, ставши одним з

етнокультурних компонентів черняхівської культурної спільності.

3. Античні міста Північного Причорномор'я та їхня роль у тогочасному світі

Дослідження пам'яток античної культури на території України почалося ще наприкінці 18 ст. Спочатку це були візуальні обстеження, викладені в загальних описах Північного Причорномор'я (Я.П.Сумароковим, І.Потоцьким, І.М.Мурав'їєвим-Апостолом, Г.Е.Кепером, П.І.Кеппенем. Вже на початку ХІХ ст. створюються музеї в м.Миколаєві (1806), м. Феодосії (1811), м. Одесі (1825), м. Керчі (1826). Їхня діяльність спрямовувалась на вивчення переважно античних пам'яток. У 1801 р. П.К.Сухтелен проводить в м. Ольвії перші археологічні розкопки, трохи пізніше розпочинаються розкопки поблизу м. Керчі й у м. Херсоні. Регулярного характеру розкопки пам'яток античної культури Півдня Причорномор'я набули у кінці ХІХ ст. Крім історико-археологічних описів названих авторів, в першій половині ХІХ ст. були створені карти і плани залишків античних північнопричорноморських міст. Згодом були зроблені спроби звести археологічні матеріали а також розвідки з історії Боспорського царства й Ольвії.

З кінця ХІХ ст. розгорнулися систематичні розкопки трьох найбільших античних міст-держав та їхніх некрополів на території України – Березані та Ольвії (Б.В. Фармаковський, Е.Р. Штерн), Херсонеса (Одеське товариство старожитностей; К.К.Костюшко-Валюженич, Р.І. Лепер), Пантікапея (К.Є. Думберг, В.В. Шкарпіл), курганів Боспорського царства. Були відкриті оборонні споруди, житлові квартали, терми (лазні) й монетний двір у Херсонесі, десятки монументальних поховальних споруд. У повоєнний період, а особливо після Великої Вітчизняної війни, археологічні дослідження античних пам'яток України набули дуже широкого розмаху.

Завдяки цьому ми тепер маємо досить повне уявлення про археологію та історію всіх чотирьох центрів поширення античної культури в Північному Причорномор'ї – Тіри, Ольвії, Херсонесі і Боспора.

Цінним джерелом для дослідження історії античних північнопричорноморських держав є також свідчення давніх авторів. Насамперед це "Історія" Геродота. Відомості про Північне Причорномор'я залишили також Діодор Сицилійський, Страбон, Полієн, Демосфен, Єсхін, Діон Хрисостом, Птолемея, Овідій, Пліній та інші стародавні вчені, філософи, письменники, поети. Але найконкретнішими є різні археологічні джерела, які здобуваються при розкопках міст, поселень і некрополів (могильників).

Проаналізований матеріал дає можливість стверджувати, що в VII ст. до н.е. на території Північного Причорномор'я були засновані грецькі колонії у формі самостійних міст-держав. Так у 2-й половині VII ст. до н.е. на о. Березань греки заснували місто Борисфеніду, перше еллінське поселення у цьому регіоні. За ним з'явилися Ольвія, розташована в гирлі р. Буг, Тіра на Дністрі, Херсонес (Севастополь) та Феодосія на узбережжі Криму, Пантикапей (нині Керч), Тірібака, Німфей, Кіммерик на Керченському півострові, Фанагорія та ін. міста, що дало підставу сучаснику „Великої грецької колонізації” Платону стверджувати, що греки обсіли Чорне море „наче жаби ставок”. Колонії постачали в Грецію продовольство, особливо багато хліба, якого в метрополії не вистачало. Вони виступали посередниками в торгівлі Греції з сусідніми країнами. Засновниками цих міст були переважно вихідці з Мілета та Гераклеї Понтійської, хоч певну роль відігравали вихідці з Ефеса, Колофона, Теоса та інших міст.

У 480-ті роки до н.е. в Північному Причорномор'ї утворилася велика рабовласницька держава – Боспорське царство. Її кордони охоплювали територію Керченського і Таманського півостровів, а також пониззя Дону. Правляча

династія Археанактидів об'єднала в одну велику античну рабовласницьку державу міста Фанагорію, Гермонассу та ін. Столицею держави було місто Пантикапей. Крім греків, значну частину населення Боспорського царства становили скіфи. За соціальною ознакою населення держави поділялося на знать, купців, ремісників, землеробів і рабів.

107 р. до н.е. в Боспорському царстві відбулося повстання. Повстанці убили царя, захопили владу і проголосили царем свого ватажка Савмака. з великими зусиллями боспорська знать придушила повстання, закликавши на допомогу іноземні війська.

Розташована на перехресті між Європою та Азією, територія сучасної України з давніх часів нерідко ставала об'єктом впливу різних культур та цивілізацій. через Причорномор'я вона відчувала благотворний вплив грецької цивілізації – античної та візантійської. разом з тим, знаходячись на заході величезного євразійського степу, ці землі зазнавали майже систематичних нападів войовничих кочівників.

Персоналії

Геродот Галікарнаський (грец. *Ἡρόδοτος*), (між 490 і 480 до н. е.– бл.425 до н. е.) – давньогрецький історик, названий Цицероном «батьком історії». Один з перших географів і вчених-мандрівників. На підставі побаченого на власні очі і почутих розповідей створив перший загальний опис відомого тоді світу. Автор «Історії» в дев'яти книгах, присвячених опису греко-перських воєн з викладом історії держави Ахеменідів, Єгипту та ін., містить перший систематичний опис життя і побуту скіфів. Традиція приписує Геродоту тривалі подорожі країнами Сходу: він відвідав Єгипет, був у Месопотамії, Палестині, Фінікії, добрався до великих просторів північного узбережжя Чорного моря, відвідав грецькі колонії на території сучасної України, оглянув більшу частину північного узбережжя Африки та більшість островів Середземного моря, відвідав

Персію. Сам Геродот описує як очевидець особливості більш суворого, ніж у Греції, клімату Скіфії, йому відоме планування Вавилону і те, яким способом зведені його стіни, наводить дані про відстані між єгипетськими містами в долині Нілу і докладно розповідає про звичаї єгиптян. «Історія» обривається описом облоги Сеста (478 до н. е.) і виглядає незавершеною; на підставі чого вважається, що Геродот помер між 430 і 424 до н. е.

Хвойка Вікентій В'ячеславович (чеськ. *Vincenc V. Chvojka*; 1850–1914, Київ) – український археолог чеського походження. Вікентій Хвойка народився в 1850 році в с. Семин на Ельбі, тепер Чехія, у старовинній шляхетській родині. Закінчив комерційну школу в Чехії, а у 1876 р. переїхав до Києва, де жив і працював учителем. З 1890-х років почав займатися археологією, здійснивши низку розкопів у Києві та на Наддніпрянщині; співпрацював з культурними діячами Києва, що гуртувалися в Товаристві шанувальників старовини та мистецтва. 1893 – відкрив і дослідив пізньопалеолітичну *Кирилівську стоянку*, що існувала близько 20000 років тому на Подолі в Києві, де виявлено скупчення великих кісток (мамонтів). Розкопи палеолітичних стоянок, крім Кирилівської, в урочищі Протасів Яр у Києві, у селі Селище на Черкащині та інші тривали 10 років. 1896 – відкрив пам'ятки трипільської культури в селах Трипільля, Жуківці, Стайки на Київщині, як також на березі Дніпра в Києві. Визначив місце цієї культури, зробив класифікацію пам'яток і встановив час її виникнення (4–3 тисячоліття до н. е.). Власне назва “трипільська культура” з'явилася у праці Вікентія Хвойки про розкопки поселень 1901 р. біля міст Канева та Ржищева на Київщині. Досліджував пам'ятки бронзового віку, городища й кургани скіфів, зокрема Пастирське (1898) і Мотронинське городища на Черкащині. 1898–1900 рр. – відкрив і провів розкопи на Середньому Придніпров'ї могильників з трупоспаленнями в урнах, так звані *поля поховань*, які належать до Зарубинецької (II століття до н. е.

– II століття) і Черняхівської (2–5 століття) культур. Значну увагу присвятив дослідженню Київської Русі, особливо Києву, де здійснив розкопи на горі Киселівці (1894), Старокиївській горі (1907–1908), де були виявлені житла і майстерні ремісників та вироби з кістки, заліза, срібла, скла. Йому належать розкопи давньоруських міст – городищ з оборонними спорудами і руїнами храмів Білгорода на Ірпені, Витачева на Дніпрі, Шарки на Київщині, с. Кононча на Черкащині. В. В. Хвойка був дійсним членом 11 наукових товариств: Імператорського Московського археологічного товариства, Імператорського Одеського товариства історії та старожитностей, Київського товариства охорони пам'яток старовини та мистецтва; членом-співробітником Російського археологічного інституту в Константинополі. Здобуті В. Хвойкою колекції, а також рукописні матеріали зберігаються та експонуються в Національному музеї історії України (Київ) та в Державному історичному музеї Москви. Помер 2 листопада 1914 р. й був похований на байковому кладовищі в Києві.

Найважливіші події:

1 млн. р до н. е. – поява людини на території сучасної України;

млн. -10 тис. до н.е. – палеоліт;

IX- VI тис. до н.е. – мезоліт;

VI –IV тис. до н.е. – неоліт;

III-I тис. до н.е. - бронзовий вік;

I тис. до н.е. – залізний вік

IV-III тис. до н.е. – трипільська культура;

IX-VII ст. до н.е. – кіммерійський період;

VII –III ст. до н. е. – скіфська доба;

VII-IV ст. до н.е. – грецькі міста-держави;

III ст. до н.е. – **III ст. н.е.** – розселення сарматів;

V-VII ст. – антський період в історії слов'ян

Контрольні запитання:

1. Охарактеризуйте основні теорії походження людини та появу людини на території України.
2. Проаналізуйте еволюцію знарядь праці давніх людей, як чинник розвитку людського суспільства.
3. Визначте основні підходи до проблеми походження та розвитку трипільців на території України.
4. Охарактеризуйте процес зародження перших цивілізацій, протодержавних та державних формувань на території України.
5. Античні міста-держави на території сучасної України: причини виникнення та значення для розвитку регіону.

Рекомендована література:

1. Античные города Северного Причерноморья. Очерки истории и культуры, т. I. М– Л., 1955.
2. Бушин М.І., Морозов А.Г., Корновенко С.В., Лазуренко В.М., Машенко І.Ю. Етносоціальні та державотворчі процеси в Україні у III – VII столітті н.е. - Черкаси: Ваш дім, 2004. – 119 с.
3. Геродот: Історія в 9-ти книгах. – К., 1993.
4. Головка О.Б. Князь Роман Мстиславович та його доба : Нариси з історії політичного життя Південної Русі XII – поч. XIII ст. – К. 2001
5. Грушевський М. Ілюстрована історія України. – К., 1991.
6. Давня історія України: У 2 кн. - Кн.2 / П.П.Толочко (кер. авт. кол.), - К., 1995
7. Дорошенко Д. Нарис історії України. – Львів, 1990.
8. Історія України. Навчальний посібник (під наук. ред. д.і.н., проф. М.І. Бушина). – Черкаси, 2000.
9. Історія України/Під редакцією В.Смолія. – К., 1997.
10. Історія української культури у п'яти томах. – Т. Історія культури давнього населення України. – К., 2001

11. Крижанівський М. Трипільський світ // Українська культура. – 2003. - №11-12. – С. 27.
12. Мурзин В.Ю. Происхождение скифов: основные этапы формирования скифского этноса. – К., 1990.
13. Мицик В. Хто заснував Трипільську культуру // Українська культура. – 2002. - №2. – С. 32.
14. Шилов Ю. Праслов'янська Аратта // Трипілля (культурологічний вісник). – 2003. - №4. – С. 25.
15. Формозов А.А. Памятники первобытного искусства на территории СССР. – М., 1980 – 136 с.

ЛЕКЦІЯ 3

КИЇВСЬКА РУСЬ

План:

1. Поява на історичному арені та етапи формування Київської Русі.
2. Київська Русь – поліетнічна держава.
3. Роздробленість Київської Русі. Галицько-Волинське королівство.

1. Поява на історичному арені та етапи формування

Формування давньослов'янської держави Київська Русь було й залишається предметом як наукових дискусій так і псевдонаукових міфів. Більше того навіть походження східнослов'янських племен, носіїв давньоруської державності, до цього часу має різне трактування. Так теорії походження слов'янських племен об'єднують в дві великі групи: міграційні і автохтонні, які в свою чергу поділяються на цілу низку версій, зокрема:

1. міграційні теорії;
  - дунайська (літописець Нестор);
  - прибалтійська (О. Шахматов);
2. автохтонні (місцеві) теорії.
  - вісло-одерська (польські дослідники);
  - вісло-дніпровська (Любор Нідерле, М. Грушевський);
  - одерсько-дніпровська (Б. Рибаків).

Найбільш поширеною версією є та, згідно якої східнослов'янські племена були нащадками стародавнього населення лісової та лісостепової смуги сучасної України. Територія, на якій вони жили, знаходилася між Віслою, Карпатами, Прип'яттю, Дніпром, доходила до Дону і Чорного моря. Витоки слов'янської історії сягають щонайменше II тис до н.е. В цей час праслов'янські племена

виділилися із індоєвропейської спільноти (тшинецька, комарівська, білогрудівська археологічні культури).

В цьому контексті постає проблема походження терміну „Русь”. Зокрема, так звана „норманська” (варязька) теорія ґрунтується на припущенні, що фіни називали Руссю одне з племен норманів-шведів (варягів), які наприкінці IX ст. заснували давньоруську державу. Однак є чимало підстав для її заперечення. У джерелах VIII-IX ст. часто вживається термін Русь для означення південних племен східного слов'янства (полян сіверян). М. Грушевський зокрема зауважує, що у скандинавських сагах, де є згадки про Київ, ніколи варяги не ототожнюються з Руссю: для них вона – чужа земля. Жодне східне джерело не ототожнювало Русь зі скандинавами, так само як і візантійські автори відрізняють Русь від варягів, яких Візантія добре знала.

Ряд науковців схильні вважати етимологію поняття „Русь” не норманською, але й не слов'янською (Б.Рибаків, В.Завітневич, М.Брайчевський), ряд дослідників висловлює припущення, що цей термін з'явився раніше, ніж слов'яни на Північному Заході Східної Європи (О.Мельникова, В.Петрухін). Пояснення семантики назви „Русь” є також багатоваріантним: історико-географічна назва, політична, ознака кольору, етнічна, юридична, соціальна.

Термін «Руська земля» поширився на всю територію розселення східних слов'ян від Чорного моря до Білого, від витоків Дністра і Західного Бугу на заході до верхів'їв Волги, Оки й Верхнього Наддоння на сході. Упродовж XII – на початку XIII ст. етнічна назва Русь, яка досі стосувалася полян та чернігівських і переяславських сіверян, поширюється на захід від Дніпра – на Поділля, Волинь і найпізніше – на Галичину. Причому Руссю в цей період джерела не називають землі Новгороду Великого, Ростовську і Муромську землі, а також Суздальщину з її новим політичним центром – Володимиром на Клязьмі.

Підхід Б. Рибаків, на протипагу усталено-авторитетним джерелам (напр., «Повість минулих літ»),

містить в собі засновки теорії про походження слов'ян набагато раніше, ніж кінець I ст. н. е. як прийнято вважати. Метод спирання на історичну пам'ять народу – яку слід розшифровувати в його фольклорі, орнаментиці та інших пам'ятках культури – показує, що слов'яни пам'ятають про мамонтів («слонів» та «ящерів»), які вимерли в Європі 14-11 тисячоліть назад.

Східні слов'яни вели осілий спосіб життя. Це сприяло розвитку землеробства, яке тисячоліттями становитиме в них основу господарства. Крім нього, вони успішно займалися скотарством, мисливством, рибальством. Багата природа краю створювала для цього всі умови.

На початку першого тисячоліття східнослов'янські племена знаходилися на етапі розкладу первіснообщинного ладу і зародження класового суспільства та держави. В цей період вони об'єднувалися в племінні союзи, які ряд істориків вважають державними об'єднаннями.

З IV — до початку VII ст. існувало слов'янське міжплемінне об'єднання політичний і військово-племінний союз східних слов'янських племен - Антський союз. До складу Антського союзу племен входило шість великих племінних груп. Вони відомі з давньоруських літописів як особлива південно-західна група «племен»: уличі, тиверці, бужани, дуліби, волиняни, білі хорвати. Розпався цей союз у наслідок навали аварів. Основна маса антського народу мігрувала на північ Чорного моря, на Київщину, на Чернігівщину, на Полісся.

І дійсно, анти мали сильну військову організацію, своїх царів. Готський історик Йордан говорить про велике об'єднання антів у IV ст., на чолі якого стояв князь Бож. Тривалий час він успішно воював з готами, але в 386 р. потрапив у полон до готського царя і був страчений.

Після розпаду союзу антів виникли нові племінні об'єднання. Літописець Нестор у «Повісті минулих літ» називав такі союзи племен: поляни, які жили понад

середньою течією Дніпра, древляни (між річками Рось і Прип'ять), уличі, тиверці, бужани та волиняни (верхів'я Західного Бугу), сіверяни (понад річками Сула, Сейм, Десна).

Найміцніше державне утворення існувало в полян. Саме цей племінний союз став у майбутньому ядром української народності.

Існує думка, що організатором державного утворення у полян був князь Кий (між 550 і 600 рр.). Він же вважається і засновником Києва.

У VIII ст. кілька племінних союзів Середнього Подніпров'я об'єдналися в своєрідний союз союзів, який і почав називатися Русь. Його столицею був Київ. Це об'єднання свідчило про новий, більш високий етап в процесі державотворення. Відносно походження та значення слова «Русь» дослідники так і не дійшли єдиного висновку. Є припущення, що ця назва пішла від річки Рось, хоча ряд вчених вважають, що росами називали наших предків у зв'язку з русим кольором волосся.

Унаслідок тривалого періоду політичної, економічної та етнокультурної консолідації східнослов'янських племен на зламі VIII – IX ст. виникла могутня держава – Київська Русь.

В історичній науці було сформовано цілий ряд наукових теорій походження Київської Русі:

– прихильники норманської теорії (Г. Байєр, Г. Міллер, Л. Шльоцер, О. Шахматов, М. Погодін, Д. Дорошенко та ін.) обстоювали тезу, про заснування Київської Русі норманами, спираючись на записи літописця Нестора про „закликання на княжіння” новгородцями Рюрика;

– прихильники антинорманської теорії (М. Ломоносов, В. Ключевський, М. Костомаров, М. Грушевський, Б. Рибаків, П. Толочко та ін.) заперечують повідомлення Нестора, вказують на його суперечливість та на відсутність у інших письмових джерелах будь-яких

згадок про норманське плем'я „русь”, натомість вказують, що існує цілий ряд місцевих топонімів та гідронімів з коренем „рос”;

– прихильники болгарської теорії на основі збірки давніх болгарських літописів „Історія Джагфара”, поеми Шамсі Башту „Легенда про доньку Шана” (IX ст.) припускають, що Київ був заснований принцом Шамбатом, братом хана Великої Болгарії Курбата, а згодом, на їхню думку, утворилася держава-імперія на чолі з Угер Лачині (Ігорем Рюриковичем);

– прихильники хозарської теорії (Г.Еварс, О.Пріцак) стверджували, що у створенні Київської Русі значну роль відіграв Хозарський каганат.

Одночасно з появою державного утворення з центром у Києві іде процес консолідації тих східнослов'янських племен, що жили за межами сучасної України. Їх центром став Новгород. Взагалі, арабські джерела називають три центри державотворення у східних слов'ян: Куявія (навколо Києва), Славія (навколо Новгорода), а також Артанія (в Приазов'ї).

Завершився державотворчий процес відомою політичною подією, коли у 882 р. князь Олег захопив Київ і об'єднав два могутніх слов'янських центри. З цього часу Київ став столицею держави східних слов'ян – Київської Русі.

Слід підкреслити, що процес політичного об'єднання східних слов'ян був прискорений багатьма внутрішніми і зовнішніми факторами: територіальною, етнічною, мовною і культурною спільністю східнослов'янських племен, їх економічними зв'язками, прагненням об'єднати сили для боротьби з зовнішніми ворогами. Тому не випадково багато істориків вважають, що Київська Русь була батьківщиною трьох народів – українського, російського і білоруського. Але в той же час, на думку визначного українського історика Михайла

Грушевського, “Київська Русь є першою формою української державності”.

Далі слід охарактеризувати соціально-економічний розвиток Київської держави та основні віхи її політичної історії. Київська Русь була феодальною державою. Східні слов'яни від первіснообщинного ладу перейшли до феодального, оминувши класичне рабовласництво. Особливість розвитку слов'янських народів пояснюється об'єктивними конкретно-історичними обставинами їх життя: по-перше, розклад первіснообщинного ладу відбувається у них в той час, коли рабовласництво як спосіб виробництва вже вичерпало себе і не забезпечувало суспільного прогресу, по-друге, умови життя слов'ян не вимагали застосування в широких масштабах трудомісткої праці, як це було, наприклад, в країнах Сходу. Тому східні слов'яни перейшли від первіснообщинного до найбільш прогресивного на той час способу виробництва – феодального. Нагадаємо основні риси феодалізму: основним засобом виробництва є земля (не випадково слово феодалізм веде своє походження від слова феод – земельний наділ); більшість засобів виробництва, в першу чергу земля, перебуває у власності панівного класу – феодалів; головним виробником матеріальних благ є феодально залежний селянин, залежність якого є одночасно і економічною (бо він позбавлений землі), і особистою.

Головною ланкою у економіці Київської Русі було селянське господарство, а основну масу населення складали прості селяни, яких називали смердами. Вони володіли невеликими земельними ділянками. Але поступово все більше землі переходило в руки феодалів, які намагались різними способами її захопити, а вільні селяни-смерди ставали холопами – тобто попадали в залежність, як особисту так і економічну.

Соціальна структура давньоруського суспільства:

Основні категорії соціальної еліти: князі, бояри, дружинники.

Феодално залежні верстви населення: смерди, люди, закупи, рядовичи, челядь, наймити, холопи, ізгої.

Смерди – більша частина селян, що мали приватне господарство, житло, земельні наділи, платили данину князю і були відносно вільними;

Люди – селяни-общинники, які проживали в общинних селах, і взагалі сільське населення, незалежно від його соціального стану.

Закупи – селяни, що через різні причини втрачали власне господарство і змушені йти в кабалу до феодала за купу (грошову позичку);

Рядовичи – селяни, що уклали з феодалом ряд (договір), на підставі якого визнавали свою залежність і змушені працювати за частку продукції;

Челядь – особи, що втратили господарство і працювали на феодала. Їх продавали, дарували, віддавали у спадщину;

Холопи – населення, що перебувало у повній власності феодала;

Ізгої – це люди, які випали із свого соціального середовища і втратили з ним зв'язок

Важливу роль відігравали міста, які були центрами торгівлі й ремесла. П. Толочко зазначає, що на території Київської Русі в XII-XIII ст. було близько 100 міст. Крім Києва відомі на той час такі міста, як Чернігів, Переяслав, Галич, Володимир-Волинський, Новгород, Володимир-на-Клязмі, Новгород-Сіверський, Канів та ін.

За формою правління Київська Русь була ранньофеодальною монархією. На чолі держави знаходився київський князь, якого називали Великим. Він мав досить численне військо – (дружину). Військова сила була необхідна як для захисту і розширення кордонів держави, так і для утримання влади. Правив Великий князь за допомоги ради, до складу якої входили місцеві (племінні, а згодом удільні) князі та дружинники.

Київська Русь за своєю територією та економічним потенціалом займала важливе місце в тогочасній Європі. Вона вела успішну зовнішню політику, торгівлю, змогла зупинити просування на Захід орд кочівників (хозарів, печенігів, половців, а пізніше – монголо-татар).

З середини IX ст. літописи починають послідовне династичне викладення історії Київської Русі. У 862 р. київськими князями були Аскольд та Дір. Новгородський літопис сповіщає, що Аскольд і Дір „княжили в Києві ... й були ратними з древлянами й уличами”. Найвірогідніше це нащадки Кия. У 882 р. на київському престолі відбулася зміна династій. Убивши Аскольда та Діра, владу захопив родич Рюрика – Олег (882-912 рр.), після чого Київ було проголошено „матір'ю міст руських”. П.Толочко висловив припущення, що Аскольд став жертвою опозиції в Києві і захоплення Олегом Києва є не норманським завоюванням, а державним переворотом здійсненим Олегом за допомогою людей з оточення київських князів.

Олег проводив політику інкорпорації – збирання земель, зокрема, підкорив древлян, сіверян, радимичів тощо. Він здійснив у 907 р. успішний похід на Візантію і, як повідомляв літописець, на знак перемоги прибав свій щит на воротах столиці Візантії – Царгорода. Про цю подію згадує О.Пушкін у своїй „Пісні про віщого Олега”.

Наступник Олега князь Ігор (912 – 945 рр.) продовжив успішні походи, які привели до розширення території держави, уклав мир з печенігами. За його правління відбулося перше відоме нам на Русі повстання: під час збирання данини з древлян князь Ігор був убитий (945 р.).

До повноліття його сина Святослава державою правила княгиня Ольга – дружина Ігоря (945-957 рр.). Розправившись із древлянами, вона все ж врегулювала процес збору данини.

За князювання Святослава (957-972 рр.) територія Київської Русі досягла найбільшого свого розширення, до її

складу увійшли землі Поволжя і Північного Кавказу. Цей князь усе життя провів у війнах і походах, проте мало уваги приділяв внутрішній політиці і не зміг утримати завойовані території. Під час одного із своїх походів він загинув.

Син Святослава, князь Володимир (978 – 1015 рр.), вів активну зовнішню політику, часто організовував походи, але враховуючи помилки батька, зосередив основну увагу на державному будівництві. В роки його правління починається розквіт Київської Русі. Володимир провів ряд реформ, серед яких було дві релігійні (прийняття так зв. „володимирського шестибожжя” в 980 р. та християнства в 988 р.), військову, грошову тощо.

За князювання Володимира з’явилися перші на Русі книжки й школи. Не випадково Володимира назвали в народі Великим, а церква нарекла Святим.

Найвищої своєї могутності Київська Русь досягла в 1019-1054 рр., коли правив Ярослав Мудрий. Цей князь зійшов на престол після чотирьох років боротьби за владу. Він був розумним і мав хороші здібності державного діяча. Зайнявши київський стіл, насамперед розширив межі держави, зміцнив її кордони. У 1036 р. війська Ярослава остаточно розгромили печенігів. Міжнародний авторитет Русі ще більше зріс, всі європейські держави прагнули встановити з нею дружні відносини. В роки правління Ярослава високого рівня розвитку досягла культура: було збудовано такі шедеври як Софіївський собор, Золоті ворота, засновано Києво-Печерський монастир. Саме в цей час було складено перший на Русі збірник законів „Руська Правда”.

Після смерті Ярослава у Києві княжили по черзі Ізяслав, його брати Святослав та Всеволод і Святополк, син Ізяслава. Після смерті Святополка кияни запросили до себе князем Володимира Мономаха, сина Всеволода, внука Ярослава Мудрого. Володимир Мономах княжив дуже розумно та справедливо. Він знову зібрав у своїх руках усі

українські землі (крім Галичини). Володимир Мономах княжив у Києві 12 років і помер у 1125 р.

Київська Русь славилася високим рівнем культурного розвитку. Культура Київської Русі за короткий час збагатилася новими досягненнями. Найважливіше з них – писемність. Для поширення просвіти при церквах, храмах та монастирях, а також при дворах князів засновувались бібліотеки. Була створена бібліотека Софії Київської. На базі монастирських бібліотек розвивалося вітчизняне літописання, література. Складовою частиною культури була усна народна творчість – епічні пісні, перекази, билини. На Русі високого рівня досягла музична культура, живопис і художнє різьблення, а також декоративно-прикладне мистецтво та архітектура.

2. Київська Русь – поліетнічна держава

За своїм складом Київська Русь була поліетнічною державою, на території якої проживали представники як слов'янських так і не слов'янських народів, таких як печеніги, половці, торки, берендеї, каракалпаки; литва, ятвяги, чудь, весь, меря, мурома, мордва, черемиси, перм, ям, печората інші. Існували на території Київської Русі колонії німців, поляків, євреїв, вірмен, готів, варягів.

Досить дискусійною є тема співвідношення давньоруської народності з російським, українським і білоруським народами. Традиційним для радянської доби було твердження, що витоки українського та білоруського народів відносять до пізнього середньовіччя (XIV-XV ст.), а Київська Русь – це «общевосточнославянское государство». Однак варто зазначити, що сама ідея є більш давньою, ще М. Карамзін включив Київську Русь до національної історії Росії, як першу російську державу. Перефразовуючи київського літописця Нестора, М. Карамзін проголосив княжий Київ «матір'ю городів російських». У середині XIX ст. М. Погодін, стверджував, що до XIII ст. в Києві жили росіяни. Лише після татарського

погрому Середнього Подніпров'я 1240 р. вони нібито іммігрували на Верхню Волгу, а на їхнє місце з Волині та Галичини прийшли українці. З цим твердженням не погоджуються українські історики, зокрема Л. Залізник.

Класик російської історичної науки В. Ключевський вважав, що росіяни вийшли на історичну арену в другій половині XII ст., тобто після розпаду Русі на окремі князівства. Він зокрема висловив тезу, про „розрив народності”, що стався в удільний період: „руський народ, який зародився в перший період (тобто в добу Київської Русі), упродовж другого розірвався навпіл”. Згодом же виникла й третя гілка – білоруська. Отже, за В. Ключевським, у давньоруську добу зародився „руський” народ, який породив три гілки „общеруського” народу. Поділяв парадигму „єдиної руської народності” й М. Костомаров, він також визнавав існування в „удільно-вічову” добу єдиного „руського” народу як великого етнічного цілого, що однак не виключало етнографічної своєрідності його окремих частин.

Дотримувався думки, що всі три східнослов'янські народи впродовж всієї своєї історії складають „єдиний руський народ” й О.Пресняков, який зазначав, що населення Київської Русі розподілилося на нові культурно-історичні типи: малоросів, білоросів і великоросів.

Одним із фундаторів концепції „давньоруської народності” є В.Мавродін.

Концепція давньоруської народності як колиски трьох братніх народів в 1930-х роках дала підстави для обґрунтування спільності історичного процесу у східних слов'ян, а отже закономірності створення СРСР.

Офіційна радянська історична наука на чолі з академіком Михайлом Покровським, аж до погрому його школи 1936 р., розглядала етнічні процеси в Київській Русі фактично з позицій М. Грушевського, проголошених ще в 1904 р. у праці «Звичайна схема руської історії і справа раціонального укладу історії східного слов'янства».

Л.Залізник, з цього приводу пише: «Вважалося, що кожен із східнослов'янських народів у межах Київської Русі мав власний історичний струмінь і батьківщину. Праукраїнці Південної Русі постали під сильним впливом іранських народів Надчорномор'я та греко-візантійської цивілізації. Білоруси формувалися на балтському субстраті. Обличчя білоруської нації значною мірою формувалося впливами Київської Русі, а пізніше в складі литовсько-польської конфедерації. Формування російського етносу відбувалося в ході слов'янської колонізації лісових обширів, заселених балтськими та фінськими племенами. Великий вплив на росіян справили тісні контакти з татарами у XII – XV ст. ». Розглядала цю проблему і історична школа М. Покровського.

М. Грушевський у перших томах “Історії України-Руси” категорично заперечував домагання Московської Русі на частину давньоруської спадщини, спадкоємцем якої, на його думку, є виключно «українсько-руська народність»: «Київська держава, право, культура були утвором однієї народності, українсько-руської; Володимиро-московська – другої, великоруської... Київський період перейшов не у володимиро-московський, а в галицько-волинський XIII вік... Володимиро-московська держава не була ані спадкоємницею, ані наступницею Київської, вона виросла на своєму корені... Общеруської історії не може бути, як немає общеруської народності». Український дослідник Г. Півторак підтримує вищезазначену тезу Грушевського і зазначає, що: «Наукові дослідження етногенезу (тобто походження) східних слов'ян мають уже майже двохсотлітню традицію, і за цей час сформувалося декілька основних концепцій. Так, у царській Росії офіційні ідеологи, підтримувані тогочасними істориками, сприймали всіх східних слов'ян як «єдиний русский народ» і починали його історію від Київської Русі, вважаючи її найдавнішою російською державою. Цікавим проявом цієї міфотворчості є написання в словосполученні „древнерусская народность”

слова „древнерусская” з двома „с”, така форма передбачає сприйняття тієї народності як виняткової попередниці тільки російського народу, на цей факт, зокрема звертав увагу П. Толочко, який присвятив дискусіям навколо давньоруської народності спеціальне монографічне дослідження. Радянська історіографія визнала право не тільки російського, але й українського та білоруського народів на свою історію і свою мову, проте партійні ідеологи не змогли позбутися імперських претензій на історичну спадщину Київської Русі. Проголосивши її «общевосточнославянским государством», ці ідеологи пропагували доктрину, схвалену найвищими компартійними інстанціями, згідно з якою виток українського та білоруського народів і відповідно їхніх мов відносять до пізнього середньовіччя (XIV–XV ст.). На спроби деяких російських істориків і філологів починати історію Росії й російської мови від IX–X ст. офіційна влада дивилася «крізь пальці», проте такі самі прагнення в Україні і Білорусі вважалися ворожими й жорстко переслідувалися. Протягом тривалого часу лише в діаспорі українські вчені могли вільно висловлювати свої погляди й розвивати концепцію етногенезу українців згідно з історичною правдою».

Цитований вище Л.Залізник зазначав також, що «праукраїнці з одного боку і праросіяни та прабілоруси з іншого розвивалися власними історичними шляхами з початкових стадій формування субстрату цих етносів у першій половині 1 тис. до н.е. Не випадково українці належать до іншого антропологічного типу ніж білоруси та росіяни. Таким чином, твердження офіційної радянської історичної науки, що долі східнослов'янських народів розійшлися лише в пізньому середньовіччі внаслідок розгрому татарами Русі не відповідає даним археології. Це сталося ще до постановня держави Русь, якій так і не вдалося консолідувати східних слов'ян в єдиний етнос».

Прибічники нового бачення етнопоходження деяких слов'янських народів, зокрема В.Білінський, стверджують: московіти – етнос фінського походження з великим додатком пізнішої татарської (тюрської) крові. Одним із аргументів при цьому називають результати археологічних досліджень авторитетного російського археолога, графа Олексія Уварова, згідно з якими на теренах «колиски московської землі» ним не знайдено жодного слов'янського поховання (7729 круглих курганів VIII – XVI ст.).

На думку більшості мовознавців, з XI ст. Мову Південної Русі можна вважати праукраїнською.

Дискусії з приводу давньоруської народності тривають і зараз, переходячи інколи з суто наукової в політичну площину.

3. Спадщина східнослов'янської держави. Галицько-Волинське королівство

Після відокремлення в кінці XI ст. Галичини від Києва, в трьох її князівствах правили Ростиславичі – Рюрик, Володар і Василько. У 1141 р. син Володаря Володимирко об'єднав усі три князівства в одне і у 1144 р. переніс його столицю в м. Галич. Син Володимирка князь Ярослав Осмомисл зміцнив Галицьке князівство, розширив його кордони до гирла Дунаю. Він підтримував добрі відносини з Угорщиною, Німеччиною, успішно воював з половцями. Серйозною проблемою для Ярослава Осмомисла були відносини з сильними в цьому князівстві боярами. Він не тільки рахувався з ними, але часто був змушений підкорятися їм. За Ярослава успішно розвивалася економіка Галичини.

На рубежі XII-XIII ст. остаточно визначилося три основні політичні центри, які мали вирішальний вплив на політичне життя всієї Русі: Володимиро-Суздальське князівство та Новгородська боярська республіка, що знаходились поза межами території сучасної України, а на

українських землях – Галицько-Волинське князівство. Це князівство відіграло особливо важливу роль у формуванні української народності.

Перед смертю (1187 р.) Ярослав Осмомисл віддав більшу частину Галичини сину від незаконної дружини Насті – Олегу, а Перемишль – законному синові Володимирі. Але після смерті Ярослава незадоволені бояри прогнали Олега, а князем єдиного галицького князівства призначили Володимира Ярославича. Пізніше відносини між галицьким князем та боярством настільки ускладнилися, що він змушений був тікати до Угорщини. Цим скористався угорський король Бела III, який оголосив себе королем Галичини і призначив свого сина Андрія намісником. За допомогою польського князя Казимира II Краківського Володимир Ярославич повернув собі галицький престол і правив до своєї смерті у 1199 р. Він був останнім із династії Ростиславичів.

Бояри покликали правити волинського князя Романа Мстиславовича, котрий у 1199 р. об'єднав Волинь з Галичиною, приєднав Київ і став князем Галицько-Волинської держави. Він повів боротьбу проти знатного галицького боярства, спираючись на дрібне боярство та міське населення. Галицько-Волинська держава за правління Романа Мстиславовича та його синів стала, в силу національного складу населення та загальної історичної традиції, спадкоємницею Київської Русі.

Після смерті Романа у 1205 р. у Галицько-Волинському князівстві на тривалий час установилося безвладдя. Почалася боротьба між окремими боярськими угрупованнями та претендентами на княжий престол. Цим черговий раз спробували скористатися Польща та Угорщина.

Під час монгольської навали, завдяки своєму географічному розташуванню, героїчній боротьбі народу та мудрій політиці князя Данила Галицького, Галицько-Волинська держава не зазнала таких спустошливих

руйнувань, як інші князівства, і зберегла відносну незалежність. В силу окреслених причин Галицько-Волинська держава залишилася протягом другої половини XIII – першої половини XIV ст. тим останнім рубежем, на якому збереглась українська державність і самобутність народу. Вона стала спадкоємницею кращих традицій Київської Русі.

В XII ст., вперше, в Київському літописі (під 1187 р.), з'являється назва “Україна”. Деякі історики та лінгвісти виводять походження цього слова від “Окраїна”, маючи на увазі, що Україна – менша частина Росії, тим більше, що пізніше в офіційних документах російського самодержавства з'являється термін “Малоросія”. Але уже сам той факт, що термін “Україна” ми знаходимо ще у 1187 р., тобто в той час, коли ще не існувало власне Російської держави, по відношенню до якої Україна могла бути окраїною, заперечує подібне припущення. Більш ймовірно, що слово “Україна” вживалося у значенні “Край”, “Країна” (Саме так пояснює його походження М.Грушевський). До речі, слід сказати, що впродовж ще тривалого часу та держава, яка склалася з центром у Москві і зараз називається Росією, мала офіційну назву Московське царство або Московія.

На період феодальної роздробленості України-Русі припадає одна з найзагадковіших сторінок вітчизняної історії – монголо-татарський погром (татарщина). Тут є різні точки зору.

Монгольські племена з давніх часів проживали в Центральній Азії і займалися кочовим скотарством. У кінці XII – на початку XIII ст. у них прискорився процес розкладу первіснообщинного ладу, інтенсивно формувалися феодальні відносини. У 1206 р. хан Темучин об'єднав розрізнені племена під своєю владою і проголосив себе Чингісханом (великим ханом). Після цього монгольські племена стали грізною військовою силою, становлячи величезну небезпеку для інших народів: феодальна

верхівка, прагнучи оволодіти новими пасовищами, організувала грабіжницькі походи, які відіграли трагічну роль в історії багатьох країн.

Після завоювання Південного Сибіру, Північного Китаю, держав Середньої Азії і Закавказзя, монголо-татари у причорноморських степах розбили половців. Відчувши загрозу, частина руських князів, об'єднавшись із залишками половецького війська, зробили спробу зупинити агресію. В 1223 р. на річці Калці відбулася вирішальна битва, в якій об'єднані сили руських князів та половців діяли неузгоджено і зазнали нищівної поразки. Але монголи, провівши розвідку боєм і поставивши завдання підкорити в майбутньому всю Східну Європу, на той час відступили.

У 1236 р. 150-тисячне військо під командуванням хана Батия вирушило в похід і протягом 1237 – 1238 рр., долаючи відчайдушний опір князівств Північно-Східної Русі, які захищалися поодиночі, перетворили в руїни їх міста і села. Південноруські князі, на жаль, не врахували гіркого досвіду своїх сусідів і не змогли навіть перед смертельною небезпекою піднятися вище взаємної неприязні та ворожнечі. Ніяких практичних дій для спільної боротьби не було вжито. Ця боротьба була мужньою, але монголи вміло використали свою чисельну перевагу, воєнний досвід, а головне – ізольованість кожного князівства, що захищалося. Після їх почергового завоювання населення винищувалося або потрапило в рабство, а великі квітучі міста або ж назавжди зникли, або піднявшись із руїн через багато років, так і не змогли повернути своє попереднє значення.

Героїчною і водночас трагічною сторінкою історії українського народу стала восени 1240 р. оборона Києва. Її очолював воєвода Дмитро, якого разом з військовою дружиною прислав на допомогу галицький князь Данило Романович. Та захищало місто все населення. Лише на дев'ятий день штурму нападники увірвалися в Київ через пролом у стінах. Киян та їх місто спіткала доля інших жертв агресії: більшість із них загинула, а решта потрапила в

неволю. Монголи стерли з лиця землі чудові архітектурні споруди, зокрема неповторну в своїй красі Десятинну церкву.

Після захоплення Києва, монголо-татари спустошили Галицько-Волинське князівство – наймогутніше на той час державне утворення України. При цьому талановитий воєначальник і державний діяч, старший син Романа Мстиславовича князь Данило Галицький (1238 – 1264) зумів завдати монголам кількох поразок. Врешті-решт, це князівство теж зазнало руйнувань і визнало владу Золотої Орди (держави монголів); але його залежність була меншою, ніж інших українських земель, які потрапили під пряму владу завойовників.

З метою створення антиординської коаліції князь Данило Галицький почав переговори з папою римським Інокентієм IV. У 1253 р. папа надіслав Данилу королівську корону, але ідея загальноєвропейського „хрестового походу” не знайшла підтримки. У 1258 р. на Галицько-Волинське князівство напало військо хана Бурундая, і Данило змушений був підкоритися Орді, власноручно знищити фортечні укріплення та відмовитися від антитатарських планів.

Державний діяч, талановитий полководець та дипломат князь Данило Романович належить до найбільш видатних правителів України. Він правив спільно зі своїм братом Васильком, волинським князем, який після смерті Данила Галицького у 1264 р. формально став главою Галицько-Волинської держави. До смерті князь Василько проживав у Володимирі-Волинському, а сини Данила – на Галичині.

З 1269 р. єдиним Галицько-Волинським князем став син Данила Лев I, який розширив територію держави, приєднавши Люблінську землю та Закарпаття. Разом з монголо-татарами Лев Данилович брав участь у походах проти Польщі. Син Лева Юрій I зумів значно збільшити економічний добробут держави, домігся створення

Галицької митрополії. Його сини Лев II і Андрій I (1315-1323 рр.) всіляко сприяли торгівлі і у зовнішній політиці орієнтувалися на Тевтонський орден. Зміцнивши державу, вони почали війну з татарами (загинули в 1323 р.).

З їх смертю перервалася династія Данила і бояри запросили на престол князя Юрія, котрий був сином мазовецького князя Тройдена та сестри Лева II і Андрія. Юрій Тройденович запрошував іноземців, сприяв німецькій колонізації краю, дозволяв проповідувати католицьку віру. Це викликало вкрай негативну реакцію галицьких бояр. У 1340 р. вони отруїли Юрія II і запросили на княжий престол його зятя – литовського князя Любарта. Це створило можливість політичного об'єднання Литви та України, що не могло не стривожити Польщу, яка у 1349 р. організувала похід на Галичину і захопила Львів. Боротьба за Галичину тривала до 1387 р. З цього часу Україна фактично втратила свою самостійність.

Особливо тяжко склалась доля середнього Подніпров'я та східноукраїнських територій. Ці землі більш ніж сторіччя перебували під безпосереднім ярмом (ігом) чужоземців. При цьому значна частина національного доходу у вигляді данини йшла за межі країни, багатьох талановитих ремісників погнали в рабство, а спустошливі набіги, які супроводжувалися вбивствами і погромами, продовжувалися.

Унаслідок цього почався довгий економічний, політичний і культурний занепад Подніпров'я та східноукраїнських земель, що призвело до їх вікового відставання від передових країн.

Але визвольна боротьба, яка на завойованих землях не припинялася, змусила Батия відмовитись від завоювання інших європейських країн. У цьому контексті можна стверджувати, що наші предки врятували від загибелі європейську цивілізацію, століттями розплачуючись за це своєю гіркою долею.

Персоналії

Володимир Святославович (? – 1015) – Великий князь київський з 980 р. Син Святослава Ігоревича. Народився в Києві. Звершив об'єднання всіх східнослов'янських земель у складі Київської Русі. Зробив невдалу спробу запровадити єдиний пантеон язических богів. Запровадив християнство на Русі (бл. 988-989 рр.), почав будувати християнські храми, зокрема Десятинну церкву, і монастирі, заснував школи і бібліотеки. За князювання Володимира Київська Русь досягла найбільшої могутності. Розвивав політичні, економічні і культурні зв'язки з Візантією, Польщею, Угорщиною, Чехією, західноєвропейськими країнами. Це була централізована християнська імперія з усталеним місцем в європейській політиці. Після смерті православна церква канонізувала Володимира Святославовича.

Володимир Мономах (1053-1125) – Великий князь Київський (1113-1125 рр.). Онук Ярослава Мудрого. Відновив великокнязівську владу на більшій частині давньоруських земель. Ініціатор Любецького з'їзду 1097 р., Витичівського з'їзду 1100 р., Долобського з'їзду 1103 р. Виступив за припинення князівських міжусобиць. Здобув славу боротьбою проти половців (1103, 1107, 1111 рр.). Скасував холопство за борги. Видав закони – “Статут Володимира Всеволодовича” Автор пам'ятки давньоруської літератури “Повчання Володимира Мономаха” (1117 р.), в якому закликав до об'єднання всіх давньоруських земель. Правлінням Володимира Мономаха закінчилась в історії Київської Русі доба відносної єдності держави.

Галицький Данило Романович (1201-1264) – князь волинський і галицький, король Русі з 1254 р. Після смерті батька, князя Романа Мстиславовича у 1205 р разом з матір'ю перебував при угорському дворі, рятуючись від боярських заворушень. Княжив з братом Васильком у

дрібних волинських князівствах. Об'єднав Волинь (1229 р.), оволодів Галичем (1238 р.) та Києвом (1239 р.). Після перемоги в 1246 р. над коаліцією Угорщини і Польщі Данило Галицький поширює владу на Галичину. Після встановлення монголо-татарського іґа, щоб врятувати державу, Данило Галицький змушений був поїхати до ханського двору до Сараю і визнати формальну залежність від Золотої орди. Для боротьби з татарами прагнув створити широку коаліцію володарів країн європейських держав: Апостольського престолу, Тевтонського ордену, Угорщини, Польщі, Литви. Підтримував контакти з папою римським Інокентієм IV, погодився на унію і приймав від папи королівську корону. Внаслідок мудрої державної політики Данило Галицький фактично не підкорився владі Золотої орди, але в 1259 р. під натиском військ Бурундая Данилу Галицькому довелося знищити укріплення. Запропонував європейське самоуправління у містах. Засновник Львова, Холма. Активно поширював західні культурні впливи. Діяльність Данила Галицького відображена в Галицько-Волинському літописі.

Ігор (? – 945) – Великий князь Київський (912-945 рр.). Став фактичним засновником династії Рюриковичів. Приєднав до своєї держави східнослов'янські племена (древляни, угличі та ін.), що відокремились від неї на початку його князювання. Уклав мир з печенігами. У 941 р. здійснив невдалий похід на Константинополь, у 944 р. уклав договір з Візантією. Був вбитий під час повстання древлян.

Лев I Данилович (бл. 1228 – бл. 1301) – галицький князь. Успадкував у 1264 р. Перемишльське князівство і Львів після смерті батька Данила Галицького та у 1269 р. Белзьке, Холмське і Дорогичинське князівства, після смерті брата Шварка Даниловича – Галич. У 1272 р. переніс столицю Галицько-Волинської держави до Львова. Був одружений з угорською королівною Констанцією, мав дипломатичні зв'язки із Заходом, що позначилось на

культурному та господарському житті країни, адміністрації та міському самоврядуванні. Залежний від Золотої Орди, князь Лев користувався допомогою татар у походах на Польщу та Литву. Після смерті князя Болеслава Соромливого в 1279 р. намагався приєднати до своїх володінь Краків. Однак потерпів поразку і змушений був повернути українське Закарпаття та Люблінську землю.

Олег (? – 912) – давньоруський князь: якому за літописами, Рюрик, вмираючи, передав у 879 р. опіку над своїм неповнолітнім сином Ігорем і князювання у Новгороді. Походив з норманів. Мав велику дружину. Оволодів Смоленськом і Любечем (882 р.), убив київ. князів Аскольда і Діра (882 р.), пізніше підкорив древлян, сіверян, радимичів. Після вдалого походу на Константинополь у 911 р. заключив з Візантією вигідний для Русі договір.

Ольга (бл. 890 – 969) – велика княгиня київська (945 – 957 рр.), мати Святослава Ігоревича, християнське ім'я – Олена. Після вбивства древлянами її чоловіка князя Ігоря у 945 р., княгиня Ольга правила Київською державою під час неповноліття Святослава Ігоревича. Укріпила торгівельні і політичні відносини з Візантією, встановила порядок збирання данини та її розміри. У 955 р. (або в 957 р.) прийняла християнство. Канонізована православною церквою.

Роман Мстиславович (бл. 1152 – 1205) – галицько-волинський князь в 1199-1205 рр., державний і військовий діяч. Син волинського князя Мстислава Ізяславовича. Одержав від батька новгородське і волинське князівства. Після смерті Володимира, останнього галицького князя з династії Ростиславичів, князь Роман створив Галицько-Волинське князівство, об'єднавши Галицьке князівство з Володимиро-Волинським. Пізніше включив Київ до сфери свого впливу. Розбивши половців, зміцнив кордони князівства. Роман Мстиславович укріпив князівську владу. Загинув, потрапивши у польську засідку.

Ярослав Мудрий (бл. 978 – 20.1.(2.ІІ).1054) – великий князь київський в 1019-1054 рр., державний діяч Київської Русі, син Володимира Святославовича. Вів боротьбу проти свого брата Мстислава, прагнучи об'єднати всі руські землі. Але в 1026 р. у городку під Києвом між ними був укладений мир, після якого територія була поділена. В 1036 р. після смерті Мстислава Ярослав Мудрий став єдиним володарем могутньої Київської держави (окрім Полоцька). Поріднився з багатьма європейськими дворами. Впорядковуючи соціальні відносини і закріплюючи владу в державі, Ярослав Мудрий уклав збірку давнього руського права “Правду Ярослава” (“Руська правда”). У 1039 р. домігся заснування Київської митрополії під юрисдикцією константинопольського патріарха. Митрополитом київським собор місцевих єпископів обрав русина Іларіона (1051 р.). За Ярослава Мудрого в Київській Русі засновано перші монастирі – Св. Юрія, Св. Ірини та Києво-Печерський монастир. Було складено літописний звіт, побудовано Софійський собор. Русь за часів Ярослава Мудрого була в Європі великою і могутньою державою. Підтримувала тісні відносини з Візантією, Німеччиною, Угорщиною, Францією, Польщею, Австрією та скандинавськими країнами. Це був період найвищого розквіту Київської Русі. Похований у Софіївському соборі в Києві.

Найважливіші події:

882 р. – захоплення князем Олегом Києва та об'єднання Північної та Південної Русі, що стало основою для давньоруської державності.

980 р. – релігійна реформа князя Володимира (запровадження шестибожжя)

988 р. – хрещення Київської Русі

X-XII ст – „Руська правда” – перша писана збірка законів Русі-України

1051 р. – обрано першого руського митрополита Іларіона

1097 р. – Любецький з'їзд

1253 р. – коронування Данила Галицького

Контрольні запитання:

1. Охарактеризуйте основні версії походження слов'ян.
2. Етимологія понять „Русь” та „Україна”.
3. Проаналізуйте версії виникнення Київської Русі.
4. Походження українців.

Рекомендована література

1. Брайчевський М. Утвердження християнства на Русі. – К., 1989.
2. Бушин М.І., Морозов А.Г., Корновенко С.В., Лазуренко В.М., Машенко І.Ю. Етносоціальні та державотворчі процеси в Україні у III – VII столітті н.е. – Черкаси: Ваш дім, 2004.
3. Великий неспокій: Друга пол. XII-XIII ст. /Упоряд., авт. передм. В.М.Ричка. – К.: Україна, 1992/
4. Геродот: Історія в 9-ти книгах. – К., 1993.
5. Головка О.Б. Князь Роман Мстиславович та його доба : Нариси з історії політичного життя Південної Русі XII – поч. XIII ст. – К. 2001.
6. Греков Б. Киевская Русь. – М, 2004.
7. Грушевський М. Ілюстрована історія України. – К., 1991.
8. Давня історія України: У 2 кн. – Кн.2 / П.П.Толочко (кер. авт. кол.), – К., 1995.
9. Дорошенко Д. Нарис історії України. – Львів, 1990.
10. Історія України. Навчальний посібник (під наук. ред. д.і.н., проф. М.І. Бушина). – Черкаси, 2000.
11. Історія України/Під редакцією В.Смоляя. – К., 1997.
12. Історія української культури у п'яти томах. – Т. Історія культури давнього населення України. – К., 2001.
13. Котляр М. Ф. Галицько-Волинська Русь – К., 1998

14. Котляр М.Ф. Історія давньоруської державності. – К., 2002.
15. Котляр М.Ф. Історія України в особах: Давньоруська держава. – К., 1996.
16. Котляр М.Ф. Полководці давньої Русі. – К.: Україна, 1996.
17. Котляр М.Ф. Русь язичницька: біля витоків східнослов'янської цивілізації. - К.: Заповіт, 1995.
18. Котляр М.Ф. Данило Галицький. – К., 2001.
19. Крип'якевич І. Галицько-Волинське князівство. – К., 1984.
20. Моця О.П., Ричка В.М. Київська Русь: від язичництва до християнства. – К., 1996.
21. Мурзин В.Ю. Происхождение скифов: основные этапы формирования скифского этноса. – К., 1990.
22. Півторак Г. Міфи й правда про трьох братів зі спільної колиски (про походження українців, росіян та білорусів). — К., 1998.
23. Півторак Г. П. Київоруська писемність XI–XIII ст. як джерело дослідження історії східнослов'янських мов / Г. П. Півторак // Рукописна та книжкова спадщина України. - 1996. - Вип. 3. - С. 32-38. - Режим доступу: http://nbuv.gov.ua/j-pdf/rks_1996_3_3.pdf
24. Ричка В.М. За літописним рядком: Історичні оповіді про Київську Русь. - К.: Рад. шк., 1991.
25. Ричка В.М. Київська Русь: проблема етнокультурного розвитку (конфесійний аспект). – К., 1994.
26. Ричка В.М. Київська Русь: проблеми, пошуки, інтерпретації // Український історичний журнал. – 2001. - № 2. – С. 23-33.
27. Сидоренко О.Ф. Українські землі в міжнародній торгівлі (IX – серед. XVII ст). – К., 1997.
28. Толочко А.П. Князь в Древней Руси: власть, собственность, идеология. - К.: Наук. думка, 1992.
29. Толочко П. Київська Русь. – К., 1996.

30. Толочко П. П. Літописи Київської Русі. – К, 1994.
31. Толочко П.П. Киев и Киевская земля в эпоху феодальной раздробленности XII-XIII веков. – К.: Наук. думка, 1980.
32. Толочко П.П. Кочевые народы степей и Киевская Русь. – СПб, 2003.
33. Толочко П.П. Древнерусская народность: воображаемая или реальная. – Санкт-Петербург, 2005.
34. Шип Н.А. Дискусія про термін „Русь” // Український історичний журнал. – 2002. - № 6. – С. 92-107.
35. Юсова Н.М. Генезис концепції давньоруської народності в історичній науці СРСР (1930-ті - перша половина половина 1940-х років). – Вінниця: ТОВ „Консоль”, 2005.

ЛЕКЦІЯ 4

УКРАЇНСЬКІ ЗЕМЛІ В СКЛАДІ ВЕЛИКОГО КНЯЗІВСТВА ЛИТОВСЬКОГО Й РЕЧІ ПОСПОЛИТОЇ

План:

1. Процес і сутність входження до складу Литовської держави.
2. Литовсько-польські унії кінця XIV- XVI ст. і Україна в історіографічному просторі.
3. Демографічні та етнокультурні процеси.
4. Стратифікація суспільства.

1. Процес і сутність входження до складу Литовської держави

Проблематика Литовсько-польського періоду й досі викликає дискусії в колах науковців, адже це досить тривалий період в українській історії, який суттєво вплинув на формування як українського етносу, так і на культурний розвиток українського народу. Незважаючи на широкий спектр досліджень, залишається безліч відкритих питань, які потребують глибокого вивчення. Тож розкриємо вже відомі та загальноприйняті історичні факти цього періоду історії України.

Литовське князівство було створено в XIII ст. Литовські племена із давніх часів своїми нападами непокоїли і нищили пограничні білоруські та українські землі, а тому були переслідувані всіма володарями, - від Володимира Великого до короля Данила. Врешті вони мусили підкоритися Київській Русі, прийняли державну організацію на зразок сусідніх князівств, початки християнства, українсько-білоруську мову як мову аристократії, наблизилися до побуту і культурного життя Білорусії та України. Коли ж Київська Русь почала

занепадати, литовські князі взялися приєднувати сусідні, дезорганізовані князівства під свою владу. В 1320-их роках великий князь Гедимін зайняв Берестейщину, дещо пізніше також Пінщину разом з давньою деревлянською землею. Його син, Любарт, в 1340 р. став волинським князем і намагався здобути Галичину. Другий син Гедиміна, Ольгерд, в 1350-их роках отримав чернігівсько-сіверську землю, в 1362 р. зайняв Київ, а в 1363 р. переміг татар над Синьою Водою і поширив свою владу на Поділля.

Отже на початок 60-х років XIV ст. під владою Литви опинилася велика частина території України – Чернігово-Сіверщина, Київщина, Переяславщина, Поділля, більша частина Волині. За Галичину і частково за Волинь ще велася боротьба.

Приєднавши більшість українських, білоруські та частину російських земель, Литовське князівство стало великою феодальною державою. Українські, білоруські і російські землі за територією й кількістю населення були в п'ять разів більшими, ніж власне Литва, окрім того рівень культурного розвитку підкорених територій був значно вищий. Ось чому руські землі мали великий вплив на все політичне і суспільне життя Литовського князівства. Руська мова тут стала мовою державною, нею писалися офіційні документи. Чимало норм руського права, руські назви посад, станів, система адміністрації та інше було сприйнято в Литві. Тому держава часто називалася Литовсько-Руським князівством. Частина литовських князів і бояр розмовляли руською мовою, перейняли руські звичаї й православ'я. Литовські князі здобули ці землі майже без боротьби. Литовські завойовники здобували собі прихильність місцевого населення передусім тим, що вели боротьбу з татарами, що була важливою справою українського народу. Литовські князі здобували собі довіру тим, що нічим не відрізнялись від місцевих феодалів, були майже всі православної віри (Любарт, Ольгерд, Ольгердові сини), переймали українську культуру, шанували місцеві звичаїв

та установ. «Ми старини не рухаємо і новини не вводимо», - таким було гасло литовців. На перший погляд видавалося, що Литовська держава – це просто продовження давньої української державності.

В дійсності влада Литви внесла ґрунтовні зміни в устрій нашого краю. Велике князівство Литовське відрізнялося від Київської Русі тим, що вся влада була сконцентрована в руках великого князя. Литва щасливо обминула ту небезпеку, яка стала причиною занепаду Київської Русі : вона не розпалась на окремі князівства, а залишилася цілою. Великий князь мав майже необмежену владу – молодші князі не були його співрегентами, але тільки дорадниками і виконавцями його волі. Характерною рисою устрою великого князівства був устрій, подібний до західноєвропейського. Землеволодіння було тісно зв'язане з військовою службою. Землю міг отримати лише той, хто виконував військові обв'язки,- коли ж він нехтував своїм військовим обов'язком, великий князь міг землю в нього відібрати. Існувала практика самоуправи окремих земель, але вона обмежувалася господарськими справами, судочинством, опікою над церквою та дрібними місцевими питаннями, що не підривало компетенції центральної влади.

Хоч литовські князі заявляли, що «новини не вводять», проте насправді вони провели основні зміни в Україні тим, що забрали владу з рук українських князів і передали її своїм намісникам. Цю політику розпочав Ольгерд, який всюди усував місцевих князів, а на їх місце управителями земель ставив своїх синів і свояків. Таку саму лінію проводив півстоліття пізніше, в 1390-их роках великий князь Вітовт. Тоді князували вже не князі українського роду, але зукраїнчені члени литовської династії (Федір Любартович, Володимир Ольгердович, Федір Коріятович) , а що вони занадто близько зжилися з місцевими панамі і підпирали їх автономістичні тенденції, то великий князь уважав їх небезпечними для цілості

держави і відібрав їм князівства «за непослух». Литовська держава не була державою українською.

Утвердившись на великокнязівському столі, Вітовт протягом 1392-1394 рр. За допомогою зброї змістив як у Білорусії, так і на Україні князів, що перестали йому коритися. На Україні Новгород-Сіверське, Володимирське (Волинь), Подільське (Східне Поділля- Брацлавщина), Київське удільні, майже незалежні від центральної влади князівства були ліквідовані і перетворені на провінції Литви, якими стали правити не вічно бунтівні удільні князі, а великокнязівські намісники, переважно з бояр, що беззаперечно здійснювали волю великого князя. Тим часом Західне Поділля з центром у Кам'янці в 1396 р. Вітовт змушений був передати Польщі(хоча воно ще було повернено до складу Литви в 1411 р. і боротьба за нього між Литвою і Польщею тривала до 1432 р.).

Отже за часів князювання Вітовта влада литовських князів на Україні зміцнилася, посилювався їх гніт, литовських феодалів, що викликало незадоволення й опір українського населення. За словами сучасника, Вітовт тримав захоплені руські землі в «залізних кайданах». У 1399 р. на р. Ворсклі, при впадінні її в Дніпро, литовські війська зазнали поразки від орд хана Тимур-Кутлука та його мурзи Адигея. Проте Вітовт, спираючись на підтримку місцевого українського населення, що не мирилося з набігами ординців, в третьому десятиріччі XV ст. зумів поширити свій вплив на південь до берегів Чорного моря від Дніпра і Криму до Дністера.

Таким чином, приєднання українських земель до Великого князівства Литовського було обумовлено рядом причин, серед яких можна виділити такі:

- власними військовими силами Литва могла захистити українські землі від Орди, що було на той час життєво необхідним для українського народу;

- становлення литовської влади відбувалося під гаслом: «Ми старовини не рухаємо, а новини не вводимо». Литовські князі не порушували українського законодавства,

правових норм, судочинство здійснювалося згідно місцевих звичаїв; хоча у більших містах були поставлені литовські намісники, в менших продовжувала діяти місцева адміністрація. Руські князі входили до складу великокняжої ради, посідали високі пости у війську та адміністрації й разом з литовськими панами становили провідну верству держави;

– старобілорусько-українська мова стала державною, нею писалися офіційні документи; українська освіта й культура вільно розвивалися й домінували в Литовській державі;

– правлячою була православна церква: литовські князі, вельможі, воєводи, що осідали в українських землях приймали православну віру (Литва в той час ще не прийняла хрещення). Так, наприклад, десять з дванадцяти синів Ольгерда були православними;

– литовські князі переймали звичаї та культуру місцевого населення, встановлювали родинні зв'язки з українською знаттю.

Виходячи з цього багато українських істориків, зокрема М. Грушевський, О. Єфименко, І. Крип'якевич, О. Русина, В. Щербак вважають, що Литовська держава була безпосереднім продовженням української державності, а єдиною відмінністю було те, що княжий престол та удільні землі належали не Рюриковичам, а Гедиміновичам. Така ілюзія підсилюється тим, що ця держава мала назву Литовсько-Руське князівство, а офіційний титул литовського князя розпочинався словами «Великий князь Литовський і Руський». Насправді ж литовські князі внесли значні зміни в політичний устрій українських земель. Дедалі більше набирали силу тенденції централізму: на відміну від Київської Русі, в Литовській державі вся влада була сконцентрована в руках великого литовського князя, який мав майже необмежену владу, а удільні князі були лише виконавцями його волі. Литовсько-Руське князівство було типовою феодалною поліетнічною литовсько-

українсько-білоруською державою з елементами федеративного устрою і певною автономією України та Білорусі.

2. Литовсько-польські унії кінця XIV- XVI ст. і Україна в історіографічному просторі

Після смерті Ольгерда у 1377 р., внаслідок міжусобної боротьби, до влади прийшов його молодший син Ягайло (1377 – 1392 рр.), який намагався зміцнити політичну владу Литви, державний апарат якої був виснажений за період широкомасштабної експансії на сході. Крім того Великому князівству Литовському загрожувала небезпека з боку сильних агресивних сусідів – Тевтонського ордена та Московського князівства. Наприкінці XIVст. Литва отримала від ослабленої на той час Польщі пропозицію об'єднати сили двох держав шляхом династичного шлюбу між польською королевою Ядвігою та литовським князем Ягайлом.

14 серпня 1385 р. неподалік від м. Вільно у замку Крево між Ягайлом і польськими послами був укладений унійний союз. За умовами Кревської унії Ягайло, одружившись з Ядвігою, отримав польську корону, одночасно залишаючись великим князем Литовським і Руським. За це він повинен був „навік приєднати всі свої землі, литовські та руські, до Корони Польської”, прийняти католицизм й охрестити все литовське населення «від мала до велика». Литовське-Руське князівство зберегло свою незалежність, але в ньому значно збільшився вплив польської шляхти. Після підписання акту про Кревську унію український народ зазнавав все більше утисків, його становище значно погіршилося.

У 1387 р. Польща відвоювала в Угорщини й остаточно приєднала до своєї території Галичину. На завойованих українських землях польські порядки встановлювалися двома шляхами: по-перше, ополченням

за допомогою католицької церкви місцевого боярства, яке в 1431 р. було прирівняне в правах і привілеях до польської шляхти; по-друге, закріпаченням селянства – в 1435 р. за галицькими селянами законодавчо була закріплена панщинна повинність. За рахунок Галичини та частини Волині територія Польщі збільшилася вдвічі. Взаємини між польським та українським населенням були напруженими, ворожими, час від часу переростаючи в криваві сутички.

Захопивши Галичину, польські магнати намагалися ліквідувати суверенітет Литви і перетворити залежні від неї українські землі на провінції Польщі. Відверто пропольська політика Ягайла (отримавши польську корону, він прийняв ім'я Владислава II) зумовила виникнення литовської та української опозиції, згуртованої навколо двоюрідного брата Ягайла Вітовта (1392-1430 рр.). Підписавши в 1392 р. у м. Острові угоду (Островська угода), Ягайло змушений був визнати фактичну владу над Великим князівством Литовським Вітовта як довічного правителя (намісника) на основі васальної залежності від польського короля. Вітовт проводив політику централізації держави, тим самим обмежуючи автономію українських земель. Протягом 1392-1394 рр. він змістив українських князів, що перестали йому коритися, ліквідував на території України Волинське, Новгород-Сіверське, Київське та Подільське удільні князівства, перетворивши їх на литовські провінції та призначивши нових удільних князів – намісників. Таким чином, за часів князювання Вітовта влада литовських князів на українських землях зміцнилася, посилювався гніт, що викликало незадоволення й опір з боку українського населення. За словами сучасника, Вітовт тримав захоплені руські землі в «залізних кайданах». Ще більше зміцнив своє становище Вітовт після перемоги над Тевтонським орденом у битві під Грюнвальдом (територія сучасної Польщі), що відбулася 15 липня 1410 р. В цій битві поряд з литовськими, білоруськими, польськими полками брали участь українські полки. Збройна експансія німецьких рицарів на слов'янські

землі була припинена. Наслідком цього стало укладення в 1413 р. Городельської унії, згідно з якою підтверджувалося існування Великого князівства Литовського як окремої незалежної держави. Разом з тим визнавалася політична зверхність польського короля, з яким мали узгоджуватися кандидатури на великокнязівський престол після смерті Вітовта. Важливим положенням унії було зрівняння у правах та привілеях польської та литовської католицької шляхти. Участь православної шляхти у державному управлінні обмежувалася, наслідком чого був неминучим розкол між православними і католиками на українських землях.

В 1431 р., після смерті Вітовта, Ягайло з великим польським військом вирушив на Волинь з метою захоплення українських земель. Чергове литовсько-польське протистояння закінчилося перемир'ям, за умовами якого Західне Поділля відходило до Польщі, Східне Поділля контролювала Литва. Завоювання українських територій супроводжувалося активною полонізацією: з 1434 р. в українських провінціях було запроваджене польське право, польський адміністративний апарат, створено шляхетське самоуправління.

Литовська, українська та білоруська шляхта у своїй значній частині, виходячи з егоїстичних інтересів, пішла назустріч домаганням польської шляхти. Тим часом литовські, українські й білоруські магнати, які боялися втратити в об'єднаній державі своє панівне становище, виступали проти включення Литви до складу Польщі. У січні 1569 р. в Любліні почався спільний польсько-литовський сейм. Але польський король, підтриманий литовською, українською, і білоруською шляхтою, на пропозицію польських феодалів видав універсали про відокремлення Підляшшя, Волині, Київщини, і Брацлавщини від Литовського князівства і включення їх до складу шляхетської Польщі.

1 липня 1569 р. у Любліні сейм схвалив нову польсько-литовську унію, за якою Польща й Литва об'єднувалися в єдину державу – Річ Посполиту.

Люблінська унія передбачала:

– об'єднання Польщі й Великого князівства Литовського в єдину федеративну державу – Річ Посполиту;

– на чолі об'єднаної держави стояв монарх, який титулувався Королем Польським і Великим князем Литовським, обирався на спільному польсько-литовському сеймі і коронувався в Кракові;

– для Польщі й Литви спільними були сейм і сенат; впроваджувалася єдина грошова одиниця;

– Велике князівство Литовське в певній мірі зберігало автономію, маючи окремі закони – Литовський статут, судову систему, військо, уряд та адміністрацію;

– під юрисдикцію Польщі, в складі якої вже перебували Галичина, Холмщина, Західне Поділля, відходили всі українські землі, що раніше належали Литві: Підляшшя (частина сучасних Білостоцького, Люблінського, Варшавського воєводств у Польщі), Волинь, Поділля, Брацлавщина (Східне Поділля), Київщина;

– українська шляхта зрівнювалася у правах з польською та литовською.

Наслідками Люблінської унії для українців стали значне посилення феодального гніту, національні та релігійні утиски. Найбільше від унії потерпало селянство: селяни були позбавлені права на землю, збільшилася панщина (у XVI ст. на Волині вона сягала трьох днів на тиждень), обмежувалося право вільного переходу від одного власника до іншого. Відносно кращим було становище у незаселених районах, де для захоплення селян оголошувалися «слободи», звільнення від панщини і повинностей. Але невдовзі ці тимчасові пільги були

скасовані й відновлено панщину. За новими законами дещо поліпшилося становище міського населення, однак магдебурзьким правом користувалися майже виключно поляки, тоді як самоврядування українських міщан було значно обмеженим.

Люблінська унія була здійснена польськими феодалами за активної допомоги литовських, українських і білоруських шляхтичів, які з метою задоволення своїх вузько класових інтересів зрадили батьківщину. Люблінська унія була угодою між феодалами Польщі, шляхтою Литви й України, спрямованою на подальше посилення гноблення народних мас. Маючи загарбницький характер, вона не відповідала інтересам не тільки литовського і українського народів, а й інтересам народу польського.

Польський уряд, польські феодалі, Ватикан, все католицьке духовництво намагалися повністю підкорити собі, окатоличити український народ, однак окатоличувалася лише частина українських феодалів. Тоді, щоб досягти поставленої мети, єзуїти висунули ідею унії – об'єднання православної церкви з католицькою під зверхністю римського папи.

Ідея унії знайшла підтримку серед найбагатших українських магнатів і шляхтичів, які шляхом введення унії намагалися зрівнятися в своєму політичному становищі з польськими феодалами.

Унію підтримували деякі православні єпископи (Львівський, Луцький, Володимирський, Холмський і Туровський), а також митрополит Київський Михайло Рогоза. Вони були незадоволені втручанням у церковні справи міщанства, об'єднаного в братства, прагнули вийти з-під влади православних патріархів, які підтримували братства, зберегти свої земельні володіння і зрівнятися в політичних правах з католицькими єпископами, що мали титули "князів церкви", засідали в

сенаті і залежали тільки від папи римського і частково від польського короля.

Для офіційного проголошення унії в жовтні 1596 р. король Сигізмунд III і митрополіт Михайло Рогоза за дорученням папи скликали в м. Бресті церковний собор. Та оскільки з'їхалися як прихильники, так і противники унії, собор з самого початку розколовся на два окремі собори: православний і уніатський. Уніатський собор проголосив унію, і єпископи-відступники 18 жовтня 1596 р. підписали акт про унію. За цим актом замість православної церкви на Україні й у Білорусії створилась уніатська(греко-католицька) церква, яка була підпорядкована римському папі. Уніатський собор визнав основні догмати католицької церкви, але церковні обряди залишалися православними. Уніатське духовництво на рівні з католицьким звільнялося від сплати податків, уніатська шляхта, як і католицька дістала право обіймати державні посади, а уніати міщани зрівнювалися в правах з католицьким міщанством.

Польський уряд, який визнав уніатську церкву обов'язковою для всього православного населення України, поставив православ'я по за законом і насаджував унію силою. Усі церкви і церковні маєтності мали бути передані уніатам.

3. Демографічні та етнокультурні процеси

У боротьбі за незалежність України етнокультурні процеси в XIV – першій половині XVII ст. розвивалися в складних умовах іноземного гніту. Незважаючи на це, етнокультурний розвиток України відбувався по таким напрямкам: шкільництво, друкарство, література, письменство та мистецтво.

Найважливішою ознакою нації й необхідною умовою розвитку національної культури є наявність єдиної загальнонародної мови. Уже в другій половині XIV ст. українська мова чітко простежується у державних актах,

літературних пам'ятках, історичних піснях. Державною мовою Великого князівства Литовського була «руська» мова, яка склалася на основі староруської мови часів Київської Русі. «Руська» мова стала важливим етапом формування української національної мови, до якої дедалі активніше приєднувалися елементи народної, «посполитої» мови, якою розмовляли народні маси. Цікавою пам'яткою, в якій відбився процес формування української мови, є Пересопницьке євангеліє – рукописний переклад євангелія «из языка болгарського на мову рискую», тобто з книжної церковнослов'янської мови на мову «просту», близьку до тодішньої народно-розмовної української мови. Його переклад здійснений у 1556-1561 рр. у м. Пересопниці на Волині (нині село на Рівненщині) поповичем з м. Санока Михайлом Васильовичем і архімандритом Пересопницького монастиря Григорієм. Від назви монастиря, якому Євангеліє довгий час належало, воно й дістало свою назву.

Мало відомо про стан шкільництва в литовсько-польську добу. Безперечно, в монастирях, при церквах школи існували по старому, в кращих школах можна було не лише навчатися читати та писати, але й набути деякі відомості з теології, літератури, грецької мови.

Зокрема, перша українська школа виникла у Львові в 1546 р. Школи відкривалися в Галичині, на Правобережжі, в Закарпатті, переважно при монастирях і церквах, де викладачами були священнослужителі. У початкових школах навчалися діти різного віку, їх навчали читанню, письму, початкам арифметики, молитвам, співу. Серед шкіл одне з перших місць належало Острозькій колегії, відкритій близько 1576 р. зусиллями й коштами князя К. Острозького (1526-1608). Першим ректором цієї школи був відомий письменник Герасим Смотрицький, учителями – видатні культурні діячі – Іов Княгиницький, Дем'ян Наливайко та інші. Навчальний процес в Острозькій школі знаходився на рівні тодішніх вищих протестантських і польських шкіл –

академії. У ній викладалися грецька, латинська, польська, слов'яно-руська мови, а також «сім вільних наук» – трівіум (граматика, піїтика, риторика) і квадрівіум (діалектика, математика, астрономія, музика). З Острозької школи вийшло багато видатних письменників, учених, політичних діячів, зокрема Мелетій Смотрицький, Петро Сагайдачний.

Етнокультурному піднесенню в Україні в кінці XIV – на початку XVII ст., зокрема розвитку освіти, сприяли братства – громадські православні організації міщан. Першим разом із школою та друкарнею виникло в 1586 р. Львівське братство. Першим ректором Львівської братської школи став відомий учений Іов Борецький, викладачами – Стефан і Лаврентій Зизанії, Кирило Ставровецький, Памва Беринда та інші. Пізніше виникали й діяли братства в Рогатині, Красноставі, Городку, Галичі, Перемишлі, Дрогобичі та інших містах. У 1615 р. оформилося Київське, а в 1617 р. – Луцьке братства. При кожному з них була заснована школа. Навчання у братських школах було регламентоване статутом, що мав назву «Порядок шкільний». Братські школи мали демократичний характер. Тут навчалися діти заможних міщан, козаків, нижчого духовенства, дрібної шляхти, старшини, а також сироти. У братських школах вивчали старослов'янську, а часто й народну українську мову, польську, латинську мови та «сім вільних наук».

У 1631 р. архімандрит Києво-Печерської лаври Петро Могила заснував при Лаврі нову школу, яка в 1632 р. була об'єднана з Київською братською школою, внаслідок чого виник Києво-братський, або Києво-Могилянський колегіум, який згодом був перейменований на академію. Цей вищий навчальний заклад знаходився на рівні західноєвропейських університетів, тут викладали філософію, математику, риторику, слов'янську, грецьку, латинську, польську мови. Вихованці академії часто продовжували навчання в університетах Парижа, Рима, Відня, Гейдельберга.

Крім братських шкіл, в Україні в другій половині XVI – в першій половині XVII ст. при церквах у селах і слободах існували численні парафіяльні школи, в яких навчалися діти селян і козаків. Подібні школи виникали і на Запоріжжі.

Для розвитку культури велике значення мало книгодрукування, яке набуло поширення в Україні в другій половині XVI ст. У 1573 р. у Львові була відкрита перша українська друкарня, одним із засновників якої був Іван Федорович (Федоров). Оволодівши друкарським мистецтвом у Європі, фундатор постійного книгодрукування в Україні І. Федорович так висловив ціль свого життя: „Належить мені по світу розсіювати і всім роздавати духовну цю їжу”.

В 1574 р. вийшла друком його книжка «Апостол». Переїхавши до Острога, на кошти князя К. Острозького І. Федорович заснував другу друкарню, в якій у 1578 р. видав „Буквар” – посібник для паралельного вивчення слов’янської та грецької мов, його неодноразово перевидавали в Україні та Білорусі. Надрукована Іваном Федоровичем у 1581 р. «Острозька Біблія» стала першою Біблією, що побачила світ слов’янською мовою. Вона була розповсюджена не лише в Україні, а й у ряді інших країн, надійшла навіть до бібліотеки Оксфордського університету та до королівського двору Швеції.

Сучасний дослідник І. Мицько стверджує, що українець Сенько Каленикович – фундатор друкарства в Україні, ставши на рівні з іншими покровителями і доброзичливцями українського друкаря Івана Федоровича (р.н. невідомий - 1583).

Наприкінці XVI – в першій половині XVII ст. виникли й діяли інші друкарні – Дерманська, Рахманівська, Луцька братська, Кременецька на Волині, Чернігівська та ін. На 1654 р. в Україні налічувалося 24 друкарні. Центром осередку культури на Наддніпрянщині на початку XVII ст. була Києво-Печерська лавра, її архімандрит Єлисей

Плетенецький заснував друкарню та папірню і видав у 1616-1624 рр. кілька значних творів, до яких написав передмови. Головним друкарем у Лаврі був Памва Беринда, який зробив вагомий внесок у розвиток науки і мистецтва. Йому належить перший друкований словник «Лексикон славеноросский и имен толкование», надрукований у 1627 р. У цій книзі було перекладено зі слов'янської на тодішню українську мову 8 тисяч слів. Загалом тематика книг, що побачили світ в українських друкарнях, була переважно релігійна, хоча друкувалися книги і з математики, медицини тощо.

В Україні XVI – початку XVII ст. у зв'язку з посиленням польсько-шляхетського гніту, наступом католицизму, насильницьким насадженням унії набуває розвитку полемічна література. Відомо близько 140 полемічних творів цього періоду, з яких близько 80 написано католиками та уніатами і близько 60 – православними. Першим визначним полемічним твором була книга Герасима Смотрицького «Ключ царства небесного», що вперше вийшла в Острозі в 1587 р. Автор зосереджує увагу на викритті ворожості щодо українського народу папства, католицизму, на достовірному показі соціальних протиріч, тяжкої праці поневолених селян, людей «бідних і убогих». Видатним полемістом кінця 80-90 рр. XVI ст. був Стефан Зизаній (Тустановський), який виступав з антикатолицькими та антиуніатськими усними проповідями та з полемічними творами. Особливо гострою стала полеміка між православними й католиками та уніатами після проголошення в 1596 р. Берестейської унії. У 1597 р. у Вільні польською, а в 1598 р. в Острозі тогочасною українською літературною мовою вийшов один з найвизначніших полемічних творів – «Апокрисис», підписаний псевдонімом Христофор Філалет. Це була відповідь на книгу єзуїта Петра Скарги про Берестейській собор. Спростовуючи твердження Скарги, автор виступає проти зазіхань Папи Римського і католиків на українські й

білоруські землі, засуджує користолюбство, моральний розклад та розбещеність українських магнатів і зрадників-єпископів, відстоює права українського й білоруського народу на демократичне вирішення як світських, так і церковних справ. Серед відомих полемічних творів тих часів варто згадати трактат «Пересторога» (1606 р.) невідомого автора, «Тренос» («Плач») Мелетія Смотрицького, опублікований у 1610 р., «Протестація» (1621 р.) Іова Борецького, полемічні твори Івана Вишенського, що стали вершиною розвитку полемічної літератури. Збереглося 17 творів І. Вишенського, найголовнішими з яких є: «Извещение краткое о латинской прелести», «Послание до всех обще, в Лядской земли живущих», «Писание к утеклим от православное веры епископом», «Обличение діавола-миродержца». У своїх творах І. Вишенський викриває всі вади укладу життя Речі Посполитої. З презирством і сарказмом він змальовує розкіш, розбещеність світських і духовних феодалів, пограбування, гноблення українського народу, рішуче виступає на захист православ'я проти унії, католицизму та єзуїтів.

У XIV – першій половині XVII ст. в українській культурі продовжувалися традиції історичного літописання. У літописах подано матеріали з історії України, Білорусі, Литви. Найбільш значимим для української історіографії XV – початку XVI ст. є так званий Короткий Київський літопис, що становить частину Супрасльського рукопису (від назви Супрасльського монастиря поблизу Білостока, якому належав рукопис), він охоплює 862-1515 рр. Серед літописів кінця XVI – першої половини XVII ст. чільне місце посідає Густинський літопис, список якого знайдено в Густинському монастирі поблизу Прилук на Полтавщині. Невідомий автор, творчо використавши значну кількість давньоруських літописів і польських хронік, виклав історію від часів Київської Русі, описав зародження козацтва, розповів про введення унії та

нового календаря і довів виклад до 1597 р. Він засуджує польсько-шляхетське гноблення України, виступаючи на захист українського народу та православної віри. Важливими є також літописи, в яких оповідається про події першої половини XVII ст., зокрема про селянсько-козацькі повстання – це Львівський і Хмільницький літописи, написання яких було завершено приблизно на початку другої половини XVII ст.

У XIV – першій половині XVII ст. в Україні відбувався розвиток мистецтва, в якому дедалі більше виявлялися національні риси. Зароджується театральне мистецтво. З'являється віршована шкільна драма, в якій переважають релігійні та міфологічні сюжети й акторами в якій були переважно учні братських шкіл та студенти колегіумів. Особливого розвитку шкільна драма набула в Острозькій школі та Києво-Могилянській академії. Зароджується також комедія у формі інтермедій на побутові теми, які виконувалися в антрактах між актами драми. Вперше дві українські інтермедії були виконані між актами польської драми Якуба Гаватовича «Про усікновення голови Івана Предтечі», поставленої в 1619 р. на ярмарку в містечку Кам'янці-Струмиловій на Східній Галичині. В XVII ст. з'являється вертеп – ляльковий театр. Вистави відбувалися у своєрідній двоповерховій дерев'яній скриньці, де на верхньому поверсі показували вистави на релігійні теми, на нижньому – з народного життя.

Розвивалася також і музична культура, основою якої була усна народна творчість. Тексти і мелодії до народних дум та історичних пісень складала переважно народні поети та композитори – кобзарі, бандуристи, які й були виконавцями цих творів. Кобзарі оспівували героїчну боротьбу та перемоги українського народу над турками, татарами, польською шляхтою, показували відвагу козаків та їхніх ватажків – Байди, Сагайдачного, Дорошенка, Сулими, Павлюка, Острянина та інших. Музика широко вивчалася в братських школах. У школах при церквах,

монастирях, у деяких маєтках існували хорові капели. Церковний спів, починаючи з XVI ст., став багатоголосим, партерним (від латинського *partes*, тобто ноти окремих партій для окремих голосів мішаного жіночого і чоловічого хорів).

Архітектура й образотворче мистецтво України XIV – першої половини XVII ст. розвивалися на самобутній давньоруській основі. Характерним для архітектури та живопису цього періоду є зменшення церковних впливів та збільшення світських елементів, заповнення релігійних сюжетів образами, взятими з реального життя, зображення природи, почуттів і переживань людини, більш гуманістичний зміст і реалістичні форми художніх творів. В Україні широко будувалися замки та укріплення. Кам'яні замки споруджували здебільшого на Правобережжі (Луцьк, Володимир-Волинський, Кам'янець-Подільський, Острог, Львів та ін.), на Лівобережжі, де не було багатих покладів каменю, але вистачало лісів, зводилися дерев'яні та земляні укріплення міст (Чернігів, Новгород-Сіверський, Путивль та ін.). Як фортеці часто будували й культові споруди – церкви й монастирі. Українські архітектори вміло поєднували в будівництві український національний стиль з крапцями надбаннями європейського ренесансу.

Значного поширення набувають скульптура і різьблення, зокрема різьблення іконостасів. Живопис, який раніше був присвячений виключно релігійній тематиці, значною мірою набуває світського характеру. В Україні з'являються художні школи, найвідомішою з яких була Львівська. В XVI ст. маляр В. Стефанович отримав звання королівського художника. Він та його побратими створили прекрасні портрети польського короля С.Баторія, князя К. Острозького, громадського діяча, книговидавця і письменника Я. Гербурта та інших. Центрами живопису були Києво-Печерська лавра, а також міста Львів, Перемишль. На картинах вперше зустрічаються підписи малярів (Матвій, Яків, Владика та ін.). Розвивається

книжкова мініатюра («Пересопницьке євангеліє»), гравюра, особливо по дереву (початок покладено гравірованими ілюстраціями в «Апостолі» та «Букварі» Івана Федоровича.

Значних успіхів було досягнуто в Україні в литті міді та олова і художній обробці металу. Особливого розвитку це набуло у Львові. Відливали й художньо оформлювали гармати, дзвони, ліхтарі, чаші, свічки, зброю, посуд. Оздоблювали їх за допомогою інкрустації золотом, коштовним камінням, гравіруванням, шліфуванням тощо.

Історія свідчить, що навіть втративши свою державність і незалежність, в період литовсько-польської доби, українці зуміли зберегти найвищі цінності: мову, пісню, народні звичаї та обряди, неповторну українську самобутність.

Так протягом доби підкорення та пригнічення український народ накопичував внутрішні сили, які виявив у наступній боротьбі за незалежність.

4. Стратифікація суспільства

Населення України доби феодалізму поділялося на кілька станів. Представники панівного стану (князі, пани, бояри, шляхта та ін.), що були підданими Великого князя Литовського або Короля Польського, були зобов'язані відбувати на їхню користь військову службу і брати участь в управлінні державою. За цю службу вони отримували землі у спадкове або тимчасове володіння («вотчини» і «помістя» або «держави»). Поступово зростало феодальне землеволодіння, що вело до посилення експлуатації й закріпачення селянства. Наприкінці XIV ст. на українських землях було лише кілька десятків великих феодальних володінь, а вже в першій половині XVI ст. нараховувалося понад сто магнатських родин, які володіли тут великими маєтками, а також тисячі панських і шляхетських господарств. Великими землевласниками, володіння яких зосереджувалися в основному на Волині, Київщині,

Брацлавщині (Східне Поділля), Подніпров'ї були князі Острозькі, Збараські, Чарторийські, Вишневецькі, Глинські та інші. У Галичині й Західному Поділлі, що знаходилися під владою Польщі, було багато маєтків польських панів. Зросло також церковне землеволодіння.

Окремим станом населення України було міщанство. Так, міське населення України польсько-литовської доби було зорганізоване на німецький взірець, поділяючись на корпорації, в яких привілейоване становище мало купецтво. Всі категорії людності були об'єднані в цехи: лікарів, аптекарів, співаків, адвокатів, музик, ремісників. В XV ст. цехи поширювалися по всіх містах України.

З кінця XIV до середини XVI ст. в Україні продовжувало розвиватися ремесло, яке дедалі відокремлювалося від сільського господарства і зосереджувалося переважно в містах. Зростала кількість ремісників, для яких ремесло стало основним заняттям, збільшувалася кількість ремісничих професій: якщо за часів Київської Русі їх було близько 60, то на початку XVI ст. нараховувалося понад 200 (ковалі, слюсарі, гончарі, кравці, шевці, кушніри, каменярі, ювеліри та ін.). Міські ремісники об'єднувалися в цехи. З кінця XIV ст., у зв'язку з інтенсивним розвитком ремесла, цехи почали створюватися в містах Галичини, в XV ст. виникли в Києві, Луцьку та інших містах. Частина ремісників залишилася поза цехами. Їх називали партачами.

Найбільш чисельним станом в Україні було селянство. Селяни жили общинами, які ґрунтувалися на сусідських, територіальних зв'язках. В общині вони спільно володіли й користувалися лісами, водами, випасами та іншими угіддями, відбували повинності на користь пана і держави. Кілька сільських общин, сіл об'єднувалися у волость. Управління общинними справами було виборним. Очолювали його отамани, тіуни, десятники, у волостях – старці. Сільська община користувалася й судовими правами. Існував „копний суд” – суд селянського сходу,

копи (копа, купа – громада), який розглядав різні цивільні і кримінальні справи (про земельні суперечки, крадіжки, вбивства тощо).

Сільська община складалася з дворищ, утворених на основі великих сімейних общин, родин. До дворища входили як родичі, так і прийшли селяни. Поряд із рівноправними членами дворища – «поплічниками», «потужниками», «спільниками», «сябрами» – були залежні люди – «половинники», «дольники», «під сусідки», «закупні», «люди в пенезях». Дворище складалося з 5-11 „димів”, тобто окремих господарств. Дворище мало у своєму володінні орні землі, ліси, випаси, водойми. Площа земельних ділянок у різних дворищах була неоднаковою, залежно від якості землі та інших факторів, і становила від 1-2 до 9 волок орної землі (волока – в різних місцевостях від 16,8 до 21,4 га). Селянство як у майновому, так і у правовому відношенні не становило однорідної маси. У кінці XIV – першій половині XVI ст. серед селянства існували такі групи:

- служиві селяни – слуги, які перебували на тій чи іншій «земській» службі: військовій (замкова або польова «сторожа»), «листівній» (роз’їзди з листами), служили соцькими, десяцькими, землеірами, великокнязівськими мисливцями, рибалками та ін. За службу вони отримували одну-дві волоки землі і звільнялися від інших повинностей; ця група селян була найбільш заможною;

- данники – за користування землею давали державі натуральну данину (куницями, рибою, медом, воском та ін.) або платили грошовий податок; більшість із них залишалися вільними;

- тяглові селяни – за користування землею виконували відробіткову повинність спочатку на користь держави, а потім і окремих феодалів; зі своїм тяглом (худобою) та інвентарем вони обробляли поля, збирали врожай, гатили греблі, будували млини, палаци, замки і т.

ін.; кількість тяглових селян швидко зменшувалася, вони потрапляли під владу феодалів, які їх закріпачували;

За правовим становищем селяни поділялися на:

- «похожих» (вільних), що юридично мали право необумовленого відходу від феодала;

- «непохожих» («отчинні», «люди заседели»), позбавлених такого права, тобто вже закріпачених;

- залежних селян, що формально мали право відходу, але за певних умов: могли залишити феодала лише в певний час, мусили «посадити на землю» замість себе іншу людину, заплатити викуп і т. ін.

Серед селян було багато збіднілих людей. Це – «сусідки» і «підсусідки», які переходили в залежність до заможних селян або феодалів й інколи селилися при їхніх дворах; коморники, що не мали свого житла і наймали в багатих селян і міщан комори; городники, або загородники, що володіли лише городами, халупники, у яких були тільки хати; дворова челядь та ін.

Усі селяни повинні були платити податки й виконувати повинності на користь держави, а селяни, що жили в маєтках приватних власників, – і на користь феодала (натуральна, грошова, відробіткова рента, панщина).

Посилювалося розшарування міського населення, яке поділялося на такі групи:

- міська аристократія (патриціат), до якої належали найбагатші купці, лихварі, багаті цехові майстри;

- заможне міщанство (бюргерство), яке складалося з середніх купців, дрібних торговців, цехових майстрів, що були незадоволені пануванням аристократії, але займали помірковану позицію;

- міська біднота: наймити, підмайстри, позацехові ремісники, обезземелені селяни, які втікали до міст.

На початку XIV ст. на території українських земель з'являється новий соціальний стан – козацтво.

В Україні термін «козак» поступово набуває значення вільної, мужньої, хороброї людини, незалежної від

офіційних властей, захисника Вітчизни й оборонця православної віри.

В середині XVI ст., як пише М. Грушевський, нижче Дніпровських порогів, де ріка ділиться та утворює острови, козаки ставили фортеці – «острожки». Далі на місці дрібних фортець було побудовано одну головну, яку назвали Запорізька Січ (походить від слова засіка, тобто укріплення). В різні часи Січ розташовувалася на різних островах – Томаківці, Базавлуці, Малій Хортиці. Заснування першої Січі, яка з'явилася на острові Мала Хортиця, пов'язують з ім'ям князя Дмитра Вишневецького (Байди, 1516-1563 рр.) – одного з перших в історії українського козацтва гетьманів, старости черкаського і канівського, організатора відсічі татарським і турецьким нападам. У 1563 р. він здійснив військовий похід до Молдавії, де потрапив у полон, був відправлений до Стамбула і там страчений. Пам'ять про нього залишилася в народних думках та піснях (наприклад, «Дума про Байду»). В подальшому козаки змінювали місце розташування Січі, яка відігравала роль столиці на козацькій території. Відомий дослідник історії українського козацтва Д. Яворницький нараховував всього вісім Січей.

Протягом XVI ст. в межах козацького стану сформувалися три основні категорії:

1) реєстрове (городове) козацтво – заможні, привілейовані козаки, які перебували на державній службі в Речі Посполитій;

2) запорозьке (низове) козацтво – козаки, які мешкали в пониззі Дніпра в межах військово-політичної організації Запорізької Січі;

3) нерестрове козацтво, яке виникло внаслідок самовільного «покозачення», і, не маючи офіційно визначеного статусу, вело козацький спосіб життя у прикордонних районах.

На початку XVII ст. серед козацтва позначилися дві течії: радикальна та поміркована. Перша група складалася з

незаможних, неосілих козаків, безземельних селян, іноді ремісників, які шукали у війні кращої долі та займали вороже становище до шляхти та поляків. Другу групу становили заможні люди, що мали свої землі, двори, мали зв'язки з заможними верствами – міщанами, шляхтою. Вони старалися поліпшити своє становище шляхом згоди з урядом. Але обидві групи прагнули свободи. Ця друга, поміркована група “городових” козаків оформилася наприкінці XVI ст. та в першій половині XVII ст.

Персоналії

Борецький Іван Матвійович, чернече ім'я Йов (1560 – 1631) – український церковний, політичний і освітній діяч, Митрополит Київський, Галицький і всієї Руси (1620–1631), педагог, ректор Львівської братської школи, перший ректор Київської братської школи, полеміст, святий, письменник. Разом з однодумцем гетьманом П. Сагайдачним та іншими відомими оборонцями української православної церкви Борецький відновив за благословенням патріарха Єрусалимського Теофана українську православну ієрархію (1620), яка після Берестейської унії 1596 р. була замінена греко-католицькою. Став першим по її відновленні митрополитом Київським, Галицьким і всієї Русі і був ним до смерті. Не полишав справ мирських. Підтримував київських друкарів Т. Вербицького й С. Соболя. Брав участь у перекладі з грецької на старослов'янську й редагуванні «Анфологіону», виданого Лаврською друкарнею 1619 р. Прихильник не конфесійної, а широкої народної освіти. Послідовно виступав за її демократизацію, всестановість та за рівність у навчанні. У статут Луцької братської школи, затверджений Борецьким, вписана теза, що стала провідною в братських школах України: *«Багатії над убогими в школі нічим вищі не мають бути, лише самою наукою»*. У творі «О вихованні чад» (1609), ймовірно, написаному Борецьким, наука ставиться понад усе, бо *«з неї, як з*

жродла, все добре походить, і през ню чоловік чоловіком ся находить». Вважав, що саме освіта визначає місце людини в суспільстві й спроможна змінити суспільство. В умовах посиленого наступу на Україну Речі Посполитої Борецький гуртує до опору українців. Він збирає на наради світських і духовних православних, виступає на козацьких радах (заслужив славу «козацького митрополита»), пише листи до впливових магнатів, публікує полемічні твори. Доводить, що українці мають історичні права на власну вітчизну й церкву. Написана Борецьким разом з І.Курцевичем та І.Копинським, «Протестація» (1621) була спрямована на захист відновленої православної ієрархії, в ній захищалося право українців жити на рідній землі, сповідувати батьківську віру. Автори підносили козацтва, за допомогою якого відбувалося становлення ієрархії. Доводили, що козаччина є спадкоємицею «тої старої Русі», старих руських князів, що козаки – це дійсні лицарі Христа, що віра й спасіння душ православних – це провідна мета їхніх подвигів. На думку М. Возняка та інших дослідників, Борецький – також імовірний автор «Перестороги» (написаної 1605 або 1606 році у Львові), одного з найвидатніших творів української полемічної літератури, спрямованого проти католицизму й унії. 1624 р. звернувся до московського уряду з чолобитною про надання допомоги православному населенню України та про приєднання України-Русі до Московської держави. Але царський уряд відхилив цю пропозицію, бо Московська держава, ослаблена недавньою московсько-польською війною, не була спроможна вести війну проти Польщі. Склав два меморіали в оборону православної ієрархії: «Протестація» (1621) та «Юстифікація» (1622). Одночасно Борецький шукав шляхів порозуміння між українцями православними й українцями католиками та греко-католиками. Виступав за зміцнення політичних і культурних зв'язків України, Білорусії та Московії. Ставши митрополитом, продовжував опікуватися Київською братською школою. Допомагав

Київському братству в придбанні деяких маєтностей на утримання школи. Добився королівської грамоти (19 лютого 1629), за якою Київське братство було, нарешті, визнане й затверджене Річчю Посполитою. В 1628–1629 рр. був разом із митрополитом В.Рутським прихильником загального замирення української церкви, однак не зміг залучити до своїх планів козаччини. Помираючи, Борецький передав опіку над освітніми справами *«превелебнійшому в Бозі отцю Петру Могилі»* але застеріг його, щоб *«школи в братстві кийвськїм, а не де індей ґрунтовані були»*. Похований Борецький, за його заповітом, *«...при церкві святого Архистратига Михаїла над Києвом»* Михайлівського Золотоверхого монастиря, що був на той час резиденцією митрополита.

Вітовт (ще називають – *Вітовт Великий*) (біл. *Vytautas*, лит. *Vytautas*) (1350 –1430) – Великий князь Литовський (1392–1430), син Кейстута. В 1370–1376 рр. брав участь у походах проти Тевтонського ордену, а 1372 р. – на Москву. Виступав проти умов Кревської унії 1385 р., боровся за політичну незалежність Великого князівства Литовського від Польського королівства. Під час Литовсько-руської громадянської війни (1389–1392 рр.), за підтримки місцевих князів, намагався вибороти політичну незалежність ВКЛ. За угодою, укладеною в 1392 р. в Острові, Вітовт був визнаний польським королем Ягайлом довічним правителем Литовського князівства. Ліквідував на території України найбільші удільні князівства – Волинське, Київське, Новгород-Сіверське та Подільське, створив замість них звичайні литовські провінції, в яких правили великокнязівські намісники, а Західне Поділля змушений був передати Ягайлові. Під час князювання Вітовта значно поширилась українська територіальна колонізація на південь та схід, аж до Чорного моря. Вітовт, виконуючи плани «великого княжіння на всій руській землі», розбудовує на півдні українських земель систему опорних укріплень (в Брацлаві, Черкасах, та ін. містах),

ставить фортеці у південних степах (Дністровський лиман), здійснює у 1397–1398 рр. два переможних походи проти Золотої Орди. З 1398 р. Литовська держава стала називатися *Велике князівство Литовське, Руське і Жемайтійське*. Вів тривалу боротьбу з татарами, намагаючись витіснити їх з українського Причорномор'я. 12 серпня 1399 р. литовські війська на чолі з Вітовтом були розбиті татарськими загонами у битві над Ворсклою. Але в 20-х рр. XV ст. Вітовт все ж зайняв Поділля і зумів розширити свої володіння до Чорноморського узбережжя. Будував на південних кордонах своєї держави велику систему укріплень, яка складалася з фортець: Дашів (пізніше Очаків), Сокоlecь (пізніше Вознесенськ), Каравул (пізніше Рашків), Білгород, Кацюбіїв (пізніше Одеса). Однак, поразка литовсько-руських військ у битві на р. Ворсклі 1399 р. від переважаючих сил золотоординських ханів перекреслила мрії Вітовта про об'єднання в межах литовської державності всієї Русі-України. Після цієї поразки зупинилось становлення самостійної Литовсько-Руської держави, й Вітовт вимушений був йти на зближення з Польщею. Протягом 1406–1408 рр. здійснив три походи у Московське князівство, встановивши в 1408 р. кордони між Литвою і Московією у верхів'ях ріки Ока по річкам Угра, Рьосса та Бриня. Василь I перестав підтримувати Свидригайла й визнав приналежність до ВКЛ Смоленської землі та Верховських князівств. Угорський договір 1408 року затвердив домінуюче положення ВКЛ у Східній Європі, що дозволило Вітовту посилити свою владу над Псковом та Новгородом і полегшило тривалу боротьбу з Тевтонським орденом на заході. Дружина Василя I – Софія Вітовтовна часто та довго була у ВКЛ, гостювала у свого батька. Після смерті Василя I (1425 р.) Вітовт суттєво впливав на внутрішні справи Московського князівства і навіть став опікуном дев'ятирічного сина Василя I – Василя Васильовича. Мирні відносини між ВКЛ та Московським князівством зберігались до 1492 року. В 1410 р. Вітовт

разом з Ягайлом очолював польсько-білорусько-литовсько-українські війська, які завдали поразки німецьким рицарям у Грюнвальдській битві. Вітовт сприяв розвиткові торгівлі, ремесел, запроваджував у містах, в тому числі і в Україні, магдебурзьке право. В 1413 р. уклав з Польщею Городельську унію, яка обмежувала права і привілеї української православної шляхти у Великому князівстві Литовському. 15 листопада 1415 р. за ініціативою Вітовта собор єпископів у Новгородку висвятив всупереч волі константинопольського патріарха митрополитом київським і литовським Григорія Цамблака.

Була спроба Вітовта отримати королівську корону. 1430 року – він був проголошений королем «Литовського королівства» імператором Священної Римської імперії Сигізмундом. Але освячена корона, що її був послав Сигізмунд до Вітовта була перехоплена польською шляхтою. Незабаром Вітовт помер, так і не будучи коронованим як король.

Могила Петро Семенович (1596/97 – 1647) – діяч української культури та захисник православної віри на Україні. Із 1632 р. – митрополит Київського та Галицького князівства. У 1632 р. заснував Києво – Могилянську колегію.

Ольгерд (Альгирдас) – великий князь литовський (1345 - 77), син князя Гедиміна. 1348,1370 – отримав перемогу над Тевтонським орденом, а в 1363 над військами Золотої Орди. Захищав православну віру на приєднаних українських землях.

Острозький Костянтин-Василь (1526 – 1608) – князь (син Острозького Костянтина Івановича), український магнат, воєвода Київський, маршалок Волинський, політичний і культурний діяч, один з найзаможніших і найвпливовіших магнатів Речі Посполитої. Походив з родини Острозьких, найбагатшого і найвпливовішого князівського роду України XVI– початку ст. Серед його предків генеалогічна традиція кінця XVI– початку XVII ст.

називає Руса і давньоруських князів – Рюрика, Володимира Святославича, Ярослава Мудрого та Данила Галицького. Батько Константина-Василя – Костянтин Іванович Острозький – великий гетьман литовський. В 1559 р. Острозький стає воєводою київським, що значно сприяло посиленню його впливу на політичне життя України. Не прагнучи військової слави, Острозький проводив енергійну колонізаторську політику в порубіжних землях Київщини та Брацлавщини, засновуючи нові міста, замки та слободи. Економічна потужність маєтностей княжого роду та його неабиякий політичний вплив швидко робить Острозького «некоронованим королем Русі», що проводить відносно незалежну політику в руських землях. В 1560-х роках Острозький виступав за рівноправне входження Русі до складу державного утворення Речі Посполитої. У 1569 р. він став сенатором. Він був фактичним провідником Русі-України під час Люблінської унії 1569 р. Коли в 1572 р. вигасла династія Ягеллонів, Острозький в 1573–1574 рр. був одним з можливих кандидатів на польський престол, чію кандидатуру підтримувала і Туреччина (цьому завадило те, що Острозький вважався «вождем схизматиків»), згодом і на московський після смерті останнього Рюриковича царя Федора Івановича, а 1598 р. (Острозький був споріднений з московськими Рюриковичами). Своєрідними були стосунки Острозького і козацтва. Розуміючи важливе стратегічне значення Запорозької Січі, як форпосту проти турецько-татарської небезпеки, Острозький намагався підтримувати з козаками партнерські стосунки, зокрема приймаючи їх на службу. Однак на початку 1590-х рр. Острозький вороже поставився до назриваючих козацьких заворушень, які загрожували розгалуженим земельним володінням князівського роду. Під час козацького повстання Криштофа Косинського у 1591–1593 рр., незважаючи на ряд невдач, військо зібране Острозьким у вирішальній битві під П'яткою нанесло нищівної поразки повсталим. Згодом Острозький виступив

рішуче проти повстання Северина Наливайка у 1594–1596 рр.

В релігійній сфері Острозький виявився гідним продовжувачем справи свого батька, який ретельно дбав про українське православ'я. За його часів місто Острог, один з двох титулярних центрів єпархії Східної Волині, стає центром православної духовності. Загалом відзначаючись релігійною толерантністю. Характерним було ставлення Острозького до актуального на той час питання про об'єднання католиків і православних. Виступивши спочатку на підтримку такого об'єднання, Острозький волів тримати процес під повним власним контролем. Тому, коли в 1594–1596 рр. частина духовенства здійснило спробу укласти церковну унію оминаючи князя, Острозький виступив її рішучим супротивником, різко засуджуючи рішення Берестейського собору.

Княжіння Острозького позначилося неабияким піднесенням української культури та освіченості, що не в останню чергу було зумовлено намаганням князя зробити свою резиденцію центром культурного опору католицькій та унійній експансії. Навколо князівської резиденції в Острозі утворився гурток (академія) слов'янських та грецьких учених, публіцистів теологів та богословів, до якого зокрема входили Герасим Смотрицький, Василь Сурозький, Христофор Філарет (Мартин Броневський), Еммануїл Ахіллес, Лука Сербин, Кирило Лукарис (майбутній Олександрійський та Константинопольський патріарх), Никифор Парасхес-Кантакузен, Клірик Острозький, Зизаній Тустановський, Дем'ян Наливайко та інші. За сприянням Острозького в Острозі була зібрана велика бібліотека, яка включала в себе грецьку та західноєвропейську богословську літературу, передруки античних творів, словники, космографії, граматики та інше. В 1575 р. Острозький запросив Івана Федорова для організації друкарні в князівській резиденції. Завдяки острозькій друкарні світ побачило більше 20 видань, в тому

числі перший повний текст Біблії слов'янською мовою 1580 р. Близько 1578 р. при академії почала діяти школа, де окрім низки традиційних на той час точних та гуманітарних дисциплін, вперше паралельно викладалися латинська, грецька та церковнослов'янська граматики. Досвід та програма острозької школи були запозичені Львівською, Луцькою та іншими братськими школами. Острозький був також засновником шкіл у Турові в 1572 р., Володимирі-Волинському у 1577 р., Острозької школи у 1576 р. і друкарні в Острозі близько 1577 р. При Богоявленській замковій церкві, що мала статус кафедрального собору і була одним з найзначніших православних храмів того часу, виникла власна іконописна традиція. Кілька острозьких ікон написаних в той час вважаються шедеврами православного іконопису. Наприкінці XVI ст. Костянтин-Василь Острозький був найбільшим після короля землевласником Речі Посполитої: йому належало 80 містечок і 2760 сіл. Річний прибуток князя перевищував 19 мільйонів злотих. Останні роки життя старий князь поступово відійшов від участі в політичному і культурному житті країни. Останні роки свого княжіння Острозький доживав в Дубенському замку. Збайдужіння Острозького до людських справ негативно позначилося на діяльності академії в Острозі, яка на початку XVII ст. поступово занепадає. Помер в 1608 р. і був похований в крипті Богоявленської церкви в Острозі.

Ягайло Владислав II (Ягелло, Władysław II Jagiełło, лит. Jogaila) (1351–1 червня 1434) – Великий князь Литовський (1377–1381, 1382–1386) і польський король (1386–1434). Засновник династії Ягеллонів, яка панувала в Польщі до 1572 р. Син Ольгерда Гедиміновича. Після смерті батька отримав великокнязівський престол і став разом із своїм дядьком Кейстутом володарем Литви. Цей діархічний режим, успадкований від попередніх років, виявився нетривким: між співправителями спалахнула відверта боротьба, що закінчилась ув'язненням і загибеллю

Кейстута (1382). Проти Ягайла розпочав боротьбу в союзі з хрестоносцями Вітовт Кейстutowич, що змусило Ягайла шукати союзу з Польщею. 1378 р. християнізував Литву. 1385 р. уклав Кревську унію між Польщею та Литвою, що положила початок створенню Речі Посполитої, передбачала інкорпорацію його держави до складу Польської Корони й перехід у католицтво всіх мешканців Литви. Після одруження з королевою Ядвігою, 4 березня 1386 р. під ім'ям Володислава II коронувався у Кракові на польський престол. 1387 року остаточно приєднав до Польщі галицькі землі. Через його політику зближення Польщі та ВЛК відбулось дві громадянські війни – Литовсько-руська громадянська війна (1381–1384) та Литовсько-руська громадянська війна (1389–1392). В 1392 р. за Острівською угодою змушений частково відродити політичну самостійність Литви, передавши її в управління своєму кузенові Вітовтові, але формально залишився далі Великим князем Литовським. Під час Грюнвальдської битви 1410 р. польсько-литовсько-українсько-білоруські війська Ягайла і Вітовта здобули вирішальну перемогу над Тевтонським орденом. 1413 р. підписав з Вітовтом Городельську унію, прагнучи запевнити своїм дітям спадкоємність трону. Після смерті Вітовта воював зі своїм братом Свидригайлом за Поділля (1430–1432). Розпочав війну проти Великого князівства Руського (1432-1435). За часів Ягайла польська дрібна шляхта здобула більші права власності, Литву та Україну було включено в польську політичну та культурну сферу впливу.

Найважливіші події:

1385 р.- Кревська унія

1463 р. – створення Львівського братства;

1471р.- ліквідація Київського князівства.

1546 р. – відкриття першої української школи у Львові

1556-1561 рр. – створення Пересопницького євангелія

1569 р – Люблінська унія та утворення Речі Посполитої

1580 р. – відкриття Острозької академії;

1596 р. – Берестейська церковна унія утворення греко-католицької церкви.

Контрольні запитання

1. Чи було Велике князівство Литовське, Руське та Жмудське державним утворення українського народу?

2. Визначить значення Люблінської та Берестецької унії з точки зору державогенезу української державності.

3. З точки зору позитивізму чи негативізму дайте оцінку культурного та економічного розвитку українського суспільства в часи Речі Посполитої (1569-1648 рр.)

Рекомендована література

1. Антонович В.Б. Коротка історія Козаччини. – К.: Україна, 2004.

2. Бантыш-Каменский Д. Н. История Малой России от водворения славян в сей стране до уничтожения гетьманства /Авт. передм. О.І.Гуржій; Ред. рада: В.А.Смолій та ін. - К., 1993.

3. Богачевська-Хомяк М. Білим по білому: Жінки в громадському житті України, 1884-1939. – К., 1995.

4. Боплан Гійом Левассер де. Опис України / Гійом Левассер де Боплан. Українські козаки та їхні останні гетьмани; Богдан Хмельницький / Пер. з фр., приміт. та передмова Я. Кравця. – Львів, 1990.

5. Воронов В. Джерелознавство з історії України: Курс лекцій. – Дніпропетровськ, 2003.

6. Грушевський М. Історія України-Руси. – К., 1991-1996. – Т. I-IX

7. Гуржій О.І., Корнієнко В.В. Воєнне мистецтво гетьмана Петра Сагайдачного. – К., 2002.

8. Довідник з історії України (А – Я). – К, 2001

9. Документи російських архівів з історії України: Т.1. Документи до історії запорізького козацтва 1613-1620 рр. – Львів, 1998.
10. Дорошенко Д. Нарис історії України. Т.1. – К., 1992.
11. Єфименко О. Я. Історія України та її народу – К., 1992.
12. Ілюстрована енциклопедія історії України в трьох томах. Т.1 (Від найдавніших часів до кінця XVIII століття) – К., 2004.
13. Історія Русів / Пер. І. Драча. – К., 1991.
14. Історія України / За заг. редакцією В.А. Смолія. – К., 1997.
15. Історія України в особах: IX-XVIII ст. - К.: Україна, 1993.
16. Історія України в особах: Литовсько-польська доба /Авт. кол.: О.М.Дзюба, М.В.Довбищенко та ін. - К, 1997.
17. Котляр М. Ф. Нариси історії обігу й лічби монет на Україні 14-18 ст. - К., 1981.
18. Крип'якевич І.П. Історія України. – Львів, 1990.
19. Лазуренко В. Історія Чигиринщини (з найдавніших часів до сьогодення): Навч. посіб. – Черкаси: Ваш дім, 2004.
20. Лепявко С. Криштоф Косинський // Володарі гетьманської булави: Історичні портрети. – К., 1994.
21. Лепявко С. Северин (Семерій) Наливайко // Володарі гетьманської булави: Історичні портрети. – К., 1994.
22. Полонська-Василенко Н. Історія України. – К., 1993.
23. Русина О. Україна під Татарами і Литвою. – К., 1998.

24. Сергійчук В. Дмитро Вишневецький // Володарі гетьманської булави: Історичні портрети. – К., 1994.
25. Сергійчук В. Морські походи запорожців. – К., 1992.
26. Щербак В. Українське козацтво: формування соціального стану. Друга половина XV – сер. XVII ст.
27. Яворницький Д.І. Історія запорізьких козаків: У 3-х томах. – К., 1990-1991.

ЛЕКЦІЯ 5

НАЦІОНАЛЬНО-ВИВОЛЬНА ВІЙНА ТА УТВОРЕННЯ КОЗАЦЬКОЇ ДЕРЖАВИ (СЕРЕДИНА XVII - XVIII СТ.)

План:

1. Найголовніші погляди вчених на причини, хід, рушійні сили і характер національно-визвольної війни.
2. Оцінка та дискусії навколо персоналій.
3. Проблеми державотворення українського народу.
4. Національно-визвольна війна й козацька держава в контексті загальноєвропейського простору.

1. Найголовніші погляди вчених на причини, хід, рушійні сили і характер національно-визвольної війни

Досить визначальним етапом української історії беззаперечно є національно-визвольна війна середини XVII ст. Основною проблемою в дослідженні цього періоду є визначення в термінології, зокрема як слід трактувати відомі події: «національно-визвольна війна» чи «національно-визвольна революція». Між українськими істориками досі ведуться дискусії з приводу періодизації, датування та хронологічних меж війни середини XVII ст. Це пояснюється тим, що вони по-різному трактують її внутрішній зміст, характер і наслідки. Частина дослідників визначає події Хмельниччини як революцію, оскільки відбулись радикальні зміни в державному ладі, політичній організації, соціальній структурі, культурному житті та ін.

Загалом, більшість українських істориків сходиться на думці, що передумови національної війни середини

XVII ст. мали комплексний характер, криючись одразу в декількох сферах суспільного життя.

Події, які розпочалися навесні 1648 р., називали давно, про що переконливо свідчили численні козацько-селянські повстання XVI – першої половини XVII ст. Загалом вони були викликані погіршенням становища українського народу, землі якого після Люблінської унії 1569 р. потрапили під владу польських феодалів. Початок XVII ст. ознаменувався подальшим посиленням соціального гноблення, ще жорсткішими утисками православної віри і постійним приниженням людської гідності українців.

Навіть представники привілейованої частини українського козацтва не були захищені від свавілля польської шляхти. Це можна побачити на прикладі життя гетьмана Богдана Хмельницького, особиста доля якого була характерною для трагічної долі всього народу. Саме цій людині судилося відіграти провідну роль в повній драматизму тогочасній ситуації. І, оцінюючи його діяльність з точки зору людини нашого часу, слід віддати йому належне. Адже, незважаючи на неоднозначність характеристик особи Б. Хмельницького, навіть ті, хто негативно оцінює його життєвий шлях, визнають державні та військові здібності Хмельницького, його великий вклад у справу визволення народу з-під влади Речі Посполитої. Б. Хмельницький розумів, що його особиста доля невід’ємна від долі всіх українців, пригноблених і безправних. Тому, розпочавши боротьбу з польською шляхтою під тиском обставин особистого характеру, він піднявся до розуміння необхідності захисту інтересів всього народу, а це можливо було лише за умови створення незалежної національної держави.

Отже, повсталі об’єдналися навколо колишнього писаря Війська Запорозького, чигиринського сотника Богдана Хмельницького невинно. Природжений дипломат, талановитий воєначальник, він мав високий

авторитет серед українського народу. Б.Хмельницький одержав освіту у Львівському колеґіумі, володів кількома іноземними мовами, добре знав військову справу, історію, право, географію. За деякими свідченнями, він брав участь у селянсько-козацьких визвольних повстаннях 20-30 рр. XVII ст.

Війна проти польсько-шляхетського панування розпочалась після того, як Б.Хмельницький на Запорозжжі сформував козацький загін і закликав народ до боротьби. Його підтримали різні соціальні верстви: селяни, козаки, жителі міст, українська шляхта і православне духовенство – всі тільки чекали сигналу до виступу. В даному випадку ми маємо вдалий приклад успішного поєднання об'єктивних і суб'єктивних передумов, які привели до відповідних подій.

Перший етап війни (1648–1651 рр.) – поява козацької держави, визначення її територіальних меж, органів цивільної та військової адміністрації. Ускладнення міжнародного становища гетьманату, котрий втрачає підтримку з боку Кримського ханства.

Польсько-шляхетський уряд прагнув у зародку придушити народне повстання. З цією метою він послав проти загонів Хмельницького 30-тисячне добре озброєне військо. У квітні 1648 р. в урочищі біля р. Жовті Води почалися воєнні дії. На початку травня Б.Хмельницький розбив передовий загін супротивника. В полон потрапило біля 3 тис. поляків.

Основні сили польсько-шляхетського війська зосередилися під Корсунем (нині м. Корсунь-Шевченківський Черкаської області). 6-тисячний загін Максима Кривоноса побудував засіки, перекопав вузьку дорогу глибоким ровом. У цю засідку і потрапив ворог. 16 травня ворожа оборона була прорвана, 3,5 тис. поляків опинилися в полоні.

У результаті перших перемог була знищена польсько-шляхетська влада на Лівобережжі. Навесні та

влітку 1648 р. повстання охопило й інші регіони, зокрема Поділля та Київщину.

Б.Хмельницький розумів, що з владою шляхетської Польщі в Україні ще не покінчено. Пригнічувався український посполитий люд Підляшшя, Холмщини, Полісся, Волині та Галичини. Пани готувалися до нових походів і спішно збирали 40-тисячне військо. Обидві армії зустрілися поблизу містечка Пилявці (нині село Пилявка Хмельницької області) на Поділлі. Бої тривали кілька днів. 13 вересня 1648 р. відбулася вирішальна битва. Польсько-шляхетське військо було розгромлене.

Ці перші перемоги вселили надії на визволення і привели в рух увесь народ. Але, як свідчать історичні джерела, чіткої політичної програми Б.Хмельницький у цей час ще не мав.

1649 р. військові дії відновилися. Слід звернути увагу на те, що на початку року Б.Хмельницький вперше заявив, що ставить своїм завданням визволити весь народ, і в цьому ж році українське військо здобуло важливу перемогу в битві під Зборовом, після чого було укладено вигідний для України мир. За умовами Зборівського договору козацький реєстр визначався в 40 тисяч чоловік, на території трьох воєводств (Київського, Чернігівського і Брацлавського) влада перейшла до гетьмана. Це означало, що утворилася територія, на якій розпочалася розбудова Української держави. Але Б.Хмельницький припустився помилки, не подбавши про соціальні вимоги селян, які продовжували залишатися кріпаками.

У 1651 р. Річ Посполита, не бажаючи втрачати українські землі, відновила воєнні дії і її війська вперше здобули значну перемогу над повстанцями під м. Берестечком на Волині—18-20 червня 1651 р. відбувалися кровопролитні бої, в яких повстанці зазнали великих втрат. Був захоплений Київ. Протягом десяти днів шляхтичі плюндрували церкви, монастирі, оселі киян. Україна зазнала відчутних матеріальних та людських втрат. В цих

умовах гетьман погодився на переговори з королівськими представниками.

У вересні 1651 р. був підписаний Білоцерківський договір. Згідно з його умовами, козацький реєстр скорочувався до 20 тис. чоловік, територія гетьманського правління обмежувалася Київським воєводством, польська шляхта знову поверталася в свої маєтки і відновлювала владу над селянами.

Другий етап війни (1651–1654 рр.) – боротьба за відстоювання територіальних завоювань національно-визвольної війни, пошук зовнішньої підтримки як необхідної умови збереження козацької державності, укладення договору з Московською державою 1654 р.

У травні 1652 р. Б.Хмельницький з військом підійшов до урочища Батіг на Поділлі (нині Вінницька область). 23 травня відбулася вирішальна битва. Королівське військо було розгромлене. Восени 1653 р. під містечком Жванець на Поділлі (зараз село Кам'янець-Подільського р-ну Хмельницької області) 80-тисячне польсько-шляхетське військо було оточене, але тут Б.Хмельницького спіткала невдача. Кримський хан уклав з польським королем договір про перемир'я. Б.Хмельницький не визнав цього договору і зі своїми полками повернувся на Подніпров'я.

В березні 1654 р. було укладено т.зв. „Березневі статті” – україно_московську міждержавну угоду про військовий союз. Згідно з цим договором Гетьманщина переходила під протекцію і оборону московського царя. Обидві сторони вкладали в договір різний зміст: козаки розглядали його як рівноправну угоду, котра гарантувала б гетьману військову допомогу, залишаючи при цьому незалежність з усіма „стародавніми правами та вольностями”, тоді як Москва прагнула одностороннього підпорядкування Війська Запорізького своїм інтересам. На думку Ю.Мицика, короточасна угода 1654 року

символізувала утворення своєрідної конфедерації України й Московії.

Завершальний етап війни (1654–1657 рр.) – пошук нових міжнародних партнерів, укладення українсько-шведської угоди в Корсуні 1657 р., обрання нового гетьмана після смерті Б. Хмельницького.

2. Оцінка та дискусії навколо персоналій

Досліджуючи взаємовідносини між Україною і Росією, що склалися з 1654 р., історики завжди мали різні, часто діаметрально протилежні судження. Гострі дискусії тривають і зараз. Значною мірою така неоднозначність оцінок пояснюється надмірною політизацією даної проблеми, в результаті чого об'єктивний науковий підхід ігнорується. Протягом тривалого часу взагалі не було можливості висловити якісь критичні міркування щодо наслідків об'єднання двох держав, оскільки офіційна ідеологія не допускала цього. Сьогодні слід позбутися однобічного підходу і проаналізувати перебіг подій на основі історичних фактів, після чого зробити аргументовані висновки.

Зауважимо, що багато істориків взагалі заперечують правомірність вживання слів «возз'єднання України з Росією», оскільки говорити подібним чином можна лише відносно тих держав, які колись складали одну. Але ми знаємо, що існують різні погляди на цю проблему. Тому останнім часом з'явився термін «протекторат». Він означає входження України до складу Російської держави на певних умовах при збереженні своєї автономії і більш точно передає суть Переяславського договору, який визначив умови союзу між Україною і Росією на принципах васальної залежності.

Не претендуючи на істину в останній інстанції, спробуємо висловити своє бачення тогочасної дійсності, без урахування чого неможливо зрозуміти задуми обох сторін.

Розпочавши боротьбу з Польщею за визволення України, Б.Хмельницький розумів, що своїми силами перемоги не здобути. Він намагався заручитися підтримкою інших держав, спочатку Кримського ханства і Туреччини, але міцного союзу не вийшло: ці держави мали свою мету та й ставлення українського народу до такої угоди було негативним. Залишалася можливість отримати допомогу від московського царя, і Б. Хмельницький звернувся до нього. Але російський уряд, хоча й не проти був скористатися вигідним випадком, що давало можливість поширити свою владу на землі України, зволікав з прийняттям рішення і чекав, поки українці та поляки не виснажать одні одних.

Щодо планів Б. Хмельницького, ми не знаємо, як він уявляв свої відносини з Москвою в майбутньому, але можна висловлювати сумнів стосовно намірів гетьмана створити міцний зв'язок, а тим більше приєднати назавжди Україну до Росії. Скоріше всього, цей союз мав стати складовою частиною цілої системи союзів, яку Б.Хмельницький готував проти Польщі. Та коли Росія зважилася прийняти пропозицію, стало ясно, що в майбутньому будуть ускладнення.

Міркування М. Грушевського не підтримують ті історики, які доводять, що Б. Хмельницький не мав наміру розривати союз з Москвою.

Але непорозуміння почалися уже в січні 1654 р. на Переяславській раді, де було вирішено, що Україна визнає владу російського царя, зобов'язується платити йому данину, а Росія допомагає українцям в їх боротьбі з поляками. При цьому обумовлювалося, що в Україні зберігаються свої незалежні органи управління, законодавство, суд, право на обрання гетьмана та інших посадових осіб, козацьке військо (чисельність реєстру – 60 000 осіб). Зберігалася і можливість проводити свою зовнішню політику (крім зносин із Польщею, Туреччиною та Кримським ханством). Московський уряд не мав права

втручатися у внутрішні справи України. Таким чином, Україна входила до складу Російської держави на правах широкої автономії.

Але російські послы відмовилися скласти присягу від імені царя на вірність укладеній угоді, хоч українські представники це зробили. Виникла загроза розриву відносин, тому Б. Хмельницький, вважаючи присягу формальністю, погодився не вимагати її. Та дуже скоро за цією формальністю прийшла реальність, яка показала, що російське самодержавство не має наміру дотримуватися зобов'язань, а прагне до встановлення своєї влади над Україною. За висловом відомого українського історика М. Брайчевського, угода, що намічалася як рівноправний союз перетворився в «союз коня і вершника». Щоправда, цей процес відбувався поступово, в усякому разі до смерті Б. Хмельницького (1657 р.) основні принципи угоди виконувалися.

Та все ж значна частина козацької старшини і сам Б. Хмельницький після Переяславської ради уяснили майбутню перспективу для України, і вона їм не сподобалася. Щоб не розривати союз, у березні 1654 р. деякі статті Переяславської угоди були уточнені. Козацька старшина прагнула обмежити втручання царя у внутрішні справи України, але в Москві не хотіли поступатися, а тільки трохи зменшили на деякий час свої претензії. У відповідності з Березневими статтями Україна визнавала право царя тримати у Києві свого воєводу з військом, повідомляла його про переговори з іноземними державами, а також про вибори нового гетьмана. На жаль, багато положень цього документу допускали двозначне трактування, внаслідок чого між Україною і Росією встановилися відносини, які пізніше самодержавство, як сильніша сторона, використала на свою користь.

Таким чином, 1654 р. став переломним в житті українського народу. Довгий час в радянській історіографії панувала думка, що входження України до складу

Російської держави принесло її народу лише одні блага, і зовсім мало говорилося про втрати. Дійсно, були певні здобутки. Перш за все стала можливою спільна боротьба проти зовнішньої агресії, як, наприклад, у Вітчизняній війні 1812 р. і в роки Великої Вітчизняної війни 1941–1945 рр. Але багато лиха завдала Україні політика русифікації, введення кріпосного права, ліквідація демократичних органів управління. Набуло поширення необґрунтоване твердження, що після 1654 р. припинилися набіги татар і турків на українські землі, які ніби-то надійно захищала Росія. Ось цього якраз і не сталося: руйнівні напади з півдня тривали.

Разом з тим, слід зазначити, що після підписання Переяславської угоди раніше ізольована Росія, яку в той час називали Московією, почала впевнене просування вперед шляхом перетворення на велику державу. Крім всього іншого, вона отримала зручний плацдарм для боротьби за вихід до Чорного моря.

У відповідь на появу українсько-російського союзу влітку 1654 р. Річ Посполита та Кримське ханство підписують «Вічний договір» про взаємодопомогу. Вже у жовтні цього ж року кримський хан в ультимативній формі вимагає від гетьмана розриву з московським царем. Б. Хмельницький добивався допомоги від Москви, та вона надійшла надто пізно – внаслідок вторгнення польсько-татарських військ Брацлавщину було перетворено на пустелю.

Навесні 1655 р. Москва і Польща пішли на зближення і в 1656 р. уклали Вільненське перемир'я. Українських представників на переговори не запрошували, хоч там ставились питання про повернення України під владу короля. Це перемир'я фактично ставило хрест на російсько-українському союзі і розв'язувало гетьманові руки. Тепер його зовнішньополітичний курс був спрямований на пом'якшення політичного тиску Росії. Саме тому Б. Хмельницький почав активно створювати

коаліцію в складі Швеції, Семи городу, Бранденбургу, України, Молдавії, Волощини та Литви. Все чіткіше став виявляти себе шведський вектор у зовнішній політиці гетьмана. У червні 1657 р. до Чигирини прибуло шведське посольство з підтвердженням готовності до спільної боротьби проти Речі Посполитої. Проте трагічне закінчення об'єднаного українсько-семигородського походу на Польщу внесло свої корективи у хід подій. Звістка про поразку призвела до того, що Б. Хмельницького розбив апоплексичний удар, і він у вересні 1657 р. помер так і не здійснивши своїх задумів.

3. Проблеми державотворення українського народу

Протягом Української національно-визвольної війни середини XVII ст. відбувався процес державотворення, викликаний всенародним прагненням до звільнення як від національного, так і від соціального гноблення. На визволеній території були ліквідовані органи управління Речі Посполитої, велике землеволодіння і кріпацтво. В надзвичайно складних умовах, які вимагали постійної готовності продовжувати боротьбу, проходило формування нових органів влади Української держави, яка розміщувалася здебільшого у Наддніпрянщині й згодом почала називатися Гетьманщиною.

Унаслідок вказаних особливих умов склалися специфічні органи влади, які поєднували в собі елементи військового і цивільного управління. Це давало можливість в короткий час мобілізувати сили для захисту від ворогів. Слід відзначити суттєву рису створених органів, оскільки вони істотно відрізнялися від подібних органів в інших країнах – ініціатором їх утворення був народ, а в основі механізму функціонування лежали принципи козацького самоврядування, що склалися в Запорозькій Січі. Отже, вперше в історії народ виступив ініціатором і головною силою державотворення, хоч поступово демократичні

органи потрапляли з одного боку під контроль козацької верхівки, а з другого – в залежність до російського самодержавства.

Оскільки нова держава не мала власних писаних законів, функції державної влади розподілялися на основі звичасового права і за традиціями Запорозжя. Вищим органом державної влади була Військова або Народна рада. Вона вирішувала найважливіші питання: про війну і мир, обирала гетьмана (вищу посадову особу) і Генеральний уряд. Військова рада складалася з козацької старшини і «всього війська Запорозького». Для участі в раді достатньо було проживати на території України. Право голосу мали всі повнолітні чоловіки, а жінки, євреї та цигани були його позбавлені. З точки зору нашого сучасника це може здаватися недоліком, але, порівняно з іншими країнами того часу, існуюча система була найдемократичнішою і яскраво виділялася на фоні монархічних режимів. В майбутньому на раду запрошувалися лише представники від окремих військово-адміністративних одиниць і фактично керували на ній представники козацької верхівки. Таким чином, рада як вищий орган управління поступово, але неухильно трансформувалася з демократичної до олігархічної форми і навіть почала називатися Генеральною радою. Але відрив від народних мас позбавив козацьку старшину могутньої підтримки, що згодом зміло використала російська адміністрація.

Військова рада обирала вищих посадових осіб, перш за все главу держави – гетьмана. Він був наділений великими правами, керував роботою Військової ради, очолював військові сили, підбирав і рекомендував до обрання місцевих керівників. Фактично гетьман зосереджував у своїх руках військову, адміністративну, законодавчу і судову владу. Крім того, гетьман видавав свої розпорядження-універсали, які мали силу закону, підписував міжнародні угоди, розпоряджався фінансами, роздавав землі.

Разом з гетьманом Військова рада обирала Генеральну старшину, яка ділила з ним виконавчу владу. Ця соціальна верхівка вирішувала фактично всі справи, складаючи (говорячи сучасною мовою) кабінет міністрів або уряд. До його складу входили: генеральний обозний, два судді, підскарбій (скарбник, що керував фінансовими справами), писар (який фактично був канцлером – главою уряду), два осавули (замісники гетьмана у військових справах), хорунжий і бунчужний.

Основною адміністративно-територіальною одиницею управління був полк. Він іменувався за назвою головного міста. Полки не були однаковими ні за територією, ні за чисельністю козаків. Так, наприклад, в один і той же час Полтавський полк нараховував у своєму складі більше 5 тисяч чоловік, тоді як Чернігівський – 936 осіб. Полки очолювалися полковниками, яких обирали на військовій раді полку.

Полковник був не лише воєначальником, а й адміністратором, зокрема мав право наділяти землю козацьку старшину. У нього був свій власний апарат – полкова козацька старшина – суддя, писар, обозний, осавул. Останні обиралися разом із полковником і затверджувалися гетьманом. При полковнику на правах дорадчого органу існувала полкова рада.

Поступово вибори полковників набували все більш формального характеру, здебільшого гетьман або цар рекомендували на цю посаду своїх ставлеників.

Територіальною частиною полку була сотня. Як адміністративна одиниця вона складалася із кількох містечок і сіл. На чолі сотні стояв сотник, якого обирали на сотенній раді. Його влада як адміністратора в мирний час поширювалася на все населення сотні, а під час воєнних дій сотник очолював відповідний військовий підрозділ – сотню. Сотники підлягали полковнику і гетьману, а в своєму розпорядженні мали писаря, осавула, хорунжого.

Сотня складалася з куренів. До складу куреня входило населення окремого села чи містечка. Очолював цю військово-територіальну одиницю курінний отаман. Міста мали свої органи управління, але лише незначна їх кількість зберегла самоврядування, більшість знаходилися в залежності від козацької адміністрації.

Важливе місце в системі державного будівництва належало армії. В ході козацької війни середини XVII ст. вона досягла 300 тисяч чоловік – це була масова народна армія, найбільша в Європі. Її ядро складали реєстрові козаки (40-60 тисяч чоловік). Запорозька Січ, становлячи невід’ємну частину України, визнавала владу гетьмана, пізніше також російського царя і деякий час (60-70 рр. XVII ст.) – польського короля. При цьому вона зберігала незалежність своєї внутрішньої і зовнішньої політики.

Українська держава мала свою назву – спочатку іменувалася Військо Запорозьке, а в другій половині XVII ст. – Руське князівство. Закріпилася й народна назва – Гетьманщина. Державним гербом було зображення козака з рушницею і шаблею. На території Лівобережної України почало діяти козацьке право і судочинство, ряд великих міст мали Магдебурзьке право (право на самоврядування). Нове державне утворення уже в перші роки довело свою життєздатність, всі його органи успішно функціонували.

4. Національно-визвольна війна й козацька держава в контексті загальноєвропейського простору

Після Переяславської ради 1654 р. становище України залишалося складним, оскільки Річ Посполита не бажала втрачати українські землі. Почалася виснажлива війна Росії з Польщею, під час якої бої йшли в Україні та в Білорусі. Спочатку російсько-українські війська діяли успішно – здобули ряд перемог у Білорусі, в результаті чого її територія була звільнена від польського панування. Але поступово між російським царем Олексієм Михайловичем

та Б. Хмельницьким відносини погіршали, бо основні сили цар спрямовував не на визволення Правобережної України, а на білоруський театр військових дій. Б. Хмельницький небезпідставно розцінив такий поворот в політиці як відмову Москви від виконання умов Переяславської угоди і почав шукати союзників серед інших держав. Наслідком його діяльності стало покращення взаємин з Туреччиною і Кримським ханством, а також укладення союзу із Швецією.

Водночас відносини з Росією ставали напруженішими, особливо після того, як російська сторона у 1656 р. без відома уряду України підписала сепаратне Віленське перемир'я з Польщею і почала воювати проти Швеції. Ця угода залишила невирішеними багато проблем, зокрема погіршивши стосунки з Чигирином, українські територіальні питання так і не були розв'язаними. Б. Хмельницький категорично відмовився розірвати союз із шведами і все більше обурювався зазіханнями російського самодержавства на автономію України. Про загарбницькі плани царя свідчило призначення в кілька міст російських воєвод. Невідомо, чим би скінчилися російсько-українські суперечності, але в їх розпалі Б. Хмельницький раптово помер. М. Грушевський та інші історики вважають, що гетьман мав намір розірвати договір з Росією як такий, що не виправдав сподівань українців.

Як би там не було, але смерть Б. Хмельницького стала відчутною для українського народу. Замість конче необхідної єдності в країні відбувся трагічний для її долі розкол. Це був розкол як суспільно-політичний, так і територіальний, що ставало вигідним лише ворогам.

Розкол в суспільстві розпочався внаслідок жорстокої боротьби за гетьманську булаву, яка часто переходила з рук в руки. Але була не лише боротьба за владу, а й за вибір зовнішньополітичної орієнтації. Велика частина козацької старшини і народу залишилася вірною рішенням урядів козацької України та Росії, в той час як інша частина, розчарувавшись у своїх надіях на допомогу Росії, щиро

вірила, що курс на зближення з Польщею або з якоюсь іншою державою принесе кращі результати. Виразником інтересів цієї частини суспільства став наступник Б.Хмельницького гетьман Іван Виговський, який у березні 1658 р. уклав з Річчю Посполитою Гадяцький договір, що, на його погляд, створювало кращі можливості існування української державності. Дійсно, польська шляхта, зрозумівши свої прорахунки, пішла на значні поступки, обіцяючи широкі права Україні у складі своєї держави як великого князівства Руського. Після цього розпочалася кривава громадянська війна між тими, хто підтримував І. Виговського, і тими, хто стояв за союз з Росією. Боротьба ставала все жорстокішою, в неї втягувалися нові учасники. За двома політичними угрупованнями стояли дві держави – Росія й Польща. Кожна з них мала власні великодержавні плани, що загалом ішли врозрід з інтересами ворогуючих між собою українців. Правління гетьмана було також позначене московсько-українською війною 1658 – 1659 року, зокрема перемогою у 1659 році у битві під Конотопом.

У 1659 р. І. Виговський зрікся гетьманства і старшина передала булаву в руки Юрія Хмельницького. Знову настає мир з Москвою і підписуються нові статті в Переяславі, які значною мірою обмежували автономію України: гетьман не мав права на зовнішні відносини, московські гарнізони розміщувалися у всіх великих містах України, за наказом царя гетьман повинен був виступати в похід зі своїм військом.

У 1660 р., після поразки, завданої Росії Польщею під Чудновим, Ю.Хмельницький переходить на бік Речі Посполитої. Посилення тиску на Україну з боку Москви та Польщі поступово поділило Військо Запорозьке на два політично-територіальні табори, які почали боротьбу між собою. Правобережжя вибирало одного гетьмана, Лівобережжя – іншого. Це був період глибокої кризи української державності, фактично громадянської війни – Руїни.

Дійсно, воєнні дії проходили на території як Лівобережної, так і Правобережної України, перетворюючи її міста та села в руїни. Серед тогочасних гетьманів не знайшлося гідного спадкоємця славного Богдана. Кожен по-своєму бажав кращої долі собі, своєму народу. Серед дійових осіб цієї кривавої драми нерідко зустрічалися й такі, що переслідували лише егоїстично-корисливі цілі. Трагізм ситуації полягав у тому, що українці вбивали українців і своїми діями сприяли здійсненню загарбницьких планів сусідів-недругів: Росії, Польщі, Туреччини, Криму.

У 1665 р. на правому березі Дніпра гетьманом став черкаський полковник П. Дорошенко, людина енергійна, така, що турбувалася про звільнення України. Серед козаків його знали й поважали. Політичні цілі П.Дорошенка були спрямовані на те, щоб за допомогою хана кримського й султана турецького відійти від Польщі і примусити Москву не втручатися в українські справи. Він прагнув, щоб Україна була незалежною і нейтральною державою між Москвою, Польщею та Туреччиною. За допомогою татар Дорошенко вигнав польське військо з Київщини та Поділля. Султан прийняв Україну під свою опіку і обіцяв допомогти їй звільнитися до Сяну й Перемишля на заході, Німану на півночі, Путивля на сході.

Московське військо пішло з України, тільки у Києві та Чернігові залишилися московські гарнізони. П. Дорошенко став гетьманом обох берегів Дніпра і сподівався, що цар погодиться дати волю Україні. Але в Москві розмірковували по-іншому.

У 1667 р. російський цар і польський король уклали Андрусівський договір про перемир'я, який був підтверджений у 1686 р. підписанням «Вічного миру».

Під тиском Польщі П. Дорошенко був змушений повернутися на Правобережжя. У 1668 р. лівобережним гетьманом тутешні козаки обрали Дем'яна Многогрішного, який через деякий час активно виступив проти імперської політики Росії.

У результаті змови козацької старшини у 1672 р. Д. Многогрішного було заарештовано царським урядом і заслано до Сибіру. Гетьманом Лівобережжя став Іван Самойлович (1672–1687 рр.), який також намагався поширити свою владу на всю Україну. Але «Вічний мир» 1686 р. між Росією та Польщею, який фактично підтвердив умови Андрусівського перемир'я, розвіяв ці ілюзії. Після невдалого Кримського походу Росії (1687 р.) Івана Самойловича спіткала доля Д. Многогрішного.

Персоналії

Богун Іван Теодорович (Федоренко, Федорович) (р., м. н. невід.– 1664) – український військовий і державний діяч, козацький полководець, організатор та виконавець блискучих оборонних і наступальних операцій, один із фундаторів Української козацької держави. Іван Богун – виходець з української дрібної шляхти, учасник визвольних повстань 1637–1638 рр. Маючи великий військовий досвід, він на початку Національно-визвольної війни 1648–1657 рр. здобув авторитет серед повстанців завдяки перемогам над польськими загонами на Поділлі. Його полк, що стояв на кордоні з Річчю Посполитою, першим приймав удар ворожих військ, прикриваючи решту українських земель. Як полководець І. Богун здобув славу в боях під Вінницею (березень 1651 р.), при штурмі Кам'янця-Подільського (квітень–травень 1651 р.), облозі Корця (травень 1651 р.). Особливо відзначився І. Богун у Берестецькій битві 1651 р. Після захоплення в полон гетьмана Богдана Хмельницького його обрали наказним (тимчасовим) гетьманом. За два місяці він зумів реорганізувати й поповнити військо, дати відсіч полякам під стінами Білої Церкви. Опір був настільки серйозним, що польський король Ян II Казимир погодився на мирні переговори і підписання Білоцерківської угоди 1651 р. Згодом, у 1652 р., козаки Богуна брали участь у

битві під Батогом, у 1653 р. – в обороні Монастирища та Молдавському поході під проводом Тимоша Хмельницького. Послідовно обстоюючи ідею самостійного розвитку Української держави, І. Богун різко виступив проти будь-яких дій, спрямованих на обмеження її суверенітету. Так, разом із кошовим отаманом Війська Запорозького І. Сірком на Переяславській раді 1654 р. він відмовився присягнути на вірність російському цареві, у 1658 р. не схвалив пропольську Гадяцьку угоду гетьмана І. Виговського, брав участь у збройному придушенні заколоту М. Пушкаря та Я. Барабаша, висловлював претензії гетьману Ю. Хмельницькому за утиски прав України в Переяславських статтях 1659 р. та Слободищенському трактаті 1660 р. Намагався вийти і на міжнародну арену, підписавши невдовзі після смерті Б. Хмельницького Корсунську угоду зі Швецією, за якою «Військо Запорозьке за народ вільний і непідлеглий проголошено». У 1662 р. І. Богуна було заарештовано польською владою та ув'язнено у фортеці Мальборк (Марієнбург). Зважаючи на його непересічний військовий талант і популярність, польський король Ян Казимир, готуючись до загарбання Лівобережної України, у 1663 р. наказав звільнити полковника і доручити йому командування полками правобережного гетьмана П. Тетері. У лютому 1664 р., під час воєнних дій на Чернігівщині, поляки запідозрили І. Богуна у таємних зносинах з оборонцями оточеного Глухова, заарештували і розстріляли поблизу Новгорода-Сіверського.

Виговський Іоанн Остафійович (? – 1664) – шляхтич київський, військовий писар (1648–1657) і гетьман Війська Запорозького (1657–1659), Київський воєвода (1659–1664). Один із укладачів Гадяцького трактату, за яким проголошувався гетьманом військ руських і чигиринським старостою. Головнокомандувач козацькими військами під час козацько-московської війни (1658-1659 рр.) та у Конотопській битві.

Дорошенко Петро Дорофійович (1627–1698) – державний, політичний та військовий діяч, гетьман України (1665–1676). Нащадок давнього козацького старшинського роду, онук гетьмана Війська Запорозького Михайла Дорошенка. У неповних 30 років став полковником Прилуцького, а потім – Черкаського й Чигиринського полків у війську Богдана Хмельницького. Брав участь у національно-визвольній війні українського народу під проводом Б. Хмельницького 1648–1657 рр. Виступаючи проти союзу з Московською державою, підтримував гетьмана І. Виговського. У 1663–1664 рр. – генеральний осавул у війську гетьмана П. Тетері, з 1665 р. – полковник Черкаського полку. 10 жовтня 1666 р. правобережні полковники обрали Дорошенка тимчасовим гетьманом Правобережної України, а на початку січня 1667 р. в Чигирині козацька рада підтвердила вибір козацької старшини. У 1667 р. завдяки турецьким військам добився від польського короля визнання суверенітету гетьманату на Правобережній Україні. У 1668 р. був проголошений гетьманом України по обидва боки Дніпра. Боровся за незалежну Україну в її етнографічних межах. Після зречення гетьманства П. Дорошенко оселився в містечку Сосниці (тепер місто Чернігівської обл.), проте через деякий час на вимогу царського уряду переїхав до Москви. У 1679–1682 рр., після призначення в'ятським воєводою, він мешкав у В'ятці. Згодом Дорошенку було пожалуване с. Ярополче під Москвою, де він і помер. Нині це с. Ярополець Волоколамського р-ну Московської обл., РФ (135 км від Москви). Там на його могилі збереглася кам'яна плита з ґратчастою огорожею й написом. У краєзнавчому музеї напроти могили можна побачити мармурове погруддя гетьмана роботи невідомого скульптора XVIII ст. Був тричі одружений, мав двох дочок і трьох синів. Його правнучкою, по лінії останнього шлюбу з Агафією Єропкиною, була дружина Олександра Пушкіна – Наталя Гончарова.

Кривоніс Максим (? – 1648) – козацький ватажок, лисянський полковник, один з керівників козацько-селянських повстань на Україні під час Хмельниччини. Був учасником Корсунської битви, літньої подільської кампанії та осінньої волинсько-галицької кампанії 1648 р. Відомий під прізвиськом *Перебийніс*. Вся відома діяльність Кривоноса тривала кілька місяців 1648 р. У Корсунській битві Кривоніс командував передовим полком козацької армії. Із формуванням Лисянського полка став його першим полковником. З червня 1648 р. на Поділлі очолив повсталі козацькі та селянські загони, з яких сформував цілу армію. За свідченнями тогочасних джерел, «якийсь поганець Кривоніс, збунтувавши всю чернь», здобув міста Ладижин, Бершава, Тульчин, Вінниця та ін. В цей час він титулував себе «полковник його королівської милості Війська Запорізького», без зазначення свого територіального полкового округу, бо сам мав під своєю владою полковників. Кривоніс помер під час облоги Замостя. Причина смерті достеменно невідома. Найбільш поширеною є версія, що він помер від чуми. Польський історик Тадеуш Кшонстек висовує іншу версію: ніби Кривоніс був убитий за таємним наказом Б. Хмельницького, який прагнув позбутися небезпечного конкурента. Припускають також, що Кривоніс умер від рани, яку одержав у бою.

Хмельницький Богдан Зиновій Михайлович (27 грудня 1595 (6 січня 1596 за новим стилем) – 25 липня (6 серпня за новим стилем) 1657, Чигирин) – шляхтич руський, реєстровий козак, військовий писар, з 1648 р. – гетьман Війська Запорозького. Організатор повстання проти шляхти в Україні, яке переросло у Національно-визвольну війну українського народу проти Речі Посполитої. Засновник козацької держави на теренах Центральної України – Війська Запорозького, більш відомої як Гетьманщина. Через ненадійність кримських союзників та важку війну з Річчю Посполитою, у 1654 р. в Переяславі уклав військовий

союз з Московським царством. Наприкінці свого життя намагався переорієнтуватися на союз зі Швецією та Османською Портою, вбачаючи в амбіціях Москви небезпеку козацькому суверенітету.

Найважливіші події:

1648 р.

– Квітень - травень битва на Жовтих Водах;

- Травень – битва під Корсунем;

- Вересень – битва Пилявцями;

1649 р. серпень – Зборівський договір;

1651 р.

- червень – Берестецька битва;

- Вересень – Білоцерківський договір

1652 р травень. – Батозька битва;

1653 р. жовтень-грудень – Жванецька облога.

1654 р., 18 січня – Переяславська рада.

1654 р. березнь – укладено Переяславський договір з Московською державою

1656 р. – підписано сепаратне Вільненське перемир'я між Москвою та Польщею

1658 р. – Гадяцький договір

1659–1663 рр. – гетьманування Ю.Хмельницького;

1659 р. – Переяславський договір

1660 р. – Слободищенський трактат

1663–1665 рр. – гетьманування на Лівобережній Україні П.Тетері;

1663–1668 рр. – гетьманування І.Брюховецького;

1665–1676 рр. – гетьманування на Правобережній Україні П.Дорошенка;

1667 р. – Андрусівське перемир'я

1669–1672 рр. – гетьманування на Лівобережжі Д.Многогришного;

1672–1687 рр. – гетьманування на Лівобережжі І.Самойловича;

1681 р. – Бахчисарайський мирний договір

1686 р. – підписання «Вічного миру».

Контрольні запитання:

1. Охарактеризуйте передумови та початок Національно-визвольної війни середини XVII ст.
2. Яким чином відбувався процес державотворення на українських землях в процесі Національно-визвольної війни середини XVII ст.?
3. Чигиринщина – центр українського державотворення середини XVII ст.
4. Проаналізуйте економічний потенціал України в часи Національно-визвольної війни середини XVII ст.
5. Охарактеризуйте добу Руїни.

Рекомендована література:

1. Апанович О. Українсько-російський договір 1654 року. Міфи і реальність. – К., 1994.
2. Аркас М.М. Історія України-Русі. – К., 1994.
3. Бушин М.І., Лазуренко В.М., Мащенко І.Ю. На вітрилах державності. Особливості становлення та розквіту української державності в добу Національної революції середини XVII століття: політичний та соціально-економічні аспекти. – Черкаси, 2004.
4. Верстюк В.Ф., Горобець В.М., Толочко О.П. Українські проекти в Російській імперії. – К., 2004 (Т 1. Україна і Росія в історичній ретроспективі).
5. Винар Любомир. Козацька Україна. Вибрані праці. – К. – Львів, Нью-Йорк, Париж, 2003.
6. Грушевський М. Очерк истории украинского народа. – К., 1991.
7. Гуржій О.І., Чухліб Т.В. Гетьманська Україна. – К., 1999.
8. Ізюмов В.І. Українська національна революція XVII століття. – Донецьк, 2001.

9. Історія України в особах: ІХ-ХVІІІ ст. - К., 1993.
10. Історія України. Навчальний посібник /Під наук. ред. М.І. Бушина. – Черкаси, 2000.
11. Котляр М. Ф. Нариси історії обігу й лічби монет на Україні 14-18ст. - К., 1981.
12. Крип'якевич І. Богдан Хмельницький. – Львів, 1990.
13. Лазуренко В.М. Історія Чигиринщини (з найдавніших часів до сьогодення). Навчальний посібник. – Черкаси, 2004.
14. Лазуренко В.М., Лазуренко Ю.М. На перехресті епох. Богдан Хмельницький та його доба. – Черкаси, 2005.
15. Мицик Ю.А., Стороженко І.С. Засвіт встали козаченьки: нариси. – Дніпропетровськ, 1990.
16. Переяславська Рада 1654 року (історіографія та дослідження). – К., 2003.
17. Переяславська Рада: очима істориків, мовою документів / Упоряд., авт. передм. О.І. Гуржій, Т.В. Чухліб. – К., 2003.
18. Руїна: Друга пол. ХVІІ ст. /Ред. кол.: В.А.Смолій (гол.) та ін.; Упоряд. і авт. передм. О.І.Гуржій. - К.: Україна, 1996.
19. Сергійчук В. Армія Богдана Хмельницького. – К., 1996.
20. Смолій В., Степанков В. Богдан Хмельницький. Соціально-політичний портрет. 2-ге видання, доповнене, перероблене. – К., 1995.
21. Смолій В., Степанков В. Українська державна ідея ХVІІ – ХVІІІ століть: проблеми формування, еволюції, реалізації. – К., 1999.
22. Смолій В.А., Гуржій О.І. Як і коли почала формуватися українська нація. – К, 1991.
23. Смолій В.А., Степанков В.С. Богдан Хмельницький. Хроніка життя та діяльності. – К., 1994.

24. Становлення української державності у XVII ст.: Богдан Хмельницький та його спадкоємці (за заг. ред. проф. М.І. Бушина). – К., 1999.
25. Українське козацтво. Мала енциклопедія. – К., Запоріжжя, 2002.
26. Чухліб Т.В. Козацький устрій Правобережної України(остання чверть XVII століття). – К.,1996.
27. Яковенко Н.М. Українська шляхта з кінця XIV до середини XVII ст. (Волинь і Центральна Україна). – К., 1993.

ЛЕКЦІЯ 6

ПІД ВЛАДОЮ ІНОЗЕМНИХ ДЕРЖАВ (XVIII – XIX СТ.)

План

1. Об'єктивні причини і суб'єктивні фактори ліквідації Гетьманщини.
2. Правобережні й західноукраїнські землі.
3. Специфіка русифікаторської політики царизму та імперського уряду Австро-Угорщини.
4. Українська еміграція.

1. Об'єктивні причини і суб'єктивні фактори ліквідації Гетьманщини

Досить суперечливим періодом української історії є перебування українських земель у складі Австро-Угорщини та Російської імперії. По-суті, відбувся черговий переділ України, який розділив її на Західну і Східну, що в свою чергу негативно вплинуло на національні й державотворчі процеси. Тож висвітлення цих процесів є досить важливим, оскільки їх наслідки ми відчуваємо й сьогодні.

Ліквідація інституту гетьманства стала логічним результатом послідовної політики російського самодержавства, що вміло використовувало відсутність єдності в українському суспільстві. 3 липня 1722 р. помер гетьман Іван Скоропадський і за наказом царя Петра I в Україні були заборонені вибори нового гетьмана. Управління Україною було передано Малоросійській колегії. А наказним гетьманом тимчасово був призначений чернігівський полковник Павло Полуботок (1722-1723 рр.), який, на думку сучасного дослідника О. Коваленка, поділяв політичну програму гетьмана Івана Самойловича стосовно автономного устрою Гетьманщини в складі Російської держави. Будучи одним із ймовірних претендентів на

гетьманський уряд у 1708 р., П. Полуботок не зміг очолити козацьку державу, бо Петро I запідозрив у ньому потенційного зрадника своїх інтересів в Україні: «Этот очень хитер, он может Мазепе уравниваться». Проте в 1712 р. П. Полуботку разом з генеральною старшиною було доручено до обрання чергового гетьмана керувати Лівобережжям. Спільно з деякими іншими прихильниками широкої автономії для українців П. Полуботок вирішив рішуче боротися за «давні» козацькі права й привілеї. Спочатку йому це начебто вдалося: Сенат і особисто О. Меншиков, переслідуючи власні інтереси, скасували окремі розпорядження Малоросійської колегії. Але вже навесні 1723 р., внаслідок активної опозиційної діяльності, П. Полуботка разом із старшинами С. Савичем та І. Чарнишем викликали до Санкт-Петербурга, допитали в Таємній канцелярії, а в листопаді ув'язнили в Петропавлівській фортеці. Там наказний гетьман Лівобережної України помер 18 грудня 1724 р. Свідки тих подій згадували, що перед смертю П. Полуботка Петро I прислав до нього власного лікаря, але гетьман відмовився, промовивши: «Нащо мені жити, коли не можу послужитися Вітчизні».

Після смерті Петра I, яка сталася 28 січня 1725 р., таку ж політику щодо України провадила його дружина – імператриця Катерина I (померла в 1727 р.). Так, 22 квітня 1725 р. вона надіслала азовському генерал-губернатору Г. Чернишову інструкцію «Про управління губернією», в якій, зокрема, йшлося про ставлення до запорожців. Інструкція підтверджувала заборону торгівлі на Запорожжі; не дозволяла перетинати козакам-«зрадникам» кордони Російської держави; забороняла будь-яке листування «обивателів» з низовиками, які «не повинилися» перед царським урядом; усіх таких «правопорушників» слід було переслідувати будь-де «в землях імператорського величества», а «в Турецкой области» радити робити це пашам і кримському ханові.

У 1727 р., коли російським імператором став Петро II, а гетьманом України було обрано миргородського полковника Данила Апостола (1727-1734 рр.), між Україною та Російською імперією були укладені «традиційні» статті-угоди (гетьманські «Нужды малороссийския» й царські «Решительныя резолюции» на них), які визначили статус українських земель у складі Росії: Гетьманщина не визнавалася юридично самостійною стороною; національні органи її влади фактично позбавляли номінальних функцій, майже повністю підмінюючи їх російськими установами чи окремими сановниками; гетьман не мав права вести дипломатичні переговори; генеральна старшина та полковники затверджувалися царем. З часом процес поглинання Української держави Росією ставав усе активнішим, російські чиновники все частіше перебирали на себе повноваження старшинської адміністрації під час вирішення прикордонних суперечок, що виникали між жителями Гетьманщини і Речі Посполитої. Вже в середині XVIII ст. з боку російського уряду відбулося кілька спроб, чітко визначити й виміряти кордон між двома державами.

Уряди Російської імперії, Польщі й Кримського ханства прагнули зберегти недоторканність кордонів своїх держав. Тому вони завжди приділяли значну увагу питанням, пов'язаним з прикордонними землями. Так, Колегія іноземних справ Росії в 1745 р., посилаючись на те, що державні кордони з Річчю Посполитою ще остаточно не визначені, спеціальним указом заборонила видавати польським шляхтичам документи на право володіння маєтками в прикордонній смузі. В тому ж році кримський хан Селім-Гірей вказував київському генерал-губернатору М. Леонтєву на недоречність сутичок на кордоні між запорозькими козаками і ногайськими татарами. Водночас розглядалися питання про перехід мешканців Правобережної України в межі Російської держави. Урядовці Речі Посполитої, в свою чергу, уточнювали

відстані від сіл і містечок до польсько-українського кордону.

В кінці 40-х та на початку 50-х рр. ускладнення міжнародного становища спонукало російське керівництво і безпосередньо імператрицю Єлизавету Петрівну (1741-1762 рр.) – дочку Петра I і Катерини I – задовольнити окремі домагання козацької старшини, зокрема щодо «обрання» (а фактично призначення) нового гетьмана. Іменним указом від 16 жовтня 1749 р., виданим Колегії іноземних справ, це доручалося здійснити графові Гендрікову. Під час підбору кандидатури гетьмана вибір впав на К. Розумовського (1728-1803 рр.). Після затвердження указом від 5 червня 1750 р. на посаді гетьмана України Кирило Григорович переселився в Глухів, де, оточивши себе «двором» і охоронцями, зажив, мов «царьок». Спочатку Єлизавета Петрівна пішла на значні поступки новообраному гетьманові. Були повернуті всі рангові маєтності «на булаву», відновлено право самостійного фінансового управління в регіоні, відкликані російські сановники зі старшинської адміністрації, генерального суду, Комісії економії, скасована Канцелярія міністерського правління тощо. 24 липня 1751 р. Сенат видав указ про підпорядкування Коша Запорозької Січі гетьманові й надіслав його до канцелярії К. Розумовського. Цими заходами практично відмінялася більшість адміністративних «реформувань» Петра I, Петра II та Анни Іоаннівни, а Гетьманщині повертався політичний статус, який вона мала в період обрання гетьманом І. Скоропадського. Сам гетьман, незважаючи на те, що між ним і урядом власне Росії не було укладено ні «статей»-угод, ні договору, почав на свій розсуд розширювати автономне управління Української держави: відновив склад генеральної старшини і суду, функціонування суспільно-політичних установ, здійснив реформу козацького війська, реформував систему освіти (зокрема було запроваджено обов'язкове навчання козацьких дітей), дещо реформував

торгівлю й судочинство (наприклад, скасував російський «суд по формі»). К. Розумовський взявся також за реальне підпорядкування Запорозької Січі гетьманській владі. Це стосувалося також і питання розмежування земель низовиків і жителів Лівобережжя. Так, у 1752 р. він видав Кошу «ордер» про необхідність прибуття з Січі «депутатів» у зв'язку з суперечкою за так звані старосамарські землі. 19 липня 1653 р. царський уряд спеціальним декретом заборонив вибори на Січі кошового отамана, писаря й осавула, обмежив довільне висування козаків на старшинські посади. У 50-х рр. гетьман розгорнув справжню «боротьбу» за підкорення собі Києва, який і на той час багато в чому ще зберігав середньовічне самоврядування.

Та вже в 1754 р. царський уряд значно обмежує діяльність К. Розумовського. В липні Сенат законодавчо ліквідує й без того досить прозорий кордон між Україною та Росією, припиняє функціонування державних митниць у цьому районі, запроваджує на території України загальноімперську митну систему. В радянській історіографії ці заходи царизму оцінювалися як абсолютно позитивні, бо вони здійснювалися начебто з метою зміцнення економічних зв'язків між Україною та Росією, сприяння їх спільному народногосподарському розвитку. Сучасні ж українські історики, зокрема О. Гуржій, Т. Чухліб та ін., вважають, що такими діями Росія скасувала одну з найважливіших ознак української автономії.

На початку 60-х рр. загострюється питання про Запорозьку Січ та про землі, які належали низовикам. У його вирішенні беруть участь як царський уряд, так і гетьманське правління. Так, у 1760 р. К. Розумовський надсилає до Сенату, а той приймає до розгляду «рішення» гетьмана щодо перенесення Січі на нове місце. У 1762 р. на престол вступає Катерина II (1762-1796 рр.). У січні 1764 р. імператриця наказала К. Розумовському прибути до Санкт-Петербурга й під загрозою кари за «зраду» примусила його

зректися гетьманства. 10 листопада того ж року вона видала указ про утворення замість старшинського управління Малоросійської колегії на чолі з графом Петром Рум'янцевим. А указом від 17 листопада призначила «главным малороссийским командиром» генерал-губернатора. Крім політичних чинників формальним приводом для цього послужило подання К. Розумовським від «імені» українського «шляхетства» «прошення» імператриці про спадковість гетьманського титулу в його роду. Налякана цим вчинком Катерина II, примусила брата колишнього фаворита Єлизавети Петрівни взагалі відмовитись від гетьманського «уряду».

Остаточо ліквідувавши інститут гетьманства в Україні, Катерина II передала новопризначеному генерал-губернатору П. Рум'янцеву «секретну» інструкцію щодо управління краєм. У ній, зокрема, пропонувалося припинити переходи селян, розмежувати функції військового та цивільного керівництва, здійснювати контроль над економікою та сприяти збільшенню податків з населення. Але дану інструкцію не варто оцінювати лише в негативному світлі, як це інколи відбувається в сучасній історіографії. Даний документ містив також вимоги про обмеження розкрадання казенних прибутків і земель; перевищення вивезення товарів над їх ввезенням; заміну «грошової» торгівлі сіллю з Туреччиною натуральним обміном; збереження лісів; поліпшення і розширення водних шляхів тощо. Хоча всі ці заходи й планувалося здійснювати насамперед в загальноімперських інтересах Росії, а не в інтересах населення, вони певною мірою були покликані позитивно вплинути на розвиток господарства України. В цілому ж, великодержавна колоніальна політика Катерини II була спрямована на русифікацію українського народу й досягнення єдиної мети – знищити не лише Гетьманщину, а й саму згадку про неї.

Проте після ліквідації Гетьманщини в Україні залишався останній оплот української державності –

Запорозька Січ. Хоча демократичний устрій Запорозжя викликав незадоволення з боку царського уряду, та все ж таки Запорозька Січ потрібна була Росії як міцний військовий форпост на її південних рубежах. Це була єдина причина того, що Москва, обмежуючи права козаків й даруючи їх землі дворянам, змушена була тривалий час миритися з існуванням Січі. Але після успішного завершення війни з Туреччиною (1768-1774 рр.) та підписання Кучук-Кайнарджійського миру Катерина II скористалася нагодою остаточно ліквідувати Січ. За її наказом у червні 1775 р. війська під командуванням генерала Текелі оточили укріплення Нової Січі. Хоча частина козаків вирішила чинити опір, козацька верхівка на чолі з 75-річним П. Калнишевським вирішила здатися на милість цариці. Пізніше останній гетьман Запорозької Січі за наказом Катерини II був висланий до Соловецького монастиря, де проживши в неволі 27 років, помер у 103-річному віці. Після ліквідації Січі Україна потрапила в абсолютну залежність від російського царату. В 1783 р. козацькі полки були реорганізовані за зразком російської армії, ставши її частиною. З часом козаки повністю втратили всі свої привілеї та права, перетворившись на залежних селян. Більша ж частина козацької старшини отримала офіцерські звання та земельні володіння, перетворившись із козацької верхівки на стан поміщиків.

В сучасній історіографії вказуються різноманітні причини ліквідації Гетьманщини та козацтва взагалі. Як правило, вказують на причини класового та військово-стратегічного характеру. Слід визначити три основні групи чинників:

1. політичні (демократичний устрій Запорозької Січі суперечив основним нормам самодержавства та імперським порядкам);
2. економічні (зростання економічних можливостей козацьких господарств капіталістичного типу; збільшення населення);

3. соціальні (козацтво взагалі та Запорозька Січ як символ свободи українців постійно залишалися б каталізатором антифеодальних виступів селян проти влади поміщиків).

Варто зазначити, що ліквідація російським урядом інституту гетьманства, і зрештою залишків української автономії мала негативні наслідки: Україна (за винятком Галичини, що після поділів Польщі 1772 - 1795 рр. опиняється в складі Австрійської монархії) набуває статусу звичайної російської провінції, особливістю якої порівняно з центральними російськими губерніями була послідовна боротьба за викорінення всіх залишків місцевої самобутності. Зокрема, урядові заборони книгодрукування українською мовою зробили національну літературу впродовж усього XVIII ст. рукописною, а витиснення української мови з шкіл разом з різким скороченням мережі останніх призвело до різкого падіння письменності. Спеціальним актом 1802 р. було заборонено навіть будувати церкви в українському стилі й натомість наказувалося зводити храми за типовими для всієї імперії проектами. Ліквідація Гетьманщини супроводжувалася русифікацією національної еліти. Отримавши права російського дворянства та широке можливості для кар'єри у імперії, що швидко зростала нащадки козацької старшини поступово відходили від власного народу, його мови й культури.

2. Правобережні й західноукраїнські землі

У другому десятиріччі XVIII ст. Польща відновила своє панування на всій території Правобережної України. Тут поновили свою діяльність воєводські органи управління та королівські суди. Магнати і шляхта знову стали єдиними володарями краю. Панщина досягала небачених розмірів, влітку робота на панських землях

тривала по 13-15 годин на добу, селяни сплачували безліч податків, ледь-ледь перебиваючись, в той час як кілька родин найбільших магнатів володіли величезними латифундіями. Іноземне панування гальмувало економічний розвиток українських земель.

Майже 80 % земель перебували у приватній власності магнатів і шляхти. Відродження козацтва тут було заборонено. Без козаків селянам було важко дати відсіч шляхті. Час від часу спалахували локальні повстання на чолі з селянами-втікачами. Повстанці ховалися у лісах і звідти нападали на поодинокі маєтки. З початку XVIII ст. їх називали гайдамаками. З часом вони стали серйозною загрозою для польської шляхти, особливо із закінченням терміну звільнення від панщини, введенням кріпацтва та посиленням релігійного гніту. Правобережжя і західноукраїнські землі ще залишалися під гнітом шляхетської Польщі, а становище народних мас тут постійно погіршувалось. Цей процес прискорювала анархія, яка панувала в країні. Влада короля була номінальною, утвердилося всесилля магнатів, які видавали свої закони і постанови, чинили на їх основі суд і розправу над населенням. Магнати мали також свої власні війська.

Таке внутріполітичне становище в країні призвело до занепаду польсько-шляхетської держави в другій половині XVIII ст. Саме в цей період особливо негативну роль відіграли такі чинники, як деморалізація правлячої аристократії, яка вперто намагалася зберегти непорушним відживаючий феодальний лад і свої привілеї; постійні війни між магнатами, що спустошували і розорювали країну, в кінцевому підсумку так ослабили і виснажили Польщу, що в неї не знайшлося сил, щоб консолідуватися і зберегти державність. Агресивні сусіди – Фрідріх Вільгельм I Пруський і цариця Катерина II скористалися з нагоди і поділили ослаблену Польщу. Відбулося три поділи Польщі: 17 лютого 1772 р., на початку 1793 р., 24 жовтня 1795 р. Польща була розділена між Росією, Пруссією й Австрією.

Після третього поділу Польщі до складу Російської імперії увійшло майже 80 % українських земель. Галичина, Закарпаття та Буковина були захоплені Австро-Угорщиною (утвореною в 1867 році шляхом об'єднання Австрійської імперії та Угорщини).

Протягом 90-х років XVIII ст. на територію Правобережжя були поширені загальноросійські адміністративні органи та установи. В краї почали діяти намісницькі, а згодом губернські управління, царські судові органи тощо. Становище народних мас майже не змінилося. Вони, як і раніше, відробляли панщину, сплачували численні державні податки. Одночасно польські магнати отримали від царської влади нові загальноімперські дворянські права та привілеї.

Наприкінці XVIII ст. внаслідок поділів Польщі західноукраїнські землі площею понад 60 тис. кв. км з населенням 2,5 млн. осіб (у тому числі 2 млн. українців) стали колонією Австрійської імперії, їхнє населення жило в умовах жорстокого соціально-економічного визиску з боку феодально-абсолютистської монархії. Вкрай незадовільним було й культурне становище українців. У Галичині тривав розпочатий ще значно раніше процес колонізації, на Закарпатті – мадяризації, на Буковині – румунізації. Йдеться, отже, про подвійний, а то й потрійний національний та соціальний гніт. Східна Галичина разом з частиною польських земель входила до «королівства Галіції та Лодомерії» з центром у Львові. В адміністративному відношенні край поділявся на 19 округ. До Східної Галичини входили Золочівська, Тернопільська, Чортківська, Жовківська, Львівська, Бережанська, Коломийська, Станіславська, Стрийська, Самбірська округи та частина Сяноцької і Перемишльської. На чолі Галичини був губернатор, якого призначав Відень. Буковиною певний час управляла військова влада, а в 1786 р. її приєднано до Галичини, разом з якою вона перебувала до 1849 р., а потім була перетворена в окрему

провінцію. Закарпаття, у зв'язку з тим, що підпорядкування Угорщини Відню було дуже умовним, фактично управлялося з Будапешта. Отже, навіть перебуваючи у складі однієї держави західноукраїнські землі були розчленовані на три частини.

У цілому перша половина XIX ст. стала для Західної України останнім етапом розкладу панщинно-кріпосницької системи господарювання. Галичина, Буковина, Закарпаття були найвідсталішими австрійськими провінціями, їх промисловість залишалася на мануфактурній стадії. Перші дві парові машини в Галичині з'явилися лише у 1843 р. На західноукраїнських землях розвивалися винокуріння, пивоваріння, металообробна, фарфорово-фаянсова, цукрова, лісова, добувна (сіль, нафта, залізна руда, кам'яне вугілля) галузі промисловості, виробництво грубого сукна. Та панівне становище займало ремісництво.

Найбільшою перешкодою для розвитку сільського господарства, яке відіграло головну роль в економіці Західної України, залишалось кріпацтво. Селянство поділялося на повнонадільних, загородників, огородників, халупників, тяглових, піших. Вони змушені були відробляти панщину. Чи не найгіршим становище селян було в Галичині, де під час літніх сільськогосподарських робіт панщина досягала шести днів на тиждень.

3. Специфіка русифікаторської політики царизму та імперського уряду Австро-Угорщини

Царський уряд посилив цілеспрямовану політику русифікації корінного населення України. Українську мову витіснили з освітніх навчальних закладів і державних установ. Русифіковували міста, куди з російських губерній чиновники охоче приїздили на «тепленькі посади» в адміністративно-управлінські установи. Тут вони почували себе як повновладні господарі. А чиновники-українці,

міщани, крамарі, духовенство здебільшого зрікалися своєї рідної мови. Проте серед української освіченої еліти були і патріотично настроєні люди, які не сприймали колонізаторсько-русифікаторської політики царизму. Це тривожило уряд.

18 липня 1863 р. царський міністр внутрішніх справ П. Валуєв видав і розіслав у всі українські губернії циркуляр, яким суворо забороняв друкування українською мовою книг «навчальних і взагалі призначених для початкового читання народу». Циркуляр забороняв друкувати українською мовою шкільні підручники, науково-популярні та релігійні видання. Фактично припинилося друкування й української художньої літератури. Навчання українською мовою визначав як політичну пропаганду, а ті, хто за це бралися звинувачувалися у задумах ворожих Росії і «загибельних для Малоросії». Слова валуєвського циркуляру про те, що й самої української мови «немає і бути не може» свідчили про відверто антиукраїнське спрямування всієї внутрішньої політики царського уряду. Валуєвський циркуляр був спрямований на те, щоб перешкодити українському рухові перетворитися із заняття вузького кола інтелігенції у масове явище.

У середині 70-х років XIX ст. в Петербурзі створили таємну урядову комісію, щоб виробити ефективні заходи боротьби проти українства. Після майже року роботи ця комісія дійшла висновку, що «допустити окрему літературу простонародним українським наріччям означало б покласти тривкий ґрунт для переконання у можливості відокремлення, хоча б в далекому майбутньому, України від Росії».

У 1876 р. Олександр II видав так званий Емський указ, який був спрямований проти української мови. Виданий у зв'язку з меморандумом, надісланим цареві помічником попечителя Київського учбового округу М. Юзефовичем, в якому українців звинувачено в тому, що

вони хочуть «вільної України у формі республіки з гетьманом на чолі». За цим указом заборонялося ввозити в Україну книги, надруковані українською мовою. Тільки за спеціальним дозволом Головного управління в справах друку можна було користуватися українськими книжками. Заборонили театральні виступи українською мовою, публічні читання, не дозволяли друкувати тексти до музичних творів, робити переклади з іноземних мов. Заборона торкнулася і народної освіти. В школах не можна було викладати українською мовою. Це призвело до масової неписьменності. Назва «Україна» ніде не фігурувала, натомість вживалася лише назва «Малоросія». З бібліотек були вилучені всі книги українською мовою. На підставі Емського акту було закрито Південно-Західний Відділ Російського Географічного Товариства у Києві, припинено видання «Киевского Телеграфа», ліквідовано Громади, звільнено ряд професорів-українців з Київського університету (М. Драгоманова, Ф. Вовка, М. Зібера, С. Подолинського та ін.). В 1878 р. на Паризькому літературному конгресі М. Драгоманов, виступивши на захист української мови і культури, різко засудив Емський акт. Ставши одним з проявів колоніально-національної політики російського царизму щодо України, Емський указ гальмував розвиток української культури та національно-визвольного руху, хоча повністю його припинити не міг.

У перший же рік свого вступу на престол (1881 р.) новий російський цар Олександр III вирішив внести деякі зміни щодо національного питання в Україні. Міністерство внутрішніх справ розіслало в губернії України «роз'яснення» Емського указу. Таким чином до раніше дозволених для друкування українською мовою творів художньої літератури та історичних документів додали ще й словники, але вимагалось все це друкувати обов'язково російською абеткою. Щодо сценічних вистав українською мовою, то тепер дозвіл на них мали давати губернські власті. Разом з тим «Юзефовичів закон» продовжував діяти.

Та й час від часу з'являлися нові таємні розпорядження проти української мови. 1886 р. всім чиновникам, прибулим працювати в Україну з Росії, підвищили платню. 1892 р. спеціальним наказом «у цілях чисто державних» цензорам нагадали про недопустимість схвалення до друку українського перекладу будь-якого російського твору. 1894 р. нагадано про заборону імпорту українських книжок. 1895 р., незалежно від змісту, заборонялися до друку українські дитячі читанки. Саму назву «Україна» царська цензура замінила у друкові на принизливе «Малоросія». Коли ж на розгляд Київської цензури надійшов рукопис граматики української мови, цензор навіть не переглянув його і написав беззастережну резолюцію: «Не можна ж дозволяти до друку граматики тієї мови, яка приречена на небуття».

Що стосується Австрійської імперії, то характерною рисою другої половини XVIII ст. стало здійснення реформ «освіченого абсолютизму» австрійської імператриці Марії-Терези (1740-1780 рр.) та її сина Йосифа II (1780-1790 рр.): аграрна реформа передбачала звільнення селян з особистої залежності від поміщиків, передання права здійснення суду над селянами від пана до спеціально призначеного державного чиновника, чітке визначення розміру панщини – до 30 днів на рік; церковна реформа здійснювалася протягом 1770-х – на початку 1780-х років і передбачала зрівняння прав католицької, протестантських і греко-католицької церков та забезпечення віруючим цих віросповідань однакових можливостей вступу до університетів та на державну службу, купівлі – продажу землі тощо, підпорядкування церкви державі та надання священикам статусу державних службовців з відповідною платнею; освітня реформа передбачала ліквідацію ордену єзуїтів (1773 р.) і його багатолітнього домінування у навчальних закладах та відкриття у Львові на місці єзуїтської колегії університету (1784 р.), запровадження системи початкових і середніх шкіл (1777 р.), причому в початковій школі навчання для дітей мало проводитися

рідною мовою. Вже незабаром прогресивні нововведення було зведено нанівець наступними австрійськими правителями – Леопольдом II (1790-1792 рр.) та Францем (1792-1835 рр.).

Отже, другу половину XIX ст. і особливо його кінець можна оцінити як важливий етап підготовки та збирання українських сил до боротьби за незалежність, за українську державність. Важливою складовою суспільного життя в Україні кінця XIX ст. був національний рух. Активно розгортався процес створення українських політичних партій. Посилилася земсько-ліберальна опозиція владі. Рух поступово набирив загальнонаціонального характеру, дедалі більшою мірою ставав не лише культурно-освітнім, а й насамперед політичним.

Україна наприкінці XIX ст. залишалася складовою частиною двох імперій: Російської, до якої входили землі на схід від р. Збруч, та Австро-Угорської, до якої відійшли Галичина, Буковина та Закарпаття. У Росії проживало понад 20 млн. українців, у Галичині – 3 млн., на Закарпатті – 0,5 млн., а в Буковині – 300 тис.

4. Українська еміграція

Історична доля розпорядилась так, що українці мешкають у багатьох країнах світу. Українська діаспора (грец. діаспора – розсіяння), тобто українське населення, що живе поза етнічною територією, – становить понад 10 млн. чол. із загальної кількості понад 50 млн. українців. Приблизно 6 млн. українців мешкають у державах СНД, понад 4 млн. – у зарубіжних країнах.

З різних причин окремі українці, а то й групи їх переселялись в інші країни ще в середні й пізніші віки. Переїжджали з економічних, політичних, релігійних та інших причин. Так, після Полтавської битви 1709 р. Пилип Орлик та інші прихильники Івана Мазепи емігрували за кордон, в межі татарських володінь на південь переселилась

частина запорожців, після зруйнування Запорізької Січі в 1775 р. знову невелика група козаків втекла в межі турецьких володінь за Дунай.

Відомо, що українці перебиралися й за океан, в Північну Америку ще в XVII ст., брали участь у війні за незалежність Сполучених Штатів Америки (1775-1783 рр.), у громадянській війні північних штатів проти південних (1861-1865 рр.). У часи громадянської війни у США прославився українець за походженням генерал Турчин, під командуванням якого бригада Північної армії відіграла вирішальну роль у битві під Чикамаута (1863 р.). За героїзм і мужність Турчина прозвали «грізним козаком».

У час боротьби народів Латинської Америки проти іспанських колонізаторів у 1824 р. до визвольної армії Симона Болівара приєднався українець з Києва, дрібнопомісний шляхтич Михайло Скибицький і, виявивши мужність та героїзм, був нагороджений орденом «Бюсто де Лібєртадор» і дослужився до чину інженер-полковника.

Переселялися українці з України і в межах Російської держави.

Але еміграція й переселення українців за межі етнічної території тривалий час не були масовими. Такими вони стали лише з 70-х років XIX ст.

Різні причини змушували українців залишати свою рідну землю і переїжджати в далекі чужі землі. І в Наддніпрянській і в Західній Україні це було передусім тяжке соціально-економічне становище селянства і робітників: безземелля і малоземелля, брак вільних земель, перенаселеність і подріблення селянських земельних наділів, надлишок робочих рук, непосильні податки, велика заборгованість, низька заробітна плата робітників зумовлювали зубожіння, розорення й занепад селянських господарств і змушували селян і частину робітників шукати вихід із злиднів у еміграції в пошуках вільних земель і кращого життя.

До еміграції підштовхували й політичні причини: національне гноблення з боку австро-угорських і царських властей, дискримінація щодо українців, переслідування, арешти, ув'язнення. Певну роль відігравали й релігійні мотиви, утиски і переслідування віруючих різних відгалужень католицької і православної церков (протестанти-меноніти, штундисти зі Східної України, православні з західноукраїнських земель), а також прагнення уникнути обтяжливої військової служби.

В історії української еміграції виділяються три хвилі: перша – з останньої чверті XIX ст. до Першої світової війни, друга – час між Першою і Другою світовими війнами і третя – період після Другої світової війни. З кінця 80-х років XX ст. почалася нова хвиля еміграції. Ми розглянемо лише першу хвилю української еміграції і переселенського руху.

Міграція українців в російські землі відбувалася в тій чи іншій мірі з давніх часів, принаймні з XV-XVI ст. Але найбільш масовою вона стала з другої половини XIX ст. після скасування кріпосного права в 1861 р. і в зв'язку з розвитком капіталістичних відносин, з розшаруванням селянства і зубожінням значної його частини. Селяни України, зокрема перенаселених місцевостей Лівобережжя й Правобережжя, стали шукати вільні землі, де могли б продовжувати сільськогосподарську працю і ведення свого власного господарства.

Почавшись ще наприкінці XVIII – на початку XIX ст., у другій половині XIX ст. інтенсивним став переселенський рух українців у Поволжя і Північний Кавказ. За цей час чисельність українського населення тут подвоїлася, досягши на кінець XIX ст. 400 тис. чол. у Нижньому Поволжі і 1300 тис. чол. на Кавказі. Частка українців на Північному Кавказі становила 33,6 %, в Кубанській області 47,4 % (росіян – 42 %), в Ставропольській губернії – 36,6 %. Понад 100 тисяч українців проживали тоді в Казахстані і Середній Азії,

становлячи трохи більше 1 % загальної чисельності населення.

Найбільше турбувався царський уряд про заселення малолюдних територій Сибіру і Далекого Сходу. З 1861 р. по 1883 р. на Далекий Схід багато українських селян йшли пішки, з 1883 р. до кінця XIX ст., до побудови Транссибірської залізниці, переселенці добиралися на тихоокеанське узбережжя пароплавами з Одеси до Владивостоку. З побудовою цієї залізниці по ній українці перебиралися до Сибіру й Далекого Сходу, поселяючись значною мірою вздовж цієї магістралі. Уряд найбільше заохочував переселення українців у Єнісейську, Іркутську, Тобольську і Томську губернії, в Алтайський, Уссурійський і Приморський краї. До 1914 р. в Сибіру і на Далекому Сході українців стало близько 900 тис. У Казахстані й Середній Азії кількість українців становила тоді 790 тис. чол., що складало 10 % від усієї кількості населення.

В Сибіру, на Далекому Сході і в інших місцях нового поселення українці заснували багато селищ, назви яких були перенесені з України: Катеринославка, Звенигородка, Зіньківка, Чернігівка, Прилуки, Кролевець, Харківка, Київ, Ромни, Брацлавка та ін.

Одним з найбільших районів компактного проживання українців була територія в один мільйон квадратних кілометрів на півдні Далекого Сходу від Японського і Охотського морів до Забайкалля, яка була названа самими поселенцями Зеленим клином. Тут були зелені масиви листяних лісів, помірної холодності зима, що нагадувало Україну. Центром «Далекосхідної України», як інколи називали Зелений клин у літературі, було місто Нікольськ-Уссурійськ.

У ті часи, коли наддніпрянські українці у великих кількостях переселялися на малозаселені землі сходу Російської держави, зі Східної Галичини, Північної Буковини й Закарпаття емігрантський потік спрямувався в основному на захід, на Американський континент – у

Сполучені Штати Америки, Канаду, Бразилію й Аргентину. Задушені безземеллям і малоземеллям, високими податками, правовою дискримінацією, нестерпним голодуванням і безпросвітними злиднями масово емігрували селяни, низькооплачувані і безробітні робітники, частково службовці й інтелігенція.

Першим емігрантом-українцем у США вважається Агапій Гончаренко (справжнє прізвище й ім'я Андрій Гумницький). Народився він у селі Криве (нині Попільнянського району на Житомирщині), закінчив семінарію у Києві, служив священиком, але за читання «Колокола» Герцена та іншої забороненої літератури і антицаристські погляди був заарештований. Втікши з-під арешту, він емігрував спочатку до Англії, де співробітничав з Вільною російською друкарнею Герцена, а в 1865 р. переїхав до США і оселився у Сан-Франциско. Вів православну службу, створив слов'янську друкарню, почав видавати англійською і російською мовами газету «The Alaska Herald» («Вісник Аляски»), при цьому російська частина газети називалась «Свобода». Поширював знання про Україну, підтримував українських переселенців (помер 1916 р.).

Масова еміграція з західноукраїнських земель до США була започаткована 1877 р. Того ж року на заклик агентів однієї із вугільних компаній Пенсільванії група селян Закарпаття виїхала туди працювати на шахтах. Після цього еміграція закарпатців не припинялася, за ними відправлялися до США галицькі селяни, злидарі Лемківщини. Всього за час з 70-х років XIX ст. до 1914 р. у США зосередилося приблизно 700 тис. емігрантів-українців, при цьому майже всі вони прибули з Австро-Угорщини. З Росії за цей час до США емігрувало трохи більше однієї тисячі українців.

Абсолютна більшість емігрантів-українців у США працювали на найважчих роботах у промисловості: вугільній, металургійній і металообробній, ткацькій і

швейній, у добуванні золота, срібла, олова, у будівництві, передусім залізничному і шляховому. Умови праці робітників були жахливими, особливо на шахтах і рудниках, де частими були аварії, загибель і травматизм. Українські робітники зазнавали дискримінації, їхня заробітна плата була нижчою в порівнянні з зарплатою корінних робітників.

Хоча серед українців-емігрантів переважали селяни, у сільському господарстві США було зайнято менше третини українців, при цьому мали свої гомстеди – ділянки землі й стали фермерами лише 0,3 %, а всі інші працювали найманими сільськогосподарськими робітниками-батраками.

Початком масової еміграції українців до Канади вважається прибуття 7 вересня 1891 р. до порту Галіфанс у провінції Нова Скотія на кораблі «Орегон» двох українських селян Івана Пилипівка і Василя Єлиняка з села Небилівка Калуського повіту на Станіславщині (тепер Івано-Франківської області).

Через кілька років, із 1896 р., еміграція українців до Канади набула масового характеру і найширше охопила Східну Галичину й Північну Буковину. З 1896 р. до 1914 р. кількість українців, що прибули до Канади, зросла до 170 тис. чол.

Розселяючись у малолюдних місцевостях і засновуючи свої фермерські господарства, емігранти намагались селитися один недалеко від одного і створювати етнічно українські поселення з своїми церквами, школами, поштою та ін. З'являлися селища, на які були перенесені назви з рідної землі: Україна, Київ, Галичина, Полтава, Тернопіль, Коломия, Карпати, Січ, Козак, Хмельницький, Сірко та ін.

Найтяжчим з усіх місць нового поселення були умови, в які потрапляли українські переселенці в Південній Америці – у Бразилії й Аргентині. Втікаючи від безпросвітних злиднів і голодної смерті з рідної землі, вони

потрапляли в незаселені пустелі, прерії і джунглі з незвичним тропічним кліматом. Уряди Бразилії й Аргентини оплачували видатки за переїзд переселенців, надавали їм у власність ділянки землі 25-50 і більше гектарів з десятирічною відстрочкою за їх оплату. Заохочувані цими пільгами, українські переселенці оселялись у пустинних місцевостях, корчували й освоювали цілині землі й засновували фермерські господарства.

Першою на бразильську землю прибула в 1872 р. родина М. Морозовича з Золочівського району Галичини. У 1876 р. туди прибула група з Буковини, яка оселилась на півдні штату Парана. Масова еміграція українців до Бразилії розгорнулася з 1895 р., коли пароплавні компанії за угодою з бразильським урядом зобов'язались перевезти до Бразилії десятки й сотні тисяч іммігрантів. До початку Першої світової війни українських іммігрантів у Бразилії налічувалось близько 45 тис. чол. Більшість із них розселилась у штаті Парана.

До Аргентини до Буенос-Айреса першими з Косова (тепер Івано-Франківщина) прибули 12 українських родин 27 серпня 1897 р. (всього на 1914 р. в Аргентині було приблизно 14 тис. українських емігрантів).

Через незвичний тропічний клімат, тяжкі умови проживання не всі українські переселенці до Південної Америки змогли як слід адаптуватися й завести свої фермерські господарства. Виснажлива праця, антисанітарні умови, поширення хронічних хвороб приводили багатьох з них до смерті, частина з них поверталася на свою батьківщину, інші, невлаштовані і бідуючи, змушені були йти на найважчі роботи на будівництві залізниць, на фабриках, заводах, у портах, найматися батраками до власників кавових плантацій, поміщиків і фермерів, бути прислугою у багатих людей.

Умови праці й життя більшості українських емігрантів були дуже тяжкими. Вони, як правило, були зайняті найбільш важкими, трудомісткими роботами, їхня

зарплата часто була нижчою, ніж у корінних місцевих робітників, а звідси їх життєвий рівень був значно нижчим.

Але сумлінною працею, дисциплінованістю й наполегливістю немало українців адаптувалися в нових місцях, створили свої фермерські господарства, а частина стала підприємцями-власниками ремісничих майстерень, крамниць, пекарень, корчем та інших закладів.

У місцях нового поселення поступово стало розгортатися серед українських емігрантів і громадське життя. Створювалися, передусім, церкви, зокрема православні і греко-католицькі, різні громадські, культурно-освітні організації, будівельно-позичкові, страхувально-допомогові, кооперативні та інші товариства.

Однією з найбільших українських організацій взаємодопомоги в США став «Руський народний союз», створений у 1894 р. (з 1914 р. він називається «Український народний союз»). Друкованим органом Союзу стала газета «Свобода», що почала виходити ще в 1893 р. і виходить понині. Першопочатково метою Союзу було надання допомоги потерпілим від нещасних випадків, хвороби, членам сім'ї померлого та ін. З часом Союз став відігравати значну роль у політичному житті, у вихованні національної самосвідомості українців.

З самого початку переселення за кордон українці намагалися зберегти свою мову, культуру, звичаї. Вони розгортали культурно-просвітницький рух – створювали свої школи, читальні, книгарні, влаштовували театральні вистави й концерти. Особливо широко ця робота проводилася в Канаді. Там, передусім, організовувалися для дітей українські або двомовні, переважно англо-українські школи, діяла система підготовки учителів для цих шкіл. У багатьох українських поселеннях Канади були читальні, в яких пропагувалася українська художня література, їхні працівники навчали дорослих, влаштовували театральні гуртки, вистави, концерти. У Вінніпезі працювало Українське видавництво, яке до сторіччя від дня

народження Шевченка видало «Кобзаря» і серію дешевих книжечок «Шевченківська бібліотека».

Персоналії

Апостол Данило (4 грудня 1654 р. – 17 січня 1734 р.) – український військовий і державний діяч кінця XVII – першої половини XVIII ст., миргородський полковник у 1683-1727 рр. З 1729 р. запроваджує окремий український бюджет, намагається реформувати систему судочинства. Гетьман Лівобережної України в 1727-1734 рр.

Полуботок Павло Леонтійович (бл. 1660 – 29 листопада 1724 р.) – наказний гетьман (виконуючий обов'язки гетьмана) України (1722-1724 рр.) після смерті Івана Скоропадського, чернігівський полковник. Виступав проти обмежень українського суверенітету. Заарештований за наказом Петра I, перебував під арештом у Петропавлівській фортеці, де й помер під час тортур.

Розумовський Кирило (18 березня 1728 р. – 9 січня 1803 р.) – останній гетьман Лівобережної України (1750-1764 рр.), граф, російський генерал-фельдмаршал, президент Петербурзької академії наук. Під час гетьманства Розумовський здійснював заходи на зміцнення автономного державного устрою України, станових прав і привілеїв української козацької старшини. 1752 р. гетьман домігся царського указу про заборону холопства.

Найважливіші події:

1764 р. – ліквідація Гетьманства і створення другої Малоросійської колегії.

1768 р. – початок Коліївщини в Правобережній Україні.

1772 р. – перший поділ Польщі. Приєднання Східної Білорусі до Росії, а Галичини до Австрії.

1775 р. – ліквідація Росією Запорізької Січі. Приєднання території Буковини до Австрії.

1775–1828 рр. – Задунайська Січ.

1781 р. – відміна полкового територіально-адміністративного поділу на Лівобережжі.

1783 р. – приєднання Кримського ханства до Росії. Царський указ про закріпачення селян на Лівобережній і Слобідській Україні.

1788 р. – формування Чорноморського козацького війська.

1793 р. – другий поділ Польщі. Приєднання до Росії Правобережної України.

1795 р. – третій поділ Польщі. Приєднання до Росії Західної Волині, Західної Білорусі, Литви і Курляндії.

1805 р. – відкриття Харківського університету.

1813–1835 рр. – антикріпосницький рух під проводом Устима Кармалюка.

1828 р. – повернення запорозьких козаків з Туреччини. Утворення Азовського війська.

1834, 15 липня – відкриття Київського університету ім. Св. Володимира.

1837 р. – видання «Руською трійцею» в Будапешті літературного альманаху «Русалка Дністровая».

1847 р., січень – початок діяльності Кирило-Мефодіївського братства.

1846 р. – видання в Москві «Історії русів».

1848 р. – створення першої української політичної організації – Головної Руської Ради у Львові. Ліквідація панщини в Східній Галичині і Буковині.

1851 р. – розпуск Головної Руської Ради.

1861 р., січень – 1862 р. – видання в Петербурзі щомісячного громадсько-політичного і літературного журналу українською мовою «Основа».

1863 р., 18 липня – валуєвський указ про обмеження видання книг і заборону навчання у школах українською мовою.

1868 р., 8 грудня – заснування товариства «Просвіта» у Львові.

1873 р. – заснування Літературного товариства ім. Т.Шевченка у Львові.

1875 р.– заснування Чернівецького університету.

1876 р. – підписання Олександром II Емського указу, що забороняв видавати та ввозити з-за кордону літературу українською мовою.

Контрольні запитання:

1. Назвати основні етапи інкорпораційної політики Російської імперії щодо України у XVIII ст.
2. Які причини ліквідації царизмом політичної автономії України і Запорізької Січі?
3. Вказати особливості національно-визвольної та антикріпосницької боротьби в Україні в середині та другій половині XVIII ст.
4. Назвати основні етапи поділу Речі Посполитої та особливості інтеграції українських земель до складу Російської та Австрійської імперій.
5. Вказати чинники кризи феодальної системи господарства в Україні в першій половині XIX ст.

Рекомендована література:

1. Бойко О. Д. Історія України: Посібник. – К.: Видавничий центр „Академія”, 2001.
2. Горобець В.. Історія українського козацтва: нариси у 2 т. / Редкол.: Смолій В. А. (відп. ред) та інші. – Київ: Вид. дім „Києво-Могилянська академія”, 2006 р. Т. 1.
3. Гайков А. О. Полуботок Павло Леонтійович / Державні політичні та громадські діячі України: Навч. посіб. для студ. вищ. навч. закл. / В. І. Астахова та ін.; За заг. ред. М. І. Панова. – К.: Ін Юре, 2002. – С. 129 – 131.
4. Горобець В. Влада та соціум Гетьманату: Дослідження з політичної і соціальної історії ранньомодерної України / Ін-т історії України НАН

- України. – К.: Ін-т історії України НАН України, 2009.
5. Гуржій О.І. Витоки формування ринку вільнонайманої праці в Україні / Відп. ред. В. А. Смолій. НАН України. Інститут історії України. - К.: Інститут історії України, 2014. – 166 с.
  6. Дорошенко Д. І. Історія України в 2-х томах. – Т. II (від половини XVII століття). – К.: Глобус, 1991.
  7. Заруба В. М. Адміністративно-територіальний устрій та адміністрація Війська Запорозького у 1648-1782 рр. – Д.: "Ліра ЛТД", 2007.
  8. Заруба В. Українське козацьке військо в російсько-турецьких війнах останньої чверті XVII століття: Моногр. – Д.: ПП Ліра ЛТД, 2003.
  9. Історія України. Навчальний посібник / В. Ф. Верстюк, О. В. Гарань, О. І. Гуржій та ін.; Під ред В. А. Смолія. – К.: Альтернативи, 1997.
  10. Історія України. Навчальний посібник / Наук. ред. Бушин М. І. – Черкаси: Брама, 2000.
  11. Історія України. Навчальний посібник для студентів неісторичних спеціальностей вищих закладів освіти / За заг. ред. докт. іст. наук, проф. Бушина М. І. та докт. іст. наук, проф. Гуржія О. І. – Черкаси: Черкаський ЦНТІ, 2007.
  12. Історія України: Курс лекцій: У 2 кн. Кн. 1 – Від найдавніших часів до кінця XIX століття / Мельник Л. Г., Гуржій О. І., Демченко М. В. та ін. – К.: Либідь, 1991.
  13. Історія українського козацтва: Нариси: У 2 т. Т. 1. / Редкол.: В. А. Смолій (відп. ред.) та ін. – К.: Вид. дім "Києво-Могилянська академія", 2006.
  14. Історія українського козацтва: Нариси: У 2 т. Т. 2./ Редкол.: В. А. Смолій (відп. ред.) та ін. – К.: Вид. дім "Києво-Могилянська академія", 2006.
  15. Крупницький Б. Д. Гетьман Данило Апостол і його доба / Передм. В. М. Горобця. – К.: Україна, 2004.

16. Луньов Г. Земля, козацтво і державність України. – К.: "НАІРІ", 2009.
17. Мала енциклопедія етнодержавознавства / НАН України, Ін-т держави і права ім. В. М.Корецького; Редкол.: Ю. І. Римаренко (відп. ред.) та ін. – К.: Довіра: Генеза, 1996.
18. Нартов В. В. Найвидатніші гетьмани та кошові отамани України. – Харків, 2007.
19. Українська держава другої половини XVII-XVIII ст.: політика, суспільство, культура / Ред. кол.: В. Смолій (відп. ред.), О. Бакинська, В. Горобець (заст. відп. ред.), В. Матях (відп. секр.), Ю. Мицик, В. Степанков, Я. Федорук, Т. Чухліб (заст. відп. ред.). НАН України. Інститут історії України; Науково-дослідний інститут козацтва. - К.: Інститут історії України, 2014. – 671 с
20. Українське козацтво: Мала енциклопедія / Ред. кол.: Ф. Г. Турченко, С. Р. Лях, С. Ф. Плецький та ін. – Київ; Запоріжжя: Генеза; Прем'єр, 2002.
21. Уривалкін О. М. Гетьмани України та кошові Запорозької Січі / О. М. Уривалкін, М. О. Уривалкін. – К.: Дакор, КНТ, 2008.
22. Чухліб Т. В. Гетьмани Правобережної України в історії Центрально-Східної Європи (1663 – 1713). – К.: Києво-Могилян. акад., 2004.
23. Чухліб Т. В. Гетьмани Правобережної України в історії Центрально-Східної Європи (1663 – 1713). – К.: Києво-Могилян. акад., 2004.
24. Чухліб Т. В. Гетьмани Правобережної України в історії Центрально-Східної Європи: 1663-1713. – К.: Києво-Могилянська академія, 2004.
25. Чухліб Т. В. Донеччина та Луганщина - козацькі землі України (XVI-XVIII ст.) / Відп. ред. В. Смолій. НАН України. Інститут історії України. - К.: Інститут історії України, 2014. – 105 с. - (Студії з регіональної історії. Степова Україна).

26. Чухліб Т. Український гетьманат: проблеми міжнародного утвердження. - К.: Інформаційно-аналітична агенція "Наш час", 2007.
27. Яковлева Т. Руїна Гетьманщини: Від Переяславської ради до Андрусівської угоди (1659-1667 рр.) / Пер. з рос. Л. Білик. – К.: Основи, 2003.

ЛЕКЦІЯ 7

КАПІТАЛІСТИЧНА ЕВОЛЮЦІЯ УКРАЇНИ У ДРУГІЙ ПОЛОВИНІ ХІХ СТ.: НАПРЯМИ, ОСОБЛИВОСТІ І СОЦІАЛЬНО-ПОЛІТИЧНІ НАСЛІДКИ

План:

1. Реформи 1860 -70-х рр. та особливість їх проведення в Україні. Процес перетворення України на потужний промисловий центр Російської імперії та його соціальні наслідки
2. Суспільно-політичні рухи у другій половині ХІХ ст. Громадівський рух у Наддніпрянській Україні у 60-90 рр. ХІХ ст.
3. Західноукраїнські землі у складі Австро-Угорщини
4. Українська культура другої половини ХІХ ст.

В ХІХ ст. більша частина України була у складі Російській імперії й входила до так званого «Південно-Західного краю», який поділявся на 9 губерній. Західні українські землі – Холмщина і Підляшшя в адміністративному плані підпорядковувалися губерніям Царства Польського, яке було інкорпороване до російської монархії. Східна Галичина, Північна Буковина, Закарпатська Русь належали Австро-Угорщині. Обидві метрополії старанно забороняли ужиток термінів "Україна", "українці", зображуючи останніх гілкою російського народу або відгалуженням польського етносу.

У другій половині ХІХ ст. в обох монархіях проводилися реформи модернізаційного спрямування. На тлі завершення промислового перевороту і бурхливого індустріального розвитку поширювалися нові політичні ідеї, формувалися суспільні рухи і партії, програми та цілі деяких з них мали утопічний характер. На теренах обох

імперій активізувалася діяльність української національної інтелігенції.

1. Реформи 1860 -70-х рр. та особливість їх проведення в Україні

Росія належала до тієї групи країн (Німеччина, Австро-Угорщина, Японія), які, ставши на шлях капіталістичного розвитку, повільно долали залишки феодалізму. З усіх європейських країн у Росії найдовше трималося кріпосне право. Скасувати його мав намір ще Олександр I, але політична реакція після повстання декабристів на 35 років загальмувала демократичні реформи. Маніфест 19 лютого 1861 р. (опублікований 1 березня) був компромісним варіантом реформи. Селяни отримували особисту свободу, деякі громадянські права, включно з самоуправлінням, економічні права – купувати нерухомість, займатися торгівлею і кустарними промислами. Водночас вони залишалися нижчим станом у державі з обмеженим правом пересування і обділені землею.

Земля, у т.ч. і частина селянських наділів, залишалася власністю поміщика аж до її викупу общиною, яка зберігалася як базовий соціальний інститут у російському селі і частково на півдні України. Проведення реформи конкретизувалося "Загальним положенням про селян, звільнених від кріпосної залежності". Окремі статті цього документу були опубліковані українською мовою і розіслані у волості, зокрема Катеринославської губернії.

Викупна ціна землі у кінцевому рахунку була у 1,5 рази більшою, ніж ринкова. Селяни повинні були сплачувати грошима або повинностями 20% викупної вартості наділів за значно завищеними цінами. Ця процедура розтягнулася на десятки років. За 45 років після реформи селяни виплатили поміщикам замість 175 млн. крб. 500 млн. 80% вартості селянських наділів поміщикам

компенсувала держава у вигляді цінних паперів з прибутковістю 5 % річних. У майбутньому це призвело до серйозної фінансової кризи у державі. У результаті реформи у найбільш вигідному становищі виявилися поміщики, які в основному зберегли свої господарства і до кінця 1880-х років продовжували користуватися дармовою робочою силою селян.

У ході аграрної реформи територія **України ділилася на регіони** за специфікою її проведення:

1) губернії Новоросійського краю, де переважало общинне землеволодіння;

2) Лівобережна Україна з властивим їй подвірним землекористуванням;

3) Правобережна Україна з її історичними і національно-культурними особливостями, головною з яких було переважання польського землеволодіння.

На півдні і сході українські селяни втратили 30 % землі, що була у їх користуванні до реформи. На Правобережжі уряд збільшив селянські наділи на 20 % і одночасно зменшив викупну плату за землю на 20%. Це було зроблено з метою привернути селян на свою сторону і послабити традиційно сильний тут вплив польської шляхти. Зокрема, у Київській, Подільській та Волинській губерніях передбачалося збереження за селянами всієї землі, яка була у фактичному їх користуванні на час проведення інвентаризації, але поміщики, складаючи в 1861-1862 рр. уставні грамоти, проігнорували ці приписи "Положення" і частина земель була "відрізна" у селян. Для виправлення ситуації на Правобережжі уряд утворив спеціальну комісію та інститут мирових посередників (200 осіб), які розглядали претензії селян до польських поміщиків. Тоді на службу мировими посередниками пішли українофіли О.О.Русов, Н.В.Ковалевський, М.П.Зібер, П.А.Косач. Аграрна реформа на Правобережжі мала антипольське спрямування і сприяла об'єднанню російських і українських сил, що зокрема проявилось у призначенні заступником голови комісії у

«Південно-Західному краї» українського магната-землевласника Г.П.Галагана. Поляки, дискредитувавши себе перед урядом повстанням 1863-1864 рр., на деякий час були позбавлені права продавати і купувати землі, зберігаючи власність шляхом наслідування спадщини.

При визначенні розмірів наділів для селян розрахунок вели таким чином: там, де земля давала незначні прибутки, норми селянського наділу встановлювалися вищі. Це було вигідно також поміщикам, які воліли отримати викуп, ніж вести малопродуктивне господарство; у тих регіонах, де земля була родючою і давала більше зиску, більшість її залишалася у володінні поміщиків. Оскільки в Україні земля була високої якості, тут встановлювалися менші, ніж в інших районах Російської імперії, норми селянського наділу. У Харківській губернії він коливався від 3 до 4,5 десятин, а так звані "відрізки" становили 28%. У Полтавській губернії вони склали 37%.

Реформа 1861 р. поклала початок процесу *соціального розширення* як у селянському, так і поміщицькому середовищі. Позбавлені дармової селянської праці поміщики змушені були інтенсифікувати свої господарства. Розуміння необхідності механізації і модернізації сільськогосподарського виробництва до багатьох з них прийшло із запізненням, оскільки вони "жирували" на викупних платежах, що надходили впродовж 25 років. На середину 1890-х рр. 40% поміщицьких земель були закладені у банках, 10 % – продані окремим заможним селянам, більш удалим поміщика і міській буржуазії. На кінець XIX ст. сформувалося кілька типів сільських господарств: поміщицькі господарства *низькотоварного* характеру. Базуючись на праці залежних селян, що відробляли повинності, збережені реформою 1861 р., вони мали непевну економічну перспективу; великі *економії*, що виробляли продукцію, орієнтовані на експорт. Модернізовані господарства, засновані на найманій праці і використанні техніки; заможні селянські господарства

куркульського типу. Засновані на високопродуктивній особистій праці, а також дешевій праці батраків, їх виробництво орієнтувалося на внутрішній ринок; малоземельні селянські господарства, що орієнтувалися на задоволення власних споживацьких потреб, тобто мали натуральний характер. Оскільки чисельність селянського населення за 40 пореформених років подвоїлася, то, відповідно, удвоє зменшився середній розмір наділу, склавши приблизно 3 гектара надушу чоловічої статі.

Наприкінці XIX ст. в Україні 57 % сільськогосподарських дворів мали у своєму землекористуванні менше 3 десятини землі (1 десятина = 1,1 га. = 2,72 акри) і складала категорію бідних. 30 % господарств, на кожне з яких припадало більше 10 десятин, складала категорію середнього селянства. 12% господарств, кожне з яких мало понад 30 десятин, відносилися до категорії заможних (куркульських). 0,8 % господарств були поміщицькими. У їх володінні було 30% усієї землі. У середньому на кожне поміщицьке господарство припадало 360 десятин. Безземельні, бідні, середні і навіть заможні селяни прагнули мати якомога більше землі й домагалися отримати її безплатно. Тому нерідкими були селянські повстання, що супроводжувалися пограбуванням поміщицьких маєтків. Аграрна реформа сприяла капіталізації сільського господарства, а ринкова кон'юнктура – зростанню його товарності й орієнтації на експорт. Україна залишалася основним регіоном Росії по вирощуванню пшениці. У 1894 р. її збір в Україні становив 68 % від усього збору у європейській частині імперії. Розвивалося вирощування технічних культур, особливо цукрових буряків.

Із соціальних наслідків реформи 1861 р. слід виділити один принципово важливий: разом з особистою свободою селяни одержали право вибору між традиційними для них заняттями і найманою працею як у промисловості, так і сільському господарстві. Критична маса надлишкової

робочої сили сягнула високого рівня і перетворилася на одне з хронічних і найбільш гострих питань, яке так і не вдалося розв'язати царському уряду.

Запровадження нової системи управління. Відміна кріпацтва супроводжувалася послабленням влади поміщика на селі і вимагала нової системи управління. З цією метою уряд провів низку реформ. У 1962 р. була проведена *поліцейська реформа*, згідно якої у кожному повіті створювалися поліцейські управління на чолі зі справником, призначеним губернатором. Повіт поділявся на дрібніші адміністративно-поліцейські підрозділи, які контролювалися приставами. З 1878 р. приставам, яких у кожному повіті було від 2 до 4, допомагали поліцейські урядники, їх у губернії могло бути від 100 до 200. У містах створювалася міська поліція на чолі з поліцмейстером. Міста ділилися на частини, дільниці і околотки. Особовий склад поліції формувався за принципом вільного найму, але у ньому переважали особи російського походження. Для службовців поліції вводилося пенсійне забезпечення.

У 1864 р. була проведена *земська реформа*, за якою замість станових органів місцевого самоуправління запроваджувалися нові органи – земства (губернські та повітові). На них покладалося будівництво доріг, шкіл, лікарень, утримання лікарів, учителів, поштових працівників. Для фінансування роботи земств запроваджувалися місцеві податки, збирання яких було у їх же компетенції. Важливим напрямом діяльності земств була облікова статистика. На Лівобережній Україні уже 1864 р. було створено 6 губернських і 60 повітових земських управ. Вибори до земств відбувалися за майновим цензом на три роки. До 1917 р. земства провели корисну роботу особливо у галузі освіти і охорони здоров'я.

На Правобережжі земське самоврядування було запроваджене урядом із затримкою на кілька десятиліть – у 1911 р. Уряд не бажав, щоб переважаюче тут польське поміщицтво захопило всю повноту влади на місцях.

Реально вона не проводилася на Правобережжі (окрім Києва) через те, що більшість їх населення складали поляки та євреї, які не мали виборчих прав, що надавалися законом про земства. Останні, як уже зазначалося, були запроваджені тут лише у 1911 р.

У 1870 р. проведена *міська реформа*. У містах України за виключенням Правобережжя були створені думи. Вибори до них проводилися кожні 4 роки на основі майнового цензу. Виконавчим органом у містах були міські управи, на чолі з міським головою. У центрі їх уваги було міське господарство. Запровадження міського самоуправління у містах Правобережжя мало обмежений характер. Замість виборних дум і управ у містечках Правобережжя вводилася спрощена форма управління. Уповноважені, вибрані на сходах (12-15 осіб), обирали з-поміж себе старосту з його помічниками.

На перших виборах київського міського голови змагалися Г.П.Галаган та багатій Демидов. Переміг останній, однак він виявився нездібним до такої праці. У подальшому посаду Київського міського голови займали переважно представники університетської професури.

У 1864 р. була проведена *судова реформа*. На відміну від існуючих станових закритого типу судів вводився однотипний позастановий, відкритий, незалежний суд за участю присяжних суддів, захисту (адвокат) і обвинувачення (прокурор). Проте справи селян розглядав волосний становий суд (мав право встановлювати принизливе покарання різками), духовенства – суд консисторії, військових і державних злочинців – спеціальні суди. Був створений інститут мирових суддів, які розв'язували дрібні справи. У Києві перші мирові судді у 1872 р. не обиралися, а були призначені урядом, що мотивувалося політичними причинами. Публічний характер судового процесу справляв велике враження і приваблював відвідувачів, особливо студентів-юристів.

В Україні з великим запізненням (наприкінці 80-х рр. XIX ст.) було утворено три судові палати: Київську, Харківську та Одеську. Вироки, що виносилися без участі присяжних, могли бути оскаржені у судових палатах. Касаційні функції виконував сенат. З усіх реформ 60-70 рр. судова реформа була найбільш демократичною. На Правобережній Україні, де мешкало значно більше населення, ніж в інших губерніях, "Правила про влаштування мирових судових установ" були уведені на рік пізніше, оскільки за ініціативою Київського генерал-губернатора доопрацьовувалися з огляду на необхідність зменшення території мирової дільниці з тим, щоб справи не нагромаджувалися у судах. Нові правила були уведені спершу у Київській, потім – Подільській і в останню чергу – у Волинській губерніях. Характерною ознакою доби був брак фахових юристів.

Реформа *освіти* здійснювалася згідно "Положення про початкові народні училища" (1864 р.), якою передбачалося створення єдиної системи початкової освіти. На 1897 р. 24 % населення імперії старше 10 років уміло читати і писати, а на 1913 р. частка грамотних зросла до 45 %. Були започатковані реальні (професійно-технічні) училища. У галузі середньої освіти створювалися класичні чоловічі та жіночі гімназії, плата за навчання у яких була високою. Право вступати до університетів мали лише випускники чоловічих гімназій. Випускники жіночих гімназій права на вступ до університетів не мали. Для них в університетських містах утворювалися Вищі жіночі курси з оплатою за освіту.

Станом на 1897 р. в Україні діяло 16 798 різного типу початкових шкіл і 129 гімназій, з яких 52 – чоловічі, і 77 – жіночі. У 1865 р. на базі Рішельєвського ліцею в Одесі відкрився Новоросійський університет. У 1875 р. Ніжинський юридичний ліцей був перетворений у Історико-філологічний інститут, який тривалий час готував учителів класичних мов, російської мови і історії для середніх шкіл.

У 1885 р. у Харкові відкрився перший в Україні технологічний інститут. У 1898 р. політехнічний інститут з'явився у Києві, а у Катеринославі в 1899 р. відкрилося Вище гірниче училище. У сфері освіти зберігалися деякі норми антидемократичного спрямування – платність навчання, заборона приймати до університетів жіноцтво, обмеження на навчання у вищих навчальних закладах євреїв, відсутність національних шкіл для більшості народів Росії. У 1868 р університети почали діяти за новим статутом, який передбачав певну їх автономію у сфері адміністрування та діяльності професорсько-викладацького складу. Однак новий університетський статут 1884 р. обмежив академічні свободи й увійшов в історію як реакційний.

Військова реформа проводилась протягом 1864-1883 рр. У 1874 р. скасовано рекрутчину і запроваджено загальну воїнську повинність строком 6 (на флоті – 7 років) служби. Військова повинність не розповсюджувалася на духовенство і купецтво. Інтелігенція мала суттєві пільги щодо служби в армії. Не підлягав призову єдиний син у сім'ї та одразу усі сини у один і той самий час. Реформа скасовувала тілесні покарання в армії. Країна була поділена на 15 військових округів, з яких три були утворені в Україні – Київський, Одеський і Харківський. Відкрито низку військових училищ і гімназій та юнкерських училищ.

З 1862 р почалася *фінансова* реформа, у результаті якої був створений державний банк, єдиний державний ревізійний центр, встановлювалася гласність державного бюджету. Було запроваджено акцизне обкладання спиртних напоїв, збільшено податки на товари масового споживання. Від збору податків відсторонювалися приватні особи, їх замінили у цій сфері державні установи. У 1872 р. був заснований Київський земельний банк.

Основний сенс реформ зводився до ліквідації станових принципів формування місцевих органів влади і заміни їх механізмом виборності на основі майнового

цензу, а не станового походження. Не всі реформи були доведені до логічного завершення. Не маючи достатніх кадрів для їх проведення на місяцях і остерігаючись впливу польського елемента, уряд робив ставку в Україні на бюрократичний апарат, сформований на основі значних пілґ (до 50 відсотків посадового окладу для працівників системи МВС) та привілеїв для чиновництва, переважно присланого з центральних губерній, щодо придбання землі. У пореформений період значно посилена була влада генерал-губернаторів, поліції та жандармерії, повноваження чиновництва. Основний конфлікт на Правобережжі між польськими поміщиками і російською адміністрацією стосовно права на землю зумовив зосередження контролю за всіма формами земленабуття і господарської діяльності в руках генерал-губернаторів. Дискримінація місцевих еліт уповільнила поширення на правобережний регіон ліберальних реформ 1860-70-х рр. Соціально-економічна конкуренція у землеволодінні сприяла переміщенню польської ініціативи в промисловість та банківську справу. Регулюючи соціетнічний склад бюрократії, імперія насаджувала ідеологічні концепції, які закріплювали антиукраїнські настрої у вищих прошарках суспільства.

Відмінною рисою економічного розвитку України у другій половині XIX ст. був бурхливий розвиток промисловості, особливо видобувної (вугільної і залізорудної) та металургійної. У 1871 р. англієць Джон Юз відкрив у Катеринославській губернії металургійний завод, поблизу якого виникло селище Юзівка (тепер Донецьк). У 1896 р. було відкрито металургійний завод в Алчевську, який започаткував це місто. Наприкінці XIX ст. в Україні діяло 17 великих металургійних заводів з новою технологією виробництва. У 1900 р. Україна виробляла 52 % загальноімперської виплавки металу. Криворізький басейн давав 57, 2% видобутку залізної руди в Російській імперії.

З 1861 по 1900 рр. видобуток вугілля у Донбасі збільшився майже у 100 раз. Тут видобувалося понад 2/3 загальноросійського видобутку вугілля і зосереджувалося майже усе виробництво коксу. Під кінець XIX ст. Україна перетворилася в основну вугільно-металургійну базу Росії. У 1890-х роках в Україні вироблялося більше половини сільськогосподарських машин. У 1895 р. почалося будівництво Харківського паровозобудівного, а у наступному році – Луганського машинобудівного заводів. Уже 1900 р. вони випустили 233 паровози, що склало 23, 3 % від усього їх загальноросійського випуску.

Зростання сільськогосподарського виробництва та його ролі у російській і міжнародній торгівлі зумовило необхідність покращення транспортної інфраструктури. До 1860-х років усе зерно, сіль та рибу перевозили чумаки на возах. Згодом їх послуги замінила залізниця. Залізничне будівництво спочатку велося з метою вивезення зерна до морських портів для експорту за кордон. Тому перша залізниця в Україні була побудована по лінії Балта - Одеса (1865 р., довжина 222 км.). У 1868 та 1870 рр. цю лінію було продовжено у двох напрямках, які пов'язували Балту з Києвом (через Жмеринку та Кременчук). Тоді ж у Кисві було завершено спорудження першого вокзалу, відкрито залізничні майстерні. Перший поїзд до Харкова прибув з Курська 6 липня 1869 р. До 90-х рр. в Україні було завершено будівництво головних залізничних магістралей, які пов'язували Наддніпрянську Україну з балтійськими портами. Проте були і прорахунки, Київ, наприклад, не мав деякий час прямого залізничного сполучення з Одесою.

У другій половині XIX ст. прискорився процес *урбанізації*. Наприкінці століття в Україні було 130 міст, з них 4 мали понад 100 тис. населення: Одеса – 404 тис., Київ – 248, Харків – 174, Катеринослав – 113 тис. Одеса була заснована у 1794 р. на місці малої турецької фортеці й у 1817 р. отримала від уряду безмитний статус "порто-франко" що забезпечило її процвітання як торгового міста і

концентрації тут купців грецького, італійського і єврейського походження. Перший телефон в Україні було встановлено у цьому місті в 1882 р., а перший трамвай пущено 1892 р. у Києві. Однак міське населення в Україні складало усього 13,6 %. Урбанізація мало торкнулася українців, яких за переписом 1897 р. було 73% від загальної кількості населення, а у містах їх проживало лише 5%. 38% міського населення складала росіяни, 45 % – євреї.

У великих містах України розпочався справжній будівельний бум. Крім адміністративних споруд, інтенсивно зводилися так звані прибуткові будинки, у яких власники нерухомості здавали квартири у найом, і одержували прибуток. Ці будинки одержали назву "прибуткових". До Першої світової війни їх багато зводилося у Києві та Одесі. У Києві велося також інтенсивне будівництво готелів, оскільки щорічно місто приймало близько 900 тис. відвідувачів. Одним з перших і найвідоміших готелів міста став "Європейський", споруджений 1851 р. за проектом архітектора О.Беретті на тодішній Театральній площі, яку невдовзі перейменували на Європейську. У 1870-х рр. було зведено готель "Київ" на Бібіковському бульварі (1873р. арх. В.Ніколаєв) та "Національ" на Хрещатику (1876 р., арх. В.Ніколаєв). На початку ХХ ст. у Києві налічувалося 84 готелі, з них 6 – першого класу, які всі (окрім "Європейського") були споруджені у 90-х рр. ХІХ ст. У Києві у другій половині ХІХ ст. змінилися акценти інтенсивної забудови центру міста. На перше місце за значенням виходить ("обігнавши" Поділ) вулиця Хрещатик, яка сполучила розрізнені райони Києва - Поділ, Печерськ, Старе Місто, Нову будову, вдало пролігши на стику всіх цих місцевостей.

У пореформений період відбувалася *капіталізація харчової та легкої промисловості*. До останньої треті ХVІІІ ст. цукор вироблявся в Україні з привізної дорогої тростяної сировини. Клімат України виявився сприятливим для вирощування цукрового буряка. *Цукроваріння* –

складний технологічний процес, здійснення якого забезпечувалося різними способами. У XIX ст. йшло витіснення частки ручної праці, використовувалися технічні засоби для промивання і подачі коренеплодів, нові вакуумні апарати, центрифуги, випарні установки. На Правобережжі України на початку 1880 рр. діяло 126 цукроварень, які були оснащені 939 паровими котлами, 115 паровими машинами, 171 пресом і 677 дифузаторами. Як правило, обладнання було закордонного походження, хоча застосовувалися й вироби вітчизняних виробників, наприклад, трикорпусні випарні апарати Симиренка. Технічне і технологічне переоснащення цукрової промисловості динамічніше відбувалося на Правобережжі, ніж на Лівобережжі, що забезпечувало відповідним товаровиробникам цукру перевагу у конкурентній боротьбі. На початку 90-х рр. XIX ст. на Правобережній Україні та Харківщині діяло 150 цукрових підприємств, які давали 85% загальноімперського виробництва цукру. У Києві з 1897 р. почала діяти Всеросійська спілка цукропромисловців.

Розвиток *спиртогорілчаної* промисловості у Росії у другій половині XIX ст. характеризувався посиленням концентрації, скороченням кількості підприємств і збільшенням виробництва продукції. У 1864-1866 рр. у Волинській, Київській, Подільській і Полтавській губерніях діяло понад 640 підприємств з виробництва алкогольних напоїв. У 1895 р. кількість відповідних підприємств у вказаних губерніях скоротилося до 250, а виробництво продукції у вартісному вимірі збільшилося майже удвічі. На Харківщині в 1875 р. діяло 126 заводів, а в 1895 р – лише 40. В інших губерніях також скорочувалася кількість спиртогорілчаних заводів. Отже виробництво алкогольних напоїв не зазнало значного злету у другій половині XIX ст., однак і занепаду галузі не спостерігалось, оскільки ціна на картоплю і пшеницю залишалася невисокою і переробка їх на спирт була усе ще рентабельною.

Серйозних змін впродовж другої половини ХІХ ст. зазнала *борошномельна промисловість* України. На кінець століття тут діяло 18, 4 % від усіх борошномельних підприємств Росії. Більшість з них були обладнані паровими машинами. Найбільша кількість млинів була зосереджена в Київській, Чернігівській, Подільській та Волинській губерніях, де нараховувалося 3617 борошномельних підприємств. Ще 2534 аналогічних підприємства працювали у Полтавській, Харківській, Херсонській і Таврійській губерніях. У другій половині 80-х рр. ХІХ ст. борошномельна промисловість увійшла у фазу кризи. Почалися пошуки шляхів підвищення цін на хліб, уряд посилив експорт зерна і борошна. В Україні випічка хліба велася в основному у домашньому господарстві. На Наддніпрянщині у 1865 р. існувало усього 7 промислових пекарень. Через десять років їх кількість збільшилася усього до 9. У 1885 р. в Україні нараховувалося 12 хлібопекарень і 38 кондитерських фабрик.

Спади і підйоми переживала *тютюнова промисловість*. У 1865 р. в Україні діяло 109 тютюнових підприємств, через десять років їх кількість зменшилася до 90, однак виробництво продукції у вартісному вимірі зросло майже у двічі. У 1885 р. у галузі діяло 114 підприємств, а у 1895 р. – 72. На тютюнових фабриках було зайнято понад 5,3 тис. Промисловий переворот у цій галузі відбувся пізніше, ніж у цукровій та борошномельній. Так у 1890 р. нараховувалося лише 13,2 % тютюнових фабрик, оснащених паровими двигунами. І тільки у другій половині 90-х рр. кількість тютюнових фабрик з паровими і газовими двигунами перевищувала половину їх загальної кількості.

Гальмом у розвитку тютюнової промисловості України була політика уряду, який, з одного боку, прагнув підвищувати акциз на тютюн, а з іншого – підтримувати високе мито на привізну сировину. Через високе мито промисловці не могли переробляти у великій кількості імпортовану сировину. Ціни постійно зростали і на місцевий

листовий тютюн, що призводило до закриття багатьох фабрик. Отже, поряд із важкою промисловістю статус галузей загальноімперського значення зберігало українське цукрове, борошномельне і спиртогорілчане виробництво.

Підприємницька верства в Україні була неоднорідною, багатоликою і динамічно видозмінювалася. До торгово-промислової діяльності протягом другої половини XIX ст. активно прилучалися представники різних соціальних груп у т.ч. вихідці з селянства. Під впливом вигідної економічної кон'юнктури дедалі активніше підприємництвом почали займатися представники найвищих прошарків суспільства, перш за все дворянства і чиновництва, а також інтелектуальних професій, насамперед інженери. У найбільш вигідному становищі з огляду на наявність необхідного капіталу були поміщики, які успадкували від попередньої епохи значні матеріальні багатства, та купецтво, яке нагромадило первісний капітал на зовнішній та внутрішній торгівлі.

Разом з тим з огляду на брак внутрішніх капіталів уряд заохочував іноземні інвестиції у промисловість, тому у підприємницькому загалі України значну частку становили представники іноземного походження. Вони зосередили свої зусилля у базових галузях промисловості – гірничій, металургійній, машинобудівній. У другій половині XIX ст. в Україну прибували капіталісти з Франції, Голландії, Бельгії, Англії. Великі підприємства мали англійці Юзи (батько і син), які були власниками металургійного заводу. Традиційно високим в Україні був відсоток населення німецького походження. За чисельністю німці посідали четверте місце в Україні (до одного мільйона, що складало 2%). У 1897 р. 60 % підприємців у сільськогосподарському машинобудуванні мали німецьке походження. У Києві на 1900 р. серед 11 власників машинобудівних і чавуноливарних заводів не було жодного українця, а з 93 промислових закладів міста лише 6

належали підприємцям з українськими прізвищами. 80 % акціонерного капіталу в Україні мав іноземне походження.

Поряд з іноземцями панівне становище займали представники російського та єврейського етносів. Українці свій потенціал і енергію зосереджували у сільськогосподарському виробництві та харчовій галузі. Продуктивне промислово-землеробське господарство вели брати Н.А. і Ф.А.Терещенки та їх нащадки. Родині належало 161 тис. десятин землі, 9 цукрових заводів, винокурний завод і паровий млин. На полях вирощувалася пшениця, жито, овес, бобові та кормові рослини, цукровий буряк. Лише 3 заводи давали 1 млн. пудів цукру-піску щорічно. Економічна потужність господарства дозволяла Терещенкам нехтувати дрібними вигодами з усілякого роду утисків селян, їх господарство пройшло у своєму розвитку той рубіж, за яким закінчується залежність від селянських коней та інвентарю. Відносини з селянами набували більш цивілізованого вигляду.

Активною діяльністю у суспільному житті виділялося кілька родин цукрових магнатів – Симиренки, Терещенки, Харитоненки, промисловець гірничої галузі О.Алчевський. Багато представників буржуазії намагалися засвоїти європейський стиль життя, підвищити свій освітній рівень, займатися доброчинністю. Повагу у киян заслужила родина купців Дегтярьових. М.Дегтярьов, унаслідовавши від батька великий капітал, успішно продовжував його справу – торгівлю металевими виробами. Він був людиною доброчинною і багато зробив для соціальної інфраструктури міста, 25 років обирався гласним до Київської міської думи. Після смерті М.Дегтярьов залишив Києву на благодійні цілі майно загальною вартістю у 2,5 млн. крб.

Цілеспрямовано меценатствувати українській національній справі наважувалися лише одиниці – Симиренки, Леонтовичі, Є.Чикаленко. Вони підтримували видавничу діяльність Наукового товариства ім. Т.Шевченка

у Львові та Українського наукового товариства у Києві, давали кошти на заснування стипендій для українських студентів та створення національної преси. На кошти Є.Чикаленка у Львові був побудований Академічний дім – гуртожиток для українських студентів. Він же утримував видання газети "Рада", яка виходила у Києві до початку Першої світової війни.

У 1870-х роках торгово-промислова буржуазія з метою захисту своїх економічних інтересів створювала власні об'єднання у вигляді представницьких організацій. У 1874 р. групою шахтовласників (А.Аурєбах, П.Горлов, І.Ловайський та ін.) було засновано з'їзд гірничопромисловців Півдня Росії, що був найстарішою спілкою підприємців України. Це був союз, побудований за територіально-галузевим принципом. Він мав свій друкований орган, статистичне бюро, домігся суттєвого зменшення тарифів на перевезення вугілля залізницею, що сприяло конкурентноздатності донецького вугілля на внутрішньому ринку та успішному збуту його за кордон, зокрема, через Маріупольський порт. У 1892 р. "Гірничопромисловці Півдня Росії" домоглися від уряду підвищення мита на ввіз у Росію іноземного, зокрема дешевого англійського вугілля та металу, ініціювали будівництво нових залізниць, сприяли розвитку кредитних установ і банків не тільки Донецько-Придніпровського регіону, а й решти України.

У результаті розвитку промисловості зростав **робітничий клас**, чисельність якого в Україні в 1900 р. становила 2,5 млн. осіб. Якщо марксистська історіографія трактувала факт концентрації промисловості і робітничого класу як готовність України у складі Росії до соціалістичної революції, то національна – ставить питання про те, чи мав промисловий розвиток вплив на українську спільноту. Адже промисловість, що з'явилася в українських степах не була продуктом цілком органічного місцевого розвитку, тут її появу не підготував процес накопичення національного

капіталу, як це мало місце у Англії, або інших західноєвропейських країнах.

На кінець XIX ст. *українців* у базових галузях промисловості було на шахтах і рудниках – 30%. У виплавці і обробці металів – 32 %, будівництві - 36%, на залізниці – 41 %, у деревообробній промисловості – 37 %. Робітничий клас, який сформувався в Україні був багатонаціональним. Особливо великий відсоток складали росіяни. Цей феномен часто пов'язують з тим, що українські селяни глибоко, майже містично прив'язані до землі, що певним чином створювало психологічний бар'єр перед міським життям і особливо перспективою участі в індустріальному виробництві. Однак науковці нещодавно запропонували ще одне, прозаїчніше пояснення. Оскільки сільське господарство для поміщиків у Наддніпрянській Україні було прибутковим, вони традиційно вимагали від селян у пореформений період відробляти за землю, а не сплачувати грошову ренту, що стримувало їх переміщення до міст. Якщо росіяни ставали дедалі більш кваліфікованою робочою силою в індустрії, то українські робітники – практично напівселяни, відправляючись до міст посезонно, складали категорію малокваліфікованої, часто неписьменної робочої сили.

Концентрація робітничого класу супроводжувалася появою низки *соціальних проблем*, пов'язаних із важкими житловими умовами, антисанітарією, хворобами у т.ч. професійного походження, високим ступенем виробничого травматизму, низькою заробітною платою. Початковий етап організаційного оформлення пролетарського руху в Україні позначений досить несміливими спробами самодіяльності і колективних дій. Створений на чолі з Є.Заславським у 1875 р. в Одесі "Південноросійський союз робітників", до якого входило 60 членів і 200 прихильників, через півроку був розгромлений жандармами. Його активістів засудили на каторжні роботи.

Підприємці впевнено тримали всі важелі впливу на ситуацію, включаючи каси і товариства взаємодопомоги, відданих собі адміністраторів, інженерів, чиновників, громадських діячів і священників. Перші об'єднання трудящих виявилися слухняним знаряддям у руках власників підприємств, що дозволило останнім стискати лещата експлуатації, безкарно звільняти бунтарів та вільнодумців. Гострота соціального напруження інколи сягала такого рівня, що влада вдавалася до нетривіальних рішень. Йдеться про створення робітничих організацій під егідою поліції. "Поліцейський тредюніонізм" був спробою владних структур підпорядкувати собі і спрямувати у контрольоване русло потенцію робітничого руху. "Зубатовські" спілки (від імені міністра МВД Зубатова) мали на меті припинити поширення ліворадикальних, марксистських ідей. Незрілість робітничого руху, переважно економічна орієнтація його вимог, аморфність організаційних форм, відсутність консолідації, національні бар'єри спричинили радикалізацію мас і створили широку соціальну базу для більшовицької ідеології.

Загалом економічна структура України була підпорядкована потребам центру імперії. Тому не дивно, що попри величезний обсяг виробництва сільськогосподарської продукції, більшість населення заледве зводило кінці з кінцями. Аграрний сектор Наддніпрянщини, зокрема виробництво збіжжя, працював здебільшого на експорт, який допомагав Росії сплачувати закордонні позики та купувати у Західній Європі технічне обладнання. Найбільший зиск з української економіки отримувала імперська скарбниця, іноземні торговці в Одесі та західноєвропейські інвестори в Донецько-Придніпровському регіоні.

Реформи загалом сприяли економічному зростанню і завершенню у другій половині XIX ст. *промислового перевороту* у Росії. Тут він відбувся з відставанням на 100 років від Англії, на 50-70 років від Франції і США і усього

на 10-15 років від Німеччини. Кількість парових двигунів зросла втриє, виплавка чавуну – у 3,5 рази, видобуток вугілля у 20 разів, нафти – майже у 100 раз. У 1888 р. Росія за обсягом видобутку нафти догнала США. Торговий флот зріс у 10 разів і сягнув 500 кораблів. Справжній бум переживало будівництво залізниць. Чисельність міського населення на кінець XIX ст. зросла до 16, 5 млн., а його загальнодемографічна частка – до 13 %. Чисельність осіб найманої праці сягнула 10 млн., що складало 20 % працездатного населення. Аналогічні процеси відбувалися і в підросійській Україні.

2. Суспільно-політичні рухи у другій половині XIX ст. Громадівський рух у Наддніпрянській Україні у 60-90 рр. XIX ст.

Сходження на трон царя-реформатора Олександра II у 1855 р. супроводжувалося послабленням поліцейського режиму, прихильником якого був Микола I. Санкт-Петербург став домівкою колишніх провідних членів Кирило-Мефодіївського товариства – П.Куліша, М.Костомарова, який зайняв кафедру російської історії у місцевому університеті й звільненого із заслання Т.Шевченка, який був обраний членом Петербурзької академії мистецтв. За підтримки українських землевласників-філантропів Василя Тарнавського та Григорія Галагана вони заснували гурток, відомий під назвою *Громада*. Вона надрукувала кілька творів українських письменників і почала видання журналу "Основа" (1861-1862). Редакція журналу намагалася створити рівноправні умови для розвитку української літератури. Найбільшим досягненням було впровадження фонетичного правопису П.Куліша, що прирівнюється до перевороту в українській мові.

Українські громади – самодіяльні напівлегальні суспільно-політичні організації ліберально-демократичної

інтелігенції – виникли також у Києві, Харкові, Полтаві, Чернігові, Одесі, Ніжині. Вони не були достатньо організаційно оформленими, не мали програм і статутів, їх члени головним завданням вважали просвітництво і розвиток української культури. За те що члени громад виступали на захист селян, розвиток освіти на селі, одягалися у народний одяг, щоб легше контактувати із селянами, польські шляхтичі прозвали їх *хлопоманами*, а самі вони називали себе *українофілами*. Цей рух був популярним у 60-х рр. серед студентської й учнівської молоді Києва й мав етнографічно-романтичне забарвлення.

Прибічниками української ідеї були В.Антонович, М.Драгоманов, П.Чубинський, М.Старицький, Т.Рильський, М.Лисенко, В.Білозерський, книговидавець Ільницький. Політичне і культурне спрямування їх діяльності визначалося поширенням серед українців усвідомлення етнічно-історичної окремішності як народу, якому завдяки імперській державі, освіті, військовій службі та покращенню шляхів сполучення загрожувала асиміляція. Українська ідея сполучалася із соціальною пропагандою, селянам нагадували, що вони у недавньому минулому були козаками, володіли землею, якої позбулися після злиття із Росією. У 1862 р. у низці міст і сіл було засновано 67 недільних шкіл для дорослого населення, для яких П.Кулішем і Т.Шевченком були створені букварі. Культурницька діяльність громадівців на тлі невдоволення селян реформою 1861 р. і польське повстання 1863 р. проти царського правління налаштували імперський уряд проти будь-яких проявів українського руху, особливо вживання української мови у публічній сфері. Імперська преса заперечувала факт існування літературної української мови, зводячи її до *говірки*. Попри романтизм і відсутність ясного політичного забарвлення у діяльності громадівців, чиновники дійшли висновку про загрозу для імперії українського руху. Була створена слідча комісія у справі хлопоманів. Викликаний нею для розмови В.Б.Антонович

зумів переконати комісію у тому що хлопомани нічим російській владі не загрожують, а навпаки, допомагають позбутися стереотипу польської ментальності, що цей край є "споконвічна польська провінція". Антонович і з ним 21 учасник київської громади опублікували відкритий лист, у якому стверджували, що вони не революціонери і не сепаратисти і лише дбають про освіту народу і що ніхто не має права нав'язувати йому свої політичні ідеї, користуючись його неграмотністю. Адміністративне покарання громадівцям (заслання до Казані) було скасовано і вони продовжували навчання і працю у Києві.

Міністр внутрішніх справ Росії П.Валуєв 18 липня 1863 р. видав *таємний циркуляр*, який забороняв публікацію релігійної та освітньої літератури українською мовою, залишаючи право публікувати нею лише твори "красного письменства", тобто художньої літератури. Заборонялося також публічне вживання української мови у державних установах, школах, церквах, закривалися недільні школи. Поліція на вулицях Києва затримувала молодь одягнену в українські національні костюми. У грудні 1863 р. начальник Київського губернського управління МВС у 1863 р. повідомляв керівників навчальних закладів про урядову заборону студентам й учням гімназій з'являтися в місті у "малоросійському одязі". В атмосфері підозр і роздратувань громади тимчасово припинили діяльність.

Проте, вже на початку 1970-х років громадівці в Києві активізували свою діяльність, перенісши на цей раз центр уваги з літературно-видавничої на науково-дослідну діяльність, скориставшись при цьому відкриттям у Києві *Південно-Західного відділу Російського географічного товариства*. Силами громадівців В.Антоновича, М.Драгоманова, О.Русова, М.Зібера, С.Подолінського, П.Чубинського велися етнографічні, історичні та статистичні дослідження. 2 березня 1874 р. був проведений одноденний перепис населення Києва з фіксацією розмовної мови. Один із діячів київської громади, поважний

нотабль у місті М.Ф.Юзефович звернувся до уряду з пропозиціями заборонити будь-які дослідження української регіональної історії і мови. Його доповідні записки на ім'я царя Олександра II лягли в основу Емського указу 1876 р., за яким заборонялося не лише друкувати оригінальні твори, наприклад, тексти до музики, а й ввозити з-за кордону книги українською мовою. Під заборону підпали також сценічні вистави, публічні читання і співи українською мовою. Прийнятий без узгодження з місцевою адміністрацією, зокрема Київським генерал-губернатором О.М.Дондуковим-Корсаковим, з яким суперничав М.Юзефович, Емський указ 1876 р. був не виправдано жорстким. Він призвів до закриття Філії Географічного товариства у Києві, позбавив громадівців легальності, а М.Драгоманов змушений був залишити професорську посаду в університеті й емігрувати за кордон.

Найвпливовішими ідеологами українофільського руху були В.Антонович (1834 -1908) і М.Драгоманов (1841-1895). *В.Антонович* понад 30 років читав лекційні курси з історії у Київському університеті, плекаючи у своїх студентів науковий інтерес до історії України. Університетська діяльність В.Антоновича мала виняткову роль у поступі національної історичної думки, яка розвивалася на методологічній базі позитивізму і документалістики. З його історичної наукової школи вийшли талановиті дослідники, що вже на початку ХХ ст. мали власне солідне ім'я в історичній науці та очолили університетські кафедри у Харкові, Києві й Одесі. Серед них були Д.Багалій, І.Линниченко, П.Голубовський, О.Андріяшев, П.Іванов, М.Молчановський, М.Довнар-Запольський, М.Грушевський. На час творчої активності В.Антоновича припадає ідейно-концептуальне оформлення української історіографії як національної. Українські історики усвідомлюють її самодостатність та окремішність від російської й польської історичної науки.

Розуміючи значення науки як чинника національного самопізнання й самоствердження, як складову частину культури В.Антонович розробив програму видання багатотомної "Руської історичної бібліотеки", яку реалізував у Львові О.Барвінський. Він та його оточення особливого значення надавали популяризації української історії та культури. Зусиллями його студентів та колег при допомозі О.Кониського було здійснено кілька видань українською мовою у Галичині і Буковині конспектів лекцій В.Антоновича, читаних українською мовою приватним способом. В.Антонович був членом-засновником українських наукових товариств - НТШ у Львові та УНТ у Києві. Він з національних інтересів підходив до структурно-функціональних аспектів науки й надавав їй особливої ваги в організації українського інтелектуального життя, першим запропонував уживати у наукових працях термін "Україна-Русь". В умовах гоніння на українську культуру і мову у Наддніпрянській Україні, В.Антонович означив Галичину як "Український П'ємонт" й одночасно брав участь у її "п'ємонтизації", запропонувавши політику "нової ери", тобто політику взаємопоступок в українсько-польських стосунках, що мало знизити їх напругу. Загалом В.Антонович дотримувався поміркованих політичних поглядів і вважав за необхідне обмежуватися легальною діяльністю.

Значний вплив на розвиток українського національного руху справили ідеї та практична діяльність *М.Драгоманова*, який професійну діяльність починав у Київському університеті, викладаючи історію античності. Виїхавши за кордон, він провадив громадську і літературно-видавничу діяльність. Останні роки свого життя провів у Болгарії на посаді професора Софійського університету. Драгоманов був мислителем системного характеру. Його концепція базувалася на двох принципах: (1) "громадському соціалізмі" (загальна демократизація, знищення експлуатації, об'єднання трудівників у низові

товариства - громади; (2) "громадському федералізмi" (усеслов'янське об'єднання національних територій, спілок, громад).

Драгоманов М.П. опрацьовував концепцію федералізму на основі обласної автономії. Він вважав, що Україна повинна являти собою федерацію вільних автономних земств та країв. Цей поділ він трактував як засіб буржуазно-демократичних перетворень. На його думку, саме шляхом децентралізації влади держава перетвориться на вільну федерацію народів. За проектом М.Драгоманова Росія мала поділитися на 20 областей, три з яких – Одеська, Харківська й Київська, а також частково Поліська – охоплювали б усю територію України. За основу поділу він брав сукупність географічних, економічних та етнографічних ознак. В основі цього проекту лежали ідеї українських декабристів з Товариства об'єднаних слов'ян та уявлення кирило-мефодіївців про адміністративно-територіальний поділ Росії. У програмі, викладеній у праці "Вільна спілка", М.Драгоманов у створенні обласної автономії бачив шлях вирішення національного питання для всієї Росії. Він підкреслював, що в Росії українська нація може одержати політичну свободу не шляхом сепаратизму, а тільки разом з іншими народами шляхом федералізації Росії.

Виїхавши за кордон з місією від київської громади, він видавав у Женеві журнал "Громада" (1878-1882 рр.) та інформував західноєвропейські кола про політику Російської імперії щодо українців, пропагував свої ідеї в українському середовищі Австро-Угорщини, підтримував листування з І.Франком і М.Павликом, М.І.Навроцьким, О.С.Терлецьким та іншими українськими діячами, які на початку 90-х років XIX ст. утворили першу радикальну демократичну партію Галичини. Молоді імпонувало поєднання у концепції Драгоманова національних і соціальних ідей.

На суспільний рух в Україні намагалися впливати *російські народники*. Однак між російським революційним народництвом і українським народництвом і особливо галицьким народовством спільного більше у назві, ніж у діяльності. Українські громадівці були переконаними еволюціоністами, тому на порядок денний ставили культурницьку діяльність, освіту, наукові дослідження у галузі українознавства. У просвітництві вони бачили шлях для підготовки нової інтелігенції і народу до сприйняття політичних постулатів. Російські народники нехтували національними рухами в середині імперії, віддавали перевагу насильницьким методам боротьби.

3. Західноукраїнські землі у складі Австро-Угорщини

Західноукраїнські землі – 15 відсотків етнічної території України – перебували у складі Габсбурзької монархії. Для розуміння становища підавстрійських українців доцільно звернутися до особливостей системи політичного правління у Габсбурзькій монархії. У другій половині XIX ст. найвища влада у країні кілька разів переживала глибоку кризу, але щоразу вдавалося провести реформи, що забезпечували модернізацію суспільних відносин. Після придушення революції 1848-1849 рр. правляча верхівка на чолі з новим імператором Францем Йосифом I шукала вихід з кризового становища. Революція 1848 р. започаткувала ліквідацію феодальних привілеїв. Згідно "дарованої" конституції 4 березня 1849 р. обмежувалася влада імператора, проголошувалися деякі демократичні свободи. Невпевненість владних структур, втрата престижу на міжнародній арені у зв'язку із зовнішньополітичними поразками Австрії зумовили непослідовність внутрішньополітичного курсу, суперечливість нового законодавства, спроби примирити централістичні та автономістські тенденції шляхом

складних державно-правових комбінацій. Протягом кількох десятиліть залишалося відкритим питання про політичний лад у державі, часті зміни торкалися центральних органів влади та управлінських структур у коронних землях. Так, Буковина, яка у 1849 р. була виділена з королівства Галичини і Лодомерії і отримала статус окремого автономного краю з титулом герцогства, у квітні 1860 р. знову підпала під управу Галицького намісництва, що викликало невдоволення буковинців. У лютому 1861 р. край знову отримав права окремої коронної землі Австрійської імперії.

Завершеного вигляду політична система імперії набула в у середині 1860-х рр., після проведення нового циклу реформ. За Дипломом від 20 жовтня 1860 р., запроваджувався розподіл законодавчої влади між імператором і рейхсратом та місцевими сеймами. На вищому державно-політичному рівні процес завершився австро-угорським компромісом, згідно якого Австрійська держава перетворилася на дуалістичну Австро-Угорську імперію. Конституції як окремого цілісного документу країна не мала. Згаданий вище Диплом від 20 жовтня (Федеральна конституція), патент від 26 лютого 1861 р., 6 основних державних законів від 21 грудня 1867 р. (Груднева конституція), а також Прагматична санкція від 6 грудня 1724 р. про престолонаслідування і неподільність імперії склали кістяк конституційних законів Австро-Угорщини. Структура управління і правові норми, що сформувалися у 60-х рр. XIX ст. проіснували до розпаду імперії. Зміни, що відбувалися у законодавстві у 70-90-х рр. XIX ст., мали косметичний характер і не зачіпали основ системи.

За законами 60-х рр. вища ступінь влади належала імператорові. У галузі законодавства допомогу йому надавав рейхсрат, який як і раніше складався з двох палат. Чисельність верхньої палати коливалася у межах від 250 до 300 осіб, які призначалися з представників династії, чиновництва, аристократичних родів, окремих осіб за

видатні заслуги у сфері державної діяльності, науки і мистецтва. Верхня палата відігравала незначну роль у питаннях законотворчості. Члени нижньої палати обиралися з членів місцевих сеймів, а з 1873 р. були запроваджені вибори депутатів за куріальною системою, аналогічно як і при виборах до місцевих сеймів (ландтагів) із градацією за чотирма куріями – великих землевласників, торгово-промислових палат, міст і сільських громад.

Виконавчу владу здійснював кабінет міністрів. Три міністерства – закордонних справ, військове і фінансів були спільними для Австрії і Угорщини. Решта обмежувалися діяльністю в одній із двох частин дуалістичної монархії – власне австрійської (Ціслейтанії) або угорської (Транслейтанії). Буковина і Галичина у політико-адміністративному аспекті входили до Ціслейтанії, хоча географічно вони належали до Транслейтанії.

Важливою рисою законів 60-х рр. було широке декларування демократичних прав, зокрема рівність усіх громадян перед законом, рівні права на зайняття державних посад, недоторканість приватної власності, право утворювати спілки і товариства. Надавалася свобода пересування, вибору професії і освіти, слова і друку. Скасовувалася попередня цензура. Проголошувалася рівноправність усіх народів стосовно здобуття освіти рідною мовою, використання крайових мов у державних установах і громадському житті. Однак стаття про рівноправність народів та мов не супроводжувалася законодавчим механізмом і тому на місцях трактувалася у залежності від розстановки політичних сил. Російські монархічні кола негативно реагували на демократичні перетворення у багатонаціональній Дунайській монархії.

Галичина, без поділу за етнічним принципом на Східну і Західну, адміністративним центром мала Львів, користувалася автономією щодо внутрішнього урядування. З 1861 р. тут почав діяти Галицький крайовий сейм. Перевагу у ньому мали поляки. Впродовж другої половини XIX ст. і

до краху Австрійської монархії українські політики домагалися поділу Галичини на східну, населену переважно українцями, і західну, польську. Це створило б кращі умови для національно-культурного розвитку української більшості, але австрійська влада не пішла на цей крок. У Буковинському сеймі (ландтазі) переважали румунські і німецькі елементи. Закарпаття входило до Угорщини (Транслейтанії) і органів самоуправління не мало. Тримаючи політичний і економічний контроль над усією Галичиною, поляки дискримінували українців у сфері політичного і культурного життя, особливо освіти. Як наслідок, українське суспільство середини XIX ст. зводилося у соціальному аспекті до переважно неписьменного селянства і духовенства. Останнє могло дотримуватися полонофільських або москвофільських орієнтацій. Значній частині українців був властивий австрійський ультрароялізм, тобто відданість династії Габсбургів.

Промисловість у західноукраїнських землях розвивалася повільно. Цукрова, шкіряна, текстильна галузі, не витримуючи конкуренції з дешевшими виробами, що завозилися з Австрії, занепадали. Краще розвивалися галузі видобування енергетичної сировини і первинної обробки (нафтова і лісопереробна). *Нафтовидобуток* у Галичині, почавшись з 1850 р., розвивався нерівномірно. Починаючи з 1880-х рр. спостерігалось піднесення галузі. У 1909р. Галичина виробила 2 млн. тон. нафти-сирцю або 5 % тодішнього світового видобутку, що відповідало третьому місцю після США та Росії. Однак у подальші роки спад цін на нафтову сировину на міжнародному ринку призвів до занепаду галузі у Галичині. Лише державні замовлення під час Першої світової війни повернули цій промисловості її минуле значення.

У нафтовій промисловості Галичини впродовж XIX ст. діяло 310 компаній, заснованих переважно іноземцями – англійцями, бельгійцями, французами,

американцями. Включитися до бориславського Ельдорадо намагався, хоч і без успіху, навіть Джон Рокфеллер. Серед підприємців нафтової галузі не було жодного українця. Одним з найвідоміших польських підприємців був поляк С.Щепановський, який у своїй підприємницькій та громадській діяльності керувався амбітними ідеями відновлення Речі Посполитої. Він був власником кількох копалень і значні кошти виділяв на національні цілі – видавав газету, написав і опублікував кілька книг просвітницького характеру. Саме коштом розвитку нафтової промисловості у Галичині він мріяв відновити державність Польщі.

Різностічний характер власників нафтових родовищ, позиція невтручання імперської адміністрації (у 1861 р. контроль над нафтовою галуззю Галичини Відень віддав провінційному сеймові у Львові, у якому домінували польські поміщики) зумовили хаотичність розвитку галузі, корисливість і грабіжництво власників, особливо іноземного походження. Стабільному зростанню галузі заважала ідеологія і політика місцевих латифундистів, які у розвитку нафтової галузі вбачали загрозу втрати робочої сили для своїх господарств та перспективу підвищення платні сільськогосподарським наймитам.

У 1870-х рр. у нафтовій промисловості працювало 15 тис. робітників, з яких майже половину становили українці – переважно вихідці із навколишніх сіл. Для багатьох з них робота на копальнях мала тимчасовий (сезонний) характер. Зазвичай вони виконували некваліфіковану працю – при коловороті чи у середині шиби. Ці обставини, неграмотність і пияцтво заважали їм організовано відстоювати свої інтереси перед наглядачами та майстрами, які були переважно інонаціонального походження. І.Франко описав життя українських "нафтовиків" у таких творах як "Бориславські оповідання", "Борислав сміється" та ін., проєктуючи при цьому образи розважливих, класово свідомих робітників. Впровадження механізації зумовило

зменшення кількості зайнятих у галузі. Безробіття так само як і безземелля зумовили еміграцію українців на американський континент.

Австрія деякий час відставала від інших європейських країн за кількістю залізниць. У середині XIX ст. в урядовій політиці щодо *залізничного будівництва* відбулися зміни. У галузь допускався приватний, у т. ч. іноземний, капітал. Увага була звернена на будівництво колій на території Галичини у напрямку до кордонів Російської імперії та Молдовського князівства. У 1864 р. завершилося будівництво залізниці з Кракова через Перемишль до Львова. Велика залізнична дуга з'єднала Львів і Відень. По ній до столиці транспортувалося м'ясо та нафта. У 1864-1868 рр. будувалася Львівсько-Чернівецька залізниця, для якої вперше у монархії у великій кількості був залучений англійський капітал. У 1867-1871 рр. велося будівництво двох віток зі Львова, які вели до кордону з Росією – на Броди і Тернопіль з продовженням до Волочиська. Конвенція про сполучення залізниць двох держав була підписана у серпні 1867 р. Сполучення залізниць Австро-Угорщини і Росії біля Волочиська відбулося 4 жовтня 1871 р., біля Бродів – наприкінці літа 1873 р. Плани провести залізницю з Чернівців до Одеси та з'єднати російські і австрійські залізниці у Новоселиці через незгоду Росії не здійснилися. Ця конфігурація мережі залізниць у практично незмінному вигляді зберігається донині.

Громадські і політичні рухи у підавстрійській Україні. Австрійський уряд з часу національного пробудження східних слов'ян Дунайської монархії – русинів (за самоназвою та офіційною назвою народу до Першої світової війни), які населяли Галичину, Північну Буковину і Підкарпатську Русь (Закарпаття) – підтримував їх етнокультурне самовизначення, коли це було політично вигідно, приміром, для придушення польського і угорського національного руху у час революції 1848 р. У

подальшому процес самовизначення русинів виявився внутрішньо ускладненим відсутністю своєї світської інтелігенції, перевагою аполітичного селянства, браком національно-культурних інституцій. У справі відновлення давно перерваної місцевої традиції високої культури представники національного відродження намагалися спертися на спорідненні зразки у Росії, де поряд із загальноросійською тенденцією відбувалася кристалізація національної свідомості українства. Вибір шляху національного розвитку розділив русинів на прибічників літературної російської мови – русофілів (москвофілів) і народовців (українофілів). На чолі обох напрямів національного руху стояли діячі поміркованих і консервативних поглядів, часто – священики. Ідеологія *москвофільства* була наближена до ідейного арсеналу російських слов'янофілів. У контексті складних галицьких відносин старорусини (москвофіли) намагалися протидіяти ополяченню русинів. Розчарувавшись в австрійській монархії, яка після революції 1848 р. поступово узяла сторону поляків, вони зробили ставку на допомогу у культурному розвитку з боку Росії. Наріжним каменем галицького русофільства другої половини XIX ст. було протистояння з поляками як носіями ворожої "русскому духу" західної культури. Лідерами старорусинів (москвофілів) цього періоду були Д.Зубрицький, В.Дідицький, І.Наумович, Я.Головацький, М.Качковський, А.Добрянський. Спостерігаючи занепад культури і мови русинів у Галичині і бажаючи заручитися підтримкою Росії, вони наголошували на їх тотожності з росіянами, близькості їхньої культури, пропагували твори російських письменників-слов'янофілів. Через слабе знання російської мови свої видання вони друкували так званім "язичієм" – сумішшю церковнослов'янської, російської і польської. Москвофіли випускали газету "Слово", мали низку культурно-освітніх товариств, зокрема Ставропігійний інститут, який займався науково-

видавничою діяльністю. До русофільського проводу належали здебільшого консервативна інтелігенція, значна частина духовенства. У 1870 р. москвофіли заснували політичну організацію "Руська рада".

Народовці – політична течія ліберального напрямку, започаткована у Львові 1861 р. групою письменників і громадських діячів на чолі з В.Барвінським та А.Вахнянином. Вони вели культурницьку діяльність з орієнтацією на українофільську течію у підросійській Україні. Народовці наголошували етнічну самостійність русинів. У 1868 р. народовці, спираючись на австрійський закон про товариства, заснували у Львові товариство "Просвіта", яке організувало читальні, видавало твори українських письменників, шкільні підручники, газети. "Просвіта" мала 77 філій у провінції й 2364 бібліотеки, охоплювала своєю діяльністю 197 тис. осіб. Товариство вело також антиалкогольну і антинікотинову пропаганду.

У напрямках, тактиці громадської діяльності та ставленні до Відня у москвофілів і народовців було багато спільного. Головним напрямками їх діяльності у другій половині XIX ст. було просвітництво і організаційно-господарська діяльність серед селянства. Москвофіли першими почали відкривати сільські читальні, пропагувати ідею громадських зерносховищ (шпіхлірів), кас взаємодопомоги, ремісничих гуртків. З часом народовці ще ширше, у силу сприятливих для них обставин, забезпечували селян літературою з агрономії, основ кооперації, створили цілу мережу кредитних і страхових товариств, надавали юридичну допомогу селянам і їх господарським закладам, з дозволу уряду розширяли систему освіти на національній основі – крім початкових шкіл, добилися відкриття українських гімназій, реального училища і жіночого ліцею. Висунули ідею створення українського університету у Львові.

І москвофіли, і народовці уникали конфронтації з центральним урядом і були лояльними підданими цесаря, їх

політичні вимоги не виходили за межі виділення східнослов'янських етнічних територій Австро-Угорщини в одну провінцію із власною адміністрацією. Відень, не афішуючи своє негативне ставлення до цієї ідеї, послідовно нехтував нею. Він правив, вдаючись до гри на міжнаціональних суперечностях у Галичині, Буковині та Угорській Русі. У другій половині XIX ст. австрійський уряд із зовнішньополітичних мотивів став підтримувати народовців, що сприяло їх виходу у 1880-ті роки на домінуюче становище в національному русі.

Народовський табір поступово зазнав ідейно-політичної диференціації і наприкінці XIX ст. з його середовища постало чотири політичні партії. Найперше під впливом М. Драгоманова з народовців виділилося радикальне крило, на базі якого у 1890 р. у Львові за ініціативою І. Франка і М. Павлика було утворено *Русько-українську радикальну партію* (РУРП). За порадами М. Драгоманова лідери партії стали на позиції "наукового соціалізму". У 1895 р. до програми РУРП було включено положення про те, що найповніше ідеї соціалізму можна реалізувати в рамках незалежної української держави, а в найближчій перспективі – у межах автономної провінції Східної Галичини Австро-Угорщини. Програма орієнтувала свою діяльність на селянство, тому фіксувала положення про ліквідацію їх безземелля, запровадження еволюційним шляхом колективної власності на засоби виробництва і колективної організації праці. Для пропаганди партійної програми була випущена серія брошур під назвою "Радикальна тактика". Видавалися газети "Хлібороб" і "Громада". Партія не здобула широкої підтримки через нечисленність промислового пролетаріату та інертність і неосвіченість селянства. Проти РУРП було настроєно духовенство, яке заблокувало їй доступ до селянства. Наприкінці 1899 р. вона пережила кризу у т.ч. через відхід І. Франка від керівництва нею.

В українське інтелектуальне середовище з другої половини XIX ст. проникали також *соціал-демократичні ідеї* західноєвропейського типу, розраховані на пролетарське середовище. Треба зазначити, що основоположники марксизму не залишили у царині національного питання настанов для своїх послідовників. Ф.Енгельс, наприклад зневажливо ставився до більшості слов'янських народів, вважаючи їх, у кращому разі за пережиток народів, які подекуди існують, але більше не здатні сформувати окрему націю і мають бути інкорпоровані більшими націями. Проте австрійські соціал-демократи не могли нехтувати національним питанням. Отто Бауер та Карл Реннер стверджували, що окремі національності збережуться навіть при соціалізмі. У 1896 р. *Соціал-демократична робітничка партія Австрії* (СДРПА) вирішила розділити партію на окремі національні організації за виборчими округами. У серпні 1896 р. соціал-демократичні гуртки Буковини об'єдналися у *Соціал-демократичну партію Буковини* – складову частину австрійської соціал-демократії. Для селян партія видавала часопис "Земля і воля". Вона активізувала свою діяльність, коли її очолив учитель за фахом О.Безпалко. Він же був редактором газети "Борьба".

Організаційне оформлення українських соціал-демократів у Галичині в окрему партію відбулося пізніше, а саме – 17 вересня 1899 р., коли у Робітничому домі Львова пройшла установча конференція, результатом якої було утворення *Української соціал-демократичної партії Галичини* як складової СДРПА. Вона перебрала на себе представництво політичних інтересів українських робітників, які до цього входили до *Галицької соціал-демократичної партії* (ГСДП), створеної ще у 1889 р. Членами останньої були як польські, так і українські робітники. Уся агітаційна і пропагандистська література видавалася цією партією польською мовою. Потреба в україномовному друкованому органі загострилася з

розширенням діяльності партії на селі. Активними діячами *Української соціал-демократичної партії Галичини* були М.Ганкевич, С.Вітик, І.Возняк, Р.Яросевич, Ю.Бачинський, В.Будзиновський, О.Колесса, Є.Левицький, В.Охримович.

Наприкінці XIX ст. у Східну Галичину з Росії перебралися найбільш активні діячі українського руху і край перетворився у своєрідну лабораторію нової національної ідеології. Саме тут на зміну етнографічному українофільству прийшла ідея про самодостатній національний тип українства і необхідність власної державності. З метою консолідації політичних сил на цьому ідейному ґрунті у 1899 р. частина народовців і радикалів утворили *Українську національно-демократичну партію* (УНДП). У її заснуванні активну участь брали І.Франко і М.Грушевський, однак зосередившись на науковій діяльності, вони невдовзі вийшли з її керівного комітету, залишаючись її членами. Найвизначнішими діячами партії були депутати віденського парламенту і місцевого сейму К.Левицький і Ю.Романчук. УНДП декларувала відданість імперії Габсбургів, уникала гострих соціальних питань, найближчими завданнями ставила здобуття автономії для Східної Галичини. Під впливом УНДП перебувала "Просвіта". Своєю поміркованою тактикою УНДП здобула прихильність більшої частини українського населення Східної Галичини. Партія зберегла за собою старий орган народовців, заснований ще у 1880 р., газету – "Діло". У тому ж 1899 р. О.Барвінський – один з чільних речників народовців разом з представниками духовенства утворив *Русько-український католицький союз* – партію консервативного спрямування. Отже, внаслідок розколу *Русько-Української радикальної партії* (РУРП) та утворення нових політичних партій у 1899 р. було в основному завершено формування партійної структури українського політичного табору в Галичині, яка без змін проіснувала до початку Першої світової війни.

4. Українська культура другої половини XIX ст.

Розвинена культура, мистецтво і наука є неодмінною умовою народження нації. У Російській імперії українській освіті, науці, журналістиці був поставлений застрел. В них небезпідставно вбачали загрозу імперському проекту розбудови великої російської нації із включенням українців та білорусів. Спочатку українофіли, а згодом й ширші кола національної інтелігенції протиставили цьому проекту ідею національного відродження, всупереч імперській політиці українська культура інтегрувала національну спільноту.

Українська література і театр. Українська література другої половини XIX ст. представлена іменами П.Куліша, І.Нечужа-Левицького, П.Мирного, Л.Українки, М.Коцюбинського, І.Франка. Вплив письменників на національний рух у Наддніпрянщині було послаблено внаслідок цензурних заборон, тиражних обмежень та відсутності серйозної літературної критики. Багато україномовних авторів Російської імперії змушені були друкуватися в австрійській Галичині. До когорти універсальних особистостей в історії світової культури належить постать І.Франка. Поет був висунутий на Нобелівську премію у галузі літератури в 1916 р. Він поєднував енциклопедичні знання, багатогранність літературних, наукових та суспільних інтересів, синтезував досягнення духовного розвитку людства відповідно до вимог часу і потреб української культури.

Створення стаціонарних *українських театрів* було заборонено. Українські вистави, у відповідності зі змінами, внесеними до Емського указу у 1881 р., дозволялися за умови, якщо їх схвалила місцева влада і паралельно було поставлено п'єсу російською мовою. Тематика українських п'єс обмежувалася фольклором і комедіями. Серйозна драматургія, зокрема переклади класичних творів з інших мов, могла виконуватися лише російською. У 1880-х рр. було створено кілька українських театральних труп. Під

керівництвом талановитих драматургів Марка Кропивницького, Михайла Старицького та Івана Тобілевича (псевдонім Карпенко-Карий), акторів Миколи Тобілевича (псевдонім Микола Садовський), Панаса Тобілевича (Панас Саксаганський) і Марії Садовської-Барилотті українські п'єси мали великий успіх у Наддніпрянщині і навіть у Санкт-Петербурзі. Чимало з цих постатей зробили свій внесок у розвиток музичної культури, беручи участь у постановках перших українських опер й оперет. Серед творів на українські теми, що виконувалися у ті часи була надзвичайно популярна опера Семена Гулака-Артемовського "Запорожець за Дунаєм" (1862 р.), а також пісні і хоріві твори Миколи Лисенка на слова Тараса Шевченка. Лисенко також написав кілька опер на теми з української історії, хоча найвидатніша з них, просякнута патріотизмом опера "Тарас Бульба " (1891 р.), не ставилася на сцені аж до Першої світової війни.

У другій половині XIX ст. активізується *мистецьке життя* в Україні, виникають художні музеї, діють середні заклади мистецької освіти, на громадських засадах створюються товариства художників, влаштовуються різноманітні виставки, посилюються пошуки нових напрямів, засобів та форм творчого самовияву національного світогляду.

На українських етнічних землях у XIX ст. не було жодного вищого навчального закладу мистецького профілю, тому ґрунтовну освіту молодь здобувала у Петербурзі, Москві або Парижі, Відні, Мюнхені, Кракові. В останнє десятиліття XIX ст. у Франції свою майстерність вдосконалювали видатні українські митці В.Орловський, С.Васильківський, І.Похітонов, М.Самокиш, М.Ткаченко та ін. Більше двадцяти українських художників на рубежі XIX-XX ст. навчалися у Краківській Академії мистецтв. У Мюнхені навчалися О.Мурашко, Г.Нарбут, М.Івасюк. Останній навчався також у Віденській Академії мистецтв. Зв'язки з видатними центрами культури сприяли тому, що в

українському станковому живописі рубежу XIX-XX ст. були представлені найрізноманітніші течії. Народницький реалізм був властивий С.Васильківському, М.Пимоненкові, І.Іжакевичу. На новітні європейські мистецькі напрями орієнтувалися О.Мурашко, М.Бурачек, Ф.Кричевський, Г.Нарбут, М.Жук.

Родоначальником українського класичного пейзажу вважається *В.Д.Орловський* (1842-1914). По закінченню практики у Парижі майже все його подальше творче життя пов'язане з Україною. Монументальні композиції, створені В.Орловським на основі етюдів, написаних під Києвом, на півдні України стали основою для узагальненого образу національної природи. Він бачив, що ця ніша залишається вільною в українському живописі. Класичним зразком українського пейзажу є картина В.Орловського "Жнива", її вирізняє виважена лінія горизонту, що рівно пропорційно ділить полотно на дві смуги - голубе небо й золотисто-жовте поле зрілої пшениці з фігурками женців. Український пейзаж, як правило, олюднений. Полотна В. Орловського втілили канонічні риси українського реалістичного пейзажного живопису.

Розвиток українського пейзажу пов'язаний з іменем *С.І.Васильківського* (1854-1917), який народився на Харківщині. Випускник пейзажного класу Петербурзької Академії мистецтв він стажувався у Франції. Був також у Великій Британії, Іспанії, Італії, Північній Африці. Безпосередні враження та набутий досвід ще більше викристалізували у молодого художника потяг до опрацювання образу рідної природи. Розуміння завдань національного мистецтва й власні пленерні відкриття сприяли створенню монументальних полотен, які відтворили образ української природи, краєвиди різних регіонів України. Прикладом мистецького узагальнення подніпровських краєвидів є широковідома картина С.Васильківського під назвою "Козача левада" (1893 р.). Козацька тематика займає значне місце у творчій спадщині

митця. Для інтер'єрів приміщення Полтавського губернського земства, зведеного за проектом архітектора і художника В.Кричевського (тепер – Полтавський краєзнавчий музей), С.Васильківський створив монументальні панно – "Обрання полковником Мартина Пушкаря", "Козак Голота", "Чумацький Ромоданівський шлях". Помітною подією українського культурно-мистецького життя було видання у 1900 р. унікального альбому "З української старовини", підготовленого шанувальниками героїчної минувшини українського народу С.Васильківським, М.Самокишем та істориком й етнографом Д.Яворницьким.

Талановитий живописець *М.С.Ткаченко* (1860-1916) також брав участь в оформленні інтер'єрів приміщення Полтавського земства, створив велике панно, яке відтворювало пейзажі Полтавщини. Багато його картин, зокрема "Жовта хата", "Червона хата", експонувалися на виставках у Франції, де митець перебував за відрядженням як живописець Головного морського штабу Росії.

Цікавою є творча спадщина живописця *С.І.Світославського*. Він народився 1857 р. у Києві й з невеликими перервами жив на Куренівці. Мистецьку освіту здобув у Московському училищі живопису, скульптури і зодчества, де його вчителями були Саврасов, Перов, Поленов і Трутовський. З молодих років митець був зачарований Дніпром. Чверть його полотен присвячені великій ріці: "Баржі на Дніпрі" (1880-ті рр.), "Переправа через Дніпро", "Паром на Дніпрі", "Вид Києва зі сторони Дніпра", "Вид на Київ з Труханіва острова", "Бірд" (1910 р.). Більше тридцяти полотен художник присвятив Києву. У 1884-1900 рр. він був членом Товариства передвижників. С.Світославський був одним з засновників Київського товариства художніх виставок. У 1905-1915 рр. брав участь у багатьох благодійних виставках. Картини С.Світославського представлені у музеях Києва, Львова та приватних колекціях. Є вони у музеях Росії, Узбекистані та

Туркменії, де С.Світлославський бував на етюдах ще до початку Першої світової війни. Творчість Орловського, Васильківського, Світлославського зберегла для нащадків неповторні і з часом втрачені у результаті індустріалізації краєвиди Дніпра та Прип'яті.

В останні десятиліття XIX ст. Київ перетворюється на центр мистецького життя. Не останню роль у цьому відіграла Київська малювальна школа Миколи Мурашка - дядька видатного живописця й продовжувача його справи Олександра Мурашка. Школа мала зв'язки з передвижниками, її підтримували А.Прахов, В.Васнецов, М.Нестеров. Керівник школи неодноразово бував у мистецьких школах та студіях Парижу, Мюнхену, Відня, Кракова, Болоньї, Венеції, Флоренції, Риму, де стажуючись, шукав нові форм і засоби мистецької освіти. У Києві, Одесі, Харкові влаштовувалися виставки образотворчого мистецтва. Багато у цьому плані працювало Товариство південно-російських художників, утворене в Одесі. Позбавлене кастової замкненості, воно було відкрите для всіх бажаючих брати участь у виставках – від маститих академіків до дебютантів, учнів одеської малювальної школи, яка у 1900 р. була перетворена на художнє училище ім. Б.Грекова.

Наприкінці XIX ст. в Україні існували цінні приватні колекції, зокрема, В.Н. та Б.Н.Ханенків, І.Герещенка, О.Русова, В.Тарнавського, Х.Алчевської та ін. Проте зібрані шедеври західноєвропейського й вітчизняного мистецтва, що входили до них, були малодоступними для широкої публіки.

Із пам'яток міської скульптури другої половини XIX ст. варто назвати пам'ятник князю Володимиру (1853 р.), автором якого був П.Клодт та пам'ятник Б.Хмельницькому. Бажання тримати місцеві інтереси в орбіті антипольського протистояння зумовило підтримку владою ідеї М.В.Юзефовича про спорудження у Києві пам'ятника Б.Хмельницькому. За спорудженням пам'ятника стежив

Олександр II та комітет у складі В.Б.Антоновича, Ф.Г.Лебединцева, О.Ф.Вороніна, М.А.Рігельмана, О.І.Левицького. Пам'ятник виконаний за проектом скульптора М.Микешина. Він вдало вписаний у архітектурний ансамбль Софійської площі і динамічно сприймається з усіх ракурсів кругового огляду.

З митців, які працювали у півдавстрійських українських землях виділяється низка імен талановитих і самобутніх живописців – І.Труша, М.Івасюка, О.Куриласа, М.Жука, О.Новаківського, М.Бойчука та ін. Вони навчалися переважно у Краківській Академії мистецтв, де плекалися традиції Яна Матейки, викладали пейзажист Л.Вичулковський, блискучі представники школи польського модерну. У 1898 р. у Львові було створено *Товариство для розвою руської штуки*, що налічувало 25 членів. Товариство влаштувало виставки українського мистецтва. Картини молодих українських митців у Львові купував майже виключно М.Грушевський для НТШ і для власної колекції. Наукове товариство ім. Шевченка у Львові надавало матеріальну допомогу І.Трушу, М.Івасюку, М.Бойчуку. Попри роз'єднаність українських земель, відсутність патронажу з боку держави і широкої меценатської підтримки громадськості, українське мистецтво проклало шлях до української та зарубіжної публіки. Живлячись народним духом, воно було позбавлене замкнутості й провінційності і відкрите найновішим тенденціям.

Отже, господарсько-економічний потенціал українських територій розподілявся по регіонах нерівномірно. Орієнтований переважно на сільськогосподарське виробництво, у підросійській Україні він мав могутній індустріальний компонент. Якщо у півдавстрійській Галичині і Буковині він складався головним чином з нафтопромислів і деревообробної галузі, то у Подніпровському регіоні, Донбасі і Криворіжжі існувала велика сировинно-промислова база із замкненими

виробничими циклами і гігантськими обсягами готової продукції. Концентрація виробництва, капіталів, робочої сили на підприємствах України дозволяє констатувати факт завершення промислового перевороту. Модернізація технологічних процесів забезпечувала вихід на світовий рівень товарно-ринкового обміну.

Якщо на українських землях, що перебували у складі Австро-Угорщини професійні спілки почали виникати практично водночас з європейськими, то у підросійській Україні діяли лише товариства взаємодопомоги, які не виконували функцій широкого захисту своїх членів. Перші профспілки в Україні з'явилися лише у 1905-1 907рр. Почався новий етап протистояння між працею і капіталом пов'язаний з розгортанням профспілкового руху, а також оформленням українських політичних партій.

Національна політика в Австро-Угорщині відрізнялася від політики Російської імперії, особливо стосовно українців. У підавстрійських українських землях і, перш за все, у Галичині було закладено всі необхідні основи національного життя, якими є історична ідеологія, наука, школа, частково вища освіта, культурні організації, політична діяльність. Проте наприкінці XIX ст. на обох українських етнічних теренах розгортався конфлікт між двома цілком різними системами виробництва, суспільної організації, цінностей. Одна була представлена буржуазією, модернізованим містом, пролетаріатом і індустріальним (машинним) виробництвом, інша – традиційним селом, селянином і ручною працею. Суперечності і дилеми, що виникли у цьому протистоянні формували основні проблеми української політичної, соціально-економічної і культурної історії також наступної епохи.

Персоналії

Галаган Григорій Павлович (1819 – 1888) – громадський діяч, українофіл, меценат, великий поміщик на Полтавщині і Чернігівщині, представник відомого

старшинсько-дворянського роду Галаганів. Член підготовчих комісій до реформи 1861. Із 1865 р. – земський діяч-меценат: за його ініціативою й при його матеріальній підтримці відкрито гімназію в Прилуках (1874) й багато народних шкіл – а також колегію (названу іменем його передчасно померлого сина Павла) в Києві (1871). У 1876 р. склав докладний план початкового навчання в Прилуцькому повіті, завдяки якому Прилуцький повіт за числом учнів займав у 1870-х і 80-х роках перше місце в губернії. Матеріально підтримував журнал «Киевская Старина». Г. Галагану було доручено дослідити положення селян, потерпілих від неврожаїв, та дати допомогу хлібом і коштами найбільш потерпілим, – що й дало початок у 1871 р. першому в Україні ощадно-позичковому товаристві. У 1873–1875 рр. – голова Південно-Західного відділу Російського географічного товариства. Був особисто знайомий і листувався з Шевченком, Максимовичем, Кулішем, Антоновичем та іншими. Ним видані: "Збірка етнографічних матеріалів, що стосуються Малороссии"; "Докладний опис малоруської вертепної драми в тому вигляді, в якому вона збереглася в селі Сокиренцях" ("Київська Старовина" за 1882 р.) тощо.

Симиренко Василь Федорович (1835–1915) – український промисловець, інженер-конструктор та технолог у ділянці цукроваріння, визначний меценат української культури, син Федора Симиренка, серед укр. громадянства відомий як «Великий Хорс», спадковий Почесний громадянин Києва. Закінчив Політехн. інститут у Парижі, побудував власну цукроварню у Сидорівці (Канівський повіт Київської губернії, тепер, ймовірно, с. Сидорівка Корсунь-Шевченківського району Черкаської області) і поставив її на високому техн. рівні (вдосконаливши технологію виготовлення цукру та обладнавши підприємство машинами власного винаходу), один з перших запровадив у Рос. імперії виробництво пастили. Відоме таке висловлювання В. Симиренко: «Кожен мусить робити те, на

що здатний. Я тямлю заробляти гроші, то мушу їх заробляти для України». Впродовж 40 рр. він регулярно передавав одну десяту своїх прибутків на укр. культ. цілі: покривав дефіцити ж. «Киевская Старина», згодом «Літературно-громадський вісник», «України», україномовної газети «Рада», «Гром; Думки», «Ukrainische Rundschau», видавництва «Вік» та ін.; підтримував фінансово укр. діячів і письм. (М.Драгоманова, М.Коцюбинського, Б.Грінченко тощо), взяв до себе на роботу (після заслання) П.Чубинського; 1912 пожертвував (за посередництвом М.Грушевського) 100 000 карб. Для НТШ (на купівлю нового будинку, бібліотеку, друкарню тощо). У Сидорівці заснував один з кращих народних театрів, побудував школу, лікарню. Весь свій маєток (ціною бл. 10 млн карб.) записав на укр. культ. цілі; цією фундацією мало опікуватися Товариство допомоги укр. літературі, мистецтву і науці (ним відали укр. діячі культури); воєнні події й революція перешкодили реалізувати цю фундацію.

Симиренко Платон Федорович (1821–1863) – український потомствений цукрозаводчик, меценат. Вивчав цукрову справу у Франції, керував фірмою батька – Платона Федоровича Семиренка. Профінансував видання «Кобзаря» Т. Г. Шевченка. Безсумнівно, головним генератором и втілювачем планів створеної на поч. 20-х рр. XIX ст. фірми – Торговий дім «Брати Яхненки і Симиренко» фактично був Платон Федорович Симиренко. Після закінчення пансіону Золотова в Одесі, підкорившись волі батька, він замість запланованого вступу до Московського університету допомагав на фірмі, часто бував на цукроварних заводах Бобринського, вивчаючи технологію виробництва цукру, а також – тією ж метою – на кращих цукрових заводах Німеччини і Франції. Згодом втілював побачене на створеному фірмою Ташлицькому цукроварному заводі: й не тільки закупив найкращі у ті часи машини і агрегати, але й запросив іноземних фахівців (30 спеціалістів із сім'ями переїхали в Ташлик, і їхня зарплата була удвічі більшою, ніж, скажімо, у Франції). Після закінчення у 1843 р. Політехнічного

інституту у Парижі Платон Смиренко стає технічним керівником сімейної фірми. У 1846 р. фірма порушила клопотання перед київською владою щодо дозволу на придбання двох десятин землі на Куренівці, тодішній околиці міста, щоб побудувати новий цукрово-рафінадний завод. Не одержавши дозволу, вибрали інше місце – між Млієвом і Городищем на Черкащині. З часом тут виросло справжнє промислове містечко. Першим було побудовано цегельний завод, а з виробленої цегли – в 1848 р. зведено цукровий і рафінадний (розташований у семиповерховій будівлі!) заводи, обладнані за останнім словом тогочасної техніки: тут уперше ручну працю заміняли парові машини. Пізніше з'явився спеціалізований машинобудівний завод (теж перший у Російській імперії!). На ньому було налагоджено випуск суден із металевим корпусом: і вже перші з них – пароплави «Українець» і «Ярослав» – транспортували у чорноморські порти зерно та цукор. Сімейна фірма набирала обертів: це був (за сучасною термінологією) справжній холдинг із розгалуженою мережею промислових і торгових підприємств по усій імперії. Однак наприкінці 1860-х рр. славетний торговий дім спіткали – одна за одною – смерті його засновників, через що він почав занепадати.

Терещенко Нікола Артемійович (1819 - 1902) – старший син засновника династії Терещенків Артемія Яковича Терещенка, видатний меценат, промисловець, творець унікальної колекції східного і західного мистецтва. Закінчив повітове училище. В 1851 р. став бургомістром міського магістрата Глухова, пост якого займає подальші 30 років. 1861 р. його обрано головою Чернігівського губернського земляцтва, в 1869 р. він отримав звання спадкового дворянина. Тоді ж Терещенко заснував свій перший завод. На початку ХХ-го ст. вважався одним з найбагатших людей Російської імперії, отримував більше 10 мільйонів рублів щорічно. Ніколі Артемійовичеві належало близько 80 тис. десятин землі, 5 цукрових і

рафінадних заводів, винокурень, парових і водяних млинів, які були розташовані в Чернігівській, Київській, Волинській, Харківській, Подільській, Курській і Тульській губерніях. Окрім суспільної діяльності Нікола Артемійович особливу увагу приділяв добродійним справам – допомога дитячим притулкам, міській лікарні і навіть ув'язненим, очолюючи місцеве відділення піклування про в'язниці. Здійснюючи меценатську діяльність, витратив мільйони рублів на побудову лікарень для бідного населення, учбових закладів (в їх числі – Київського політехнічного інституту), церков (Володимирського собору в Києві). Його колекція творів стала основою для створення Київського музею східних і західних мистецтв, а також музею російського мистецтва. У 1870 р. переїздить на проживання до Москви. У Москві він прожив до 1875 р. В 1875 р. він ухвалює рішення переїхати до Києва, зростаюча економіка якого з будівництвом залізниці і відкриттям біржі перетворила місто на справжню «цукрову столицю». У Києві Нікола Артемійович активніше починає займатися добродійною діяльністю і інвестуванням в будівництво громадських будівель. У 1881 р. відкривається училище для сліпих, єдиний на той час заклад в Росії. У цьому ж році Нікола Артемійович виділяє 23 тисяч карбованців на будівництво Маріїнського дитячого притулку.

Терещенко Фєдїр Артємїйович (1832 – 1894) – багатий український підприємець, меценат, колекціонер, почесний громадянин міста Києва. Він обирався бургомїстром Глухівського маїстрату, був мировим суддею, займався справами благодїйних фондів, заснованих сім'єю Терещенків у Глухові, а в 1869 р. протягом шести місяців заміщав брата Миколу на посаді міського голови. На початку 1870 рр. разом з братам переїхали до Москви, де Федїр Артемович стає почесним членом Московської ради дитячих притулків (у вересні 1873 року), а в серпні 1874 р. – членом Московського благодїйного товариства. Там же, у Москві, обирався церковним старостою Тетянівської

церкви при Університеті. Перша дружина Федора Артемовича – Марія Павлівна – також займалась благодійною справою, входила до складу комітетів при Московському 1-му і 2-му пологових притулках. У кінці 1874 р. Федір Артемович повертається до Києва. І відразу ж стає почесними членами Товариства "земельних" колоній та ремісничих притулків, а також Товариства денних дитячих притулків, Товариства опіки над пораненими і хворими солдатами і багатьох інших комітетів. У березні 1883 р. Федір Артемович заміщає брата на посаді гласного міської думи. Ф.А. Терещенко побудував за свої кошти триповерховий нічний притулок на 500 людей, також двоповерховий будинок із безкоштовними квартирами "для бідних удовиць і престарілих жінок"; а також будинок безкоштовного пологового притулку для бідних. Перший у Києві такий великий нічний притулок зразу ж заповнився і ніколи не був порожнім: у перший рік у ньому переночувало близько 190 тисяч молодих людей, у наступному році – 230 тисяч, а за 20 років – 3 мільйони 358 тисяч 242 особи. За 25 років існування пологовий притулок для бідних, збудований на кошти молодого Терещенка, допоміг 11 тисячам 268 вагітним жінкам. На густозаселеному Подолі завдяки фінансовій підтримці Ф.А. Терещенка були відкриті: денний притулок для дітей робітників і відділення безкоштовного лікування Червоного Хреста, побудовані за його кошти кам'яні церкви – Веденська на розі вулиць Ярославської і Почаївської та Йорданська – на Кирилівській вулиці. Багато зробив Терещенко і для Рубежанської колонії малолітніх злочинців (12-17 років), яка була відкрита в 1876 р. У жовтні 1893 р. тут почали богослужіння у власній церкві, названій на честь Олександра Невського. Вона теж була побудована на кошти благодійника. У 1887 р. він побудував церкву св. О. Невського у другій гімназії, почесним благодійником якої був із 1881 р. До самої смерті активно допомагав навчальному закладу. Щорічно, як благодійник, вносив до

гімназії 1 тис. крб. У 1889 році за таку діяльність гімназії Терещенко був нагороджений орденом Анни I ступеня. Величезні заслуги Ф. А. Терещенка у збиранні і збереженні творів мистецтва. В цьому він навіть обійшов свого старшого брата. Спеціально для картинної галереї Ф. Терещенко побудував свій дім-палац по вулиці Олексіївській, 9. Сім'я Терещенків стала серйозним суперником відомого московського колекціонера П. М. Третьякова. В 1888 р. Ф. А. Терещенка обрали до складу ініціативної групи шанувальників давнини і мистецтва, замисливши заснувати в Києві Міський музей. За два дні до своєї смерті (15 червня 1894 р.) меценат вніс 25 тис. крб. на спорудження будинку. Зараз це – Національний мистецький музей України. Федір Артемович Терещенко помер дійсним статським радником, почесним громадянином м. Києва (отримав це звання в липні 1892 р., на п'ять місяців раніше, ніж його брат Микола), кавалером багатьох вітчизняних та іноземних орденів, у тому числі французького – Почесного легіону і чорногорського – князя Данила. Усього цього Терещенко удостоївся за щедру та безкорисливу благодійну діяльність.

Ханенко Богдан Іванович (1849 – 1917) – разом з дружиною Варварою – видатні українські археолог, меценати, які більше 40 років збирали витвори світового мистецтва, щоб передати їх місту. Збірку археологічних знахідок й мистецьких творів передали до Музею Мистецтв у Києві, на основі якого згодом засновано Музей Мистецтв ВУАН, який потім довгий час називався Київський Музей Західного і Східного Мистецтва, тепер – Музей Мистецтв ім. Варвари та Богдана Ханенків (знаходиться на вул. Терещенківській). Ханенко провадив на власні кошти археологічні розкопи на території Київщини. Видав збірку «Древности Поднепровья» (1 – 6, 1899 – 1907). Був членом Археологічної Комісії, Історичного Товариства Нестора Літописця та інших наукових товариств. Член Державної Ради.

Харитоненко Іван Герасимович (1820 - 1891) – землевласник і цукро заводчик, відомий філантроп. Народився в багатодітній сім’ї селянина-чумака. Навчався в місцевій церковно-приходській школі, служив конторником у бакалійних лавках купців. Працював прикажчиком у магазинах купців Худокормова і Гладкова в Курську. В 1850 р. в Суми, де розпочав свою купецьку діяльність – торговий будинок “Харитоненко з сином”, який купував землю для вирощування цукрового буряка і цукрові заводи. Сумський 3-ї гільдії купецький син (1849 р.), 2-ї гільдії купець (1862-1863 рр.), 1-ї гільдії купець (з 1863 р.). З 1865 по 1886 рік обирався гласним Харківських губернських земських зборів. Одночасно у 1885 р. був статським радником. З 1886 по 1891 рік – дійсний статський радник. З 1872 по 1873 рік займав посаду міського голови. В 1890 р. був одним з головних членів синдикату рафінадних цукро заводчиків Росії, страховий капітал його підприємств складав 1 мільйон рублів. Станом на 1891 р. він був власником 40000 десятин землі (орендатором ще 18000 десятин), 6 цукрових заводів і цукрорафінадного заводу в Сумах. Головна контора торгового будинку “Харитоненко з сином” знаходилася в Сумах. Контори були у Москві, Харкові, Томську, Владивостоці, Туреччині, Персії. На кошти його родини засновано дитячий притулок для дівчат-сиріт, названий в народі “пансионом благородних девиц” за рівень освіти і виховання в ньому, селянський банк, гуртожиток для студентів Харківського університету, реальне училище, церкву в с. Нижня Сироватка, жіночу гімназію, Троїцький собор. Значні кошти виділялися для розширення будівлі Сумського окружного суду, богадільні біля церкви на кладовищі. Заснував в Сумах дитячу лікарню, виділив гроші для заснування кадетського корпусу. Крім цього були численні пожертвування навчальним закладам, духовенству для роздачі бідним, пенсії, стипендії.

Яхненко Кіндрат Михайлович (1760–1868)– промисловець-цукрозаводчик. Походив із заможних селян. Свого часу його батько – Михайло Яхненко самотужки викупив себе і свою сім'ю з кріпацтва. У 1820–1830-х рр. разом з Ф. Симиренком орендував млини в мм. Сміла та Умань, вів оптову торгівлю хлібом і худобою. На поч. 1820-х рр. об'єднаними зусиллями було засновано фірму «Брати Яхненки і Симиренко», одним із керівників якої став Кіндрат Михайлович. Засушливого 1830 р. за рахунок фірми впродовж кількох місяців брати Яхненки і Ф. Симиренко годували понад 10 тис. людей зі Сміли, Городища та довколишніх сіл. Брати Яхненки, як і Ф. Симиренко та інші представники цих двох славних родів, ніколи не поривали зв'язків із народом: надавали допомогу бідним, робили пожертви на добродійні справи. На поч. 1840-х рр. торгували цукром; у 1843 р. спорудили перший на теренах України (і Російської імперії в цілому) цукрово-рафінадний завод у с. Ташлик Єлизаветградського пов. Херсонської губ. (тепер Смілянського р-ну Черкаської обл.), а згодом – цукроварню і машинобудівний завод поблизу с. Мліїв. Саме ці підприємства у червні – липні 1859 р. відвідав Тарас Шевченко. У 1842 р. Кіндрату Михайловичу Яхненку (спільно з Ф. Симиренком та іншими засновникам відомої на той час фірми) за імператорським указом присвоєно звання купця 1-ї гільдії м. Одеси, у 1851 р. – звання почесного громадянина Одеси «за капіталом».

Найважливіші події:

1861 р. – „Положення про селян”,

1860-70-ті рр. – реформи адміністративно-політичного управління,

1863 рр. – Валуєвський циркуляр,

1863-1864 рр. – Польське повстання,

1876 р. – Емський указ.

1868 р. – створення у Львові товариства „Просвіта”,

1873 р. – створення у Львові Літературного товариства ім. Т.Шевченка (від **1892 р.** – наукового товариства ім. Т.Шевченка).

Контрольні запитання:

1. Проаналізуйте причини скасування кріпацтва у Російській імперії та новизну аграрних відносин у підросійській Україні.

2. Визначте особливості проведення реформ 60-70-х рр. XIX ст. в Україні.

3. Охарактеризуйте розвиток промисловості у підросійській Україні в другій половині XIX ст.

4. Охарактеризуйте ідеологію і напрями діяльності українських громад в 60-70-х рр. XIX ст.

5. Висвітліть зміст і характер Валуєвського циркуляру та Ємського указу.

6. З'ясуйте особливості економічного розвитку західноукраїнських земель.

7. Визначте причини поширення, ідейні засади, соціальну базу і форми діяльності москвофілів, народовців та радикалів.

8. Охарактеризуйте процес утворення політичних партій у Галичині, окресліть їх цілі та ідейні засади. Розкрийте процес партійної диференціації народовців.

9. Охарактеризуйте розвиток національної освіти, науки та мистецтва.

Рекомендована література:

1. Асеева Н.Ю. Украинское искусство й европейские художественные центры концаXIX-началаXX века. – К.: 1989.

2. Добржанський О. Національний рух українців Буковини другої половини XIX - початку XX ст. – Чернівці: Золоті литаври, 1999.

3. Донік О.М. Промислове підприємництво дворянства України в XIX ст.: урядова політика,

особливості розвитку, галузеві напрямки // Український історичний журнал. – 2007. – №5. – С. 18-40.

4. Історія Києва: від княжої доби до сучасності. Навчальний посібник / Заг. ред. В.Ф.Колесника, А.П.Коцура, Н.В.Терес. – К.: Книги XXI ст., 2005. – С. 253-310

5. Обметко О.М. Соціально-економічна діяльність земств в Україні (середина 60-х - 90-х рр. XIX ст.). – К., 2002.

6. Сухий О. Від русофільства до москвофільства (російський чинник у громадській думці та суспільно-політичному житті галицьких українців у XIX столітті). – Львів, 2003.

7. Українське мистецтво та архітектура кінця XIX - початку XX ст. / Ред. Н.Ю.Асєєва. – К., 2000.

8. Шандра В.С. Генерал-губернаторства в Україні: XIX - початок XX століття. – К., 2005.

ЛЕКЦІЯ 8

УКРАЇНА НА ПОЧАТКУ ХХ СТ. (1900-1914 РР.)

План:

1. Український національний рух на початку ХХ ст.
2. Україна в період революції 1905 – 1907 рр. в Російській імперії.
3. Західноукраїнські землі у 1900-1914 рр.
4. Розвиток культури в Україні на початку ХХ ст. (1900-1914 рр.)

1. Український національний рух на початку ХХ ст.

Російське та австро-угорське підпорядкування України впливало на її соціально-економічне, національно-політичне та культурне життя. Три взаємопов'язані процеси – індустріалізація, урбанізація і пролетаризація – супроводжували процес розкладу станової феодальної системи у двох імперіях і формували нову соціально-економічну та партійно-політичну розстановку суспільних сил. Початок ХХ ст. ознаменувався у Росії революційним збуванням, яке однак не завершилося ліквідацією монархії, а лише обмежило її абсолютну владу.

Декларація в Австро-Угорщині низки демократичних свобод і прав на практиці поєднувалася з упертими спробами правлячих кіл зберегти перевагу метрополії. Локальні національні суперечності накладалися на соціальні і взаємно загострювалися, що спричинило з початком ХХ ст. соціальне і національне розмежування та загострення політичної боротьби.

Український національний рух на початку ХХ ст. остаточно вступає у політичну стадію, якій властиві інституціоналізовані форми діяльності – участь у виборах, парламентська боротьба, чітке партійне розмежування та ін.

Першою політичною партією у Наддніпрянській Україні була *Революційна українська партія* (РУП). Її започаткували діячі студентських громад (Д.Антонович, Б.Камінський, Л.Мацієвич, М.Русов), які зібралися у Харкові на так звану „раду чотирьох”. Треба зазначити, що цій події передувало кілька спроб молодшого покоління української інтелігенції, невдоволеної суто культурницькою й аполітичною діяльністю українофілів, утворити українську політичну організацію. Першою спробою на цьому шляху було широковідоме *Братство тарасівців*. Воно складалося з групи студентів харківських вузів (І.Липа, М.Байздренко, М.Базькевич, В.Боровик та ін.), які були залучені українофілом О.Русовим до статистичної роботи. Влітку 1891 р. на могилі Т.Шевченка у Каневі вони склали клятву на вірність ідеї визволення України. Прилюдним виступом братства стала промова на шевченківських роковинах у березні 1893 р. в Харківському університеті, яка того ж року була надрукована у галицькому часопису "Правда". Однак через два роки братство було ліквідоване поліцією.

Новоутворена РУП мала підпільний характер, що обмежувало кількість її членів. Розпливчастим було у 1900-1902 рр. ідеологічне обличчя партії. Вона об'єднала ту молодь, що не бажала вступати до жодної загальноросійської революційної партії. З метою підготовки програми рупівці звернулися до юриста М.Міхновського, який надав їм щойно написаний ним памфлет "Самостійна Україна". Зasadничим принципом автора "Самостійної України" було *підпорядкування* соціальної проблематики національній. Він стверджував, що українці повинні здобути незалежність ще до того, як відбудеться їх соціальне визволення. Не всі члени РУП погодилися з цим і суперечки з приводу вибору національних чи соціальних пріоритетів призвели до розколу. У 1902 р. від РУП відійшли найбільш радикальні члени і утворили відверто націоналістичну *Народну українську партію* (НУП) на чолі з Міхновським. Головний документ партії – "10

заповідей"(1903 р.) проголошував гасло "Україна – для українців". Ця теза зазнала різкої критики. У 1900 р. з РУП вийшла частина членів і разом з позарупівськими соціалістами утворила *Українську соціалістичну партію* (УСП), яка мала на меті вести агітацію серед українського пролетаріату. Не маючи достатньої опори, вона у 1905 р. припинила своє існування.

Після цих розколів РУП продовжувала існувати, проводила свої з'їзди, випускала газету "Гасло"(друкувалася у Чернівцях за редакцією і коштом Дм. Антоновича). Не взявши ідею самостійної України за провідну у своїй діяльності, РУП у пошуках ідеологічної платформи віддала перевагу соціалістичним гаслам. Наприкінці 1904 р. після нового розколу партії утворилася *Українська соціал-демократична спілка* (Спілка) на чолі з М.Меленевським-Баском та О.Скоропис-Йолтуховським. Вона нараховувала до 6 тис. членів. На практиці *Спілка* була регіональним філіалом марксистської РСДРП й у 1905 р. влилася до меншовицької фракції цієї партії. У Другій державній думі вона мала 14 депутатських мандатів. У 1909 р. перестала існувати як окрема структура.

У 1905 р. залишки РУП реорганізувалися і прийняли назву – *Українська соціал-демократична робітничка партія* (УСДРП). До її керівництва входили Д.Антонович, В.Винниченко, С.Петлюра, М.Порш, тобто ті особи, що пізніше зіграли провідну роль в українському політичному русі. Партія у березні 1907 р. налічувала 3 тис. осіб. Після серії арештів діяльність її центрального комітету була паралізована, провідники партії В.Винниченко, Д.Донцов, А.Жук та інші емігрували до Львова і започаткували там Закордонну групу УСДРП. У 1908 р. керівники партії стали шукати контактів із новоутвореною ліберальною організацією *Товариством українських поступовців* (ТУП), провідниками якого були М.Грушевський, С.Єфремов, Д.Дорошенко. ТУП обстоювало конституційно-парламентський спосіб розв'язання українського питання.

Тим часом із *Загальної української безпартійної організації*, що об'єднувала старше покоління українських діячів, виділилася *Українська демократична партія* (1904 р.) на чолі з О.Лотоцьким і Є.Чикаленком, а пізніше *Українська радикальна партія* (1905 р.) на чолі з С.Єфремовим та Б.Грінченком. Невдовзі вони злилися в одну - *Українську демократично-радикальну партію* (УДРП). За програмою і тактикою вона була подібна до російських кадетів, тобто партією парламентського типу і мала свої представників у Думі. Усі партії Наддніпрянської України, окрім НУП, яка після критики її ідеології, внесла до своєї програми деякі соціалістичні елементи, поклали в основу своїх програм вимогу автономії України усередині федералізованої Росії і створення місцевого українського сейму (парламенту).

На світогляд українського політикуму певний відбиток накладало *масонство*, яке на зламі XIX-XX століть активізувало свою діяльність в Російській імперії. Масонські ложі діяли у Києві, Полтаві, Харкові, Чернігові, Житомирі, Одесі, Кам'янець-Подільську. Членство у них було способом встановлення зв'язків із західною демократією. Маючи на увазі такі масонські ідеали як космополітизм, свобода, рівність, можна зрозуміти ідейне підґрунтя української політичної думки і багатопартійності. Однією із провідних ідей масонства була боротьба з абсолютизмом, обстоювання ідей суспільного поступу, інтелектуалізму і наукових знань.

Особливістю політичного процесу в Україні було те, що корінне українське населення опинилося в епіцентрі міжнаціонального протистояння. Найбільші національні меншини на території України були представлені російським, польським та єврейським населенням. Представники кожної з націй створювали свої партійні об'єднання. Водночас вони піддавалися могутнім ідеологічним впливам з боку загальноросійських політичних сил, представлених соціал-демократами, соціалістами-революціонерами, анархістами, конституціоналістами та монархістами.

2. Україна в період революції 1905 – 1907 рр. в Російській імперії

За своїм характером революція 1905-1907 рр. була буржуазно-демократичною. До кола її безпосередніх завдань входило усунення монархії, встановлення демократичної республіки, вирішення аграрного і національного питань, покращення соціального становища робітників. Революційний рух відповідав потребам розвитку капіталізму, зміцненню його політичних і економічних засад. Об'єктивно у революції була зацікавлена перш за все буржуазія. Разом з тим у ній про свої інтереси заявили робітники і селяни, сподіваючись на ліквідацію залишків кріпосництва, пом'якшення поліцейського режиму, запровадження демократичних прав і свобод.

Початок революції. Страйковий рух в Україні.

Погіршення становища народних мас у перші роки ХХ ст. у зв'язку з економічною кризою 1900-1903 рр. і поразкою в російсько-японській війні, яка показала відсталість царського режиму, загострила суперечності і прискорила наростання революційної ситуації. Початок революції поклали події 9 січня в Петербурзі, коли війська розстріляли мирну демонстрацію робітників, що крокувала до Зимового палацу. Звістка про це вмить рознеслася по широких просторах Російської імперії і викликала загальне обурення мас. У другій декаді січня 1905 р. страйк охопив усіх працюючих за наймом у промислових містах України. Всього в січні-березні 1905 р. в Україні відбулося 177 страйків, у яких узяли участь близько 170 тис. чол. Поряд із економічними вимогами (збільшення зарплати, введення восьмигодинного робочого дня, участі робітників у складанні розцінок) маси підтримували політичні гасла – повалення царизму, встановлення демократичної республіки, свободи спілок, зборів, друку, слова, совісті.

Особливістю революції в Україні був масовий *селянський рух*. Навесні і влітку селянськими рухами було охоплено на Лівобережжі – 10 повітів із 41, на Правобережжі – 20 із 36, на Півдні – 13 із 17, а всього 43 повіти із 94, або 46 %. Селянські виступи мали антипоміщицьке спрямування. Боротьба велася насамперед за перерозподіл землі і ліквідацію всіх кріпосницьких залишків. Селяни захоплювали й ділили поміщицькі землі, чинили потрави посівів і сінокосів, забирали в економіях майно, хліб, картоплю, сіно, рубали поміщицькі ліси, вимагали збільшення орендного земельного фонду і зниження орендної плати, відмовлялися сплачувати податки й викупні платежі, підпалювали маєтки, убивали поміщиків та управителів економій і т. д. У Глухівському повіті на Чернігівщині в ніч на 23 лютого 1905 р. близько 3 тис. селян на підводах підїхали до Хутора Михайлівського (нині Сумщина) і, щоб "зрівняти в одне становище мужиків і панів", розгромили маєток Терещенка, майно розібрали і спалили цукровий завод. У жовтні - грудні 1905 р. в Україні відбулося понад 1800 селянських виступів у 64 повітах (з 94). Всього за 1905 р. в Україні відбулося близько 4 тис. селянських виступів, якими було охоплено 6884 села з населенням понад 5 млн. Селяни розгромили понад 580 поміщицьких маєтків і заможних селян, садиб та хуторів. Гострих сутичок селян з військами та поліцією найбільше відбулося на Лівобережжі та Півдні. У 1907 р. селянський рух продовжувався, але був значно слабшим. Усього за 1906 - 1907 рр. відбулося 2835 виступів, що майже в 1,4 рази менше, ніж у 1905 р. У цілому протягом революції 1905-1907 рр. в Україні відбулося понад 6800 селянських виступів, якими було охоплено більш ніж 10 680 сіл з населенням понад 13 млн. чол.

Заворушення у армії і на флоті. Найбільш видатною подією було повстання на броненосці Чорноморського флоту "Потьомкин", яке вибухнуло 14 червня 1905 р. Поштовхом до виступу стало те, що 14 червня подали обід, приготовлений із зіпсованих продуктів. Жоден матрос не торкнувся їжі.

Командир корабля вирішив використати цей момент для розправи з революційно настроєними матросами. Він наказав караулу оточити групу матросів, принести брезент і накрити їх ним, що за морським звичаєм означало засудження до страти. Однак караул вийшов з покори і не виконав наказу. Тоді старший офіцер Гіляровський вихопив гвинтівку в одного з новобранців і вистрелив, смертельно поранивши Вакуленчука. Матроси розправилися з найбільш ненависними офіцерами. Оволодівши кораблем, вони обрали революційний комітет, названий ними «судною комісією». Головою було обрано П.Матюшенка, вихідця з сім'ї дрібного кустаря-шевця з Харківщини, людину великої фізичної сили, хороброї, але політично слабо підготовленої.

У ніч на 15 червня "Потьомкин" прибув до Одеси, а вранці у порту зібралися величезні маси народу. Біля намету з тілом убитого Вакуленчука була збудована трибуна, з якої виступали промовці з закликами продовжувати революційну боротьбу. Похорон Вакуленчука 16 червня вилився в могутню демонстрацію робітників і матросів проти самодержавства. Царський уряд послав проти повсталих майже всю чорноморську ескадру з 12 кораблів. До повстанців приєдналася команда броненосця "Георгій Победоносець" і командування змушене було якнайшвидше відвести ескадру до Севастополя.

Оскільки на броненосці закінчилися запаси вугілля, харчових припасів і прісної води, а поповнити їх не вдалося, команда повела корабель до румунського порту Констанца, де 25 червня здалася румунським властям, передавши представникам іноземної преси та консулам "Звернення до всього цивілізованого світу" і "Повідомлення, адресоване до європейських країн". З усього екіпажу тільки 117 чол. повернулися тоді до Росії, інші залишилися за кордоном. Ті учасники повстання, які потрапили до рук царських властей, були засуджені до страти, каторги або тюремного ув'язнення. У 1907 р. властям удалося вистежити й арештувати П.Матюшенка, що таємно повернувся до Росії.

Військово-морський суд у Миколаєві засудив його до смертної кари через повішення. 20 жовтня 1907 р. у Севастополі вирок було виконано. Хоч повстання на броненосці закінчилося поразкою, воно мало величезне значення, бо вперше велика частина військової сили царизму, - цілий броненосець, – перейшла відкрито на сторону революції.

26-27 жовтня 1905 р. відбулося повстання матросів і солдатів у Кронштадті, яке також зазнало поразки. Невдовзі у Севастополі почалося знову заворушення на флоті, у якому брали участь команди 12 кораблів Чорноморської ескадри, зокрема крейсера "Очаков", броненосця "Пантелеймон" (колишній "Потьомкин"). 400 учасників Севастопольського збройного повстання було засуджено до каторги, а його керівника лейтенанта Шмідта і матросів Гладкова, Антоненка і Частника – до смертної кари. Шмідт і його товариші були розстріляні на острові Березань 6 березня 1906 р.

18 листопада 1905 р. відбулося повстання саперів у Києві. Зв'язківці-сапери відмовилися замінити на київському телеграфі страйкуючих службовців, внаслідок чого телеграф протягом доби не діяв. Сапери висунули вимоги поліпшити їх побутові умови і вийшли із зброєю на демонстрацію (спочатку їх було близько 800 чол.), яка з приєднанням інших військових частин мала перетворитися на повстання. Керівником виступу став підпоручик Б.Жаданівський. З Печерська, де стояла саперна бригада, після приєднання частини робітників заводу "Арсенал", демонстранти вирушили на Жилянську вулицю. Коли в колону влилися й робітники Південноросійського заводу і демонстрантів стало близько 5 тис. чол., вони вийшли на Галицьку площу (тепер – Перемоги), маючи на меті з'єднатися з солдатами 45-го Азовського полку й робітничими бойовими дружинами Шулявки. Але тут демонстрація була зустрінута вогнем команди Миргородського полку. Повстання саперів зазнало поразки. До слідства було притягнуто понад 100 чол.

Більшість із них засудили до каторги або дисциплінарних батальйонів. Жаданівського засудили до страти, заміненої довічною каторгою.

Парламентаризм і практика легальної партійної структуризації політичного життя у Росії з'явилися під тиском всеросійського жовтневого політичного страйку 1905 р. Прагнучи оволодіти ситуацією уряд запровадив військовий стан у багатьох містах, зокрема у Києві і Харкові. Університети було закрито, на фабрики і заводи введено війська і поліцію. В Україні в страйку взяло участь 120 тис. чол. Голова уряду С.Вітте наполіг на проведенні політичних реформ. 17 жовтня 1905 р. Микола II видав *Маніфест*, який проголошував громадянські свободи - недоторканість особи, свободу совісті, друку, зібрань, громадських союзів. На цій основі сформувалися організації робітничого класу – профспілки і ради. Протягом жовтня - грудня 1905 р. у Росії виникло понад 50 рад, із них в Україні – 8 (у Катеринославі, Києві, Єнакієве, Одесі, Миколаєві, Кременчуці, Юзівці і Маріуполі). Тоді ж у Луганську, Алчевську, Дебальцевому, Горлівці, Кам'янському і ще деяких містах і селищах час від часу відбувалися збори й спільні засідання депутатів від заводів, рудників, залізничних станцій. Але загальноміські ради там організаційно не оформились і їх функції виконували депутатські збори або страйкові комітети найбільших підприємств. Наприкінці 1905 р. в Одесі було 27 профспілкових організацій, Києві – 18, Харкові – 13, Катеринославі – 11, Миколаєві – 8. Загалом в Україні до кінця революції налічувалося 280 профспілкових організацій.

Після публікації жовтневого *Маніфесту* остаточно оформилися *буржуазні партії* – *Конституційно-демократична партія* (кадети) і „*Союз 17 октябрю*” (октябристи), які підтримуючи уряд, висловлювали побажання, щоб він на практиці здійснював обіцяні права і свободи. Будучи загальноросійськими ці партії мали свої відділення на місцях. У 1906 р. в українських губерніях

було близько 50 відділів кадетської партії, що налічували 9 тис. членів. Особливо активно діяли кадети Київської губернії, якими керував обласний комітет, до якого входили професор університету І.Луцицький, юрист М.Василенко, голова Київського товариства письменності В.Науменко, волинський барон Ф.Штейнгель та ін. Програма кадетів не визнавала права націй на самовизначення і проголошувала неділимість Росії. Українські кадети домагалися юридичного скасування заборонних актів стосовно української мови, запровадження української початкової освіти.

Октябристи стояли за конституційну монархію, збереження унітарної держави, за скликання Державної думи з обмеженими повноваженнями. З листопада 1905 р. по лютий 1906 р. осередки октябристської партії виникли в усіх українських губерніях. У 1906 р. в Катеринославі було приблизно 1000 членів партії, в Мелітополі – 773, в Кременчуці – 500, Харкові – 200, всього в Україні налічувалось близько 10 тис. членів партії октябристів. Серед них були промисловці, банкіри, торговці, домовласники, поміщики, високооплачувані інтелігенти, чиновники та ін.

Свої відділення в Україні мали загальноімперські *монархічні організації*. Так „*Союз русского народа*”, утворений у листопаді 1905 р. у Петербурзі мав понад 100 тис. членів в Україні. Його одеський відділ налічував 8440 чол., катеринославський – 6686, харківський – 6500, київський – 3256 і т. д. Серед газет, які мали майже всі губернські відділи, найбільш реакційною й шовіністичною була київська газета «*Киевлянин*», яку редагував відомий чорносотенець В.Шульгін. Одержуючи щедрі субсидії від царя, купців, поміщиків, підприємців, *Союз* створював бойові дружини, які влаштовували криваві єврейські погроми, брали участь у розгоні демонстрацій та мітингів, грабували населення. У 1908 р. від *Союзу руського народу* відокремився *Союз Михайла Архангела*, що був теж однією з чорносотенних організацій. У Києві у квітні 1908 р. був

заснований і активно діяв *Клуб російських націоналістів*, під головуванням цензора О.О.Сидорова.

У роки революції в Україні було 20 тис. членів РСДРП при загальній чисельності партії понад 167 тис. Переважали меншовицькі організації. Місцеві організації РСДРП працювали в основному з російськими робітниками, політичну літературу видавали російською мовою і в українському національно-визвольному русі фактично участі не брали. Більшою популярністю серед українства користувалася ідеологія *Російської партії соціалістів-революціонерів* (есерів). Організаційно партія оформилася наприкінці 1901 – на початку 1902 рр., а її перший з'їзд відбувся у грудні 1905 р. у Фінляндії. На з'їзді були представлені Київський, Катеринославський, Харківський, Одеський і Таврійський комітети есерів, яким, на відміну від інших, що мали лише по одному голосу, було надано по два голоси. З'їзд прийняв статут і програму партії. Найбільшу увагу вона приділяла аграрному питанню. Вважаючи, що «земля нічия і що право на користування нею дає лише праця», партія есерів відстоювала «соціалізацію землі», тобто перетворення її з приватної на загальнонародну власність і розподіл її між селянами за зрівняльно-трудохим принципом. Есери визнавали тактику збройної боротьби і терору. У час революції вони публікували і розповсюджували багато листівок, прокламацій з закликами до політичних страйків і повстань, брали активну участь у багатьох виступах робітників, селян, солдатів і матросів. На початку 1907 рр. в партії налічувалося 65 тис. чол., з яких в Україні було понад 10 тис. членів.

З початком революції вийшли з підпілля і активізувалися українські національні політичні партії. У грудні 1905 р. відбувся II з'їзд РУП, який проголосив утворення *Української соціал-демократичної робітничої партії* (УСДРП) і прийняв програму та резолюції з найважливіших питань суспільного розвитку. УСДРП вважала, що в теоретичній частині вершиною і останнім

словом марксизму була схвалена в 1891 р. Ерфуртська програма німецької соціал-демократії, у якій було відсутнє положення про диктатуру пролетаріату. УСДРП мала свої організації у Києві, Полтаві, Лубнах, Ніжині, Білій Церкві, а також у Москві, Петербурзі і Львові, її чисельність на початку революції сягала 6 тис. на кінець революції, у березні 1907 р. через репресії її чисельність зменшилася у двічі. Хоча у час революції УСДРП контактувала із РСДРП, Об'єднаний ЦК РСДРП не запросив представників УСДРП на IV об'єднавчий з'їзд. За ініціативою Бунду на з'їзді був М.Порш з правом дорадчого голосу. Оскільки УСДРП не відмовилася від ідеї самостійності, об'єднання не відбулося.

Навесні 1907 р. відбувся з'їзд *Української народної партії*, на якому по-новому була зредагована її програма. Партія М.Міхновського, залишаючись на націонал-радикальних позиціях, сприйняла деякі соціалістичні ідеї. Обстоюючи інтереси міського і сільського пролетаріату, УНП висувала вимоги 8-годинного робочого дня, недопущення надурочних робіт, встановлення мінімуму заробітної плати, безплатної медичної допомоги, право створювати товариства взаємодопомоги і страйкових кас. В аграрній частині програми УНП проголошувала своїм ідеалом націоналізацію землі. Програма УНП містила також вимоги громадянських прав і свобод. УНП схвально зустріла маніфест 17 жовтня. Члени УНП розгортали видавничу діяльність, брали участь у виборах до Державної думи. Утворена при УНП організація "Оборона України" у роки революції вчинила низку терористичних актів. У подальшому партія почала занепадати.

Як уже зазначалося, навесні 1905 р. кілька політичних угруповань української інтелігенції об'єдналися в одну організацію – *Українську демократично-радикальну партію* (УДРП), яка, відстоюючи демократизацію державного ладу в Росії і надання Україні автономії, покладалася на мирні методи досягнення своїх цілей, на реформи, а не на збройну боротьбу. «Ми й тепер, – писав часопис УДРП «Рідний край»,

– були б більш раді, якби була не революція, не боротьба з урядом, а мирна робота, реформа» З іншого приводу УДРП заявила: «Ми не хочемо ні заворушень, ні руйнування економії...». Головним органом партії стала «Рада». УДРП видавала також відозви до українського народу («Якого ладу нам треба», «Чому у нас нема доброго ладу» та ін.), які розповсюджувались серед інтелігенції, селян, робітників, переважно цукрових заводів та залізничників. Члени УДРП брали участь у різних з'їздах (з'їзд журналістів у Петербурзі в березні 1905 р., земський з'їзд у квітні 1905 р. та ін.), в роботі громадських організацій, міських дум і земств, виступали в пресі, організовували й налагоджували діяльність «Просвіт», українських товариств, клубів, музично-драматичних гуртків. Лідерами партії були Б.Грінченко, С.Єфремов, М.Левинський, Ф.Матушевський, Є.Чикаленко. УДРП була партією парламентського типу. За програмою і тактикою вона була подібна до партії кадетів і розходилася з ними лише у питанні про українську автономію. Блокуючись з кадетами та єврейськими організаціями вона провела за списком кадетів до I Державної Думи своїх членів. Із 102 депутатів від України 45 (19 селян, 4 робітників, 17 земських діячів, учених, адвокатів та ін.) одразу сформували окрему парламентську фракцію під назвою *Українська громада*, її головою було обрано адвоката з Чернігова І.Шрага. Серед членів громади були, зокрема В.Шемет і П.Чижевський з Полтавщини, барон Ф.Штейнгель і М.Біляшівський від Києва, професор М.Ковалевський. У Петербурзі громада видавала російське мовою журнал «Украинский вестник», редактором якого став М.Славинський, секретарем – Д.Дорошенко. Для допомоги громаді зі Львова до Петербурга прибув М.Грушевський. Крім нього у журналі публікувалися І.Франко та економіст М.Туган-Барановський. Вони відстоювали ідею автономії України у складі Росії.

I Дума працювала трохи більше як два місяці. II Дума працювала 103 дні – від 20 лютого до 3 червня 1907 р.

Українська громада нового складу налічувала 47 депутатів які за соціальним і політичним статусом дуже різнилися. Ця обставина та спад революції, достроковий розпуск Думи царем перешкодили розгляду законопроектів про самоврядування, запровадження української мови у школах, адміністративних установах, суді, церкві, утворення українських кафедр в університетах. Розпуск Думи увійшов в історію як державний переворот, що поклав кінець революції.

Важливим здобутком революції була свобода слова, можливість розгорнути видавничу справу українською мовою. З листопада 1905 р. почали видаватися українські газети й журнали. Першою українською мовою вийшла 12 листопада 1905 р. в Лубнах газета "Хлібороб", редактором-видавцем якої був М.Шемет. Після того, як у її четвертому номері помістили заклик «Селяни усієї України, єднайтеся!», що цензура потрактувала як заклик до селянського повстання, газета була заборонена. У Полтаві у грудні 1905 р. почав видаватися політичний, літературний і науковий журнал «Рідний край». У Києві – на кошти цукрозаводчика В.Симиренка газета «Громадська думка» (потім «Рада»), організаторами якої були лідери УДРП С.Єфремов, В.Леонтович і Є.Чикаленко, газета «Боротьба», сатиричний журнал "Шершень". Українські газети виходили також у Харкові, Одесі, Катеринославі. У 1906 р. видавалося українською мовою 18 газет і журналів, а протягом 1905-1907 рр. – 25, із них в Україні – 21. З усіх українських газет лише "Рада", яка видавалася на кошти Є.Чикаленка, втрималася як щоденна українська газета аж до початку Першої світової війни, її високий рівень забезпечувався співробітництвом талановитих письменників і журналістів.

Велике значення для інформаційно-культурного єднання українських земель мало переведення в 1907 р. журналу "Літературно-науковий вісник" із Львова до Києва. Редагувати його став М.Грушевський. Журнал "Киевская старина" був перетворений на журнал "Україна". У 1907 р.

у Петербурзі під редакцією В.Доманицького видано перше повне видання "Кобзаря" Т.Шевченка. А в 1908 р. там же, в Санкт-Петербурзі, вийшла в світ науково-популярна книга М.Аркаса "Історія України-Руси". Одночасно з цим розгорталися видання українською мовою публіцистичної, науково-популярної й художньої літератури. У часи революції у початкових та середніх школах Києва, Одеси, Кам'янця-Подільського та інших міст і багатьох сіл явочним порядком запроваджувалася українська мова. У Київському університеті восени 1907 р. почалося викладання історії української літератури. У 1907-1908 навчальному році українською мовою читали українознавчі предмети в Новоросійському університеті Олександр Грушевський, а в Харківському університеті – Микола Сумцов.

Свобода друку та спілок, оголошена жовтневим *Маніфестом*, сприяла заснуванню й функціонуванню національно-культурних товариств. Група українських діячів (В.Антонович, І.Лучицький, П.Житецький, В.Науменко) подала на затвердження губернською канцелярією статут *Українського наукового товариства у Києві* (УНТ). Офіційно воно було зареєстровано 9 грудня 1906 р. і проіснувало до 1921 р., коли його члени, бібліотечні і музейні фонди та співробітники увійшли до складу Української академії наук. Заснування у Києві, де впродовж десятків років діяло більше ста науково-галузевих – загальноросійських і місцевих наукових товариств – та кілька потужних наукових закладів, наукового товариства українського національного спрямування мало принципове значення для національного самоствердження. Утворення УНТ дозволило перетворити спорадичні українознавчі дослідження у системні і вести їх на засадах програмової комплексності та науково-галузевої структурованості. Товариство мало у своїй структурі наукові секції і комісії історичного, економічно-статистичного та природничо-наукового спрямування, видавало наукові "Записки".

Отже, під час революції 1905-1907 рр. українство заявило про себе у політичному житті країни. Було започатковано українську пресу, утворена українська фракція в Державній Думі першого скликання, засновано низку культурно-освітніх і наукових товариств і закладів. Однак прибічники політичного українства не мали помітних позицій у земствах і міському самоуправлінні, слабкою була їх участь у кооперативному русі. Процес партійного структурування на національному ґрунті - утворення українських партій соціал-демократичного, есерівського і ліберального спрямування – охоплював чисельно менші маси за аналогічні загальноросійські партії, що діяли в українських губерніях. Найбільш послідовними противниками українського національного руху виявилися шовіністично налаштовані праві кола російського політикуму та більшовики. Попри різну риторику представників цих полярних сил, їх позиції зближувалися у ставленні до українського руху.

Століпінська аграрна реформа. Селянський рух у роки революції, що набрав загрозливого характеру і міг призвести до хаосу у суспільстві, бурхливі дебати з аграрного питання у Державній Думі змусили уряд приділити сфері аграрних відносин спеціальну увагу. Завдання полягало у тому, щоб зменшити соціальну напругу у селі, пов'язану із селянським малоземеллям. Збільшенню кількості безземельних господарств сприяла практика поділу сімейного наділу між усіма спадкоємцями-чоловіками. Парцеляція землі відбувалася на тлі інтенсивного демографічного росту у пореформений період. У восьми українських губерніях середній розмір селянських господарств з 1863 по 1900 зменшився на 55%. У шести з дев'яти українських губерній на кожні 100 га орної землі припадало 150 осіб, у той час як в Англії – 79, Франції – 84, Німеччині – 107. Аграрне перенаселення зумовило велику кількість наймитів-поденників.

Спроби полегшити становище селян, а відтак й уникнути потенційних революційних заворушень на селі були здійснені міністром внутрішніх справ П.Столипініним. Він був переконаним, що причиною економічної відсталості Росії є система общинної земельної власності і видав два закони (1906 і 1910 рр.), які мали збільшити прошарок заможних селян шляхом руйнації сільської общини. Отримавши від общини відруб землі за селом, або засновуючи хутір у разі перенесення туди садиби, селянин звільнявся від кругової поруки у господарських справах. Хутір нагадував індивідуальне фермерське господарство Північної Америки, яке можна було розширювати чи продавати. Успішні господарі, які збільшували свої володіння, отримали назву куркулів. Щонайменше три чверті господарств у Наддніпрянській Україні (крім Київщини та Чернігівщини, де хутірськими було 55% земель) існували у формі відрубів. Новостворений Селянський земельний банк надавав хуторянам кредити для облаштування господарства, займався операціями з продажу землі. Столипінська аграрна реформа не зачепила поміщицького землеволодіння, у розпорядженні якого на 1914 р. залишалося понад 10 млн. дес. Зрозуміло, що за наявності великого прошарку малоземельних селян, кількість яких з наділом у 2 дес. в 1914 р. сягнула 2 млн. (з яких половина не мали ні коня, ні корови), українське село знаходилося у постійному соціальному напруженні.

Реформа передбачала також організацію масштабної еміграції на вільні землі російського сходу (Сибір, Далекий Схід, Казахстан, Північний Кавказ). Протягом 1906-1912 рр. з України переселилося 1 млн. селян, переважно з Полтавської, Чернігівської, Київської та Харківської губерній. Віддаючи належне П.Столипіну, який увійшов в історію не тільки з ярликом "вішателя", а й з репутацією останнього реформатора імператорської Росії, варто зазначити, що він, як ніхто інший в урядових колах, усвідомлював корені міфу про селянську общину як основу

її самотності і про особливі шляхи розвитку Росії. Йому не вистачало підтримки, щоб посягнути на фундамент відсталості Росії – поміщицькі латифундії. Розпочата ним аграрна реформа, попри її непослідовність і незавершеність, відкрила простір для економічної свободи і підприємництва капіталістичного типу у сільському господарстві. Суто економічні наслідки реформи були вражаючими: збільшилося виробництво товарного хліба, місто за рахунок розорення частини селян поповнилося дешевою робочою силою, були освоєні нові території на сході. Довести до кінця реформи П.Столипіну не вдалося. 1 вересня 1911 р. він був застрелений у Києві в оперному театрі. Його поховано на території Києво-Печерської лаври.

3. Західноукраїнські землі у 1900-1914 рр.

Як відомо, політичні партії і організації на західноукраїнських землях формувалися і діяли у легальних умовах. Уже у 1890-ті - на початку 1900- х рр. український рух набув тут організаційно-політичного утілення і певної системності. З початком ХХ ст. конфігурація партійно-політичної структури українського руху принципово не змінювалася. На основі згаданого *Католицького русько-народного союзу*, заснованого у 1896 р. О.Барвінським, А.Шептицьким і К.Студинським, була утворена такого ж консервативного спрямування *Християнсько-суспільна партія* (ХСП). Партія критикувала соціалістичну ідеологію, мала авторитет в урядових колах Відня.

Москвофіли хоча й почали втрачати свою популярність, усе ж залишалися діючою політичною силою. У 1900 р. вони утворили *Руську народну партію* (РНП). Вона мала своїх депутатів у місцевому сеймі та австрійському парламенті. Особливість діяльності москвофілів у даний період полягала у схильності до конфронтації з українофілами-народовцями з усіх питань національно-культурного розвитку. Вони не підтримували зусилля *Української національно-*

демократичної партії (УНДРП) по відкриттю українських гімназій, заснуванню українського університету у Львові. Від початку ХХ ст. тенденція до союзу москвофілів із східногалицькими польськими консерваторами і визнання ними головним ворогом не поляків, а українство набули чітких обрисів. Відкритих форм ця спілка набрала під час сеймових виборів 1908 р. Якщо у 1902-1903 рр. польські політики ще коливалися щодо такого союзу – підтримка русофілів не відповідала традиції польської політики в Галичині. Однак згодом, поляків влаштувала антиукраїнська налаштованість москвофілів, яка об'єктивно послаблювала український рух і натиск українських вимог на місцеву, переважно польську адміністрацію.

Ключовими проблемами історії Галичини і Буковини початку ХХ ст. був пошук українськими політиками нової тактики боротьби, яка забезпечила б зміцнення їх позицій у системі влади, мобілізувала населення на захист національних інтересів. Українці загалом не мали власного адміністративного центру у Дунайській імперії Габсбургів, так само як не мали його галицькі українці, "ділячи" Львів із поляками. Ця обставина вкрай ускладнювала можливість отримання автономії. Міжнаціональне суперництво надзвичайно ускладнювало національно-культурне будівництво на основі декларованих норм і свобод. Боротьба велася не на паритетних засадах.

Провідне місце в українському національному русі займала УНДП. Вона обрала тактику виборювання прав українців на законодавчому рівні, домагалася поділу Галичини на дві частини – українську і польську. Вона декларувала відданість імперії Габсбургів, уникала гострих соціальних питань, найближчими завданнями ставила здобуття автономії для Східної Галичини. Під впливом УНДП перебувала "Просвіта". Своєю поміркованою тактикою УНДП здобула прихильність більшої частини українського населення Східної Галичини. Партія зберегла за собою старий орган народовців, заснований ще у 1880 р., газету "Діло". Керівними

органами УНДП був Тісніший (вузький) комітет, що налічував 16 осіб і Ширший – 210 осіб. Найвизначнішими діячами партії були депутати віденського парламенту і місцевого сейму К. Левицький, Ю. Романчук, Є. Олесницький.

На розгортання національного руху у західноукраїнському регіоні суттєвий вплив мала соціальна структура українського населення підавстрійської України. У передвоєнний період продовжувало домінувати селянство, високим був відсоток неписьменних (у деяких регіонах до 90%). Дуже незначну частку українства становили жителі міст, купці, промисловці, ремісничі майстри – так зване бюргерство. Потрібні були великі зусилля, щоб зрушити традиційно консервативне і немобільне селянство на боротьбу за національні права. Позитивну роль у формуванні професійно підготовлених українських політиків, які за фахом були переважно юристами, викладачами гімназій, університету, відіграла практика виборів до місцевих та центральних представницьких органів влади, відстоювання політичних та національно-культурних інтересів українства в австрійському парламенті, різноманітних пресових органах, на народних вічах.

Українські політики Буковини і Галичини, попри те, що між ними виникали певні неузгодженості, намагалися їх долати і діяти спільно. Особливість ситуації змушувала український політикум більше покладатися на Відень, вирішувати питання у столиці, поза місцевим сеймом, де вони не мали достатнього представництва, апелювати до держави або удаватися до масових акцій, на зразок бойкоту занять у Львівському університеті українськими студентами впродовж цілого семестру, або селянських страйків.

Селянський страйк у Галичині влітку 1902 р. охопив десятки повітів краю, загрожуючи зривом польових робіт у польських латифундіях. У польських колах обговорювалося питання про запровадження військового стану і збройне придушення страйків. Однак австрійський уряд на це не погоджувався. Він обмежився тим, що узяв на себе роль

третейського судді у справі міжнаціонального непорозуміння. Страйк мав дійсно національне забарвлення, оскільки великі господарства, що користувалися найманою працею безземельних українських селян, були власністю поляків. Тема страйків стала предметом публіцистики як української, так і польської. Польська преса трактувала їх не лише як економічну акцію, а як політичну дію, спрямовану проти поляків і проти священного принципу приватної власності на землю. На початку вересня 1902 р. прем'єр-міністр Е.Кербер зустрівся з провідними польськими політиками і намісником і настійливо пропонував посередництво Відня для досягнення польсько-українського примирення. Зрештою він пішов на заміну намісника. Влітку 1903 р. новим галицьким намісником був призначений А.Потоцький, доля якого склалася трагічно. Він став жертвою замаху з боку українського студента М.Січинського.

У серпні 1903 р. у Львові відбулася нарада українських депутатів Галицького сейму із залученням депутатів Буковинського ландтагу і Державної Ради – палати віденського парламенту. 23 депутати-учасники наради подали галицькому наміснику А.Потоцькому заяву, у якій зазначалося, що трактування українців як "другорядного народу призвело до обмеження їх конституційних прав". Пропонувалося ухвалити закон про національності, запровадити загальне, пряме, рівне і таємне голосування, припинити сваволю місцевої адміністрації, задовольнити економічні і культурні вимоги українців.

У 1905 р. не без впливу революції у Росії загострилася внутрішньополітична ситуація в Австро-Угорщині. Уряд прискорив підготовку виборчої реформи. Гасло загального, рівного, прямого й таємного виборчого права мобілізувало на боротьбу численні верстви населення. Скасовуючи куріальну систему виборів до парламенту, австрійський уряд прагнув заспокоїти масові соціальні рухи і водночас знайти інтегруючий чинник для розбурханого національними

пристрастями парламенту. Масові народні віча і мітинги відбувалися в усіх повітах Галичини і Буковини.

За законом про реформу виборів з 516 депутатських місць у Державній Раді для Галичини виділялося 106 (20,5 %). Українці могли розраховувати на 27 місць, тобто 25,5 % від усього галицького депутатського корпусу. Це означало, що один український депутат представляв інтереси 114 тис. громадян, тоді як аналогічний показник для поляків становив 53 тис. Голова української репрезентації у парламенті Ю.Романчук виголосив протест при обговоренні закону, українські депутати залишили зал засідань. Закон був ухвалений обома палатами австрійського парламенту і 26 січня 1907 р. санкціонований цісарем.

За результатами виборів по новому закону до австрійського парламенту було обрано 32 депутата-українця: 27 у Галичині і 5 на Буковині. З них 22 націонал-демократи, 3 радикали, 2 соціал-демократи і 5 русофілів. Українське парламентське представництво створило єдиний клуб, включно із русофілами, за винятком соціал-демократів. Однак, найближчі події показали, що об'єднання між українофілами і русофілами неможливе. Спроба депутата-русософіла Д.Маркова виступити в парламенті 9 липня 1907 р. російською мовою призвела до розколу парламентського клубу.

У 1912 р. почалася розробка законопроекту про аналогічну реформу виборів до місцевих представницьких органів – сеймів і ландтагів. Закон був прийнятий, однак вибори по ньому не відбулися через початок війни.

Українці Галичини і Буковини на початку ХХ ст. зуміли відстояти свою національну самобутність, уникнути асиміляції і досягли чималих успіхів в організації та поступальному розвитку національного руху. За передвоєнне десятиліття створено мережу культурно-освітніх, політичних, молодіжних, спортивних товариств, організовано видання українських книг та періодики,

розширено національне представництво в органах влади різних рівнів.

4. Розвиток культури в Україні на початку ХХ ст. (1900-1914 рр.)

Після поразки революції 1905–1907 рр., українська культура знову зазнала утисків. Поновилися гоніння на українську пресу, літературу, були грубо обірвані спроби запровадити українську мову у навчальні заклади. Індустріальний розвиток потребував письмених, освічених працівників, спеціалістів промислового виробництва, фінансово-економічної сфери, транспорту і зв'язку. Уряд змушений був розширяти мережу навчальних закладів, збільшувати кількість учнів та студентів, однак поступок національній освіті не робив. У 1914/15 навчальному році в Україні налічувалося 26 тис. загальноосвітніх шкіл, у яких навчалися 2,6 млн. учнів. Працювали також 80 середніх спеціальних навчальних закладів (механіко-технічні, гірничі, залізничні та інші училища), в яких навчалися 12,5 тис. учнів, і понад 60 нижчих професійно-технічних училищ і шкіл, у яких здобували освіту і ремесло близько 5 тис. чол. У 27 вищих навчальних закладах, у тому числі в трьох університетах – Харківському, Київському і Новоросійському, навчалися 35,2 тис. студентів.

Однак, майже 70 % населення підросійської України не вміли читати і писати. На кожну тисячу осіб у початкових, неповних і середніх школах навчалось всього 67 чол. У 1914-1915 рр. в українських губерніях було всього 452 середні школи, в яких навчалось лише 140 тис. учнів. Щорічно близько 50 % бажаючим учитися відмовляли в прийомі до середніх шкіл.

Тяжким був стан освіти в західноукраїнських землях. У 1911 р. у Східній Галичині в 500 селах не було шкіл, 150 тис. залишалися поза початковою освітою. У 1900 р. у Галичині було неписьмених 63%, у Закарпатті – понад

70%, а в гірських районах – навіть 90 %. Взагалі рівень освіти в західноукраїнських землях був нижчим, ніж в усіх інших провінціях Австро-Угорської імперії. Однак тут були українські освітні установи, як державного так і приватного характеру. До початку Першої світової війни у Галичині діяло 6 українських державних гімназій, засновувалися також приватні українські школи середньої ланки. У 1908 - 1911 рр. було засновано 6 приватних гімназій, 1 лицей і 4 учительські семінарії. Напередодні війни буковинці мали 2 українські гімназії, 2 змішані українсько-німецькі, 1 учительську семінарію. У 1908 р. зусиллями депутата М.Василька відкрита гімназія у Вижниці.

Надзвичайно вагому національно-культурну і науково-організаційну діяльність у Львові розгорнув М.Грушевський. У 1894 р. він очолив нововідкриту кафедру історії Східної Європи у Львівському університеті, яку практично перетворив на першу університетську кафедру історії України. Вчений проводив значну публіцистичну, видавничу і науково-організаційну діяльність. У лютому 1873 р. він очолив Наукове Товариство ім. Т.Шевченка, яке завдяки серійним і періодичним виданням планувалося перетворити у 1916 р. на Українську академію наук. Того ж року мав бути реалізований проект утворення окремого українського університету у Львові.

У 1911 р. серед студентів Львівському університету українці становили 21%, у Політехнічному інституті – 4,4 %, в Чернівецькому університеті – 17,6 %. Визначні українські учені електротехнік Іван Пулюй та хімік Іван Горбачевський працювали за межами краю, у вищих навчальних закладах Праги.

Значних успіхів у розвитку природничих наук і техніки досягли учені Харківського, Київського та Новоросійського (Одеського) університетів. Багато зробили вчені – епідеміологи і мікробіологи М.Ф.Гамалія, Д.К.Заболотний, бактеріолог В.К.Високович для подолання таких тяжких хвороб, як чума, холера, тиф, сказ,

туберкульоз. Борючись проти епідемій, вони брали участь в експедиціях до Індії, Китаю, Аравії, Месопотамії та інших країн і регіонів.

В Україні розвивався інтерес до техніки, зокрема повітроплавання. У 1908 р. в Одесі було створено перший в Росії аероклуб. Його члени С.Уточкін і М.Єфімов у 1910 р. в Одесі здійснили перші в Росії польоти на літаку. У 1909 р. діяло Київське товариство повітроплавання. Ним керував професор політехнічного інституту М.Делоне. Членами товариства були видатні конструктори і льотчики Д. Григорович, І. Сікорський, П. Нестеров, Ф.Андерс. І.Сікорський сконструював перші в світі надпотужні багатомоторні літаки «Російський витязь» та «Для Муромець». За 1909-1912 рр. в Києві було створено 40 дослідних зразків літаків різних типів. Військовий льотчик П.Нестеров (1887-1914) – член Київського товариства повітроплавання – 27 серпня 1913 р. над Сирецьким аеродромом у Києві вперше продемонстрував ряд складних фігур вищого пілотажу і, зокрема «мертву петлю».

На початку ХХ ст. продовжували творчу і видавничу діяльність І.Франко, П.Мирний, І.Нечуй-Левицький, М.Коцюбинський, Л.Українка, на Буковині – О.Кобилянська. На порозі нового століття найбільш значною в Україні була українська трупа М. Кропивницького під керівництвом М.Садовського і П.Саксаганського. Крім названих корифеїв українського театру в цій трупі об'єдналися й інші видатні актори – І. Карпенко-Карий, Г. Борисоглібська, Л.Ліницька, Ф.Левицький та ін. У такому складі трупа гастролювала в 1900 – 1903 рр., маючи багатий репертуар, який включав близько 60 п'єс, Помітний слід у розвитку українського театру залишила трупа українських артистів під керівництвом М.Садовського, яка почала свою діяльність у Полтаві 15 вересня 1906 р. виставою «Мартин Боруля». До її складу ввійшли відомі митці – М.Заньковецька,

Г.Борисоглібська, І. Мар'яненко, О.Полянська, Л.Ліницька та ін. У 1907 р., після успішних гастролей цієї трупи в Києві, Садовський там же взяв у оренду Троїцький народний будинок (тепер театр оперети) і заснував перший український стаціонарний театр. Розширився репертуар українського театру. Його основою залишалися класичні п'єси М.Кропивницького, М.Старицького, І.Карпенка-Карого, але театральні трупи дедалі частіше ставили п'єси інших українських авторів – Л.Українки, І.Франка, Г.Хоткевича, Л.Яновської, а також твори російських і західноєвропейських класиків – Горького, Островського, Толстого, Чехова, Ібсена, Гауптмана та ін.

Музичні смаки української інтелігенції формувала створена М.Лисенком музично-драматична школа (1904 р.), яка в 1913 р. була реорганізована в консерваторію. У 1903 р. у Львові з ініціативи А.Вахнянина засновано Вищий музичний інституту ім. М.Лисенка. Важливе значення мало також виникнення багатьох хорових колективів. Для поширення оперної музики багато зробили постійні російські оперні театри, що діяли в Києві, Харкові та Одесі з другої половини XIX ст., та українські драматичні театри, в першу чергу стаціонарний музично-драматичний театр М.Садовського в Києві, в якому поряд з драматичними виставами за період з 1907 по 1915 р. було поставлено близько півтора десятка опер і оперет («Наталка Полтавка», «Чорноморці», «Утоплена», «Різдвяна ніч», «Енеїда» М.Лисенка; «Катерина» М.Аркаса; «Роксолана» Д.Сметани та ін.). На західноукраїнських землях композитором демократичного напрямку був С. Людкевич. Активно, як музичний діяч і композитор, працював у Львові А.Вахнянин. Він написав оперу «Купало», створив багато хорових і сольних вокальних творів, обробляв народні пісні, брав участь у створенні музичних товариств, був організатором і першим директором Вищого музичного інституту ім. М. Лисенка у Львові.

У сфері *образотворчого мистецтва* на початку ХХ ст. продовжували свою творчу діяльність К.Костанді, М.Пимоненко, С.Васильківський, П.Левченко, С.Світославський, І.Труш та ін. Нові цікаві картини створив С.Васильківський. Зокрема в 1901-1908 рр. він разом з художниками М.Самокишем та М.Беркосом написав для будинку Полтавського земства три монументальні композиції – «Чумацький Ромоданівський шлях», «Вибори полковником Мартина Пушкаря», «Козак Голота». Автором високохудожніх картин був О.Мурашко. Найкращі з них – «Похорон кошового», жанрові картини з життя селян. Видатним майстром пейзажного, жанрового і портретного живопису був І.Труш, який жив і працював у Львові. Він створив галерею портретів української інтелігенції.

В Україні на початку ХХ ст. чимало архітекторів намагалися поєднати принципи модерну з прийомами народної дерев'яної архітектури і народного прикладного мистецтва (форми дерев'яних хат, господарських будівель, національний орнамент, барвіста кераміка і т. ін.). У стилі українського модерну споруджено в 1903-1908 рр. за проектом архітектора В.Кричевського будинок Полтавського губернського земства (тепер Полтавський краєзнавчий музей) і школу ім. Котляревського, у Харкові – художнє училище (архітектор К. Жуков, 1913) та ін. На національне свято двох частин України перетворилося відкриття пам'ятника І.Котляревському у Полтаві. До 1917 р. талановита молодь з України здобувала вищу мистецьку освіту в інонаціональних навчальних закладах. В Україні крім Одеського училища ім. Б.Грекова діяли лише приватні малювальні школи. Найбільш відомою з них була Київська малювальна школа М.Мурашка, що була перетворена у 1901 р. в училище.

Персоналії

Єфремов Сергій Олександрович (1876 – 1939) – громадський та політичний діяч, літературний критик,

історик. Закінчив Київський університет, з середини 90-х років займався літературною діяльністю. У березні 1917 р. увійшов до складу Української Центральної Ради, в квітні 1917 р. на Українському Національному Конгресі був обраний заступником голови Української Центральної Ради. Після створення першого українського уряду – Генерального Секретаріату – займав у ньому пост генерального секретаря міжнаціональних справ. З вересня 1917 р. очолював Українську Партію Соціалістів-Федералістів. У радянські часи Єфремов перебував на науковій роботі, у 1919 р. обраний академіком, а згодом, у 1922 – віце-президентом ВУАН; перебував на цій посаді до 1929 р. Єфремов проводив велику наукову та науково-організаційну роботу, очолював ряд наукових товариств і комісій, зокрема, Комісію для видання пам'яток новітнього письменства України, Комісію для складання біографічного словника діячів України, Історико-літературне товариство при УАН. Був автором монографічних нарисів про видатних українських письменників. Однією з найвизначніших праць С.Єфремова залишається видання "Щоденника" і "Листування" Тараса Шевченка. Його історико-літературні погляди найповніше представлені в фундаментальній двотомній праці "Історія українського письменства" виданій 1911 р. 2 липня 1929 р. Єфремов був заарештований і в березні 1930 р. засуджений у справі "Спілки визволення України" (як нібито один з її керівників) до 10 років тюремного ув'язнення. Помер в одному з таборів ГУЛАГу в 1939 р.

Міхновський Микола Іванович (1873 - 1924) – ідеолог і лідер самостійницької течії українського руху кінця ХІХ – початку ХХ ст. Один із засновників першої політичної партії у Наддніпрянській Україні – Револьюційної Української Партії (РУП). Борець за незалежність України. Освіту М.Міхновський здобув у Прилуцькій гімназії. У 1890 р. вступив на юридичний факультет Київського університету. Будучи

першокурсником університету Святого Володимира, Микола Міхновський долучився до українського національного руху і став членом "Молодої громади". 1891 р. увійшов до таємної студентської організації. Міхновський став ідеологом і провідником «Братства тарасівців». Після навчання зайнявся адвокатською практикою, відкрив власну контору і невдовзі здобув неабияку популярність як успішний адвокат. У січні 1900 р. М.Міхновський взяв участь у створенні Революційної Української Партії (РУП) – першої української політичної самостійницької організації у Наддніпрянській Україні. Видав брошуру, в якій узагальнив ідеї партії – "Самостійна Україна" У 1902 р. Міхновський разом із не багатьма однодумцями вийшов із РУП і на початку 1904 р. заснував Українську Народну Партію (УНП). Великої популярності набув маніфест самостійників "Десять заповідей УНП", написаний 1903 р. Міхновським. 1909 р. завдяки його зусиллям було створено «3-тє Харківське товариство взаємного кредиту». У 1912–1913 рр. Міхновський працював у харківському Товаристві ім. Квітки-Основ'яненка. 15 березня 1917 р. він зібрав своїх однодумців і проголосив створення альтернативної Центральної Ради, яка виразно задекларувала свій самостійницький характер. 16 березня 1917 р. було створено товариство "Український військовий клуб імені гетьмана Павла Полуботка" на чолі з М.Міхновським. На Румунському фронті М.Міхновський пробув аж до Жовтневого перевороту. До України він повернувся пізньої осені 1917 р., оселився на Полтавщині, де Лубенське земство невдовзі обрало його мировим суддею. 1924 р. М.Міхновський повернувся до Києва, де був заарештований ДПУ. Після кількох днів допитів він опинився на волі. 3 травня 1924 р. Миколу Міхновського було знайдено повішеним у садку в садибі Володимира Шемета. Поховали Миколу Міхновського у Києві на Байковому цвинтарі.

Столипін Петро Аркадійович (1862 – 1911) – російський державний діяч, реформатор, прем'єр-міністр (1906–1911 рр.). Відзначався крайніми шовіністичними поглядами, активний захисник самодержавства. У 1884 р. закінчив природничий факультет Петербурзького університету. Служив у Міністерстві внутрішніх справ. З 1902 р. – гродненський губернатор. У 1903 -06 рр. – губернатор Саратовської губернії. Під час революції 1905-07 рр. жорстоко розправлявся з селянськими виступами. У квітні 1906 р. призначений міністром внутрішніх справ, а в липні 1906 р – головою Ради Міністрів. У серпні 1906 р. на Столипіна вчинено замах (загинуло 27 осіб), який використано урядом для розгортання репресивної політики (запровадження військово-польових судів, застосування смертної кари тощо). У червні 1907 р. уряд на чолі з Столипіним розпустив II Державну Думу і опублікував новий закон про вибори, який забезпечив повну перевагу у III Думі великих землевласників та підприємців і значно обмежив представництво національних окраїн. Повністю були позбавлені представництва в Думі 10 областей і губерній азіатської частини Росії, Кавказу надавалось 10 місць замість 29. Такий виборчий закон забезпечив у III Думі великоросам 77 % місць і вона стала «істинно російською». Столипін був ініціатором обмеження автономії Фінляндії, натхненником створення націоналістичних російських організацій, у тому числі Всеросійського національного союзу, основною метою якого було сприяння «пануванню російської народності». Столипін проводив антиукраїнську політику. У січні 1910 р. уряд Столипіна заборонив створення національних (у тому числі і українських) товариств, клубів, видання рідною мовою газет. Переслідуючи українську мову і культуру, Столипін розсилав свої циркуляри, в яких наказував боротися з «ідеєю відродження старої України і устрою на національно-територіальних засадах». Антиукраїнська політика Столипіна призвела до закриття низки «Просвіт»,

припинення видання українських газет («Наша Дума», «Рідний край», «Воля» та ін.), заборонив шанування пам'яті Т. Шевченка тощо. Столипін підготував і провів аграрну реформу, яка мала вирішити земельне питання в Російській імперії. Більша частина реформаторських заходів Столипіна була не завершена. Діяльність Столипіна викликала незадоволення крайніх правих, які в 1911 р. поставили питання про його відставку. У вересні 1911 р. Столипін був убитий у Київському оперному театрі агентом охоранки есером Д. Богровим.

Шептицький Андрій (1865 - 1944) – повне ім'я – Роман Марія Олександр граф (на Шептичах) Шептицький. Восьмий (після відновлення Галицької митрополії в 1808 р.) Митрополит Української Греко-Католицької Церкви. Початкову та середню освіту здобув удома та в гімназії Св. Анни у місті Краків (Польща). Після закінчення у 1883 р. гімназії деякий час перебував на військовій службі, але через хворобу змушений був її залишити. Навчався на юридичному факультеті Краківського та Вроцлавського університетів. У 1888 р. здобув науковий ступінь доктора права. Того ж року вступив до монастиря отців Василіян у Добромилі. У чернецтві прийняв ім'я Андрій. Згодом студіював філософію та теологію у Кракові. Після закінчення навчання отримав наукові ступені доктора теології та доктора філософії. В 1892 р. був висвячений на священника у Перемишлі, згодом став магістром новиків (молодих ченців) у Добромилі (1892–1896), а з 1896 р – ігумен монастиря святого Онуфрія у Львові. Деякий час був професором теології у Крестинополі (тепер Червоноград Львівської області). Коротке єпископство у Станіславові (1899–1900) Андрій Шептицький почав з відвідування гуцульських і буковинських пара рафій. У 1899 р. імператор Франц Йосиф I іменував Шептицького Станіславським єпископом, а римський Папа Лев XIII затвердив це рішення (хіротонія відбулася 17 вересня 1899 р.). Після смерті митрополита Юліана Сас-Куїловського Шептицький 17

грудня 1900 р. був номінований Галицьким митрополитом. Інtronізація відбулася 17.01.1901 у соборі св. Юра у Львові. Одне з найбільш значущих досягнень Митрополита Шептицького полягає в тому, що він був одним з перших вищих ієрархів Греко-Католицької Церкви, хто почав використовувати народну мову в спілкуванні із вірними. Зараз триває процес беатифікації митрополита Андрія Шептицького. Єврейська громада України визнала митрополита Шептицького Праведником світу.

Шмідт Петро Петрович (1867 – 1906) – капітан Чорноморського флоту, один з керівників Севастопольського збройного повстання. У 1886 р. закінчив Петербурзьке морське училище. Служив у 8-му Петербурзькому екіпажі. Влітку 1889 р. вийшов у відставку і оселився в м. Таганрозі, де працював у Азовсько-Донському комерційному банку. У 1892 р. поновлюється на військовій службі. У 1895 р. одержав звання лейтенанта. Служив у 18-му Балтійському та Сибірському флотських екіпажах. Через особистий конфлікт з керівництвом Владивостоцького порту перевівся на торгівельний флот, де працював ревізором, старшим помічником, капітаном суден “Ігор” та “Діана”. З початком російсько-японської війни 1904-05 рр. звернувся до Морського відомства з проханням про направлення на театр бойових дій. Його було призначено офіцером вугільного транспорту “Іртиш”. У 1905 р. – командир міноносця № 253 Чорноморського флоту, м. Севастополь. Взяв активну участь у революційних подіях 1905 р. Після поразки організував “Союз офіцерів – друзів народу”, від імені якого розіслав відозву, що закликала командирів кораблів підтримати революцію. Був відправлений до Ізмаїлу. Восени повернувся до Севастополя, де розпочав активну агітаторську діяльність, брав участь у мітингах і маніфестаціях. 20.10.(02.09)1905 його заарештували, але 04.11.1905 відпустили під тиском громадськості. Згодом його обрали “довічним депутатом” Севастопольської Ради робітничих, матроських і

солдатських депутатів. Після звільнення П.Шмідт продовжував активну політичну діяльність. 11.11.1905 його було відправлено у відставку у званні капітана 2-го рангу. До збройного повстання у Севастополі віднісся негативно, вважаючи його передчасним. 14(27).11.1905 р. на запрошення повсталих матросів прибув на крейсер “Очаків” і фактично очолив повстання. Увечері 15(29).11.1905 крейсер “Очаків”, майже не чинячи опору, був розстріляний вірними урядові кораблями. Ш. був заарештований. Суд над ним відбувся в м. Очаків у лютому 1906 р. 18.02.1906 Шмідту, а також матросам О. Гладкову, С. Частинку та М. Антоненку було винесено смертний вирок. Розстріляний на острові Березань 06.03.1906. У 8.05.1917 – перепохований у Покровському монастирі в м.Севастополі. 13.11.1923 – перепохований на севастопольському кладовищі.

Найважливіші події:

1900 р.

- утворення РУП, першої політичної партії Наддніпрянської України;
- 14 лютого – у Харкові відбулася перша в Україні велика політична демонстрація робітників;

1902 р., березень-квітень – масові анти поміщицькі виступи селян у полтавській та Харківській губерніях;

- Червень-серпень – у Східній Галичині відбулися масові антипоміщицькі виступи;
- Відбувся I з'їзд РУП;

1904 р.,

- грудень – група членів РУП вийшла з партії і утворила Українську соціал-демократичну спілку як автономну частину РСДРП;
- композитор М.Лисенко відкрив у Києві музично-драматичну школу – перший в Україні театральний навчальний заклад;

1905–1907 рр. – у Росії відбулася перша революція, яка охопила й українські землі;

1905 р.

- січень – пройшли масові політичні демонстрації та страйки робітників Києва, Харкова, Катеринослава, Житомира, Чернівців та інших міст і селищ з протестом проти розстрілу властями 9 січня 1905 р. робітників у Петербурзі;
- січень-березень – у губерніях України відбулися масові селянські виступи;
- квітень-травень – у багатьох містах України були проведені Першотравневі страйки робітників під гаслом «Геть самодержавство!»;
- 27 червня – 8 липня – на панцирнику «Потьомкін» відбулося повстання матросів, яке перекинулося на інші кораблі Чорноморського флоту;
- 19 серпня – опубліковано урядовий маніфест про створення в Росії Державної думи;

- вересень-грудень – в Україні розгорнувся могутній селянський рух;
- 20 жовтня – почався Всеросійський жовтневий політичний страйк, у якому взяли участь понад 20 тис. робітників України;
- жовтень-листопад – у містах і робітничих селищах України утворилися ради робітничих депутатів;
- 25 грудня – на II з'їзді РУП, який відбувся в Києві, партія перейменована на Українську соціал-демократичну робітничу партію (УСДРП);
- 13 січня – у Києві вийшла друком газета «Громадська думка» – одна з перших демократичних газет українською мовою на території Східної України;

1907 р.

- січень – на території Галичини було поширено виборче право, внаслідок чого до імперського парламенту було обрано 21 депутата-українця;
- 24 травня – у Києві з ініціативи М. Грушевського засновано Українське наукове товариство;
- М. Садовський створив у Києві перший стаціонарний український театр;

1908 р. – у Києві створено Товариство українських поступовців (ТУП);

1914 р.

25–26 лютого – в Україні відбулися масові демонстрації та політичні страйки-протести проти заборони царським урядом святкування 100-річчя від дня народження Тараса Шевченка;

18 березня – у Львові засновано українське військове товариство «Січові стрільці».

Контрольні запитання:

1. Охарактеризуйте виникнення і напрями діяльності українських політичних партій наприкінці XIX - на початку XX ст. Дайте оцінку їх суспільного впливу.

2. Проаналізуйте причини, характер і національні аспекти революції 1905-1907рр.

3. Охарактеризуйте вплив революційних подій 1905–1907 рр. у Російській імперії на розвиток суспільно-політичного і національного руху українців. З'ясуйте форми, напрями і здобутки українського національного руху.

4. У чому полягали зміст і результати реформ П.Столипіна.

5. Визначте особливості національного руху у західноукраїнських землях.

6. З'ясуйте обставини і особливості діяльності українських політичних партій у півдавстрійській Україні та їх вимоги.

7. Охарактеризуйте здобутки і втрати української культури, освіти, науки на початку ХХ ст.

Рекомендована література:

1. Грицак Я. Нарис історії України, Формування модерної української нації. ХІХ – ХХ ст. – К., 1996.

2. Зайцева З.І. Український науковий рух: інституціональні аспекти розвитку (кінець ХІХ - початок ХХ ст.) – К.: КНЕУ, 2006.

3. Історія України / за ред. В.А.Смолія. – К., 1997. – С. 184-243.

4. Історія українського селянства / Під ред. В.Смолія. – К.,2006.

6. Коцюбинский Д.А. Русский национализм в начале ХХ столетия: Рождение й гибель идеологии Всероссийского национального союза. – М.: РОССПЗН, 2001.

7. Молчанов В.Б. Життєвий рівень міського населення Правобережної України (1900-1914 рр.). – К., 2005.

8. Новітня історія України (1900-2000): Підручник / А.Г.Слюсаренко та ін. – К: Вища школа, 2000. – С. 10-155.

10.Підкова І., Шуст Р. Довідник з історії України. А-Я. – К.: Генеза. – 2002.

11. Українські політичні партії кінця ХІХ - початку ХХ ст. Програмні та довідкові матеріали. – К., 1993.

ЛЕКЦІЯ 9

ПЕРША СВІТОВА ВІЙНА І УКРАЇНА

План:

1. Українська карта в міждержавних стосунках.
2. Суспільні сили українства у війні.
3. Національне питання й визрівання політичної кризи.

1. Українська карта в міждержавних стосунках

Досить складним в історії України є період Першої світової війни. Проблематика дослідження цього періоду складається з кількох аспектів: по-перше – на фронтах війни українці виступали по різні сторони та змушені були воювати один з одним; по-друге – паралельно із війною відбувалися внутрішньополітичні процеси, які вплинули на подальшу історію України.

1 серпня 1914 р. спалахнула Перша світова війна. Її розв'язали два імперіалістичних угруповання держав: Троїстий союз (Німеччина, Австро-Угорщина, Італія) й Антанта (Англія, Франція, Росія). Обидва союзи мали на меті захоплення і пограбування чужих земель. Водночас уряди воюючих держав намагалися у такий спосіб відвернути увагу своїх народів від внутрішніх політичних криз, соціально-економічних негараздів, розпалюючи шовіністичні настрої.

Однією з причин війни було так зване «українське питання». Царська Росія прагнула приєднати Галичину, яка перебувала у складі Австро-Угорщини. Німеччина мріяла захопити Східну Україну й використати її як плацдарм для подальшої агресії. Австро-Угорщина зазіхала на Волинь і Поділля та бажала зміцнити своє панування на західноукраїнських землях. Як в Росії, так і в Австро-Угорщині велася пропагандистська компанія з метою

замаскувати несправедливий характер війни, надати їй в очах народів вигляду оборонної, національної, вітчизняної.

Загалом у війну було втягнуто 38 держав світу, їхнє населення становило понад 1 млрд. чоловік, тобто 67 % населення Земної кулі. Основним театром воєнних дій став Європейський континент, де зосереджувалися основні центри фінансового життя, промислового та сільськогосподарського виробництва. Буквально з перших же днів війни західні землі України стали ареною воєнних дій.

Зауважимо, що Росія у війну вступила надзвичайно слабо підготовленою. Крім того війна вимагала якнайшвидшого переструктурування промислового виробництва. У зв'язку з цим було створено «Особливу нараду для об'єднання заходів щодо оборони держави», головним завданням якої стало здійснення нагляду за державними, а також приватними підприємствами, перепрофільованими на потреби війни. На місцях також організовувалися районні заводські наради. Наприкінці 1915 р. в Україні такі «особливі наради» об'єднували 1130 підприємств, на яких було зайнято близько 400 тис. працівників. Проте війна вимагала дедалі більших матеріальних витрат, людських ресурсів.

Україна з самого початку опинилась у фокусі жорсткого воєнного протистояння. Майже 3 млн. українців воювали в лавах російської армії, а понад 250 тис. перебували в австрійській армії. Успішна на перших порах Східно-пруська операція в 1914 р. завершилась тяжкою поразкою російської армії. Російські війська відступили й залишили Польщу, частину Прибалтики. На промисловому виробництві негативно позначилася мобілізація в армію промислових робітників. У Криворізькому залізорудному басейні за місяць війни кількість працівників скоротилася вдвічі, що спричинило загрозу функціонуванню цієї важливої металургійної бази. Тому царський уряд змушений був піти на відкликання з армії частини

мобілізованих.

Мобілізаційні акції виявилися настільки значними, що наприкінці 1916 – на початку 1917 рр. на селі майже не залишилось працездатних чоловіків. Їхню нестачу намагалися якось виправити шляхом часткового використання військовополонених та біженців, але продуктивність їхньої праці була низькою. Такі заходи, безперечно, не могли компенсувати втрату робочих селянських рук. Більше того, великі поміщицькі господарства позбавлялись навіть права вільного найму працівників, які були фактично основними виробниками сільськогосподарської продукції, зокрема зерна та м'яса. Особливо негативно це виявилось у губерніях, що були основними виробниками зерна, – Південного регіону та Центральної України.

Переведення галузей промисловості на випуск продукції для потреб армії істотно торкнулося й підприємств сільськогосподарського машинобудування. Вони перейшли на випуск зброї та військової амуніції, зменшився також імпорт сільськогосподарських машин та механізмів різного призначення. Значно скоротилися посівні площі зернових, а також цукрового буряку, конопель, картоплі, інших технічних культур. Виникла напруженість у постачанні хлібом великих міст і промислових центрів.

Загострилася проблема тяглової сили – коней, яких для потреб армії забирали в населення дедалі більше: до весни 1917 р. загалом було забрано майже 2,6 млн. Реквізиція коней насамперед торкнулася середніх і дрібних господарств. В окремих губерніях України більше половини сільських господарств не мали коней або волів.

Особливо вразила війна Галичину. Війська не тільки плюндрували поля, а й нищили вирощений врожай зернових та інших культур і худобу. Загибло чимало цивільного населення, зокрема жінок та дітей, нищилось житло, господарські будівлі тощо, руйнувалися шляхи.

Війна спонукала владу до посилення визиску з цивільного населення. Прибутки одержали тільки власники великих промислових підприємств, що працювали безпосередньо на задоволення потреб війни.

2. Суспільні сили українства у війні

Політичні організації Наддніпрянської України по-різному поставилися до війни. Більшість із них підтримали політику Романових. Підтримали війну, перш за все, місцеві осередки майже всіх загальноросійських партій. Аналогічну позицію зайняли і українські політичні партії – ТУП, «Спілка» та інші. УСДРП не змогла виробити єдину платформу; частина її на чолі з С.Петлюрою підтримувала російський царат, прибічники В. Дорошенка – австро-угорсько-німецький блок. Деякі організації і політичні діячі, зокрема В. Винниченко, осудили війну. РСДРП(б) (більшовики) висунули гасло перетворення війни імперіалістичної у війну громадянську.

Українські політичні партії Галичини, в свою чергу, підтримали Габсбургів. З початком війни вони створили Головну українську раду на чолі з К. Левицьким. Рада сформувала національну військову організацію – легіон Українських січових стрільців. Вона звернулася до населення із закликом визволити Україну від росіян за сприяння австро-угорських та німецьких військ. Протягом двох тижнів до легіону записалося 30 тис. чол. Перелякані австрійці обмежили кількість добровольчого корпусу 2-ма тис. бійців.

Легіон успішно діяв у складі австро-угорської армії. У вересні 1914 р. українські січові стрільці вступили у бої з російськими військами на території Закарпаття. Пізніше вони воювали на Галичині, Поділлі. У 1915 р. було сформовано – полк Українських січових стрільців.

Значна частина України – Закарпаття, Галичина, Буковина, Полісся, Волинь, Холмщина, Підляшшя –

перетворилася на район бойових дій. На всіх українських землях було оголошено воєнний стан. Війна негативно вплинула на господарство. За роки війни і на сході, і на заході України скоротилося виробництво товарів народного споживання. З року в рік скорочувалися посівні площі, швидко зростали ціни на продукти харчування. Нестача палива та сировини призводила до згортання виробництва і масового безробіття.

3. Національне питання й визрівання політичної кризи

Все це призвело до посилення виступів, передусім робітників і селян, проти війни. В 1916 р. революційний рух піднявся на вищий щабель. Якщо в 1915 р. в 9-ти українських губерніях відбулося 113 страйків робітників, то в 1916 р. – вже 128. На миколаївському суднобудівному заводі (січень 1916 р.) та на шахтах Донбасу (квітень–травень 1916 р.) страйки набули політичного характеру. За роки війни відбувся 161 селянський виступ. З 1916 р. подібні заворушення охопили Галичину, Буковину, Закарпаття.

Царський уряд у роки Першої світової війни продовжував придушувати національно-визвольний рух народів імперії. З початком бойових дій у 1914 р. була закрита українська газета «Рада»; така ж доля в 1915 р. спіткала інші видання – почався широкомасштабний наступ на українство. У Києві було заарештовано і згодом вислано за межі України видатного діяча національно-визвольного руху М. Грушевського. Використовуючи тимчасові успіхи у війні, царат вирішив поширити свою українофобську політику і на західноукраїнські землі.

Розгорнувши в перші місяці війни активні бойові дії проти Австро-Угорщини, російські війська захопили значну частину Буковини, Закарпаття, Східну Галичину. На окупованих територіях було створено «Галицькое» генерал-

губернаторство на чолі з графом Г. Бобринським, відомим своїми чорносотенними поглядами. З перших днів окупації почав втілюватися в життя міф про історичну «російськість» Галичини Царський уряд давав зрозуміти, що він вважає її «прадавньою російською землею», яка відтепер «назавжди возз'єднується з матір'ю-Росією». За розпорядженням Г. Бобринського було заборонено українську періодику, закриті всі українські організації.

Згодом почалися масові депортації інтелігенції і церковних діячів у глиб Росії – всього понад 12 тис. чол. Зі Львова до Суздаль було депортовано митрополита Української греко-католицької церкви А. Шептицького. Митрополит протягом усієї війни надихав мешканців Західної України, що сприяло зростанню його популярності. В цих умовах навіть кадет П. Мілюков, відомий прихильник «єдиної та неподільної Росії», назвав політику царату на окупованих територіях «європейським скандалом».

Росіяни не встигли здійснити свої русифікаційні плани: вже у 1915 р. австро-угорська та німецька армії відвоювали значну частину краю. Відступаючі царські війська взяли заложниками кілька сотень провідних українських діячів і евакуювали тисячі людей, включаючи «москвофілів». Унаслідок цих подій їх роль у політичному житті Галичини стала обмеженою.

Після катастрофічних втрат російської армії в 1915 р. у Галичині ставлення царату до українців трохи пом'якшало – частково відновили діяльність українські організації, поширило свою агітацію за прийняття конституції в Росії і надання автономії Україні ТУП.

Не менше горя принесла Галичині політика Австро-Угорщини. Австрійські війська під час відступу і контрнаступу, нібито за «зраду», тероризували українське населення. Сотні людей було страчено без суду, десятки тисяч опинилися в концентраційних таборах.

Перша світова війна загалом дуже погіршила добробут та політичне становище українців. Не маючи власної національної держави, яка б захищала їх корінні інтереси, мільйони українців убивали один одного за імперські інтереси двох сусідніх держав.

Війна негативно позначилась і на торгівлі, насамперед на міжнародному ринку. Було порушено також фінансову систему, відбувалося знецінення валют. Намагання задовольнити потреби держави в коштах за рахунок інвестицій бажаного результату не могли дати і не давали. Перша світова війна, таким чином, поглиблювала деструктивні процеси в господарстві України, а мілітаризація промисловості призводила до старіння засобів виробництва, скорочення їхнього випуску. Сільське господарство виявилось настільки серйозно підірваним, що це давалося взнаки ще багато років.

Через нерішучість і повільну перебудову промисловості на воєнний лад, гонитву за високими прибутками та казнокрадство, недостачу вугілля і металу, мобілізацію мільйонів робітників і селян, відстале народне господарство швидко руйнувалось. Весь тягар війни, що призвів до економічної кризи, ліг на плечі трудящих. Серед широких народних мас все більше зростало невдоволення війною та політикою царизму.

Піднесення революційного руху в Росії й Україні свідчило про назрівання нової революції. Щоб запобігти їй, самодержавство розпочало таємні переговори з Німеччиною про сепаратний мир. Водночас, частина монархічно налаштованих політичних сил Росії, яка продовжувала підтримувати Антанту – Англію, Францію, Сполучені Штати Америки – прагнула вийти з політичної кризи шляхом зміни царя.

Західноукраїнська інтелігенція, близька до урядових кіл як Росії, так і Австро-Угорщини, особливо останньої, демонструвала лояльність і прихильність до влади. Водночас з початком війни у Львові, де інтелігенція

постійно виявляла ініціативу до національної особистості, було сформовано Українську головну раду під проводом К. Левицького, куди увійшли представники різних політичних формувань. Рада ініціювала боротьбу за українську державу, яка мала об'єднати підросійські і півдавстрійські українські землі. Рада звернулася до населення із закликом формувати національні збройні сили.

На заклик гаряче відгукнулася галицька молодь, що дозволило фактично вперше за часів новітньої історії краю утворити військове формування так званих Українських січових стрільців. Австрійська і польська верхівка в Галичині до цієї акції виявила застереження, і набір до легіону обмежили чисельністю 2,5 тис. Нове військове формування пройшло випробування в Карпатах під час наступу російських військ у 1914–1915 рр. Стрільці, що вели бої в районі гори Маківка (Східні Карпати), вписали славні сторінки в історію українського війська.

Після окупації Галичини російськими військами 1915 р. у Відні утворилася Загальна українська рада. До її складу увійшов 21 представник від Галичини та 7 представників від Буковини, а також три члени від Союзу визволення України (СВУ), що діяв як громадське формування східних українців для пропаганди ідеї політичної самостійності України. Рада під час літнього наступу 1915 р. на східному фронті домагалась в австрійського уряду впровадження української адміністрації і шкіль у новоприєднаних Холмщині та Волині, згоди на поділ Галичини на польську і українську частини.

Слід зауважити, що перед окупацією російськими військами у вересні 1914 р. австро-угорці заарештували багатьох українців, насамперед інтелігентів, звинувативши у симпатіях до Росії. Чимало з них без суду й слідства було винищено. Окрім того, до 30 тис. галичан та буковинців було інтерновано в концентраційних таборах, зокрема на території Австрії.

Країни Антанти, зокрема Англія і Франція, намагалися встановити дипломатичні відносини з УНР, визнали її уряд і відрядили до Києва своїх повноважних представників – генерала Жоржа Табуї та дипломата Пінктона Багге. Співчували Україні й інші держави Антанти, але далі декларацій справа не йшла, тому під тиском північного сусіда Україна змушена була розпочати переговори і з Центральними державами. Ця обставина стала приводом до припинення дипломатичних відносин з країнами, що входили до ворожого Австро-Угорщині та Німеччині блоку – Антанти.

Підписанню сепаратного миру з Центральними державами передувала угода про перемир'я, що її уклав більшовицький уряд Росії 2 грудня 1917 р. з Німеччиною, Австро-Угорщиною та Болгарією.

Наступним кроком в Брест-Литовську (Берестя) були переговори про укладання миру. Центральній раді стало відомо, що російська сторона на цих переговорах виступає від імені всіх народів Росії, а Україну намагається зробити розмінною картою. Йшлося про те, що УНР стає на шлях самостійних міжнародних відносин і влада Раднаркому не поширюється на Україну, умови миру матимуть силу лише після підписання їх урядом УНР. Країни Четверного союзу запросили українську делегацію до Берестя на переговори.

До делегації увійшли українські есери Всеволод Голубович (голова), Микола Любинський, Михайло Полоз, Олександр Севрюк і українській соціал-демократ Микола Левитський. Делегацію докладно проінструктував голова Центральної ради Михайло Грушевський.

Німецьку делегацію на переговорах очолювали державний секретар Ріхард фон Кюльман; австро-угорську – міністр закордонних справ граф Оттокар Черні, російську – Адольф Йоффе, а згодом Лев Троцький. У переговорах брали участь і представники інших держав, але головну роль відігравали представники зазначених вище країн.

Як бачимо, молодим українським дипломатам довелося змагатись з досвідченими політичними і військовими діячами, які мали за плечима багатий досвід міждержавних відносин. 24 грудня 1917 р. розпочалися переговори, де українська делегація передусім поставила вимогу про визнання України як самостійної держави. Делегація наполягала також на приєднанні до України Холмщини і Підляшшя та проведенні плебісциту у Східній Галичині, Буковині та Закарпатті. Проти повернення споконвічних земель виступив Оттокар Чернін, але він погодився визнати незалежність України за умови постачання Австро-Угорщині продовольства, бо імперії загрожував голод.

У 1917 р. війна привела до взаємного виснаження воюючих сторін. Особливої гостроти суспільно-політична напруженість досягла в Російській імперії, де тягар тотальної війни подвоював недоліки відсталого, прогнилого й негнучкого режиму збанкрутілого імператора Миколи II.

Персоналії

Варивода Антін (1869 – 1936) – полковник Української Галицької Армії. 16.3. – 30.9.1916 – комендант Легіону Українських Січових Стрільців. Учасник українсько-польської війни 1918 – 1919 рр. В серпні 1920 р. був призначений командиром табору для полонених галичан у м.Ліберець (Чехословаччина). Помер у Відні.

Коссак Григорій (Гриць) (1882 – бл. 1932) – полковник УГА. До 1914 р. працював вчителем в Ясенівці біля Дрогобича, брав активну участь у роботі товариства "Січових Стрільців" на Дрогобиччині. На початку Першої світової війни був мобілізований до австрійської армії. Згодом відкликаний з діючої армії на прохання "Бойової Управи УСС" для формування УСС. 3.8.1914 призначений отаманом другого куреня Легіону Українських Січових

Стрільців. В січні-березні 1915 р. – виконував обов'язки коменданта полку УСС, а з 22.8.1915 до 16.3.1916 – командир Першого полку УСС. 5-9.11.1918 – командуючий українськими військами у Львові. В 1917-18рр. – заступник командира, а згодом командир Вишколу УСС. Під час українсько-польської війни 1918-19 рр. з кінця 1918 р. очолював Третій Корпус УГА, згодом – тилові служби УГА. На початку 1920-х рр. перебував у таборі для інтернованих у м. Ліберець (Чехословаччина). Згодом жив в еміграції в Австрії та на Закарпатті. В 1924 р. повернувся до УСРР, викладав українознавство в школі червоних старшин у Харкові. В 1931 р. разом з відомими українськими політичними і військовими діячами періоду українських національних визвольних змагань 1917-21 рр. І.Лизанівським, М.Шрагом, П.Христюком, В.Голубовичем, В.Мазуренком та ін. був заарештований органами НКВС. Звинувачений у приналежності до підпільної терористичної організації "Українського Національного Центру" і незабаром розстріляний.

Левицький Омелян (1875–1917) – український політичний і військовий діяч. За фахом – юрист. В 1907–1912 рр. працював адвокатом. Належав до Української Національно-Демократичної Партії, входив до керівного органу організації – Народного Комітету. З серпня 1914 р. брав активну участь в організації Легіону Українських Січових Стрільців. В 1914–1915 рр. командував четою, сотнею УСС. Відзначився в боях над Стрипою і Серетом у вересні 1915 р. В грудні 1916 р. призначений командантом Гуцульської сотні УСС, яка брала участь у боях біля Курлибаби на Закарпатті. В одному з боїв Левицький загинув.

Лепкий Лев Сильвестрович (літ. псевд.: Леле, Оровець, Льоньо, Швунг, Зиз) (1888 – 1971) – український поет і прозаїк. Навчаючись у Бережанській гімназії та під час університетських студій у Львові, Лев Лепкий поринає у вир громадського і культурного життя, організовує

театральні гуртки молоді, виступає з хорами в селах і містечках Галичини. Під час навчання у Краківській академії мистецтв студентські аматорські гуртки їздили з концертами та театральними виставами на Буковину, до Німеччини та Австрії. Разом з друзями Левко організував Січові організації на Бережанщині, Бориславщині. З початком Першої світової війни він стає одним з перших організаторів Легіону Українських Січових Стрільців У боях за Україну, за її державність він став літописцем стрілецької слави. Завдяки йому та його побратимам Роману Купчинському, Михайлу Гайворонському, Юрію Шкрумеляку, Антону Лотоцькому маємо історію УСС – описи боїв, світлини, картини, романтичну стрілецьку поезію та вічно нев'янучі і невмирущі стрілецькі пісні. Автор низки пам'ятників на могилах Січових стрільців, зокрема у Винниках на Львівщині. Після закінчення війни Левко Лепкий активно займався літературною, редакторською роботою. У 1931–1939 рр. працював директором курорту «Черче» біля Рогатина, був одним з його співзасновників. З початком Другої світової війни він назавжди прощається з рідною Україною, виїжджає спочатку до Кракова, а згодом і до Сполучених Штатів. Після років поневірянь активно включається в українське громадське життя діаспори, відновлює видавництво «Червона Калина», друкує свої спогади, оповідання, вірші та нові пісні.

Найважливіші події:

1914 р.

- 1 серпня – Німеччина оголосила війну Росії. Початок першої світової війни;
- 2 серпня – утворення у Львові Головної української ради;
- 4 серпня – у Львові створено Союз визволення України (СВУ), члени якого виступали за державну самостійність України, поразку Росії у війні;
- 13 серпня – Царський уряд видав указ про заборону друку видань українською мовою;

18 серпня – 21 вересня відбулася Галицька битва військ Росії та Австро-Угорщини, почалося захоплення російськими військами Східної Галичини;

Серпень-вересень – у Галичині на підставі постанови Головної української ради почалося формування українського легіону Січових стрільців;

Вересень – російські власті заборонили на західноукраїнських землях видання українських газет і журналів, діяльність «Просвіт» та інших громадських і культурних національних організацій і товариств;

1915 р.

Червень – розпочався загальний відступ російських військ;

Восени – російські війська закріпилися на лінії Камянець-Подільський- Тернопіль- Дубно;

Квітень-серпень – російські війська залишили територію Галичини;

5 травня – у Відні відбулося перше засідання Загальної української ради;

1916 р., травень-червень. – «Брусиловський прорив»;

1917р.

12 березня – у Росії перемогла Лютнева революція, повалено самодержавство;

1918 р.

9 лютого – було підписано сепаратний договір між Німеччиною та Центральною Радою;

1 березня – Війська Центральної Ради разом з австро-німецькими військами взяли Київ. Австро-німецькі війська окупуєть територію України;

3 березня – сепаратний Берестецький мир Радянської Росії з Німеччиною, Австро-Угорщиною, Болгарією й Туреччиною. Росія відмовлялася від суверенітету над Польщею, Литвою, частиною Білорусі та Латвії. Росія зобов'язалася вивести війська з України, Фінляндії, Латвії та Естонії і провести повну демобілізацію армії і флоту. Росія відмовлялася від Карса, Ардагана і Батума у Закавказзі

11 листопада – в Комп'єнському лісі (Франція) представники Антанти і німецького генералітету підписали перемир'я на 36 днів. Воно передбачало: евакуацію німецьких військ з Бельгії, Франції, Люксембурга, Ельзасу і Лотарингії впродовж 19 днів; відмову від Брест-Литовського договору; передачу всього озброєння переможцям; повернення на батьківщину полонених. Перша світова війна закінчилась. Вона увійшла в історію як одна з найкровопролитніших і найжорстокіших воєн.

Контрольні запитання:

1. Чи згуртувала Перша Світова війна українське суспільство в його бажанні розгромити агресорів?
2. Визначте причини Першої Світової війни.
3. Схарактеризуйте діяльність легіону Українських січових стрільців.
4. Який континент став основним театром воєнних дій Першої Світової війни?

Рекомендована література:

1. Бушин М.І., Храмова-Баранова О.Л. Історія України. Хроніка. Учбовий посібник: В 2-х ч. Ч.1, - Черкаси, 2003.
2. Гунчак Т. Україна. Перша половина ХХ ст. – К., 1993.
3. История Украины /Под ред. Н.И.Бушина. – Уфа., 1996.
4. Історія релігії в Україні / під ред. А. М. Колодний. в 10 т. – К., 1996-2002.
5. Історія України /під ред. Ю.Зайцева. – К., 1996.
6. Історія України/Під ред. В.Смоля. – К., 1997.
7. Ковальчук Г. Економічний розвиток західноукраїнських земель. – К., 1980.
8. Нарис історії України ХХ століття / За заг. ред. акад. В.А.Смоля. – К.: Генеза, 2002.

9. Реснт О., Сердюк О. Загострення суперечностей в імперському суспільстві в роки Першої світової війни (липень 1914 – лютий 1917 рр.) // Проблеми історії України XIX – початку XX ст. / НАН України, Інститут історії України. – К., 2004. – Вип. VII. – С. 5-47.

10. Реснт О.П. Україна в імперську добу (XIX – поч. XX ст.) / НАН України, Інститут історії України. – К., 2003.

11. Реснт О.П., Сердюк О.В. Перша світова війна і Україна. – К.: Генеза, 2004.

12. Субтельний О. Україна. Історія. – К., 1993.

13. Украинская государственность в XX в. – К., 1996.

14. Велика Війна 1914 - 1918 рр. і Україна: у 2-х кн. – К.: ТОВ «Видавництво «КЛІО», 2013.– Кн. 1. – 784 с

15. Дорнік В., Касьянов Г., Ліб П., Ляйдінгер Г., Міллер А., Мусял Б., Расевич В. Україна між самовизначенням та окупацією: 1917-1922 роки / Кер. авт. кол., гол. упорядн. В. Дорнік; Наук. ред. Р. Пиріг; Перекл. з нім. В. Кам'янець. НАН-України. Інститут історії України. – К.: Ніка-Центр, 2015. – 512 с.

16. Якубова Л. Д. Етнонаціональна історія Донбасу: тенденції, суперечності, перспективи в світлі сучасного етапу українського націотворення / НАН України. Інститут історії України. - К.: Інститут історії України, 2014. – 109 с. - (Студії з регіональної історії. Степова Україна).

ЛЕКЦІЯ 10

УКРАЇНСЬКА РЕВОЛЮЦІЯ (1917-1921 РР.)

План

1. Виникнення уряду Центральної Ради та політичні сили в 1917 р.
2. Українське державотворення та квазідержави 1918-1920 рр.
3. Російська окупація частини України.

1. Виникнення уряду Центральної Ради та політичні сили в 1917 р.

Проблема становлення української державності залишається ключовою в дослідженнях багатьох вітчизняних істориків. Так, одним із ключових питань є визначення ролі Української національно-демократичної революції 1917-1921 років у державотворчому процесі нашого народу. Саме в цей період, незважаючи на загрозу з кількох сторін, український народ розпочав будівництво власної держави, що стало важливим досвідом для подальшої історії.

У ході Лютневої демократичної революції 1917 р. унаслідок падіння монархічного правління Романових український народ отримав можливість боротися за формування своєї національної державності. Тоді в Росії після повалення царату склалося двовладдя, влада перейшла до Петроградської ради робітничих і солдатських депутатів та Тимчасового комітету Державної думи. 2 березня думський комітет за згодою Петроградської ради створив Тимчасовий уряд. Уряд отримав мандат на владу до скликання Всеросійських Установчих зборів, які мали затвердити форму державного устрою Росії і прийняти конституцію, то в Україні політична обстановка була ще складнішою. В містах утворилися громадські ради і

комітети, які діяли як місцеві органи Тимчасового уряду поряд з губернськими комісарами. 4 (17) березня з ініціативи ТУП, шляхом делегування представників (кооптації) від різних політичних партій, була створена Центральна Рада. По суті, вона виникла як представницький орган загальноукраїнської демократії. Головою Центральної Ради було обрано М.Грушевського.

В Україні після Лютневої революції встановилося тривладдя: Українська Центральна Рада; Ради робітничих, солдатських та селянських депутатів; губернські й повітові комісари та «громадські комітети», що презентували владу Тимчасового уряду.

Характерною рисою суспільно-політичної ситуації в Україні на початку Української національно-демократичної революції стала активізація діяльності політичних партій. Серед загальноросійських найбільш впливовими були соціалісти-революціонери, меншовики, БУНД, анархісти, кадети. Але до осені 1917 р. все більшої сили набували більшовики – ліво-радикальне крило російської соціал-демократії на чолі з В.Леніним. Спираючись на озброєні загони робітників (в Україні здебільшого російськомовних) – Червону гвардію, частину солдат, вони взяли курс на захоплення влади і будівництво соціалізму. Загальноросійські партії (за винятком сіоністів) не підтримали прагнення українського народу до національно-державного самовизначення. Разом з тим саме це гасло було фактором об'єднання навколо Центральної Ради українських партій, які до цього часу в цілому змогли подолати програмні розходження.

Найчисельнішою серед українських партій (до 300 тис. членів) у березні 1917 р. була Українська партія соціалістів-революціонерів. Її очолювали М.Грушевський, М.Ковалевський, П.Христюк. Українські есери виступали за побудову соціалізму, за автономію України в складі Російської федерації рівноправних республік. Українська соціал-демократична партія, що налічувала 40 тис. чол., за

політичною програмою була близька до російських меншовиків – правого крила російської соціал-демократії (РСДРП(м)). У 1917 р. її лідери – В.Винниченко, С.Петлюра, М.Порш – як вихідну тезу політичного курсу відстоювали доктрину Української національної революції. Саме ці партії й відігравали провідну роль у Центральній Раді.

Наприкінці березня 1917 р. в Україну повернувся М. Грушевський. Він висунув гасло національно-територіальної автономії України у складі Російської федеративної республіки. Він закликав не чекати Установчих зборів, бо, за переконанням голови Центральної Ради, борці за національну справу повинні були самі будувати автономію України. За М.Грушевським, автономна Україна мала постати на землях, де переважало україноетнічне населення. Це були 9 українських губерній, на території яких пізніше утворилася Радянська Україна, а також Кубань, Хотинщина, південна Бессарабія, схід Холмщини, захід Облaсті війська Донського, Чорноморської й Ставропольської губерній, південна частина Воронежської губернії.

Одним із основних чинників Української національної революції 1917-1918 рр. на першому її етапі, виступила Центральна Рада. Вона відіграла провідну роль у формуванні нової української державності. Ідея національної єдності допомогла Центральній Раді виробити спільну тактику для всіх українських політичних партій і спрямувати їх діяльність у русло забезпечення національних прагнень українського народу.

В цей період українські політичні партії розгорнули велику організаторську та ідейно-політичну роботу, спрямовану на подальше згуртування політичне активних сил українства. У квітні 1917 р. в Києві на Українському національному конгресі (де були представлені всі українські політичні партії, військо, жителі всіх губерній України), вирішили утворити територіальний орган –

Крайову раду. Це завдання було покладено на Українську Центральну Раду, до складу якої обрали представників губерній, міст, партій, українських земляцтв. Головою став М.Грушевський, заступниками голови – С.Єфремов і В.Винниченко. Конгрес доручив Центральній Раді розробити політико-правовий статус української автономії.

Політику Центральної Ради протягом травня-липня 1917 р. у Києві підтримали представницькі з'їзди всіх верств українства: I і II Українські військові з'їзди, Всеукраїнський селянський з'їзд, Всеукраїнський робітничий з'їзд тощо. Це дало Центральній Раді легітимності (її, як і раніше, підтримувала більшість населення). У червні розпочалося формування українського війська, а 10 червня на II військовому з'їзді було оголошено «Універсал Української Центральної Ради до українського народу на Україні й поза Україною суцього». Спираючись на волю українського народу, Рада оголосила своє право приймати акти конституційного значення – універсали. В I універсалі проголошувалася автономія України зі своїм сеймом і законами. Певні державні функції брала на себе Центральна Рада. 15 червня вона створила Генеральний секретаріат – перший український уряд на чолі з В.Винниченко.

Відносини між Центральною Радою і Тимчасовим урядом ускладнилися після того, як останній видав «Інструкцію для Генерального секретаріату», в якій значно обмежувалися права української сторони.

Хоча Тимчасовий уряд був змушений визнати Центральну Раду вищою крайовою владою в Україні, але і поширив її владу лише на 5 із 9 українських губерній. Це було зафіксовано в II універсалі, текст якого вийшов українською, російською, єврейською та польською мовами.

У жовтні 1917 р. після перемоги більшовицького збройного повстання у Петрограді, в Україні склалася вкрай нестабільна й небезпечна для української демократії політична ситуація. Поки Центральна Рада готувалася до

Установчих зборів, сподіваючись шляхом загальних, прямих і рівних виборів при таємному голосуванні створити національну демократичну державу, більшовики прагнули скористатися впливом серед робітників і солдат та своїми збройними загонами для «перетворення» Центральної Ради (за російським зразком) у Центральний виконавчий комітет Рад України. Центральна Рада воліла віддати владу демократично обраним депутатам Українських Установчих зборів, а її опоненти – встановити диктатуру власної партії під виглядом диктатури пролетаріату.

Небезпеку встановлення диктатури пролетаріату керівництво Центральної Ради бачило. Потрібні були рішучі дії, спрямовані на забезпечення гарантії українському народу його національно-державних прав. Центральна Рада засудила диктаторські дії більшовиків, не визнала уряду В.Ульянова-Леніна і III універсалом 20 листопада 1917 р. проголосила утворення Української Народної Республіки. «Не відділяючись від Російської Республіки, – наголошувалося в III універсалі, – й зберігаючи єдність її, ми твердо станемо на нашій землі, щоб силами нашими допомогти всій Росії, щоб уся Російська Республіка стала Федерацією рівних і вільних народів». За універсалом, вся повнота влади до Установчих зборів в Україні передавалася Центральній Раді та її уряду – Генеральному секретаріату.

Головні ідеї III універсалу були такі: приватна власність на землю скасовувалася, натомість безкоштовно передавалася трудящим, встановлювався 8-годинний робочий день, забезпечувалися всі демократичні свободи – свобода слова, друку, віросповідань, зібрань, союзів, страйків, недоторканість особи і помешкання, гарантувалася рівність всіх національностей. Центральна Рада зобов'язувалася негайно подбати про припинення війни і призначила на 27 грудня вибори до Українських Установчих зборів.

III універсал не приніс Центральній Раді такого успіху, як I Універсал, не сприяв об'єднанню українства. Проголошені ним соціально-економічні заходи мали надто неконкретний, непослідовний, запізнілий характер і були неоднозначно сприйняті різними верствами суспільства та політичними колами. Чергова відмова від державної незалежності, визначення статусу УНР як складової частини Російської Федерації (остання існувала лише в уяві українських політиків), – все це не відповідало реальній політичній ситуації, що склалася в Петрограді. Керівництво Центральної Ради, національно свідоме українство загалом помилялися, покладаючись на змогу УНР протистояти імперському центру, який змінив лише свою форму, а не зміст. Революційним романтизмом виглядали спроби перетворити Росію у демократичну федерацію. Більшовицький переворот тільки прискорив трагічний для України перебіг подій.

Протистояння між Центральною Радою, яка не змогла поширити свою владу на всю Україну, і більшовиками наприкінці 1917 р. загострилося. Ленінський уряд розпочав «збирати» колишню імперію і прагнув усунути УНР з політичної карти Європи. У промислових центрах, де більшовики мали чималу політичну підтримку і військову силу, розпочався збройний тиск на УНР. Поступово політичне протистояння переросло у військові дії. За ініціативою більшовиків у Києві було скликано 1-й Всеукраїнський з'їзд Рад. В.Ленін, усвідомлюючи можливість встановлення більшовицької диктатури в Україні лише в разі збереження УНР, прагнув утворити радянську УНР. Але ці наміри на з'їзді реалізувати не вдалося. Контрольований більшовиками оргкомітет забезпечив на 4 грудня присутність ледь більше 100 депутатів (селянських депутатів через їх неприхильність до більшовиків намагалися не запрошувати, а есеро-меншовицький виконком Рад Донецько-криворізької області призначив на цей час свій з'їзд у Харкові).

Бойкотувала з'їзд спочатку і Центральна Рада, однак напередодні його відкриття вона викликала до Києва понад 2000 делегатів від селянських спілок та українізованих військових частин. Вони взяли хід з'їзду під свій контроль і наміри більшовиків було провалено.

4 грудня 1917 р було надіслано ультиматум Раднаркомом РСФРР (уряду Радянської Росії) Центральній Раді, підписаний В.Леніним і Л.Троцьким. Він починався із заяви про визнання Раднаркомом УНР та права українського народу на самовизначення. Але більшовики не ототожнювали Центральну Раду і створену нею УНР. В умовах, коли УНР *де-юре* продовжувала перебувати у складі Росії, вони в ультимативній формі висували ряд вимог перед Центральною Радою (не пропускати козачих військ на Дон і пропускати радянські війська, не відкликати українців з фронту, не роззброювати в Україні радянські війська тощо) і погрожували «відкритою війною». Після рішучого відхилення ультиматуму Центральною Радою, погрози почали реалізовуватися.

Раднаркомом РСФРР були надіслані війська за допомогою контрольованої ним же Харківської міськради робітничих і селянських депутатів і 10 грудня вони захопили Харків. 11 грудня більшовицькі й співчуваючі їм делегати I Всеукраїнського з'їзду Рад, що прибули у Харків з Києва, об'єдналися з делегатами обласного з'їзду Рад Донбасу та Криворіжжя і проголосили себе Всеукраїнським з'їздом Рад. Він працював протягом двох днів – 11-12 грудня. На з'їзді були представлені делегати лише робітництва промислових центрів України, які знаходилися під впливом місцевих більшовицьких організацій. Делегатів від селянства, яке становило понад 75% населення України, майже не було. З'їзд проголосив Україну радянською республікою (радянська УНР), обрав Центральний виконавчий комітет Рад України на чолі з лівим українським соціал-демократом Є.Медведєвим та створив уряд – Народний секретаріат, куди увійшли Є.Бош,

М.Скрипник, В.Затонський, Ю.Коцюбинський та інші. Ідеологічно-пропагандистське пояснення грудневого більшовицького перевороту в Україні було таким: народжені революцією національно-державні структури залишаються недоторканими, а персональний склад органів влади замінено законним шляхом – на Всеукраїнському з'їзді Рад, який заявив про цілковиту підтримку Жовтневого перевороту більшовиків у Петрограді, декретів Раднаркому РСФРР («Декрет про мир», «Декрет про землю»), оголосив війну «українській буржуазній контрреволюції» (Центральній Раді).

Дана політична ситуація в Україні зумовила прийняття 22 січня 1918 р. IV універсалу. «Однині Українська Народна Республіка, – наголошувалося в ньому, – стає самостійною, ні від кого не залежною, вільною, суверенною державою Українського народу». У водночас ухваленому «Законі про національно-персональну автономію» проголошувалися права всіх народів України на влаштування свого національного життя, на об'єднання в союзи з правом законодавчої ініціативи й використання субсидій з бюджету на національно-культурні потреби. Однак самостійну Українську державу відстояти не вдалося.

Більшовики об'єднали наступаючі на Київ сили в середині січня 1918 р. Це були червоногвардійці Росії та України, солдати Західного фронту, моряки з Балтики і Севастополя. Їх очолив хворобливо-жорстокий авантюрист, колишній підполковник царської армії М.Муравйов. З його ім'ям в Україні пов'язана перша хвиля «червоного» терору. А разом з тим для допомоги М.Муравйову київські більшовики 16 січня підняли збройне повстання, центром якого став завод «Арсенал». Завод було взято штурмом військами Центральної Ради, понад 200 полонених робітників безжалісно розстріляли. Загальні ж людські втрати за час повстання перевищили 1000 чол.

Найжахливіша трагедія розігралася під Крутами. Майже 300 необстріляних київських студентів і гімназистів, які захищали Київ, було знищено тепер уже наступаючими більшовицькими військами. Центральна Рада змушена була переїхати до Житомира.

Загони М.Муравйова 5 днів обстрілювали Київ і 26 січня вдерлися до міста. В Києві, на виконання наказу М.Муравйова «нещадно знищити всіх офіцерів, юнкерів, гайдамаків, монархістів і всіх ворогів революції», без суду і слідства було розстріляно тисячі людей. Кривавий погром сучасники порівнювали із татарськими нападами доби середньовіччя. Стомлені тягарем Світової війни, народні маси мріяли про її найскоріше закінчення. З ініціативи уряду Радянської Росії 20 листопада 1917 р. у Брест-Литовську розпочалися сепаратні переговори Раднаркому РСФРР з урядами Німеччини та її союзників.. Останні запросили до переговорів делегацію України.

Л.Троцький, як голова делегації Радянської Росії, волів видати за представників України делегатів харківського уряду, але союзники після обнародування IV універсалу відхилили ці домагання. Заради миру з УНР Німеччина і Австро-Угорщина давали згоду на передачу їй більшої частини Холмщини і Підляшшя та виділення Західної України в окремих коронний край Австро-Угорщини.

УНР, з огляду на агресію Радянської Росії, попросила від центральноєвропейських країн негайної збройної допомоги. Союзники довго не вагалися і 27 січня (9 лютого) 1918 р. було підписано договір УНР з державами німецького блоку, за яким Україна мала поставити Німеччині та Австро-Угорщині 60 млн. пудів хліба, 3 млн. пудів цукру, 2,8 млн. пудів м'яса тощо. Німеччина та Австро-Угорщина висунули ультиматум Радянській Росії і почали готувати війська до наступу і 18 лютого 1918 р. німецько-австрійські війська почали наступ. Радянська Росія, за підписаним 3 березня мирним договором, змушена

була визнати самостійність УНР та її договір із центральноевропейськими державами.

В Україні Народний секретаріат зумів сформувати лише 25-тисячне військо, бо місцеве населення уникало мобілізації. Цих сил було замало для боротьби із 450-тисячною армією. Російські війська для забезпечення вивозу з України матеріальних цінностей теж брали участь в боях. Унаслідок виник німецько-радянський конфлікт, який було припинено лише 4 травня. На півночі між Росією та Україною створювалася «нейтральна зона». Хоча в березні Центральна Рада повернулася до Києва, фактично в Україні було встановлено окупаційний режим. Під контролем німецького командування перебували транспорт, гірничі і залізничні промисловості, а головною функцією ворожої армії було забезпечення вивозу продовольства і сировини.

2. Українське державотворення та квазідержави 1918-1920 рр

29 квітня 1918 р. до влади в Україні приходять новий уряд під керівництвом П.Скоропадського. Центральна Рада, яка через свою кволість та соціалістичні хитання лише сприяла поширенню хаосу й анархії, не влаштувала союзників і заможні верстви населення. Її було усунуто від влади, а скликаний поміщицьким «Союзом хліборобів-власників» хліборобський конгрес «обрав» П.Скоропадського гетьманом України.

Павло Петрович Скоропадський походив із українського козацько-шляхетського роду Скоропадських. Отримавши військову освіту, брав участь у російсько-японській війні 1904-05 рр., де за виявлений героїзм був нагороджений золотою Георгіївською зброєю, з 1912 року – генерал-майор. В 1914 – 1917 рр. – командир гвардійських кавалерійських частин. В 1917 р. обраний почесним військовим отаманом Вільного Козацтва. Мав значний авторитет як воєначальник. Під впливом революційних ідей

змінює свої погляди на українську справу і переходить на захист Української Центральної Ради, однак погляди П. Скоропадського на розбудову української армії на регулярній основі та його велика популярність призвела до неприхильного ставлення Генерального Секретаріату УНР до його особи. В грудні майбутній гетьман перейшов в опозицію, сприяв створенню політичної організації Українська громада, яка за підтримки німецького командування та Союзу хліборобів-власників врешті-решт привела його до влади.

П. Скоропадський встановлює новий політичний режим, розпустивши при цьому Центральну Раду, зосередивши у своїх руках законодавчу, виконавчу та судову владу. Замість УНР постала «Українська держава». Головою уряду гетьман призначив полтавського поміщика, земського діяча, октябриста за партійністю Ф.Лизогуба.

Уряд Української Держави намагався покінчити з хаосом та анархією. Ліквідувавши такі нововведення Центральної Ради, як націоналізація поміщицьких маєтків, П.Скоропадський проголосив приватну власність «святою і недоторканою». Він увів окрему категорію громадян – козаків (із заможних селян), сподіваючись, що вони будуть основною соціальною опорою режиму. Гетьман сам видавав закони, призначав кабінет, управляв зовнішньою політикою та військовими справами, був верховним суддею країни. Почалося відновлення держaparату в центрі і на місцях, почала діяти поліція, формувалися (долаючи протидію німців) національні сухопутні та морські військові сили. Адже без цих реформ П.Скоропадський не зміг би реалізувати договір від 27 січня (9 лютого) 1918 р.

Гетьман розгорнув активну дипломатичну роботу. Почалося встановлення державних кордонів з урахуванням етнічних меж розселення українців. Крим отримав статус автономії в складі України. 12 країн світу встановили на той час дипломатичні відносини з Україною.

Гетьман показав бажання і вміння управляти. Але його політика, через майже цілковиту залежність від окупантів, орієнтацію на заможні класи і прагнення створити великі земельні латифундії на базі поміщицьких господарств не мала широкої підтримки зі сторони селянства.

Саме внаслідок цих особливостей Українська Держава була приречена. Міністри з уряду П.Скоропадського вважали самостійність України неминучою, поки у Москві залишався В.Ленін, а в Берліні – кайзер.

Політичні партії, які підтримували політику Центральної Ради, виступили проти гетьмана. Українські соціал-демократи та ліві есери обстоювали необхідність відновлення УНР і вважали необхідним вести збройну боротьбу з режимом. За рахунок полівіння українців посилили свій вплив більшовики. У соціально-економічній політиці П.Скоропадський намагався повернутися до старих часів. Він віддав землю та реманент колишнім власникам. Отже, у поточній політиці гетьман підтримував не селян, а поміщиків, які повернулися до своїх маєтків і дістали можливість використовувати проти селян війська. Не кращим було становище робітників. Власники заводів і фабрик перейшли у наступ – тривалість робочого дня істотно збільшилася, страйки придушувалися силою, підприємці вдавалися до масових локаутів. Така політика режиму різко посилила соціальну напругу в суспільстві.

Війська союзників все частіше вдавалися до сили, в ряді районів почалося справжнє пограбування мирного населення – самочинна реквізиція хліба, фуражу, худоби. Зрозуміло, що селяни не бажали віддавати поміщикам майно і землю, а окупантам – хліб та худобу. На виступи селян (вчорашніх солдатів, які мали зброю і вміли воювати) влада відповідала силою. Почалася народна боротьба з окупантами. Цей стихійний селянський рух прагнули підпорядкувати собі більшовики та есери. Найбільших

масштабів селянська війна набула на Київщині, де її очолив український лівий есер М.Шинкар. На Чернігівщині повстанцями керував більшовик М.Кропив'янський, на Катеринославщині – Н. Махно.

Соціальна політика П.Скоропадського зумовлювалася його соціальним походженням, найближчим оточенням та цілковитою залежністю від окупантів. Однак у сфері національно-культурної політики П.Скоропадський мав певну свободу дій і його особиста освіченість, пошана до української старовини та культури дали помітні позитивні наслідки. Однодумцями, помічниками гетьмана були міністри народної освіти і мистецтва М.Василенко і закордонних справ Д.Дорошенко та ін..

Широко проводилася українізація державного апарату, армії, закладів освіти. Було прийнято закон про обов'язкове вивчення української мови й літератури, історії та географії України в усіх середніх школах. Восени 1918 р. діяло вже близько 150 українських гімназій, було засновано українські університети у Києві (старий залишився російськомовним) і Кам'янці-Подільському, а в існуючих університетах почали працювати українознавчі кафедри.

У листопаді 1918 р., підтримуючи ініціативу українських вчених, П.Скоропадський заснував Українську Академію наук. Серед її перших академіків були відомі науковці Д.Багалій, А.Кримський, В.Вернадський (президент академії), М.Туган-Барановський та інші. Гетьман не шкодував коштів на культуру – були засновані Українська національна бібліотека. Державний український архів, Національна галерея мистецтв, історичний музей, Український національний театр драми та опери, «Молодий театр» Л.Курбаса, Державний симфонічний оркестр під керівництвом О.Горілого тощо.

В листопаді 1918 р. політичний режим гетьмана перебував у політичній кризі. Стала очевидною поразка Німеччини (союзника Української Держави) в Першій

світовій війні, а спроби П.Скоропадського знайти підтримку серед впливових українських діячів не вдалася. Тоді гетьман, у розрахунку на підтримку Антанти і росіян, що були налаштовані проти більшовиків, 14 листопада 1918 р. призначив уряд з російських монархістів та зобов'язався об'єднати Україну з майбутньою не більшовицькою Росією. Та це вже не могло виправити становище.

Невдовзі П. Скоропадський емігрує в Німеччину. Він був співзасновником Українського наукового університету (Берлін; 1926 – 1945 рр.). Під час Другої світової війни сприяв звільненню з таборів С. Бандери, А. Мельника, Я. Стецька та ін. Загинув в 1945 р. в Німеччині під час авіабомбардування, похований у Оберсдорфі.

Політичний режим П.Скоропадського не мав широкої соціальної та політичної підтримки в Україні. В ніч на 14 листопада 1918 р. у Києві відбулося засідання Національного союзу (об'єднання опозиційних гетьману політичних сил на чолі з В.Винниченком і С.Петлюрою), Селянської спілки, профспілок залізничників і Українських січових стрільців. Присутні, з метою повалення влади гетьмана, утворили верховний орган УНР – Директорію. Її очолили В.Винниченко, С.Петлюра, Ф.Швець, О.Андрієвський і А.Макаренко.

Директорія спрямувала бойові дії проти гетьманських військ і повела загони Українських січових стрільців на Київ. Командування окупаційних військ, під впливом революції в Німеччині, заявило про нейтралітет. Так, на хвилі широкого повстанського руху 18 грудня Директорія вступила до Києва. На Софійській площі відбулися молебень і військовий парад. Гетьманські війська капітулювали, а сам гетьман з німецькими військами залишив столицю.

Політика Директорії, уряд якої очолив В.Чехівський (член УСДРП), законодавча влада мала належати Трудовому конгресу, «обраному трудовим населенням, без

участі поміщиків і капіталістів». Але спроба провести Трудовий конгрес з метою організації стабільної влади закінчилася невдачею.

Внутрішня і зовнішня політика Директорії, в умовах хаосу і безладдя, захоочення партизанщини, внутрішніх міжпартійних суперечностей, не мала чіткості й послідовності. «Сприяли» цьому й особисте суперництво та принципові непорозуміння між В.Винниченком і С.Петлюрою, які «доповнювали» розкол в українському партійному середовищі стосовно характеру нової влади.

Якщо С.Петлюра із поміркованими соціалістами був проти соціальних експериментів і через парламентську демократію відстоював розбудову сильної держави з ефективним апаратом влади, дисциплінованою армією і виступав за спільні дії з Антантою проти більшовиків, то В.Винниченко, якого підтримував В.Чехівський, волів перейняти у більшовиків радянську систему організації суспільно-політичного життя і обстоював союз із більшовиками проти Антанти.

Унаслідок цих суперечностей і під тиском Антанти В.Винниченко вийшов із Директорії. Згодом він виїхав за кордон. Замість В.Чехівського уряд очолив С.Остапенко, а С.Петлюра, який вийшов з УСДРП, став головою Директорії.

Директорія не врахувала досвіду Центральної Ради і продовжувала шукати зовнішньополітичної підтримки – цього разу з боку Антанти. Водночас соціальна політика УНР залишалася, як і рік тому, малоефективною. Директорія здебільшого тільки декларувала відданість інтересам трудящих. Так, поміщицькі маєтки підлягали експропріації, але строки і порядок поділу землі не визначалися. Декларацією залишилася й проголошена відданість інтересам робітництва. Отамани придушували страйки, забороняли діяльність робітничих організацій політичного характеру і навіть розганяли профспілки. Намагання Директорії встановити баланс між

революційними реформами і порядком у підсумку не дало ні порядку, ні реформ.

Отже, Директорія не змогла виробити і запровадити в життя реальну політичну програму, яка б знайшла підтримку серед широких верств населення. Давня дилема української інтелігенції – чому віддати перевагу: соціальним чи національним проблемам – знову сіяла серед українських політиків ворожнечу та безладдя.

Втратила Директорія і більшу частину своїх військових сил. Частина есерів (майбутні «боротьбисти») за нових обставин не припинила збройної боротьби, але цього разу не з окупантами, а з новим керівництвом УНР. Вони без участі більшовиків «збільшовизували» військо. Вийшли з підпорядкування Директорії і увійшли до складу радянських військ підрозділи отаманів Зеленого (Д.Терпило), М.Григор'єва, Н.Махна тощо. Спільно з Червоною армією вони включилися до боротьби проти денікінців та військ Антанти, які в грудні 1918 р. висадилися в південних портах України.

Війська С.Петлюри навесні 1919 р. продовжували відступ і лише в червні зробили спробу стабілізувати фронт. Проте виснажена і відірвана від джерел постачання армія незабаром знов почала терпіти поразки. Від повного знищення петлюрівців врятувала загартована 45-тисячна Українська Галицька армія (УГА), яка розпочала наступ проти загонів Червоної армії. 30 серпня 1919 р. українські війська вступили до Києва. Але наступного дня, під тиском білогвардійських військ А.Денікіна, вони залишили столицю.

Спроби укласти антибільшовицький союз між А.Денікіним і С.Петлюрою успіху не мали. А.Денікін дав директиву окупувати Правобережжя. Антанта не заперечувала, бо турбувалася тільки про те, щоб у протиборстві з УНР білогвардійці не зазнали зайвих втрат і тим не послабили себе у війні з більшовицькою Росією. Бої петлюрівців з денікінцями тривали з перемінним успіхом,

але на початку листопада 1919 р. керівництво УГА припинило військові дії і перейшло на службу до А.Денікіна. На короткий час білогвардійці зайняли Правобережжя. С.Петлюра подався до Варшави.

Добровольча армія А.Денікіна, яка з початку 1919 р. вела наступ, до жовтня захопила майже всю Україну. На окупованій території було встановлено жорстокий режим – великі податки, які скоріше нагадували грабунок, поєднувалися з масовими розстрілами та єврейськими погромами. Почалося повернення поміщиків. Останні відбирали в селян колишні свої землі, за «тимчасове користування» землю вимагали сплати. Зазнали переслідувань українська мова і культура.

Жорстокий антинародний денікінський режим викликав глибоке невдоволення населення – страйкували робітники, до лав партизансько-повстанського руху за короткий час влилося понад 100 тис. бійців. На чолі загонів стояли представники різних політичних партій – більшовики, ліві есери, боротьбисти тощо. Деякі отамани в черговий раз змінили політичну орієнтацію і тепер знову воювали на боці Рад. Загони Н.Махна, зокрема, захоплюючи й утримуючи міста, здійснили низку героїчних рейдів по тилах білих.

У жовтні 1919 р. на фронті стався перелом. 12 грудня радянські війська захопили Харків. У січні наступного 1920 р. денікінців було вибито з Донбасу, 7 лютого – з Одеси. Рештки білої армії втекли на Кримський півострів.

Протягом 1919 р. в Україні, внаслідок запеклої громадянської війни, влада остаточно розвалилася, запанували хаос та анархія. Менш ніж за рік Київ п'ять разів переходив з одних рук в інші. Міста спустіли. Селянство прагнуло зберегти свої земельні наділи і вирощений хліб. За таких умов воно готове було підтримати будь-який уряд. Але як тільки та чи інша влада виявлялася неспроможною забезпечити вимоги селянства, воно виступало проти неї і переходило на бік супротивної сторони. Український

селянин добре розумів, що не слід повертатися до старих порядків, але й не знав, за який лад треба боротися. Нерідко він проклинав усіх городян і всі уряди. Підтримка селянством «зелених» отаманів з їх анархізмом та бандитизмом у цілому не мала для України позитивних наслідків. Регулярні війська боролися за міста та залізниці, в селах же панували селянсько-партизанські загони, і єдиною владою, яку там визнавали, була влада зброї.

25 квітня 1920 р. почалася російсько-польська війна. В інтервенції брала участь 150-тисячна польська армія. Разом з нею діяло 15 тис. петлюрівців. Наприкінці квітня поляки зайняли Волинь, а 6 травня захопили Київ.

Очікуване й обіцяне С.Петлюрою полякам народне повстання в Україні не відбулося. Навпаки, вторгнення військ викликало глибоке обурення населення. Мобілізація до Червоної армії йшла успішно, а на окупованій території розгорнувся партизанський рух.

Військові успіхи Польщі виявилися тимчасовими. На початку червня 1920 р. розгорнувся контрнаступ радянських військ. Після запеклих боїв вони 12 червня зайняли Київ. Уряд Директорії повернувся до Варшави. Протягом червня вся Наддніпрянщина була зайнята радянськими військами, бойові дії перемістилися на Західну Україну, Білорусію, територію корінної Польщі. Червона армія успішно вела наступ на Варшаву і Львів.

Після вступу частин Червоної армії до Польщі й східної Галичини негайно були утворені Польський і Галицький ревкоми. Вони проголосили націоналізацію підприємств і банків, експропріацію поміщицьких маєтків та організацію батрацьких комітетів для управління ними. У Галичині поспішили навіть із проголошенням Галицької соціалістичної радянської республіки. Більшовицьке партійно-державне керівництво розраховувало на мирні переговори не з урядом Ю.Пілсудського, а з маріонетковим «робітничо-селянським» Польським ревкомом.

Між РСФРР, УСРР з одного боку, і Польщею – з іншого, 12 жовтня 1920 р. був підписаний договір про перемир'я і окреслені умови майбутнього миру. Мир було укладено 18 березня 1921 р. у Ризі. Західноукраїнські землі (обіцяні ще петлюрівцями) залишилися за Польщею. Петлюрівці, позбавлені підтримки поляків, після запеклих боїв з Червоною армією в листопаді 1920 р. залишили Україну.

Новий похід Антанти проти більшовиків, який розпочався 7 червня 1920 р., очолив П.Врангель. До середини серпня його війська зайняли північну Таврію, Олександрівськ, Синельникове, загрозували Катеринославу та Донбасу.

Перелом на півдні України стався через кілька місяців. Вирішальний наступ Червоної армії почався 28 жовтня. Була захоплена Північна Таврія, врангелівці відступили до Криму і сховалися за міцними укріпленнями Перекопу.

Героїчний штурм частинами Червоної армії Перекопу де вирішальну роль відіграв корпус Н.Махна, супроводжувався великими втратами. У запеклих короткочасних боях загинули десятки тисяч червоноармійців. Відчутними були втрати й у врангелівців. Після прориву укріплень рештки врангелівських військ частково евакуювалися до Туреччини. Всі білогвардійські офіцери, які повірили обіцянкам червоних про амністію у випадку здачі в полон і залишилися, невдовзі були знищені чекістами.

Внаслідок поразки у Першій світовій війні та переможної революції відбувся розпад Австро-Угорської імперії. Створилася можливість для національно-державного самовизначення західноукраїнських земель.

18 жовтня 1918 р. у Львові представники українських політичних партій, церкви і парламентарії утворили Національну раду – вищий орган майбутньої держави. Рада задекларувала претензії на Галичину, Лемківщину,

північно-західну частину Буковини і Закарпаття, тобто на всі етнічні українські землі у межах Австро-Угорської імперії.

Польща також готувалася взяти владу в Галичині. За цих умов польсько-український конфлікт мав у першу чергу національно-державний, а не соціальний характер. У ніч на 1 листопада Національна рада своїми нечисленними збройними силами зайняла Львів, а потім поширила владу і на всю Галичину. Українці із захопленням вітали ці події. 13 листопада 1918 р. було проголошено Західноукраїнську Народну Республіку (ЗУНР). Її президентом став голова Національної ради, юрист Є.Петрушевич, головою уряду – досвідчений парламентарій К.Левицький. Однак невдовзі, під натиском польських збройних сил через відсутність численної власної армії, було втрачено Львів (22 листопада), а в січні 1919 р. уряд ЗУНР переїхав до Станіслава (тепер Івано-Франківськ).

В листопаді було обрано Українську Народну раду (150 депутатів із селян, інтелігенції та духовенства), яка стала представницьким і законодавчим органом ЗУНР. Згодом було створено місцеві органи влади. Великі приватні маєтки були експропрійовані, а землі розподілені між малоземельними і безземельними селянами. Населенню гарантували громадянські права, а національні меншини (поляки, євреї, німці) отримали 30% місць у парламенті.

Ще під час повстання проти гетьманського режиму уряд ЗУНР вислав уповноважених представників до УНР з метою домовитися про возз'єднання обох українських держав. 1 грудня 1918 р. у Фастові було укладено попередній «догівір про злуку». У ньому говорилося: «Західноукраїнська Народна Республіка заявляє цим непохитний намір злитись у найкоротшій часі в одну велику державу з Українською Народною Республікою – значить, заявляє свій намір перестати існувати як окрема держава, а натомість увійти своєю територією й населенням

як складова частина державної цілісності в Українську Народну Республіку».

3 січня 1919 р. у Станіславі Українська Національна рада (парламент ЗУНР) затвердила договір, опублікувала його й доручила урядові вжити заходів для реалізації ідей соборності української нації. Урочиста церемонія злуки відбулася у Києві 22 січня 1919 р. На Софійському майдані у присутності десятків тисяч киян В.Винниченко оголосив універсал, виданий з приводу цієї історичної події. В ньому зазначалося, що декларація про злуку має бути затверджена Установчими зборами представників усієї України.

Спроба возз'єднання двох українських держав була і залишилася декларацією; польські війська методично витісняли адміністрацію ЗУНР із території західноукраїнських земель; існування УНР ставало дедалі більш проблематичним з огляду на вторгнення радянських військ.

Одночасно внаслідок політичних потрясінь та економічної кризи соціальна напруга взимку 1919 р. продовжувала зростати. З'являлися Ради робітничих і солдатських депутатів, активізувалися комуністичні групи. Під гаслами ліквідації приватної власності вони в своїх політичних домаганнях, як завжди, прагнули використати класові суперечності. Все це загострювало соціальні відносини в краї, перешкоджало досягненню національно-державної мети. У лютому в Станіславі було створено Комуністичну партію Східної Галичини (КПСГ). Сама її назва свідчила про невизнання «буржуазної» ЗУНР. У ніч на 14 квітня успіхом для комуністів закінчилося збройне повстання у Дрогобичі. Вони проголосили повалення влади Національної ради і надіслали привітання радянським урядам України та Угорщини. Проте розрахунки західноукраїнських комуністів на розростання «світової пролетарської революції» навіть у місцевому масштабі не виправдалися. Після кровопролитного бою війська ЗУНР знову зайняли Дрогобич.

Першим вагомим кроком ЗУНР у внутрішній політиці стало створення Української Галицької армії (УГА), яка внаслідок проведення загальної мобілізації нараховувала навесні 1919 р. 100 тис. чол., з них 40 тис. – боєздатних.

До березня 1919 р. УГА вела позиційну війну з польськими частинами. У березні на території, де діяла УГА, розпочала наступ сформована і добре озброєна у Франції 60-тисячна польська армія Й.Галлера. Поляки відкинули українські частини за Збруч і захопили майже всю Галичину. Не вніс перелому у хід війни і відчайдушний червневий контрнаступ. 16 липня 1919 р. УГА перейшла на Наддніпрянщину. З'єднання з військами С.Петлюри мало забезпечити продовження боротьби за незалежну Україну. Польські війська, окупувавши Галичину і Західну Волинь, ліквідували всі структури української державності, нещадно придушували будь-якій опір.

У результаті Польсько-української війни 3,5 млн. галицьких українців поступилися 18 млн. поляків, які, до того ж, мали свою національну державу. УНР на той час не змогла надати допомоги своїм західноукраїнським братам. Антанта підтримала Польщу, намагаючись за її рахунок запобігти відродженню могутньої Німеччини і покласти край мріям В.Леніна про «світову пролетарську революцію». 25 червня 1919 р. Антанта визнала за Польщею право на тимчасову окупацію Галичини.

Подібна доля спіткала й решту західноукраїнських земель. Буковину населяли переважно українці (на півночі) і румуни. Тут протягом розглядуваного періоду виникали паралельні органи влади, утворювані українськими й румунськими політичними партіями.

У Чернівцях 3 листопада 1918 р. на 40-тисячному Буковинському народному вічі панував заклик: «Хочемо до України!». Водночас, як крайова організація КП(б)У, утворилася Компартія Буковини. Подекуди стали виникати Ради. Щоб попередити небажані для себе події, королівська

Румунія окупувала всю Буковину і Бессарабську область, яка до 1917 р. належала Російській імперії.

Населення Закарпаття, серед яких переважали українці, на століття зробив цю землю об'єктом суперечок сусідніх держав. Після розпаду Австро-Угорщини Закарпаття увійшло до складу Угорщини, а на початку 1919 р., за згодою Антанти, воно було розділено між Чехословаччиною та Румунією. Однак корінне населення краю бажало з'єднатися з Україною, і 21 січня 1919 р. Закарпатські всенародні збори висловилися за приєднання до УСРР. Сприяло цьому й те, що гасла більшовиків про націоналізацію та зрівняльний поділ землі вже встигли поширитися серед малоземельного закарпатського селянства. Але буржуазія та заможне селянство із яких були утворені буржуазні партії, що входили в Руські народні ради, 1919 р. 8 травня прийняли рішення про приєднання Закарпаття до Чехословаччини. Ще раніше таке рішення винесла Паризька мирна конференція. Наприкінці липня 1919 р. чеські й румунські війська окупували все Закарпаття, яке за Сен-Жерменським мирним договором 1919 р. остаточно перейшло до Чехословаччини.

Отже, внаслідок подій 1917-1920 рр. відбувся новий імперський розподіл українських земель. Перемога більшовицької Росії означала фактичне встановлення влади РСФРР у Наддніпрянщині. Підляшшя, Лемківщина, Холмщина, Полісся, Західна Волинь і Галичина опинилися під владою Польщі. Закарпаття залишилося в складі Чехословаччини, а Буковина і Бессарабія – Румунії.

3. Російська окупація частини України

Стосовно подій, що мали місце в жовтні 1917 року в Росії і значно плинули на подальшу долю українського народу дослідники використовують і термін „переворот” і термін „революція”.

Поділ термінів на етапі їх виникнення дозволяє намалювати, як ми бачимо, незвичну картину революції – не Лютневої або Жовтневої, а Російської. Наявність в цій революції буржуазного і радянського струменів є безсумнівною. Як в цій ситуації можна ототожнювати Російську революцію з комуністичною?

Знову треба домовитися про термінологію. Ми не помилимося, якщо назвемо жовтневий переворот більшовицькою, або комуністичною революцією. Однак це словосполучення вказує тільки на перехід політичної влади нелегітимним шляхом до більшовиків.

Комуністична революція в Росії і Україні відбулася, але вже після жовтневого перевороту і розгону Всеросійських установчих зборів. Вона тривала повних два десятиліття і перевернула в країні геть усе. Сумніватися у революційності здійснених перетворень не доводиться.

Повернемося у 1917 р. і запитасмо, хто тоді мріяв про запровадження комуністичної системи влади і власності? Десятки тисяч членів більшовицької партії, так само як мільйони безпартійних селян, робітників та солдатів, проголошували радянські гасла. Лише невелика купка більшовицьких ідеологів бажала втілити в життя комуністичну доктрину. Проте й вона не здогадувалася, який жахливий урожай дасть насіння революційного марксизму, посіяне в ґрунт, що був удобрений віковим кріпацтвом і трирічною Світовою війною.

Більшовики у березні 1918 р. вийшли зі старої назви партії і залишили її меншовикам. VII екстрений з'їзд назвав партію комуністичною – РКП(б). Щоб пояснити цей крок, Микола Бухарін написав і видав товстелезну популярну брошуру «Програма комуністів (більшовиків)». Яскраві замальовки світлого майбутнього, що містилися в ній, пригадувалися йому, мабуть, через два десятки років, в очікуванні уже оголошеної кулі від товаришів по партії.

Отже, комуністичний струмінь Російської революції був представлений тільки лєнінською партією,

самі члени якої ясно не розуміли партійної доктрини. Щоб збільшитися чисельно і завоювати довіру населення, партія відклала комуністичні і привласнила радянські лозунги. Звідси випливає, що комунізм був не самостійним струменем Російської революції, а тоталітарною мутацією стихійно-анархічної радянської течії. Пануючий спочатку буржуазний струмінь не зміг протистояти радянському.

Комуністичні перетворення не мали нічого спільного і з Українською революцією. Вони розпочалися вже після поглинення УНР більшовицькою Росією. Головною «рушійною силою» комуністичної революції в Україні стала мільйонна російська армія.

Однією з головних функцій компартійних комітетів стало так зване «радянське будівництво», тобто створення мережі рад з контрольованим складом депутатів. На себе партія взяла обмежену кількість державних функцій. Управлінська робота покладалася на виконкомі рад різних рівнів.

Отже, партапарат зберігав за собою політичну владу, але не брав відповідальності за поточні справи. Радянський апарат позбавлявся політичного впливу, але наділявся повним обсягом розпорядчих функцій. Можливі тертя між ними попереджувалися просто: посади в радянських установах заміщувалися переважно членами партії.

Можемо зробити висновок, що сконструйований В Ленінінм тандем «партія – ради» не випадково дістав назву радянської влади. З одного боку, через конституційно визначену систему рад він заглиблювався в народні низи. Мільйони громадян наділялися реальними, хоч обмеженими управлінськими або контрольними функціями. Створювалася цілковита ілюзія народовладдя. Свої кадри радянський режим брав з народних глибин. Робітничо-селянське походження стало знаком вищої соціальної якості, подібно до того, як до революції таким знаком вважалося дворянське походження. З іншого боку, панувала не відбита в конституції диктатура партійних вождів. Симбіоз

прихованої компартійної диктатури з владою радянських органів, яка перебувала на поверхні політичного життя, давав можливість будувати державу в будь-яких зовнішніх формах.

Така особливість режиму була використана, щоб відновити ефективний контроль над Російською імперією, яка розвалилася. З цією метою В.Ленін сконструював національну радянську державність. Головним полігоном у випробуванні ленінської національної політики стала Україна.

Багатонаціональний характер країни, яку більшовицька партія бажала взяти під контроль, мав відбитися на її організаційній структурі. Питання про утворення національно-територіальних більшовицьких організацій вперше було поставлене у зв'язку з підготовкою I Всеукраїнського з'їзду рад. У листопаді 1917 р. в Києві відбулася більшовицька конференція, учасники якої запропонували три можливі варіанти побудови своєї організації в Україні: перший – звичайні парткоми без заснування всеукраїнського партійного центру; другий – утворення самостійної партії; третій – заснування республіканського центру з статутними правами, які не перевищували прав губернських парткомів в Росії. У третьому випадку виходило так, що нібито існувала окрема національна партійна організація, а насправді цілком зберігалася унітарність більшовицької партії.

Комуністична революція почалася в Росії у 1918, а в Україні – у 1919 р. з націоналізації засобів виробництва. Управління націоналізованими підприємствами було зосереджене в центральних гдавках Вищої ради народного господарства. Це дало можливість централізувати ресурси. Спроба націоналізувати засоби виробництва у сільському господарстві зазнала невдачі, однак продовольчі ресурси все одне вилучалися у селян шляхом реквізицій (продрозкладки). Ефект від таких дій спочатку був дуже

помітний. Мобілізовані ресурси спрямовувалися на розбудову велетенської армії, за допомогою якої більшовики перемогли у громадянській війні. Європейські країни в цей час уже завершили демобілізацію і їхні сукупні збройні сили істотно поступалися Червоній армії. Континент опинився перед загрозою вторгнення зі Сходу під гаслами світової революції. Більшовицькі газети почали називати В.Леніна і Л.Троцького вождями всесвітньої радянської федерації.

Та незабаром з'ясувалося, що одержавлення ефективно при мобілізації вже наявних ресурсів, але нездатне забезпечити їх постійне відтворення. Розруха, яку в радянських підручниках історії розглядали як наслідок воєнних дій, після націоналізації почала охоплювати «командні висоти» народного господарства. Централізоване управління одержавленою промисловістю на засадах «єдиної фабрики» не спрацьовувало. Нищівна поразка під Варшавою, параліч промисловості та залізниць і масові виступи селян проти продрозкладки змусили більшовиків відкласти гасла світової революції.

Лише півтора місяці функціонував у Києві новий уряд УНР – Директорія. Крім вищевказаних чинників, важливу, якщо не вирішальну роль у її поразці, відіграло чергове військове втручання Радянської Росії у справу України.

У листопаді 1918 р. Радянська Росія анулювала Брестський мир, а отже, і своє визнання незалежності України. Раднарком РСФРР видав директиву про підготовку до військового походу в Україну.

При цьому 28 листопада 1918 р., більшовики створили Тимчасовий робітничо-селянський уряд України на чолі з Г.Пятаковим в Харькові, а спроби Директорії домовитися з Раднаркомом про мир не мали успіху. З січня за допомогою харківських робітників радянські війська, що вторглися в Україну, вступили до Харкова, а разом з ними – і радянський уряд України. У відповідь на запитання щодо

вторгнення (причому без оголошення війни) російських військ в Україну, уряд УНР отримав від Раднаркому РСФРР таку відповідь: це не російські війська, а збройні сили незалежного радянського уряду України.

Просте населення підтримало більшовиків, війська яких 5 лютого 1919 р. захопили Київ. Директорія не змогла організувати відсіч навалі, а надії на Антанту виявилися марними. Попри формальне існування колегіального органу – Директорії, реальна влада була в руках однієї особи – С.Петлюри, який продовжував боротися з більшовиками. Під натиском Червоної армії петлюрівці 6 березня 1919 р. залишили Вінницю й подалися до Жмеринки.

Політика радянської влади в Україні у першому півріччі 1919 р. виходила з тимчасового характеру «параду національних держав». Радянський уряд України заявив про об'єднання з Радянською Росією на засадах «соціалістичної федерації», яка фактично була лише маскою оновленої Російської імперії. Проголошувалася нова назва держави – Українська Соціалістична Радянська Республіка (УСРР) (проіснувала до прийняття «сталінської» конституції 1936 р., коли було запроваджено нову назву – УРСР (слово «радянська» перейшло з третього на друге місце)).

Радянський уряд України, який з січня 1919 р. очолював надісланий з Москви Х.Раковський, проводив, як і ленінський Раднарком РСФРР, політику «воєнного комунізму». Ця політика передбачала силовими методами замінити товарно-грошові відносини прямим продуктообміном між виробниками. Водночас проводилася найсуворіша централізація управління економікою, передусім промисловістю. Встановлювався жорсткий контроль над розподілом продуктів, заборонялася приватна торгівля, поетапно націоналізувалася промисловість. Робітники і службовці переводилися на воєнний стан, запроваджувалася обов'язкова трудова повинність та карткова система на продовольчі й промислові продукти у містах.

Великим лихом для українства стала продрозверстка на селі, яка передбачала фактично безкоштовну реквізицію майже всього селянського врожаю. До того ж, скасувавши приватну власність на землю, більшовики почали утворювати комуни і радгоспи, що по суті означало оголошення війни селянству.

Політика «воєнного комунізму», яка була зумовлена ідейно-політичними прагненнями більшовицького керівництва швидко, на базі використання ресурсів Росії (безумовно й України), здійснити світову пролетарську революцію, викликала глибоке невдоволення найширших мас населення, особливо селян. Влітку 1919 р. в Україні відбулося більше 300 селянських повстань, спрямованих проти розверстки і створення комун. Отамани, в загони яких селяни йшли тисячами, повернули проти Рад. Отаман Зелений на Київщині мав 12 тис. бійців, М.Григор'єв на Єлизаветградщині – 20 тис., Н.Махно на Катеринославщині – 40-45 тис. Лише навала війська А.Денікіна, який скористався сприятливими для себе обставинами, відволікла селян від боротьби з радянською владою.

Більшовицька влада намагалася придушити опір за допомогою терору. За зразком РСФРР в Україні було засновано Всеукраїнську надзвичайну комісію (ВУНК), яка робила обшуки, арештовувала і розстрілювала без суду і слідства за підозрою у «контрреволюційних діях», за прихильність до буржуазії, офіцерів тощо. На село були кинуті й регулярні війська. Але опір політиці «воєнного комунізму», передовсім з боку українського селянства, не припинявся.

Політика більшовиків в Україні у 1920 р. здійснювалася відповідно до резолюції VIII Всеросійської конференції РКП(б) «Про радянську владу на Україні», яка визнавала самостійність УСРР і можливість офіційного використання української мови. В аграрному питанні – поміщицьку землю віддали селянам, але основний курс на згортання ринку посилювався. Для виконання продрозверстки

залучалися війська і активно насаджувалася колективна відповідальність селянства. Все це викликало збройний опір останнього. Знов проти Рад виступив Н.Махно. Більшовики послідовно проводили «класову» політику, спираючись на бідноту (яка мала пільги в оподаткуванні – за умов сприяння продрозверстці вона отримувала 10-25% зібраного) та комнезами. Це дозволило їм зберігати контроль над селом.

У 1920 р., внаслідок введення політики воєнного комунізму, країна стояла на межі господарської катастрофи. Зупинилися заводи, паралізованими були залізниці, мешканці міст, рятуючись від голодної смерті, масово переселялися до сіл. Вихід більшовицьке керівництво (В.Ленін, Л.Троцький) бачило у подальшій мілітаризації економіки, її більшій централізації, посиленні комуністичного штурму. Прискорилося націоналізація промисловості, посилилася натуралізація економіки, на транспорті й промисловості зберігався воєнний стан, жорсткішою стала загальна трудова повинність. На основі військових частин була створена Українська трудова армія, на яку було покладено контроль за заготівлею сировини й продовольства, забезпеченням палива, відбудовою залізниць, постачанням підприємств робочою силою.

Більшовики перемогли завдяки блискучому керівництву, прекрасній організації, наявності в їх розпорядженні порівняно більших людських, матеріальних і промислових ресурсів, насамперед російських. Радянська влада в Україні змогла також максимально використати потенціал своїх прибічників (зрусифікований пролетаріат, сільська біднота тощо) і суперечності між противниками. До того ж більшовики, на відміну від лідерів УНР, білогвардійського руху, проводили набагато гнучкішу соціальну політику і більш вдало використовували політичну пропаганду.

Українська національно-демократична революція у 1920 р. вже вичерпала свій потенціал. Радянсько-польську війну 1920 р., в якій на боці поляків взяла участь невелика

петлюрівська армія, потрібно віднести (так само як українсько-польську війну 1918 – 1919 рр.), до міжнаціональних воєн на території імперій, що розпалися. Війну червоноармійців з білогвардійцями П.Врангеля треба кваліфікувати як останній епізод російської громадянської війни. Боротьба «батьки» селянських отаманів Нестора Махна характеризується як соціальна. Жодних національних цілей Махно перед собою не ставив.

Наприкінці 1920 року вже не залишилося регулярних військ, здатних опиратися дислокованій в Україні мільйонній армії Л.Троцького. Україна була поглинута Росією, хоч формально існувала у вигляді незалежної радянської республіки.

Персоналії

Винниченко Володимир Кирилович (1880 – 1951 рр.) український прозаїк, драматург, художник, а також політичний і державний діяч, голова генерального секретаріату і генеральний секретар внутрішніх справ. Він автор майже усіх декларацій і законодавчих актів УНР. Саме Володимир Винниченко проголосив І Універсал на 2-ому військовому з'їзді 23 червня 1917 р. та Декларацію Генерального секретаріату 27 червня 1917 р. на пленумі Центральної Ради. 22 серпня 1917 р. Центральна Рада ухвалила першу конституцію України. Згодом через виникнення протиріч Винниченко вийшов із уряду. Однак уже менше чим через місяць він знову його очолив. Під час гетьманщини жив на хуторі Княжа Гора на Канівщині, де займався літературною творчістю, написав п'єсу "Між двох сил". Тут був заарештований гетьманською вартою у надуманій підозрі підготовки до державної змови. Але завдяки своєму авторитету його швидко звільнили з-під варті. Після чого він знову перейшов до активної політичної діяльності. У серпні 1918 р. Винниченко очолив опозиційний до гетьманського режиму Павла Скоропадського Український національний союз, рішуче

наполягав на відновленні УНР, створенні її найвищого органу – Директорії, головою якої став у листопаді 1918 р. 11 лютого 1919 р. трудовий конгрес затвердив Винниченка як постійного голову Директорії. Незабаром через суперечності із Симоном Петлюрою Винниченко пішов у відставку та виїхав за кордон. В еміграції політична кар'єра Винниченка тривала. У Відні він за короткий час написав тритомну мемуарно-публіцистичну працю "Відродження нації" (Історія української революції. Березень 1917 р. – грудень 1919 р.) – твір певною мірою підсумковий, написаний по гарячих слідах подій. Це широкомасштабне полотно, яке є важливим джерелом для вивчення і розуміння складних політичних процесів в Україні періоду збройної боротьби за владу. За політичною орієнтацією Винниченко був близьким до комуністичної філософії. Але більшовики, на його думку, недостатньо враховували національний фактор. Винниченко мріяв організувати нову партію, соціальна програма якої мало б чим відрізнялася від більшовицької, однак була б "національніша", тісніше пов'язана з історичним минулим України. Наприкінці 1919 р. Винниченко спробував цю ідею втілити у життя. Він вийшов із УСДРП і організував у Відні Закордонну групу українських комуністів, створив її друкований орган – газету "Нова доба", в якій опублікував свій лист-маніфест "До класово несвідомої української інтелігенції", сповістивши про перехід на позиції комунізму. На початку 1920 р. він почав інтенсивно шукати шляхи до повернення на Батьківщину. Радянське керівництво, особисто Володимир Ленін, із прихильністю поставилося до прохання Винниченка. Наприкінці травня 1920 р. Винниченко разом із дружиною прибув до Москви, де дістав пропозицію зайняти пост заступника голови Раднаркому УСРР із портфелем наркома закордонних справ, із кооптацією у члени ЦК КП(б)У. Коли ж він ознайомився з економічним і політичним становищем країни, державними відносинами між Росією і Україною, то

зрозумів, що його запрошують до співпраці з тактичних міркувань. Тому відмовився від участі в роботі уряду УСРР і в середині вересня 1920 р. виїхав з Харкова до Москви, а звідти знову за кордон. Повернувшись до Відня, Винниченко виступає з критикою національної і соціальної політики РКП(б) та Радянського уряду. Він продовжує уважно стежити за подіями в СРСР, займається літературною творчістю, живописом. Під час німецької окупації Франції Володимира Кириловича було кинуте до концтабору за відмову співробітництва з нацистами. По закінченні війни він закликав до загального роззброєння та мирного співіснування народів світу. Впродовж останніх 25 років свого життя Винниченко прожив у французькому містечку Мужен, біля Канн, у власному невеликому будинку, де займався літературною творчістю і живописом. Понад 20 його полотен зберігаються в Інституті літератури ім. Т. Шевченка НАН України. Помер Володимир Винниченко 6 березня 1951 р., похований у французькому місті Мужен.

Грушевський Михайло Сергійович (1866-1934) – видатний український історик, визначний політичний і державний діяч, публіцист.

14(27).3.1917 р. одностайно був обраний головою Української Центральної Ради. УЦР на чолі з Грушевським, враховуючи зміну політичної і соціально-економічної ситуації, пройшла шлях від вимог автономії до проголошення незалежної. В 1919 Грушевський заснував Український соціологічний інститут у Відні, в 1920-22 рр. редагував орган Української Партії Соціалістів-Революціонерів: "Борітеся - поборете!", часописи "Східна Європа" і "Наш стяг". У 1929 р. Грушевського обрали академіком Академії Наук СРСР. Грушевський – автор понад 2 тис. наукових праць: "Історія України-Руси" (т.І-10, в 13 книгах, 1898-1937), "Нарис історії українського народу" (1904), "Ілюстрована історія України" (1911),

"Початки громадянства" (1921), "Історія української літератури" (т.1-5, 1923-27) та багато інших.

Крушельницький Антін Владиславович (1878–1937) – український письменник, літературний критик і літературознавець, педагог, міністр освіти УНР (1919), редактор шкільних хрестоматій з української літератури (Відень, 1919–1922), видавець-редактор громадсько-літературних журналів прорадянського напрямку «Нові Шляхи» (1929-33 у Львові) і «Критика» (1933, там же), автор біографічного нарису «Іван Франко» та ін. Після падіння влади УНР емігрував до Відня, де заснував видавництво «Чайка». Протягом 1929-1932 рр. працює видавцем та редактором журналів «Нові шляхи».

Петлюра Симон Васильович (1879 - 1926) – визначний укр. громад.-політ, і держ. діяч, публіцист. В період Першої світової війни 1914-18 – працівник Союзу земств і міст, голова Українського військового комітету Зх. фронту у Мінську. У січні-лютому 1918 р. сформував Гайдамацький кіш Слобідської України і брав активну участь у придушенні більшовицького повстання в Києві. 3 листопада 1918 р. – Головний отаман Армії УНР. У лютому 1919 р. вийшов із УСДРП і став головою Директорії УНР. На чолі об'єднаних укр. збройних сил 30.8.1919 здобув Київ. 5.12.1919 виїхав у Варшаву для орг-ції військ.-політ, союзу з Польщею проти більшовицької Росії. 3 листопада 1920 р. керував роботою екзильного уряду УНР у Польщі. 31 грудня 1923 р. виїхав до Австрії, а згодом – Угорщини, Швейцарії. У жовтні 1924 р. оселився в Парижі, де організував видання тижневика «Тризуб» і продовжував виконувати обов'язки голови Директорії УНР і Головного отамана УНР. Симон Петлюра був убитий 25 травня 1926 р. Анархістом С.-Ш. Шварцбардом, вважають, що він був агентом НКВС.

Скоронадський Павло Петрович (1873–1945) – український військовий і державний діяч, гетьман України. У листопаді 1917 був призначений командуючим

озброєними силами проголошеною 7 (20) листопада Української народної республіки. 29 квітня 1918 на з'їзді «хліборобів» (крупних землевласників) проголошений «гетьманом всієї України». За час правління Скоропадський прагнув зміцнити українську державність, запроваджував українські державні, культурні та наукові установи, вводив українську атрибутику, символіку. Водночас йому не вдалося подолати більшовицьку агітацію та опозиційні настрої в суспільстві, викликані автократичними методами правління гетьманської влади й невирішеністю аграрного питання. 14 листопада 1918 р., намагаючись зберегти владу, гетьман проголосив федерацію Української держави з майбутньою небільшовицькою Росією, що стало приводом до антигетьманського повстання 13 грудня, і в Києві було проголошено Директорію. Після повстання Скоропадський перебрався до Берліна, потім до Швейцарії, пізніше оселився у м. Ванзее поблизу Берліна. 1929 р. бере участь в організації разом з В.Липинським «Українського союзу хліборобів-державників», пізніше – «Союзу гетьманців-державників». 1925 р. засновує при Берлінському університеті Український науковий інститут. Під час Другої світової війни Скоропадський відстоює інтереси українців перед німецькою владою. Допоміг звільненню з німецьких концтаборів С.Бандери, А.Мельника, Я.Стецька, А.Левицького та ін. Наприкінці життя намагався згуртувати українські сили в діаспорі навколо «Союзу гетьманців-державників». 16 квітня 1945 р. під час бомбардування станції Платлінг поблизу Мюнхена був смертельно поранений і помер 26 квітня в шпиталі монастиря Меттен. Похований у місті Оберсдорфі в родинному склепі Скоропадських.

Найважливіші події:

1917р.

Березень – утворення Української Центральної Ради.

Червень – Перший Універсал Центральної ради

Липень – Другий Універсал Центральної Ради, збройний виступ самостійників

Вересень – 3'їзд народів Росії у Києві.

Листопад – Третій Універсал Центральної ради, проголошення УНР

1918 р.

Січень – Четвертий Універсал Центральної Ради

січень (лютий) 1918 р. – Брестський мир між УНР та державами Четвірного союзу

лютий – листопад – Окупація України військами Німеччини та Австро-Угорщини

березень – Відновлення влади УЦР в умовах окупації. Ухвалення УЦР Конституції УНР

29 квітня – державний переворот і прихід до влади П.Скоропадського

серпень – утворення Українського національного союзу

1 листопада – українське повстання у Львові

листопад – проголошення ЗУНР

14 листопада – Утворення Директорії

грудень – відновлення УНР

22 січня 1919 р. - Акт злуки

листопад 1918-листопад 1921 р. - друга радянсько-українська війна, поразка українського визвольного руху.

18 березня 1921 р. - Ризький мирний договір РСФРР та УСРР з Польщею

Контрольні запитання:

1. Визначте особливості політичної діяльності Центральної Ради в І-й період її існування та її вимоги перед Тимчасовим урядом.

2. Ультиматум Раднаркому Росії Центральній Раді (грудень 1917 р.), причини та наслідки.

3. Українська Держава П.Скоропадського (1918), причини її падіння.

4. Охарактеризуйте політику уряду Директорії на Україні в кінці 1918 – поч. 1919 рр.

5. Назвіть причини виникнення селянсько-повстанського руху на Україні в період 1918-1919 рр.

6. Визначте головні фактори знищення УНР і державності України на протязі 1917-1920 рр.

7. В чому полягають уроки української революції 1917-1920 рр.?

Рекомендована література:

1. Верстюк В.Ф. Українська Центральна Рада. Навчальний посібник. – К.: Заповіт, 1997.

2. Вивід прав України: Збірка документів та матеріалів провідних державних і політичних діячів України. – Львів, 1991

3. Вивід прав України: Збірка документів та матеріалів провідних державних і політичних діячів України. – Львів, 1991

4. Головченко В.І. Від «Самостійної України» до Союзу Визволення України: Нариси з історії української соціал-демократії початку ХХ ст. – Харків: Майдан, 1996.

5. Губа П.І. Українське відродження: Спроба джерелознавчої оцінки вітчизняної преси 1917-1920 рр. – Черкаси: ЧДТУ, 2002. – 263 с.

6. Дорошенко Д. Нариси історії України. - К., 1991, кн. 2.

7. История Украины / Под ред. Н.И.Бушина. – Уфа, 1996.

8. История Украинской ССР. – К., 1983. – Т. 6. – 655 с.

9. Історико-культурна спадщина України (XIX – поч.. ХХ ст.): Збірка документів і матеріалів. – К., 1995.

10. Історія держави і права України: Хрестоматія /За ред. О.О.Шевченка; Уклад.: В.П. Самохвалов та ін. - К.: Вентурі, 1996.

11. Історія України /під ред. Ю.Зайцева. -К., 1996.

12. Історія України в особах: ХІХ-ХХ ст. - К.: Україна, 1995.

13. Історія України: нове бачення. Т. 2 . - К., 1996.

14. Історія Українського Війська: (від княжих часів до 20-х років ХХ ст.) / І. Крип'якевич, Б. Гнатевич, З. Стефанів та ін. - Львів: Світ, 1992.
15. Калакура Я.С. Українська історіографія: Курс лекцій. – К., 2004.
16. Капелюшний В.П. Здобута і втрачена незалежність: історіографічний нарис української державності доби національно-визвольних змагань (1917-1921 рр.). Монографія. – К., 2003.
17. Кульчицький С.В. Нотатки про українські революції. – К.: Інститут історії України НАН України. – 2001. – Вип. VI. – 88 с.
18. Любовець О.М. Українські партії й політичні альтернативи 1917-1920 рр. Монографія. – К., 2005.
19. Малик Я., Вол Б., Чуприна В. Історія української державності. – Львів, 1995.
20. Полонська-Василенко Н. Історія України. - К., 1992, кн. 2.
21. Рафальский О.О. Національні меншини України у ХХ столітті. Історіографічний нарис. – К., 2001.
22. Реснт О.П. Павло Скоропадський. – К.: Видавничий дім „Альтернативи”, 2003.
23. Савченко В.А. Дванадцять війн за Україну / Худож.-оформитель А.А. Ленчик. – Харьков: Фолио, 2005. – 415 с. – (Время и судьбы).
24. Сергійчук В. Погроми в Україні: 1914-1920: від штучних стереотипів до гіркої правди, прихованої в радянських архівах. – К., 1998.
25. Сергійчук В. Неусвідомлення України: Ставлення світу до Української держави: погляд у 1917 – 1921 рр. з аналізом сьогодення. – Львів, 2002.
26. Солдатенко В.Ф. Українська революція. Історичний нарис: Монографія. – К., 1999.
27. Солдатенко В.Ф. У пошуках соціальної й національної гармонії (ескізи до історії українського комунізму). К., 2006.

28. Українська революція: Історичні портрети / Корновенко С.В, Морозов А.Г., Реєнт О.П.. – Вінниця: Видво „Фоліант”, 2004.

29. Українська соборність: Відродження українства в 1917- 1920 р. – К., 1999.

30. Якубова Л. Д. Етнонаціональна історія Донбасу: тенденції, суперечності, перспективи в світлі сучасного етапу українського націотворення / НАН України. Інститут історії України. - К.: Інститут історії України, 2014. – 109 с. - (Студії з регіональної історії. Степова Україна).

31. Папакін Г. В. Донбас на «чорній дошці»: 1932-193*3. Науково-популярний нарис / НАН України. Інститут історії України; Інститут української археографії та джерелознавства ім. М. С. Грушевського. - К.: Інститут історії України, 2014. – 44 с. - (Студії з регіональної історії. Степова Україна).

32. Крим від античності до сьогодення: Історичні студії / Ред. кол.: Смолій В. (відп. ред.), Бачинська О., Боряк Г., Верменич Я., Гуржій О., Даниленко В. (заст. відп. ред.), Крупина В., Кульчицький С, Лисенко О.; Литвин В., Матях В. (відп. секр.), Реєнт О., Рубльов О., Чухліб Т. (заст. відп.ред.), Швидкий В. (відп. секр.), Якубова Л. НАН України. Інститут історії України. - К.: Інститут історії України, 2014. – 707 с. - (Студії з регіональної історії).

ЛЕКЦІЯ 11

ЗАХІДНОУКРАЇНСЬКІ ЗЕМЛІ У ВИРІ РЕВОЛЮЦІЙНО-ВИЗВОЛЬНИХ РУХІВ

План:

- 1.Боротьба за незалежність і будівництво національної держави.
- 2.Прорахунки та здобутки уряду ЗУНР.
- 3.Трагічний розвиток подій й ліквідація державності.

1.Боротьба за незалежність і будівництво національної держави

Утворення та існування західноукраїнської державності в 1918-1919 рр. викликає особливий інтерес з огляду на досвід сучасного державного будівництва в Україні. У 1918 році Україна вийшла на шлях національно-державного будівництва. Ця ситуація була обумовлена об'єднанням західноукраїнських земель. Незважаючи на загрозу з боку Радянської Росії, Австро-Угорської монархії та військ Денікіна, український народ мужньо утворює Західноукраїнську Народну Республіку та починає формувати органи влади, законодавчу систему та національну армію (УГА).

Напередодні 1917 р. західноукраїнські землі – Східна Галичина, Північна Буковина, Закарпаття – перебували в складі Австро-Угорської імперії. Слідом за Російською багатонаціональною імперією почала розпадатися й Австро-Угорська монархія. Політичні кола поневолені нею народів готувалися до захоплення влади. Поразки на фронтах Світової війни і розгортання національного визвольного руху у жовтні-листопаді 1918 р. змусили австрійського цісаря здійснити відчайдушну спробу врятувати монархію, звернувшись 16 жовтня 1918 р. з маніфестом «До моїх вірних австрійських народів», у якому

він проголосив федеративну перебудову держави, де «кожне плем'я та область, яку воно заселяє, творить свій власний державний організм». Відповідно до цього маніфесту 18 жовтня Українська парламентарна репрезентація в австрійському парламенті скликала у Львові Українську конституанту (Конституційну комісію), до якої ввійшли українські послы парламенту у Відні, послы галицького і буковинського сеймів, , по три представники від кожної з основних політичних партій краю (національно-демократичної, християнсько-соціальної, радикальної та соціал-демократичної), а також від духовенства і студентства – усього 150 чол. Конституційна комісія оголосила себе Українською Національною Радою з повноваженнями парламенту. Головою Національної Ради було обрано голову Українського парламентського представництва у Відні Євгена Петрушевича. На з'їзді було піднято й обговорено питання про майбутню державну належність західноукраїнських земель. Думка була одна: у майбутньому вони повинні возз'єднатися з усією Україною. Однак на той момент це возз'єднання, як вважала більшість делегатів, було неможливим, оскільки західноукраїнські землі поки що перебували у складі Австро-Угорщини, і тут були австро-угорські війська.

Українська Національна Рада 19 жовтня видала Маніфест, у якому було записано: 1) усі українські землі в Австро-Угорщині, зокрема Східна Галичина, Північно-Західна Буковина й українські повіти Закарпаття, утворюють єдину українську територію; 2) ця територія конститується як Українська держава; 3) усім національним меншинам пропонується обрати своїх представників до складу Української Національної Ради; 4) Українська Національна Рада найближчим часом розробить конституцію нової держави, побудованої на демократичних засадах шляхом установаження загального рівного таємного прямого виборчого права з пропорційним представництвом, з правом національно-культурної автономії національних

меншин; 5) на майбутній мирній конференції український народ повинен мати своїх власних представників, тому австрійська влада не має права говорити від його імені.

19 жовтня 1918 р. слід вважати початком процесу утворення на західноукраїнських землях незалежної Української держави. Цей процес тривав деякий час і був завершений у листопаді. Спочатку західноукраїнські землі ще продовжували входити до складу Австро-Угорської монархії, оскільки остаточно порвати з нею місцеві політичні діячі не наважувалися. Не було визначено й назву держави, її точні межі. Представників закарпатських українців у складі УНР, її виконавчих органах не було, оскільки події розвивалися стрімко, без попередньої підготовки. Група закарпатських політичних і національних діячів надіслала тільки до Львова повідомлення, що Закарпатська Україна повністю солідарна з Галичиною й бажає приєднатися до Української держави.

У неділю 20 жовтня на площі Св. Юри у Львові відбувся багатотисячний мітинг, на якому К. Левицький повідомив народові про утворення Української держави, рішення УНР, що було сприйнято з великою радістю.

Проте на західноукраїнські землі претендувала Польща. 28 жовтня в Кракові було створено польську Ліквідаційну комісію, яка й мала 1 листопада прибути до Львова, розпустити австрійські органи влади і передати владу полякам. Оскільки 31 жовтня австрійський намісник Галичини граф Гуйн і військовий комендант Львова Пфедфер відмовилися підписати маніфест про передачу влади Українській Національній Раді. Українцям треба було діяти, причому негайно. Оскільки делегати УНР перебували в нерішучості, ініціативу взяла на себе Українська військова організація, що виникла у вересні 1918 р. у Львові. Вона утворила Центральний військовий комітет на чолі із сотником Українських січових стрільців Д. Витовським. Центральний військовий комітет у ніч з 31 жовтня на 1 листопада організував зайняття українськими військовими

підрозділами всіх головних пунктів Львова. На ратуші з'явився синьо-жовтий прапор. 1 листопада у відозві «До населення цілої держави» Національна Рада оголосила про перехід влади до її рук. Після Львова українці взяли владу у свої руки в усій Східній Галичині, теж мирним, безкровним шляхом. Цей факт не викликає подиву, якщо врахувати, що населення краю більше ніж на дві третини складалося саме з українців.

Значення цієї знаменної події важко переоцінити. Вперше з часів Галицько-Волинського князівства корінне населення західноукраїнських земель знову стало господарем на своїй землі, вільним вершителем своєї долі.

9 листопада Українська Національна Рада як законодавчий орган створила виконавчий орган – перший уряд – Державний Секретаріат. Його головою було обрано К.Левицького. 13 листопада на своїй сесії Національна Рада прийняла «Тимчасовий Основний закон про державну самостійність українських земель колишньої Австро-Угорської монархії». У ньому проголошувалось: «Держава, проголошена на підставі права на самовизначення народів Українською Національною Радою у Львові дня 19 жовтня 1918 року, обнімаюча весь простір бувшої Австро-Угорської монархії, заселеної переважно українцями, має назву Західноукраїнська Народна Республіка (ЗУНР)». До її складу, крім Східної Галичини, увійшли Північна Буковина та українські комітати (повіти) Закарпаття, тобто землі колишньої Австро-Угорської монархії, де компактно проживало корінне українське населення. Держава ЗУНР охоплювала територію із шістьма мільйонами населення (українців - 71 %, поляків - 13 %, румунів, мадярів та ін. - 2 %). ЗУНР проголошувалася самостійною, влада в ній мала належати народові, який і обере на основі загального, рівного, таємного і пропорційного голосування Установчі збори, які й вирішать усі головні державні справи. Щоправда, Північну Буковину незабаром захопила Румунія. У вересні 1919 р. Паризька мирна конференція

санкціонувала цю анексію. Що стосується Закарпаття, то воно так і не визволилося з-під влади Угорщини. У січні 1919 р. західну частину цього краю, а у квітні всю його територію захопила Чехословаччина. Паризька конференція юридично узаконила і цю анексію (Сен-Жерменський договір). Отже, фактично ЗУНР охоплювала тільки територію Східної Галичини з 4 мільйонами населення.

2. Прорахунки та здобутки уряду ЗУНР

15 листопада 1918 р. було прийнято закон «Про поповнення складу Української Національної Ради делегатами від повітів і міст краю». 16 листопада – закон «Про тимчасову адміністрацію областей Західно-Української Народної Республіки». У ньому зазначалося, що тимчасово на території ЗУНР залишається чинним австрійське законодавство, якщо воно не суперечить інтересам, суті та цілям Української держави. Терміново формувалися в державі й органи охорони громадського порядку. Ще на початку листопада під час виборів місцевих органів влади й управління подекуди населення обирало також так звану «народну міліцію». Вона повинна була стежити за порядком, охороняти міста та села від мародерів, бандитів, кримінальщини. Однак, на наш погляд, оскільки до її складу обирали часто людей некваліфікованих, випадкових або таких, котрі намагалися лише ухилитися від військової служби, «народна міліція» далеко не завжди відповідала своєму призначенню.

На місцях створювалися окружні й повітові команди жандармерії, міські та сільські. Приймали в жандармерію добровольців із числа військовозобов'язаних, а також окремих колишніх жандармів, які не скомпрометували себе антинародною діяльністю, з огляду на їхній досвід. Жандармерія підпорядковувалася Держсекретаріату внутрішніх справ. Навесні 1919 р. чисельність жандармерії

в ЗУНР була такою: близько 30 офіцерів, 1 тис. жандармів і 4 тис. стажерів. Народних міліціонерів налічувалося близько 3 тис.

Важливою ланкою державного механізму ЗУНР були судово-прокурорські органи. 21 листопада 1918 р. Українська Національна Рада прийняла закон «Про тимчасову організацію судів і судової влади». Тимчасово судові функції в ЗУНР продовжували виконувати суди колишньої Австро-Угорської монархії під керівництвом держсекретарства юстиції. Виходячи з цього, всі старі судді, які не скомпрометували себе антинародною, антиукраїнською діяльністю і прийняли присягу чесно служити ЗУНР, могли залишатися на своїх місцях.

Продовжуючи реформу судової системи, Українська Національна Рада 11 лютого 1919 р. видала закон про утворення в повітах трибуналів першої інстанції – для розгляду кримінальних справ (окружні й повітові суди повинні були розглядати цивільні справи). Суддів цих трибуналів призначало секретарство юстиції, затверджувала призначення Українська Національна Рада або її комітет. Трибунали діяли у складі одного або трьох суддів. Другою вищою інстанцією у цивільних і кримінальних справах мав бути Вищий суд у Львові, і третьою Найвищий державний суд. Але тимчасово до їх утворення функції другої та третьої інстанції виконували спеціально створені на цей час сенати – Окремий судовий сенат II інстанції й окремих судовий сенат III інстанції. Вони, згідно з розпорядженням Держсекретаріату від 8 березня, були утворені у Станіславі.

Поновили в ЗУНР свою діяльність адвокати, об'єднані у палату адвокатів. Вони присягнули, що дотримуватимуться законів країни і служитимуть в ім'я її блага.

Розпорядженням секретарства юстиції від 1 березня була створена нотаріальна служба. Нотаріуси також

прийняли присягу на вірність Українській державі та виконували всі нотаріальні дії від її імені.

Окрім органів цивільної юстиції, створювалася й військова юстиція. Вже 16 листопада 1918 р. Державний секретаріат видав розпорядження про організацію системи військових судів. 10 березня 1919 р. Комітет Української Національної Ради оголосив амністію. Припинялося слідство з усіх справ, розпочатих перед 1 листопада 1918 р.

На початку 1919 р. в ЗУНР була створена досить численна (близько 120 тис.) дисциплінована й патріотично налаштована армія. Очолювали збройні сили Начальний вождь (командувач) і Генеральний штаб. Для ЗУНР ця проблема стала особливо актуальною, оскільки з перших же днів існування Української держави їй довелося оборонятися від агресії сусідньої Польщі, потім Румунії. У структурі УГА були різного роду війська: піхота, кіннота, артилерія, льотна частина, саперні частини, а також санітарна, ветеринарна, інтендантська служби, судова система, військове духівництво. Армія ЗУНР хоробро воювала із силами панської Польщі, які її значно перевищували.

8 квітня 1919 р. було прийнято закон «Про право громадянства Західної області УНР і правовий статус чужоземців». Кожна людина, яка в день проголошення закону мала право належності до якої-небудь міської або селянської общини, вважалася громадянином УНР (ЗУНР на той час уже ввійшла до складу УНР). В інших випадках рішення про надання громадянства або позбавлення його приймав Держсекретаріат.

Вважаємо, що важливим напрямом діяльності ЗУНР було розв'язання найгостріших соціально-економічних проблем. Найважливішою з них була земельна. Малоземельне та безземельне селянство становило у Галичині 80 % від усіх селянських господарств, а поміщики володіли 37 % усіх земель. Над розв'язанням цієї проблеми працювали всі політичні партії, спеціальна комісія УН Ради,

секретарство земельних справ, багато хто з депутатів. 14 квітня 1919 р. було прийнято закон про земельну реформу. Оприлюднили його 8 травня.

Одним із нагальних завдань державного будівництва керівництво ЗУНРу вважало впорядкування фінансової системи, яка за роки війни зазнала значних кризових потрясінь, передусім, швидко зростаючої інфляції. Фінансові питання вперше розглядалися на засіданні Української Національної Ради. Тоді ж було створено її фінансово-бюджетну комісію, до складу якої увійшли відомі українські політики, яку очолив голова уряду Кость Левицький. Голова уряду – Кость Левицький – очолив також Державний секретаріат фінансів, якому підпорядковувалися Крайова дирекція скарбу, що відповідала за збереження державного майна, здійснювала нагляд за надходженням податкових платежів тощо. 3 січня 1919р. Державний секретаріат фінансів очолював Сидір Голубович.

В умовах воєнного протистояння з Польщею українська влада визнала за доцільне тимчасово залишити незмінною фінансову структуру колишньої австрійської держави.

Уряд ЗУНРу відчував значні труднощі у розбудові банківської системи. Головну контору державного «Австро-Угорського Банку» у Львові та інших містах Галичини, над якою вже в ніч на 1 листопада 1918 р. встановлено контроль української влади, було перейменовано на Український Державний Банк, а місцеві відділи стали його філіями. Після створення ЗУНР на її території перебували в обігу австро-угорські крони.

Одним із головних питань роботи фінансових органів стало наповнення державного скарбу і забезпечення його достатньою кількістю готівки. Після створення ЗУНР на її території перебували в обігу австро-угорські крони. На перших порах використовувались грошові кошти, які зберігались у банківських установах. Так, у старостві

Бережанського повіту українській владі було передано залишкових коштів на суму 100 тис. австро-угорських крон, і а з повітової ощадної каси – ще 493 393 крони. Найбільша грошова сума виявилась у Стрию – близько 1 млн. крон. Однак у більшості випадків коштів, переданих українській місцевій владі, було обмаль: у Кам'янці-Струмиловій – 20 тис. крон, а в Чорткові – лише 500 крон. Відразу ж стало очевидним, що залишеної австрійською владою готівки недостатньо для забезпечення навіть першочергових видатків нової держави. Через це відразу ж на порядку денному постало питання про налагодження системи збору податкових платежів. Спочатку місцеві органи влади діяли на власний розсуд. Так, повітовий комісар м.Товмач (нині Івано-Франківська область) оголосив про збір одноразового народного податку в розмірі 1 крона від особи. Але вже 13 листопада 1918 р. уряд ЗУНР видав розпорядження про відновлення збору всіх податків та платежів, встановлених за часів Австро-Угорщини. Зібрані кошти передбачалось скеровувати, передовсім, на покриття військових видатків, платню державним службовцям, пенсіонерам, вдовам і сиротам. Однак через значне руйнування краю і зубожіння населення надходження коштів від податків було незначним.

Новопроголошена Українська держава, як і інші створені на уламках Австро-Угорщини національні держави, претендувала на отримання грошей зі скарбниці колишньої імперії. З цією метою до Відня було скеровано Я. Литвиновича, наділеного відповідними повноваженнями. У результаті його діяльності австрійський уряд погодився виділити для ЗУНР 33 млн. 800 тис. крон, які були розділені на два транші. Перший з них надійшов на віденські рахунки українського уряду наприкінці грудня 1918 р. З цієї суми 6 млн. крон Президент ЗУНР Євген Петрушевич передав до урядової каси до Станіслава.

Однак швидке знецінення цієї валюти, а також неможливість отримувати з Відня необхідну кількість

готівки змусило уряд у січні 1919 р. запровадити в обіг грошові знаки УНР з позначенням номінальної вартості у карбованцях та гривнях (1 карбованець = 2 гривням = 200 шагам). Одночасно встановлювався курс карбованця щодо австро-угорської крони: 1 карбованець = 2 австро-угорським кронам. Подальше знецінення крони на перших порах призвело до падіння її курсу щодо української валюти. На початку лютого 1919 р. за 1 карбованець платили 2 крони 50 гелерів. Закон про запровадження гривні на всій території ЗУНР Українська Національна Рада прийняла лише 4 квітня 1919 р. Військові невдачі Директорії УНР спричинили падіння вартості карбованця та гривні. Цей же закон встановлював обмінний курс валют на рівні 1 гривня од 1 кроні, однак на практиці вартість гривні не перевищувала 0,8 крони. Щодо валют західноєвропейських валют гривня мала «плаваючий» курс. Так, навесні 1919 р. за 1 англійський фунт стерлінгів у Станіславові платили 125 крон.

Після проголошення 22 січня 1919 р. Акту злуки Української Народної Республіки та Західноукраїнської Народної Республіки розпочалося фінансування державних видатків уряду ЗУНР з Державної скарбниці УНР. Вже наприкінці січня головний отаман Симон Петлюра наказав видати 1,5 млн. карбованців на покриття невідкладних видатків ЗО УНР. Надалі уряд ЗО УНР щомісячно отримував 30 млн. гривень. Крім того, фінансувалися окремі статті видатків. Так, на прохання командувача Української Галицької Армії генерала М. Омеляновича-Павленка з Києва було передано 40 млн. австро-угорських крон. Всього ж на потреби ЗО УНР з Наддніпрянської України надійшло понад 1 млрд. гривень. Основними статтями видатків ЗУНР було забезпечення військових видатків, платня державним чиновникам, виплати родинам військовослужбовців, кошти на відбудову зруйнованих війною сіл та ін.

В умовах військово-політичної нестабільності населення Східної Галичини з недовірою ставилося до українських грошових знаків і нерідко відмовлялося їх приймати. Цьому сприяла й відсутність в обігу купюр дрібних номіналів. На ринку найчастіше використовувались банкноти номіналом 2000 та 1000 гривень, рідше траплялися 500 та 100 гривень. Щоб не допустити зловживань під час розмінювання купюр, уряд у Станіславові налагодив емісію купюр вартістю 5 гривень. Нестача засобів обігу була особливо гострою. Запаси австро-угорських грошей вичерпалися, українська валюта надходила нерегулярно і без дотримання необхідних співвідношень між окремими номіналами, а потреби державного будівництва вимагали нормального функціонування грошової системи. В цих умовах деякі міста прийняли рішення про випуск власних бон. На більшості з них позначення номіналу здійснене у гривнях. Так, у квітні 1919 р. повітовий комісар та магістрат м. Броди випустили грошові знаки вартістю 1, 2, 5, 10 та 20 гривень. Вони були обов'язковими засобами обігу на території повіту і у сумах понад 100 гривень безперешкодно обмінювалися на державні гроші. Розпочали виготовлення місцевих бон різних номіналів і інші місцеві органи влади: у Збаражі – 2, 5, 10, 25, 50 гривень; у Золочеві – 5, 10 гривень; у Сокалі – 1, 2, 6, 10, 20 гривень; Тернополі – 2, 10, 20, 50 гривень. Лише 2 травня 1919 р. уряд ЗО УНР запровадив в обіг грошові знаки Української Державної Скарбниці номінальною вартістю 25 та 10 карбованців.

На відміну від земель, що входили до складу Російської імперії, на території Галичини дуже рідко грошові замітники створювалися національними громадами. Лише у м. Болехів (нині Івано-Франківська обл.) єврейська національна рада у 1919 р. випустила 10, 20 та 50 гелерів. Зате значно частіше трапляються грошові сурогати промислових підприємств, закладів торгівлі та харчування. Так, у 1919 р. бориславська нафтова спілка «Прем'ер»

випустила бони вартістю 1, 2, 5, 10, 20, 50, 100 та 200 крон. Особливо багато різних грошових сурогатів випущено у Львові. Тут їх емітували книгарні, буфети, кафе, ресторани, кондитерські, склади паперу, готелі, театри і навіть бібліотеки. Вартість більшості з них не перевищувала 1 крони, що свідчить про гостру нестачу в місті дрібних розмірних грошей. Після окупації міста польськими військами магістрат у червні 1919 р. випустив бони вартістю 50 гелерів та 1 крону (розмір емісії – по 200 тис. шт. кожного номіналу). Їх проекти виконав відомий графік Рудольф Менкіцький. Після встановлення на Західній Україні польського панування грошові випуски міст Галичини були вилучені з обігу і знищені. Так, після захоплення польськими військами м. Сокаля українські грошові знаки були спалені на подвір'ї місцевого банку.

Було прийнято державні символи ЗУНР: герб – золотий лев на синьому полі, а згодом тризуб, і синьо-жовтий прапор; затверджено державну печатку.

Багато було зроблено у сфері освіти. Створена Західноукраїнська Народна Республіка в числі основних питань державної політики велику увагу звертала на становлення національної школи. 6 листопада 1918 р. Українською Національною Радою був створений Державний Секретаріат Освіти і Віросповідань, який очолив професор О. Барвінський, після переїзду уряду до Станіславу – доктор А. Артимович, а з 17 квітня 1919 р. – А. Крушельницький. Основні державні рішення щодо організації освіти були прийняті урядом після злуки УНР і ЗУНР 22 січня 1919 р.

Насамперед розпочалася українізація школи. Втім, це стихійно робило саме населення з перших днів установлення української влади. У кожному населеному пункті відкривалися українські школи. В лютому 1919 р. у Станіславі розпочав роботу з'їзд представників народного учительства Західної України. Були розглянуті питання про організацію народного шкільництва і прийнято ряд

резолуцій, серед яких: проголошення школи державною інституцією, зарахування народних учителів до державних службовців, відлучення школи від політичних властей і інші. Слідом за рішеннями з'їзду був виданий закон «Про основні улагодження шкільництва на Західній Області Української Народної Республіки», який передбачав, що всі школи на даній території стають державними, а вчителі, які працюють в них, є державними урядниками. Державною мовою у всіх державних школах вважалась українська. Один із параграфів цього закону гарантував неукраїнському населенню право на школи з навчанням рідною мовою. Існуючі школи національних меншин зберігалися, можна було відкривати й нові, зареєструвавши їх у повітових відділах освіти. У цих школах лише належало ввести як обов'язкові предмети українську мову, історію та географію України. Планувалося після звільнення Львова відкрити тут перший на західноукраїнських землях український університет. Уряд узяв під свій контроль питання культури й мистецтва.

За розпорядженням секретаріату освіти «У справі тимчасових змін научних планів» передбачалося замінити обов'язкове вивчення польської та німецької мов на українську. Польська мова залишалась у середніх школах як факультативний предмет. У всіх державних і приватних школах з недержавною мовою навчання вводилась українська мова як навчальний предмет. У початкових школах українська мова була обов'язковою з третього року навчання, а в школах іншого типу – з першого року. Навчальна програма з історії і географії у всіх школах, незалежно від мови навчання, базувалась на історії та географії України і в зв'язку з ними на історії інших земель, заселених слов'янськими народами.

На вільні посади вчителів оголошувався конкурс у пресі. Для матеріальної підтримки вчителів та членів їхніх сімей прийнято ряд законів та розпоряджень про підвищення зарплати. На території ЗУНР діяли українські

гімназії в Бережанах, Дрогобичі, Золочеві, Самборі, Станіславі, Сокалі, Стрию, Тернополі (відкрита у 1898 р.), працювали учительські семінарії у Бережанах, Коломиї, Самборі, Сокалі, Станіславі, Тернополі і інших містах. Законом від 4 лютого 1919 р. було удержавлено українські приватні гімназії в Копичинцях, Рогатині, Чорткові, Яворові, Городенці, Долині, учительські семінарії в Коломиї, Тернополі і Львові. Всього в ЗУНР було відкрито 30 середніх шкіл, з них 20 українських гімназій, три реальні школи та 7 учительських семінарій.

Педагоги, працівники секретаріату освіти, політичні діячі виробили систему поглядів на національну школу. Але здійснити задумане їм не вдалося.

Поряд з іншими проблемами, перед якими опинилася ЗУНР, залишалась важка епідеміологічна ситуація. Вжитими заходами Українська Національна Рада та Державного Секретаріату вдалося нейтралізувати її загрозливі наслідки.

ЗУНР утворила свої представництва у багатьох країнах світу: Австрії, Чехословаччині, США, Канаді, Франції, Німеччині, навіть Бразилії та Аргентині, інформуючи владу та населення цих країн про свою країну, народ, його історію, домагаючись офіційного визнання своєї держави та, можливо, допомоги. Щоправда, офіційного визнання вони не домоглися, хоч Австрія, Чехословаччина, Румунія фактично вступили із ЗУНР у ділові контакти.

У листопаді - грудні 1918 р. за ініціативою влади ЗУНР відбулися переговори з керівництвом Української Народної Республіки. 1 грудня Директорія та делегація ЗУНР підписали так званий «Вступний (прелімінарний) договір про об'єднання». 3 січня 1919 р. Національна Рада одноставно прийняла постанову про об'єднання Західно-Української Народної Республіки з Українською Народною Республікою.

Нічого суттєвого не було зроблено і в інтересах робітників, хоча деякі заходи, спрямовані на підвищення заробітної плати, поліпшення житлових і санітарних умов, охорони праці, здійснювалися. Недарма 25 квітня 1919 р. С. Петлюра телеграфував у Галичину, що влада УНР занепокоєна невдалою політикою Державного секретаріату із соціальних питань, особливо земельних, попереджаючи, що це може завершитися «розвитком більшовизму».

3. Трагічний розвиток подій й ліквідація державності

Одночасно з внутрішніми подіями ЗУНР доводилося вести війну, нав'язану їй Польщею. У лютому 1919 р. українські війська розгорнули успішний наступ і 20 лютого перервали зв'язок поляків між Львовом і Перемишлем. Але на вимогу місії Антанти на чолі з французьким генералом Бартелемі українські війська змушені були припинити наступ і укласти перемир'я з польським командуванням. У квітні з Франції була перекинута 80-тисячна армія генерала Галлера, яка мала вести бої проти радянських військ, але розгорнула наступ проти частин УГА. Війська УГА змушені були відступити. У цій критичній ситуації Національна Рада і Державний Секретаріат 9 червня 1919 р. надали Є.Петрушевичу повноваження диктатора – «право виконувати всю військову й цивільну владу». Замість генерала М.Омеляновича-Павленка командуючим УГА було призначено генерала О.Грекова. 6 червня галицькі війська почали наступальну операцію, яка стала відомою як Чортківська офензива. Вони прорвали польський фронт, зайняли Чортків і ряд інших міст, підійшли до Львова. Але польське командування, перекинувши на галицький фронт свіжі сили, 28 червня почало контрнаступ. УГА відступила в трикутник річок Збруч і Дністер, а потім, 16-17 липня 1919 р., змушена була перейти Збруч, де з'єдналася з армією УНР. Польські війська окупували Східну Галичину, Західну Волинь і частину Полісся. Майже одночасно з цими

подіями 25 червня 1919 р. Рада Десяти на Паризькій мирній конференції санкціонувала окупацію Східної Галичини Польщею.

Улітку 1920 р., коли Червона Армія вступила до Східної Галичини, у 16 повітах (із 51) була встановлена радянська влада. Очолив її Галицький революційний комітет (Галревком), створений за рішенням Політбюро ЦК КП(б)У 8 липня 1920 р. Головою Галревкому був В.Затонський. Утворювалася Галицька Соціалістична Радянська Республіка. Але радянська влада в Східній Галичині проіснувала недовго, оскільки вже у серпні 1920 р. Червона Армія змушена була відступати, і Західну Україну знову захопила Польща. За договором про перемир'я і прелімінарні умови миру від 12 жовтня 1920 р., а потім за Ризьким мирним договором, укладеним 18 березня 1921 р. РСФРР і УСРР, з одного боку, і Польщею, з іншого, територія Східної Галичини залишилась у складі Польщі.

На 1917 р. більша частина Хотинського повіту, населеного переважно українцями, входила до складу Бессарабської губернії Російської імперії. З початком німецько-австрійської інтервенції на Хотинщину посунули австро-угорські війська, які 28 лютого 1918 р. й зайняли її територію. Восени 1918 р. почався розпад Австро-Угорської імперії. 3 листопада 1918 р. у Чернівцях відбулося Буковинське народне віче, на якому були присутні кілька тисяч чоловік. Віче одностайно прийняло рішення про прилучення української частини Буковини до України. Віче вирішило об'єднатися з Галичиною в складі Західноукраїнської Народної Республіки і визнало Національну Раду ЗУНР вищою владою в краї. 6 листопада на заклик створеного 25 жовтня у Чернівцях Українського крайового комітету солдати, робітники й молодь оволоділи головними пунктами міст Чернівці, Сучава, Сторожинець і Кімполунгу. Влада перейшла до рук Крайового комітету на чолі з О. Волошиним. Але розгорнули наступ румунські

війська, які 11 листопада захопили Чернівці, а незабаром усю Північну Буковину та Хотинський повіт. Загарбавши Північну Буковину й Хотинщину, румунські окупанти запровадили там стан облоги і встановили жорстокий режим. Але українці не примирилися зі своїм поневоленням. Вони продовжували боротьбу за своє визволення, за возз'єднання своїх земель з Україною. Найбільшим спалахом революційної боротьби було Хотинське повстання. Під керівництвом ревкому повстанські загони в ніч з 22 на 23 січня 1919 р. визволили Хотин. Був створений тимчасовий революційний орган – Хотинська Директорія. Вона проголосила загарбання Румунією Хотинщини незаконним і закликала до подальшої боротьби за визволення рідного краю. Повстання охопило весь Хотинський повіт і частину Сорокського повіту Бессарабії – близько 100 населених пунктів. У ньому взяли участь понад 30 тис. чол. Румунські власті кинули на придушення Хотинського повстання значні військові сили. Після запеклого бою в ніч з 31 січня на 1 лютого повстанці залишили Хотин. 4 тис. повстанців і 50 тис. біженців перейшли через Дністер на Поділля, на територію УНР. Але й після придушення Хотинського повстання трудящі Північної Буковини й Хотинщини не припиняли революційної і визвольної боротьби. Не рахуючись з волею буковинського населення, країни Антанти Сен-Жерменським договором, підписаним 10 вересня 1919 р. між країнами Антанти і Австрією, санкціонували передачу Північної Буковини Румунії.

Коли восени 1918 р. розпалася Австро-Угорська імперія, Закарпатська Україна залишилася в складі Угорщини. 21 січня 1919 р. у Хусті, у залі гімназії відбулися Народні збори, на яких були присутні 420 представників від 175 міських і сільських громад і 1,5 тис. чол. без мандатів. Ці збори прийняли одностайно рішення про возз'єднання Закарпаття з Україною. Але через нестачу військових сил, зайнятих на польському фронті, військові частини ЗУНР не

змогли реально встановити українську владу в краї та реально допомогти закарпатським українцям. Коли 21 березня 1919 р. в Угорщині був утворений радянський уряд – Революційна Урядова Рада на чолі з комуністом Бела Куном, а Угорщина проголошена Радянською Республікою, Закарпаття під назвою «Руської Крайни» на федеративних засадах стало автономною одиницею Угорської Радянської Республіки. Як і в усій Радянській Угорщині, на Закарпатті проводилася націоналізація промислових підприємств, банків, транспорту, конфісковувалися й націоналізувалися поміщицькі землі й великі маєтки тощо. На Закарпатті була сформована Русинська Червона дивізія в складі 6 тис. українців-добровільців. Вона стала складовою частиною Червоної армії Угорщини. 16 квітня 1919 р. з півдня і сходу на Закарпаття почали наступ румунські, а 27 квітня з заходу – чехословацькі війська. Бійці Русинської Червоної дивізії чинили опір. Особливо запеклими були бої під Чопом, що тривали з 22 квітня до 3 травня. Але сили були нерівні. Інтервенти на початку травня 1919 р. окупували Закарпаття. За Тріанонським мирним договором, підписаним 4 червня 1920 р. між країнами Антанти, з одного боку, і Угорщиною, з другого, Закарпатська Україна була передана до складу Чехословаччини.

Таким чином, боротьба за національну державність в Україні наприкінці 1917-1920 рр. відбувалася в умовах жорстокої громадянської війни та іноземної воєнної інтервенції. У цій боротьбі можна виділити кілька етапів. На першому етапі національну революцію очолила Центральна Рада. У листопаді 1917 р. була проголошена Українська Народна Республіка (УНР). Другий етап - період з кінця квітня 1918 р., - правління гетьманщини в умовах окупації України німецькими й австро-угорськими військами. Значною подією у національно-державному відродженні стало проголошення у західних регіонах України у листопаді 1918 р. Західно-Української Народної Республіки (ЗУНР). І нарешті, майже водночас із проголошенням ЗУНР

на більшій частині України, починаючи з листопада 1918 р., відбувалося відродження УНР на чолі з Директорією і здійснювалися спроби об'єднання її з ЗУНР. Це також важливий етап у національно-державному будівництві. Однак наприкінці 1920 – на початку 1921 рр. процес національно-державного відродження був перерваний перемогою радянської влади на більшій частині території України й окупацією західноукраїнських регіонів Польщею, Румунією, Чехословаччиною.

Історія боротьби за державне відродження свідчить про те, що успіх міг бути досягнутий у важкі 1917-1921 рр. тільки за умови згуртованості народу, його солідарності. На жаль, цього не сталося.

Тільки опора на власні сили могла забезпечити перемогу. А вона, передусім, потребувала злагоди в Україні. Безперечно, досягти ідеальної, повної злагоди в умовах громадянської війни та іноземної інтервенції було неможливо. І все ж демократам, прихильникам державного відродження України для забезпечення злагоди слід було докладати більше зусиль, насамперед, у сфері соціально-економічної політики.

Поряд із гіркотою поразки цей період (1917-1921 рр.) для українського народу є періодом і певних досягнень. Зросла національна самосвідомість. Значна частина українського народу впевнилась у власних силах. Тому хоча за ці роки і не відбулася переможна соціально-політична революція, однак безперечним є те, що національна революція у свідомості, почуттях народу здійснилася, і це був суттєвий крок уперед – крок до справжньої державності.

В процесі дослідження даної теми можна визначити кілька проблемних питань. Зупинимось на деяких з них.

Враховуючи те, що тема ЗУНР являла собою одну з найбільш негласно заборонених тем у радянській період, то об'єктивне її дослідження було більш, ніж проблематичне. 1920-40-і роки, радянська історіографія висвітлювала

національно-визвольний рух на західноукраїнських землях під кутом зору здійснення Жовтневого перевороту та встановлення радянської влади, тому утворення ЗУНР розцінювалося не як реалізація прав українців на самовизначення, а як контрреволюційні дії української буржуазії з метою протистояння радянській владі й світовій комуністичній революції. Тому ЗУНР зображалась як «антидемократична, антинародна держава та ворог українського народу». Підтвердженням цього служить доповідь В. Леніна на IX конференції РКП(б) уже по завершенні українсько-польської війни і невдалого походу Червоної армії на західноукраїнські землі 1920 р.: «Отримуючи східну Галичину, ми мали би базу проти всіх сучасних держав... За це варто повоювати». Українсько-польська війна трактувалася як протистояння між буржуазією різних національностей, цілі яких суперечать інтересам «трудящого» населення.

Пізніше в радянських публікаціях історія регіону висвітлювалася в контексті єдиного революційного потоку, який охопив Росію та країни Центральної та Східної Європи під впливом Жовтневого перевороту 1917 р. Стверджувалося, що революційний рух на цих землях сприяв розвалу Австро-Угорської імперії, а політика новоутворених держав – Польщі, Румунії, Угорщини, Чехословаччини щодо українських земель була загарбницькою, яку підтримали країни Антанти. Визнавався національно-визвольний характер боротьби проти іноземної агресії. Водночас критикувалася політика уряду ЗУНР у визвольному русі, гіперболізувалася роль і місце комуністичних організацій, а боротьба за соборність кваліфікувалася як рух за возз'єднання з УСРР.

Досліджуючи становлення державності на західноукраїнських землях деякі вчені почали застосовувати термін «Західноукраїнська революція» (О.Павлишин).

Одним з аспектів, який привернув увагу багатьох дослідників, є Акт Злуки ЗУНР і УНР, взаємовідносини ЗОУНР і УНР після 22 січня 1919 р., причини одностороннього рішення уряду ЗУНР про розрив Акту Злуки з УНР.

Ще однією проблемою є закиди С.Петлюрі у зраді ЗУНР. Намагаючись розірвати міжнародну ізоляцію і відшукати союзників для продовження боротьби з більшовиками за українську державність, С.Петлюра вдався до здійснення комплексу політичних кроків, проведення яких чи не найбільше дискутувалося різними угрупованнями української еміграції. Мається на увазі його політика зближення з Польщею. Логіку дій головного отамана можна збагнути, якщо у цілому охопити поглядом міжнародне і військове становище України у другій половині 1919 р. Підписання травневої угоди 1919 р. (яка, до речі, так і не була реалізована через продовження стану війни між ЗУНР і Польщею) переслідувало завдання забезпечити надійний тил для боротьби з більшовицькими військами, які захопили значні терени України. Також треба було враховувати і дії Антанти, найпотужнішої мілітарної сили на той час, яка зовсім не симпатизувала прагненням України, підтримуючи постулат відновлення «єдиної і неподільної Росії». Реальністю був той факт, що вже наприкінці лютого 1919 р. на Паризькій конференції Рада десяти (керівний орган Паризької мирної конференції) погодилася з територіальними претензіями Польщі на Східну Галичину, дозволивши ввести туди польські війська для «охорони від більшовицьких банд».

Фіаско дипломатичних зусиль української делегації в Парижі значною мірою стимулювало подальший розвиток відносин УНР з Польщею з метою вирішення проблеми західноукраїнських територій.

Окремого розгляду потребують такі важливі аспекти проблеми, як ставлення тодішньої міжнародної громадськості (зокрема й української діаспори), країн

Антанти, більшовицької партії, Комінтерну до українського питання. Спеціального аналізу вимагає весь широкий спектр українсько-польських відносин 1918–1920 рр., і особливо договори і угоди, підписані від імені Директорії між УНР і Польською державою, що по суті ліквідували Акт Злуки. Те ж саме слід сказати і про взаємини Радянської України з РСФРР, підписані ними в цей період угоди та союзи, які врешті-решт й звели нанівець національну Українську державність.

Встановлено, що державний механізм ЗУНР, незважаючи на тяжке військове та соціально-економічне становище держави, забезпечував її нормальну життєдіяльність. Отже, не існувало серйозних внутрішніх причин втрати незалежності. – У ЗУНР було утворено демократичну політичну систему, в яку входили українські та єврейські політичні партії й організації. – Правоохоронні органи ЗУНР були найбільш професійною та кваліфікованою ланкою державного механізму і, в цілому, виконували поставлені перед ними завдання.

Польські історики та політики міжвоєнного та післявоєнного часу заперечували польську агресію і характеризували ці події як конфлікт двох народів, що заселяли територію Галичини. Українці, на їх думку, мали на своєму боці більшість населення, а за поляками стояла господарська і культурна спадщина; тому це була братовбивча війна, яка завдала великих втрат обом народам. Загалом польська політична думка заперечувала право українців на самовизначення, соборність їх земель і фактично стала рупором політики асиміляції українців «Східної Малопольщі». Відстоювали «історичне» право поляків на східні «креси» і заперечували правомірність боротьби українців на державотворчість.

Причинами, що призвели до появи різних національно-політичних ідеологій і воєнного вибуху восени 1918 р. було те, що поляки використовували владну позицію в монархії для того, щоб усіма можливими способами

гальмувати процес національно-культурного розвитку українців.

Сучасна російська історіографія, з не багатьма винятками, розглядає історичне минуле заходу України крізь етноцентричні інтереси імперської Москви, для якої український «націоналізм» ХХ ст. – руйнівна ірраціональна сила, винна у численних жертвах «радянських» людей; що ж до більшості населення Прикарпаття, то воно, на думку російських учених, споконвіку тяжіло до «сходу», тобто Росії. В.Савченко, досліджуючи східнослов'янсько-польське пограниччя після Першої світової війни стверджує, що в політичному житті ЗУНР існували дві течії: одна, «буржуазна», домагалася соборної України від Карпат до Дону, інша – прагнула об'єднання «зі всім російським народом». Автор, за традицією, послуговується терміном «русские» щодо галицьких українців, а проблему польського східного кордону на Паризькій конференції вважає «руським вопросом». У російських воєнно-історичних працях 90-х років чітко простежується небажання відійти від більшовицької схеми подачі історії СРСР.

У польській історіографії останнього десятиріччя (М.Козловський, М.Вжосек, М.Чубінський, Л.Мрочко, Г.Лукомський, Ч.Партач, Б.Поляк, С.Степень, М.Ягура, Г.Крамаж) простежується тенденція до поглиблення концептуальних підходів вивчення новітньої історії України, зокрема українсько-польської війни. У той же час вимагають переоцінки погляди польських науковців щодо етнодемографічної ситуації у краї, конфігурації східних кордонів Другої Речі Посполитої, «гуманності» ведення бойових дій легіоністів, «непоступливості» українців на переговорах з поляками та місіями Антанти. М.Клімецький досліджуючи проблему, використовує нові археографічні колекції, а також здобутки української історіографії.

ЗУНР у політиці Радянської Росії (середина березня 191 р. – липень 1919 р.). Радянська Росія,

зовнішньополітичні концепції якої ґрунтувалися на ідеї поширення світової соціалістичної революції, зіткнулася з трьома противниками на Західній Україні – польськими збройними силами, які підтримувала Антанта, армією Української Народної Республіки (УНР) та Українською Галицькою Армією. У цій ситуації Радянська Росія розглядала ЗУНР як потенційного союзника у боротьбі з УНР, з Польщею та УНР. При цьому враховувалися відсутність міжнародного визнання і підтримки західними державами уряду ЗУНР, для якого в умовах війни з II Річчю Посполитою нагальною була проблема союзництва. Таким чином, у концепції більшовицького уряду Росії Західна Україна займала важливе місце – як міст для перенесення світової соціалістичної революції на Захід. Однак у виснажливих умовах ведення війни РСФРР з арміями «білої Росії», Польщі, УНР, радянське керівництво йшло на встановлення контактів з представниками західноукраїнського політичного табору. Незважаючи на наявність прорадянських настроїв серед окремих політичних діячів ЗУНР, офіційна лінія західноукраїнського уряду залишалася незмінною – орієнтація на міжнародне визнання і підтримку країнами Антанти, тому встановлення відносин між ЗУНР і РСФРР не відбулося.

Персоналії

Баран Степан Іванович (1879 – 1953) – адвокат-журналіст, український політичний, громадський діяч та публіцист у Галичині, дійсний член НТШ, Доктор права (1909). 1913-19 був членом Української Національно-Демократичної Партії, входив до складу Народного Комітету цієї партії і був у 1914–1918 рр. головним редактором тижневика УНДП «Свобода». У 1918-1919 рр. – член Національної Ради ЗУНР і секретар земельних справ у першому уряді ЗУНР. З 1925 член УНДО. 1928-39 рр. – депутат сейму Польщі, де зискав собі імя як фахівець аграрних, освітніх та церковних справ. Під час Другої світової війни перебував у Холмі (нині м. Хелм, Польща), від 1944 р. – в Німеччині. 1951-53 рр. – голова уряду УНР в екзилі. Був співробітником львівського часопису «Діло» і часопису «Краківські вісті». У Німеччині в 1946 р. був першим головою Спілки українських журналістів у еміграції.

Ганкевич Лев (1883 – 1962) – український адвокат, політичний діяч, оборонець у кримінальних політичних процесах, журналіст і співредактор української газети "Вперед" у 1918–1922 рр., діяч УСДП. Був членом Національної Ради ЗУНР. У 1939 р. виїхав на еміграцію. Співробітничав з Українською Соціал-Демократичною Партією (УСДП), подорожував на Наддніпрянщину в політичних справах. Під час Першої світової війни співпрацював з Союзом за Визволення України та був його представником в Болгарії. В 1918 р. він був членом Української Національної Ради, Західноукраїнської Народної Республіки. Ганкевич був головою виконавчого комітету в 1921-23 та 1930-34 р. В 30-х роках здобув славу як адвокат в політичних оборонних судових розправах, обороняючи членів ОУН та УВО (Українську Військову Організацію) в польських судах. Був президентом Союзу Українських Адвокатів у Львові та віце-президент

організації Львівських Адвокатів. В 1944 емігрував до Мюнхена, а в 1949 до Нью-Йорка.

Голубович Сидір (1873 – 1938) – відомий український політичний і державний діяч. Член Української Національно-Демократичної Партії, депутат австрійського парламенту (з 1911 р.) та галицького сейму (з 1913 р.). В 1915 р. став членом Загальної Української Ради. В жовтні 1918 р. був обраний до складу Української Національної Ради. В листопаді-грудні 1918 очолював Державний Секретаріат судових справ в уряді К.Левицького. З 4.01.1919 – голова Державного Секретаріату ЗУНР-ЗО УНР з одночасним виконанням обов'язків державного секретаря фінансів, торгівлі та промисловості. Після поразки визвольних змагань емігрував з групою державних діячів до Австрії, де співпрацював з урядом ЗУНР до його саморозпуску 1923 р. Вернувшись до Львова у 1924 р. заснував Українську трудову партію, яка наступного року увійшла в Українське національно-демократичне об'єднання – найбільшу центристську партію, що діяла в Галичині у 1925–1939 рр. (її програма базувалася на ідеології соборності й державності). С. Голубович став одним із лідерів партії, невтомною працею заслужив визнання української громадськості. Помер 12 січня 1938 р. і похований у Львові.

Левіцький Кость (1859 – 1941) – найвизначніший український громадсько-політичний і державний діяч Галичини кінця 19 століття – першої половини 20 століття, адвокат і публіцист, дійсн. чл. НТШ і «Просвіти». Співзасновник, а згодом голова УНДП. В 1907 обраний депутатом австрійського парламенту і в 1908 – галицького сейму, керував діяльністю Українського Парламентського Клубу у Відні та Сеймового Клубу у Львові. Підчас Першої світової війни в серпні 1914 очолив Головну Українську Раду у Львові, а з травня 1915 – Загальну Українську Раду у Відні. З листопада 1918 р. – голова Державного секретаріату ЗУНР, потім – голова комісії з виборчої реформи при уряді.

1920-23 рр. – член закордонного уряду Диктатора Є. Петрушевича у Відні, в якому займав пост уповноваженого з питань преси і пропаганди, а з 1921 р. – уповноважений закордонних справ ЗУНР. В 1924 р. повернувся у Галичину, де продовжував громадську і наукову діяльність. Належав до Українського Національно-Демократичного Об'єднання. В 1920-30-х рр. очолював Союз Українських Адвокатів, був членом Начальної Ради Адвокатів у Варшаві (1935-39), редактором видання «Життя і Право», директором Центробанку. В 1939 р. був заарештований органами НКВС, але після дворічного ув'язнення – звільнений. В липні 1941 став засновником і головою Української Національної Ради – органу, який мав представляти інтереси українського населення західних областей України перед німецькою окупаційною владою (ліквідована за наказом Г. Гімлера в березні 1942 р.). Помер у Львові. Похований на Янівському меморіальному цвинтарі.

Омелянович-Павленко Михайло (1878-1952) – видний військовий діяч, командувач армії УНР під час Зимового походу. Народився в Тифлісі, професійний військовий, брав участь у російсько-японській війні 1904-1905 років. Під час Першої світової війни – командир гвардійського полку, начальник штабу корпусу. За Центральної ради та Гетьманату – на керівних військових посадах, з грудня 1918 року по червень 1919 року – командуючий УГА, командир Запорізького корпусу. З 6 листопада 1919 року – командуючий діючою армією УНР (змінив Петлюру на цьому посту). В грудні 1919 року на чолі 10 тисячної армії вирушив у рейд по денікінським тилам, який тривав 180 діб і закінчився 6 травня 1920 року зустріччю з українською Залізною дивізією. 21 листопада 1920 року українські війська були вибиті з території України. З Польщі Михайло Омелянович-Павленко перебрався до Чехословаччини, жив у Німеччині, Франції. Був міністром військових справ УНР у вигнанні. Помер 29 травня 1952 року й похований у Парижі.

Петрушевич Євген (1863 – 1940) – український громадсько-політичний діяч, керівник уряду ЗУНР у 1919-1923 роках. В 1907-18 рр. – посол австрійського парламенту, заступник голови Української Парламентарної Репрезентації. З 1910 р. – депутат галицького сейму, брав активну участь у боротьбі за реформу виборчого закону. Підчас Першої світової війни 1914-18 рр.– член Головної Української Ради та Загальної Української Ради. В 1917-18 рр.– голова Української Парламентарної Репрезентації в австрійському парламенті. 19.10.1918 р. як президент Української Національної Ради проголосив створення на українських землях Австро-Угорщини Української держави. 04.01.1919 р. обраний Президентом Західно-Української Національної Ради (фактично – Президентом ЗУНР). Після проголошення 22.01.1919 р. Акту Злуки ЗУНР і УНР згідно рішення Трудового Конгресу України у Києві став членом Директорії УНР. 09.06.1919 р. у зв'язку з критичним становищем назначений Українською Національною Радою Диктатором ЗО УНР-ЗУНР. Директорія УНР не визнала чинності цього акту і вивела П. зі свого складу. Після укладення 21.04.1920 р. договору між УНР і Польщею, визнав цей акт юридичне неспроможним й очолив дипломатичну боротьбу за самовизначення Галичини на міжнародній арені. В серпні 1920 р. сформував екзильний уряд Диктатора, який ставив собі за мету домогтися відновлення незалежності ЗУНР дипломатичними засобами. Уряд П. припинив свою діяльність 15.03.1923 р. після рішення Ради Послів про передачу Галичини до складу Польщі (14.03.1923 р.). До кінця свого життя перебував в еміграції у Берліні. Коли у вересні 1939 р. Німеччина напала на Польщу, надіслав уряду Гітлера протестаційний меморіал. Помер 29 серпня 1940 р. Похований на берлінському цвинтарі римокатолицької кафедри св. Ядвіги представниками Українського Національного Об'єднання, які згодом встановили на могилі пам'ятник. Могилу, яка збереглася,

нині доглядає посольство незалежної України. Перепохований 1 листопада 2002 р у Львові на Личаківському кладовищі.

Найважливіші події:

1918 р.

жовтень-листопад – розгортання національного визвольного руху на західноукраїнських землях.

16 жовтня – звернення австрійського цісаря з маніфестом «До моїх вірних австрійських народів», у якому він проголосив федеративну перебудову держави.

18 жовтня – утворення Української Національної Ради (УНР).

19 жовтня – УНР видала Маніфест, який слід вважати початком процесу утворення на західноукраїнських землях незалежної української держави.

у ніч з 31 жовтня на 1 листопада – Центральний військовий комітет організував зайняття українськими військовими підрозділами всіх головних пунктів Львова.

1 листопада – у відозві «До населення цілої держави» Національна Рада оголосила про перехід влади до її рук.

9 листопада – Українська Національна Рада як законодавчий орган створила виконавчий орган – перший уряд – Державний Секретаріат. Його головою було обрано К.Левицького.

13 листопада – на своїй сесії Національна Рада прийняла «Тимчасовий Основний закон про державну самостійність українських земель бувшої Австро-Угорської монархії».

1918-1919 рр. – Українсько-польська війна

1919 р.

На початку року в ЗУНР була створена армія (УГА).

22 січня – Акт Злуки ЗУНР і УНР.

25 червня – Рада Десяти на Паризькій мирній конференції санкціонувала окупацію Східної Галичини Польщею.

10 вересня – Сен-Жерменським договором, підписаним між країнами Антанти і Австрією, санкціоновано передачу Північної Буковини Румунії.

1920 р., 4 червня – за Тріанонським мирним договором, підписаним між країнами Антанти, з одного боку, і Угорщиною, з іншого, Закарпатська Україна була передана до складу Чехословаччини.

Контрольні запитання:

1. Західноукраїнська Народна республіка (ЗУНР).
2. Акт злуки УНР і ЗУНР, його історичне значення.
3. Національно-визвольний рух у західноукраїнських землях.
4. Зовнішня політика ЗУНР.
5. Внутрішня політика ЗУНР.
6. У чому полягає досвід державного будівництва ЗУНР, як вияв прагнення до соборності українських земель?
7. Чому Петлюра співпрацював з поляками?
8. ЗУНР у політиці радянської Росії (середина березня 1919 р. - липень 1919 р.).
9. Українсько-польська війна 1918-1919 рр.: причини, наслідки для українських земель.

Рекомендована література:

1. Історія України: нове бачення: У 2 т. /Під ред. В.А. Смолія. – К.: Україна, 1995. – Т.2. – 1996.
2. Калініченко В.В., Рибалка І.К. Історія України. Частина III: 1917-2003 рр.: Підручник для історичних факультетів вищих навчальних закладів. – Харків: ХНУ ім. В.Н. Каразіна, 2004.
3. Капелюшний В. П. Українська національна державність доби визвольних змагань (1917–1921рр.): історіографія. – дис. докт. іст. наук: 07.00.06 / Київський національний університет ім. Тараса Шевченка – К, 2004.

4. Компанієць І.І. Революційний рух в Галичині, Буковині та Закарпатській Україні під впливом ідей Великого Жовтня (1917-1920 рр.). – К., 1957.
5. Кугутяк М. Галичина: сторінки історії. – Івано-Франківськ, 1993.
6. Литвин М. Українсько-польська війна 1918 – 1919 рр. – Львів, 1998. – 488 с.
7. Михайло Сеньків, Іван Думинець З історії боротьби за соборність українських земель 1917–1945 рр. – Дрогобич, Видавнича фірма "ВІДРОДЖЕННЯ", 1995.
8. Мороз О.Ю. До питання про військово-політичне становище в Україні (березень-квітень 1918 року) // Львівська політехніка: Вісник державного університету. – 1999. – № 377.
9. Нагаєвський І. Історія української держави двадцятого століття. – К., 1994.
10. Олександр Федорів ЗУНР у політиці радянської Росії (середина березня 1919 р. - липень 1919 р.) /, науковий і культурно-просвітній краєзнавчий часопис «Галичина» 2003 – № 9
11. Павлюк О.В. Раднофільство Є. Петрушевича: переконання чи вимушеність? // Український історичний журнал (далі - УІЖ). – 1997. – № 3. – С. 109.
12. Футулуйчук В. Українська Галицька армія: військово-патріотичне виховання та вишкіл (1918-1920 рр.). – Донецьк; Львів: Східний видавничий дім, 2000.
13. Хрестоматія з історії держави та права України. / В.Д. Гончаренко. – К., 2000.

ЛЕКЦІЯ 12

УКРАЇНА В МІЖВОЄННУ ДОБУ СВІТОВОЇ ІСТОРІЇ (1918-1938 РР.)

План:

1. Соціально-економічні перетворення радянсько-більшовицького керівництва: НЕП та індустріалізація країни з колективізацією сільського господарства.
2. Національна політика та український культурний ренесанс.
3. Сталінський тоталітарний режим. Політичні репресії в Україні.

1. Соціально-економічні перетворення радянсько-більшовицького керівництва: НЕП та індустріалізація країни з колективізацією сільського господарства

Висвітлення першого питання необхідно почати з характеристики ситуації в Україні. Перша Світова війна, українські національні змагання, економічна політика надзвичайних заходів, здійснюваний більшовицьким режимом «воєнний комунізм» призвели до економічної кризи. Збитки, яких зазнала економіка Радянської України, оцінювались у 10 млрд. золотих карбованців. Різко скоротилося виробництво, зупинились цілі галузі промисловості. У результаті продрозкладки, діяльності так званих комітетів незаможних селян не тільки примусово вилучалася значна кількість хліба та іншої продукції на користь держави, а й нищилися традиційні соціальні, економічні і культурні форми життя українського селянства. Ситуація ускладнювалася голодом 1921 - 1922 рр., про що радянська влада приховувала від світового товариства, яке надавало допомогу голодуючим Поволжя. Від голоду загинуло до 1 млн. душ.

Економічна криза викликала кризу соціально-політичну. Повсюдне незадоволення радянською владою вилилось у страйки робітників, селянські повстання, які жорстко придушувались ЧК, військовими з'єднаннями.

Вихід із загальної кризи лідер Радянської Росії В.І.Ленін вбачав і переконав правлячу партію більшовиків в необхідності частково поступитися, зняти напругу в суспільстві. По-перше, для цього було проголошено перехід до нової економічної політики (НЕП), а по-друге, трохи пізніше, відбулося упорядкування відносин радянських республік на засадах рівності і федералізму в СРСР.

Важливо наголосити, що за часів сталінщини і розквіту командно-адміністративної системи поширювалася думка про випадковий характер НЕПу. Офіційно проводилося, а деякі історики і економісти поділяють цю оцінку і сьогодні, що радянська влада тимчасово поступилася буржуазним елементам в складній економічній ситуації. НЕП трактувався як короткостроковий відступ на переможному марші соціалістичного будівництва, як викликаний необхідністю перегрупування сил перед вирішальним кроком. Але як свідчить поглиблене прочитання творів В.І. Леніна, він обґрунтував необхідність відходу від комуністичної практики політики «воєнного комунізму». Йшлося про перехід до НЕПу, про так званий „погляд по-Леніну” на нову політику.

До речі, сталінські, офіційні твердження суперечать ленінським висновкам: « Економічно і політично НЕП цілком забезпечує нам можливість спорудження фундаменту соціалістичної економіки » (Ленін В.І. Полн. собр. соч. - Т.45. - С.60-61). Розраховуючи на весь перехідний від капіталізму до соціалізму період, В.І. Ленін доводив, що це «всерйоз і надовго». Подальшій конкретизації перспективи розвитку сприяв аналіз першого практичного досвіду функціонування НЕПу, який призвів

до кардинальних змін в ленінському розумінні перехідного періоду.

В другому, так званому пізньому, погляді Леніна на НЕП йдеться про відхід від марксового вчення про кооперацію. При державній владі в руках трудящих, суспільній власності на засоби виробництва просте зростання кооперації ототожнювалося з зростанням соціалізму. Завдяки цьому, наголошував Ленін, «... ми змушені визнати докорінну зміну всієї точки зору нашої на соціалізм» (Ленін В.И. О кооперации // Полн.собр. соч. Т.45. - С.376). Лад цивілізованих кооператорів і є соціалізм, доводив він в статті «Про кооперацію». Необхідно було сприяти багатокладності в економіці, розвитку товарно-грошових відносин, ввести тверду валюту, формувати ринок.

Таким чином, важливо наголосити на меті введення НЕПу. В економічному плані він був розрахований на максимальний підйом продуктивних сил і на покращення стану робітників і селян. Розставляючи політичні акценти НЕПу, треба підкреслити, що він відповідав, в першу чергу, інтересам селян, сприяв установленню громадянського миру в країні, співробітництву двох провідних класів при участі непманів.

В межах НЕПу, його інструментаріями задумувалася, в першу чергу, відбудова народного господарства. Героїчними зусиллями трудящих в умовах багатокладності економіки вдалося подолати розруху і досягти довоєнного рівня розвитку в середині 20-х років (щоправда, металургійна промисловість пізніше, в 1926-1927 господарському році).

Треба обов'язково наголосити, що на відмову від аналогічних завдань, європейські країни відбудову здійснювали на якісно новій матеріально-технічній базі, в Радянській Україні, як складовій СРСР, йшлося про кількісні чинники відбудови (до того ж, в основному). За часом відбулося відставання в досягненні стратегічних

цілей. Поштовх до різких якісних змін дали XIV (1925 р.) і XV (1927 р.) з'їзди ВКП(б), названі Й.Сталіним з'їздами індустріалізації та колективізації. НЕП, який дав значний економічний ефект, було в 1928 р. згорнуто. Пішов зворотний процес - викорінення приватного капіталу в промисловості і торгівлі, ліквідація приватних господарств у селах та створення колгоспів.

Об'єктивно необхідна індустріалізація СРСР, на відміну від історичного досвіду людства (включно і Російську імперію), націлена була на розвиток важкої промисловості (для УСРР, в значній мірі, сировинних галузей). Радянське керівництво розглядало її як економічний форпост тоталітарної влади, що склалася у 1927-1929 рр.

Майже одночасно з початком економічної кризи світового капіталізму в СРСР і його складовій частині Радянської України приступили до виконання докладно складеного і ретельно обговореного першого п'ятирічного плану розвитку народного господарства. Виконання його відбувалося, по-перше, в оптимальному варіанті (приріст промислової продукції на 20-22%), до того ж невдовзі скорегованого на догоду Й. Сталіну в бік збільшення виробництва продукції важкої індустрії (до 37,7%). Йдеться, здається, про сталінізацію промисловості. І подруге, в умовах ігнорування сталінським керівництвом країни товарно-грошових відносин, зволікання з розв'язанням соціальних проблем (забезпечення квартирами, товарами повсякденного попиту).

Ще не встигнули просохнути чорнила підписів під затвердженими завданнями першої п'ятирічки у травні 1929 р. XI всеукраїнським з'їздом Рад, як партійно-господарське керівництво пішло шляхом перегляду планів, шляхом форсованої індустріалізації. Ясна річ, що потрібні були додаткові кошти, а їх, незважаючи на невичерпні природні ресурси і величезні резерви робочої сили, гостро не вистачало. Вихід знаходили: а) вилучили з кишені

робітників багатомільярдні суми у вигляді державних позик; б) різке збільшення продажу населенню горілки; в) емісія грошей; г) експорт хліба (без винятку навіть в Голодомор - майже все збіжжя врожаю 1932 р., понад 260 млн. пудів), продаж промислової сировини; д) насильницька колективізація і розкуркулення селян тощо. Економіка з інтенсивного шляху, яким вона розвивалася у 20-х роках, була переведена на екстенсивний: приріст промислового виробництва досягався за рахунок будівництва нових підприємств. До того ж не вистачало комплексного технічного устаткування, кваліфікованих кадрів при шельмуванні інженерно-технічних працівників дореволюційної формації, як «економічну контрреволюцію» («шахтинська справа» та ін). Нормою стала практика беззастережного виконання директив і вказівок центру.

Попри трудовому героїзму трудящих, грандіозні плани не були виконані. Середньорічний приріст промислової продукції не перевищив 10%. В даному випадку доречно порівняти планові завдання і їх виконання на прикладі однієї з галузей індустрії. Так, фактичний видобуток вугілля в Донбасі становив 45 млн. тонн проти передбачених планом 53 млн. (а проти перегляду – 80). Господарський механізм, дедалі більше відриваючись від ринку, перетворювався на гіпертрофовану, жорстко централізовану систему управління. Остаточо склалася командно-адміністративна система господарювання після виходу постанови уряду і правлячої партії щодо вугільного Донбасу в квітні 1933 р. Трести як госпрозрахункові об'єднання перетворювалися на органи технічного управління, а підприємства так і не стали самостійними виробничими організаціями, робота яких базувалася б на економічних засадах.

Майже всю важку промисловість України було підпорядковано центральним органам у Москві. Формувалася командна економіка з найвищим ступенем

централізації управління, яка згодом стала підмурком сталінського тоталітарного режиму.

Єдиний головний урок взяла влада із п'ятирічки - припинила політику «підхльостування» й стрибкоподібного директивного нарощування темпів розвитку промисловості. На другу п'ятирічку (1933-1937 рр.) було заплановано більш помірковані середньорічні темпи зростання промислового виробництва. Інтенсивніше почали впроваджувати нову техніку, більше уваги приділялося організації виробництва й підготовці кваліфікованих кадрів.

Далі доцільно було б наголосити на використанні владою стаханівського руху. Виник рух на кадіївській шахті «Центральна-Ірміно» (сьогодні м. Стаханов Луганської області) як рух новаторів виробництва у серпні 1935 р. Започаткована нова система організації і управління виробництвом давала змогу ефективніше використовувати техніку, трудові ресурси для збільшення вуглевидобутку. Новаторські методи давали позитивні результати в інших галузях економіки. Але через півроку, у грудні 1935 р. Й.Сталін характеризував стаханівський рух як вищу форму соціалістичного змагання. Таке спрощення суті новації підштовхувало партійно-господарських функціонерів до неосяжної масовості і рекордоманії, до появи «олівцевих» рекордів. За офіційними звітами чисельність «стахановців» збільшувалася і в третю п'ятирічку (з 1938 р. до нападу Німеччини на СРСР), але економіка залишалася неефективною, більше затратною.

Ціною неймовірних зусиль у довоєнний період УРСР здійснила вагомий внесок в розв'язання завдань індустріалізації СРСР. Україна перетворилася на індустріально-аграрну республіку, досягнення якої в деяких галузях важкої промисловості були одні з найвищих в Європі. Разом з тим, студентам варто замислитись, якою ціною далася індустріалізація. Тоталітарний режим в СРСР здійснив її заради статусу світової держави шляхом

розвитку військово-промислового комплексу не заради людей. Значною мірою цьому сприяла колективізація сільського господарства.

Проголошений партією курс на колективізацію сільського господарства (грудень 1927 р.), як і курс на індустріалізацію країни на той час був об'єктивною потребою. Але Й.Сталін і його найближче партійно-державне оточення разом з бездоганними виконавцями в Україні С.Косіором, П.Постишевим, В.Чубарем невдовзі відійшли від курсу і розгорнули насильницьку колективізацію з політикою ліквідації куркулів як класу.

Вражає прагматизм виконавців волі центру. Так, темпи колективізації, якщо їх оцінювати за питомою вагою усуспільненої орної землі, зросли з 8,6% на 1 жовтня 1929 р. до 68,5% на 1 березня 1930 р., забувши про переконання кращим прикладом, про добровільність, вони використовували примус, залякування, розкуркулення. Тільки за січень-березень 1930 р. розкуркулили майже 62 тис. сімей. Але головне - кінцевий результат. Хлібозаготівельні органи «працювали» над урожаєм 1930 р. аж до 1 червня 1931 р. За весь період заготівель з селянського сектора було викачано 393 млн. пудів, а в цілому по УСРР - 477 млн. пудів хліба. Це складало на 167 млн. пудів більше ніж урожаю 1929 р. Вимітали увесь хліб, не залишаючи навіть необхідного прожиткового мінімуму. За свідченням С.Косіора, половина колгоспів не видала на трудодні «абсолютно нічого». Інакше кажучи, в кожному другому колгоспі люди цілий рік працювали задурно. Такою була політика «підхльостування», яка застосовувалася й у промисловості. Кремль не цікавився становищем тих, хто вирощував хліб. Намагаючись збільшити темпи індустріалізації, Й.Сталін не думав про економічні наслідки такого курсу.

Далі посилювалися найжорстокіші методи. XII Всеукраїнський з'їзд рад (Харків, лютий-березень 1931 р.) поставив вимогу перед органами радянської влади «рішуче

провести ліквідацію куркуля як класу». Законослухняне політбюро ЦК КП(б)У швиденько звернулося до ЦК ВКП(б) «про надання Україні можливості вислати за межі УСРР не менше 40 тис. розкуркулених господарів».

Підводячи ризик під розкриттям суті насильницької колективізації, фактично сталінізації села, треба привернути увагу студентів, що завдяки надзвичайним заходам до кінця 1932 р. в Україні було колективізовано майже 70% селянських господарств, які володіли 80% орних земель. Щоправда, визначення загальної кількості ліквідованих під час «соціалістичних перетворень» селянських дворів, за твердженням знаного історика С.В. Кульчицького, потребує спеціального дослідження. В січні 1934 р. П.Постишев назвав цифру розкуркулених господарств близько 200 тис. Проте, ця цифра є лише повторенням кількості дворів заможних селян за результатами обстеження ЦСУ у 1927 р. (204,5 тис = 4%). Як бачимо, логіка поплічника Сталіна в Україні проста: скільки куркулів було, стільки й знищили. Здається непереконливо, бо природно щорічно кількість їх господарств зменшувалося. І нарешті, тавром радянської колективізації в Україні став Голодомор 1932–1933 рр., про який сталінське керівництво, а потім його послідовники замовчували понад півстоліття. Його спотворили не тільки об'єктивні фактори (особливо посуха), як і сьогодні продовжує дехто наголошувати.

Дійсно, голод охопив різні регіони СРСР. Але тільки в Україні (і Кубані, де етнічно переважали українці) Кремль за допомогою натуральних штрафів перетворив голод на Голодомор з десятикратно більшими жертвами тільки у двох регіонах, населення яких на дві третини складалося з українців.

За підрахунками С.В.Кульчицького, а вони співпадають з оцінкою американського дослідника Джона Мейса і англійського – Роберта Конквеста, смертність від голоду в Україні становила 3-3,5 млн. осіб. Повні

демографічні втрати сягали за 1932–1934 рр. понад 5 млн. осіб.

Йдеться про геноцид українського народу, який проводила радянська влада, як зазначено в постанові Верховної Ради України від 15 травня 2003 р. та доводив на засіданні Генеральної асамблеї ООН президент України Л.Кучма в вересні 2003 р. Так влада помстилася українському селянству за його супротив насильству, за відмову без вагань підтримувати утопічну ідею «побудувати соціалізм в окремій країні».

Великими зусиллями правлячої партії наприкінці другої п'ятирічки колективізацію сільського господарства в УРСР в основному було завершено.

Але утворені колгоспи були мало чисельні, тому розраховувати на високу ефективність використання кращих чорноземів в Європі не довелося.

Система організації праці в колгоспах доводила незацікавленість колгоспників в результатах своєї роботи. Не дивно, що тодішній тоталітарний режим, навіть за допомогою жорсткого терору, не спромігся вирішити аграрні питання, які самі ж більшовики вважали однією з найвагоміших причин жовтневого перевороту. Якщо в 1913 р. на одного мешканця України припадало 648 кг вирощеного зерна, то у 1940 р. – лише 639 кг. Висновки щодо такого господарювання очевидні, здається, не потребують додаткових коментаріїв.

На тлі світової економічної депресії 1929-1933 рр. Й.Сталін і його прибічники в Україні переконували у переможному поступі соціалізму, достроковому завершенні першої п'ятирічки. Понад півстоліття офіційна статистика на угоду правлячій партії доводила неперевершеність світового досвіду СРСР за часів першої п'ятирічки.

В дійсності, так було сфальсифіковано стан справ не тільки в економіці, а й в суспільстві в цілому. Фактичне виконання планових завдань було зірвано (як не виконані в

більшості і в наступні повоєнні п'ятирічки). Щоправда, наприкінці 30-х років, завдяки сталінізації економіки, СРСР перетворився на розвинуту індустріально-колгоспну державу, про що доведуть невдовзі суворі випробування в Другій світовій війні та Великій Вітчизняній.

2. Національна політика та український культурний ренесанс

При переході до другого питання заслуговує на увагу роль держави у вирішенні питань національного розвитку не тільки через призму соціально-економічних відносин, а й в національній політиці.

Суверенітет УСРР було обмежено добровільною згодою на входження до Союзу РСР у 1922 р. В соціально-економічному розвитку ми уже розглянули, як жорстка централізація управління і командно-адміністративна система господарювання звела нанівець економічний суверенітет. УРСР в 30-ті роки перетворилася в національний регіон, а її економіка стала часткою господарського комплексу Радянського Союзу, переважно важкої індустрії. В національно-культурній сфері однозначну характеристику України в міжвоєнну добу давати недоцільно і безпідставно. В першу чергу варто розкрити феномен українського національно-культурного відродження 20-х років. Переважно з причин політичного характеру, правляча більшовицька партія шляхом коренізації, в Україні під визначенням «українізація», сприяла плідному розвитку всієї системи культури, включно культур національних меншин. До речі, в сьогоденній Україні при вирішенні мовної проблеми не вистачає деяким політичним силам знання досвіду 20-х років. За тих умов культура набула такого злету, який справедливо названо українським (не в етнолінгвістичному розумінні) культурним ренесансом.

В умовах дозволеної офіційно українізації відбулися гострі дискусії, як краще зберегти українську самобутність культури. Було два шляхи - в органічному поєднанні зі світовою чи перетворитися на культурну провінцію. Відповідь на питання загострювалася політичним забарвленням - чому Москва, а не Україна безпосередньо репрезентує українську культуру в Європі.

В дискусії виділялися «ваплітяни» М.Хвильовий, П.Тичина, Ю.Яновський та неокласики М.Зеров, М.Рильський та ін. Під гаслом орієнтації на «психологічну Європу» вони вважали європеїзм за шлях українського народу до національного відродження на основі високої європейської культури. Партійне керівництво республіки, вилуговуючись перед Кремлем, вбачало в таких виступах «український буржуазний ухил» під міфічною назвою «шумськизм-хвильовизм».

Важливо наголосити, що українська національно-культурна еліта розглядала світову культуру як суму національних культур. Найбільші знакові постаті українського національного відродження застерігали, з спроби ідеалізації тогочасних досягнень в культурній сфері, з одного боку, від спроби ідеалізації тогочасних досягнень в культурній сфері, а з другого боку, засуджували прояви абсолютизації традицій минулого. Так, М.Хвильовий не сприймав успіхи «провінціального просвітництва», бо воно «відгороджує нас від світової культури». Слушним було застереження академіка АН УСРР А. Кримського щодо «культурного насадництва» або спроби здійснити національно-культурне відродження в стилі старого козацького бароко.

Десятиліття українського культурного ренесансу довело суттєвий внесок нашого народу в розвиток світової цивілізації. Досить назвати колектив харківського театру «Березіль», де унікальний тандем режисера Леся Курбаса і драматурга Миколи Куліша дав неперевершені зразки українського театрального мистецтва ХХ століття. Тяжіння

до експериментаторства, використання модерного досвіду європейського театру дали змогу відбити в художній формі українську дійсність і може бути зразком для наслідування в сучасних умовах.

У 20-ті роки на побудованій у Києві одній з найсучасніших у світі кіностудій розквітнув талант кінорежисера і письменника Олександра Довженка. Його фільми «Звенигора» і «Земля» входять до 12-ти найкращих фільмів світу. Міжвоєнна доба стала свідком розквіту таланту Івана Багряного, Павла Тичини, Володимира Сосюри, Остапа Вишні та ін.

На початку 30-х років сталінське керівництво взяло курс на згортання «українізації», на суворий контроль над творчими спілками. З проведенням всесоюзних і Всеукраїнських з'їздів були створені відповідні спілки письменників, художників, композиторів тощо. Вони стали знаряддям для ідеологічної обробки, тепер усі були змушені творити згідно з приписами методу так званого соціалістичного реалізму. Ці організаційні пертурбації відбувалися одночасно з репресіями, які особливо посилились у 1933-1938 рр. Ренесанс 20-х дійшов «Розстріляного Відродження» 30-х рр.

Слід зазначити, що комуністичний уряд СРСР підтримував точні науки та медицину, оскільки відкриття, винаходи в цих галузях були потужним стимулом розвитку промисловості, особливо воєнної. Значних успіхів було досягнуто такими науковцями як Євген Патон – засновник Інституту електрозварювання АН УСРР (1932 р.), конструктор Юрій Кондратюк, патофізіолог Олександр Богомолець та ін. У довоєнний час в Україні починав свій шлях у науку майбутній генеральний конструктор ракетобудування Сергій Корольов. Щоправда, навіть представники технічних спеціальностей часто не могли уникнути репресій.

Набагато гірше склалася ситуація з гуманітарними галузями науки, які вважалися ідеологічними, тому

діяльність так званих старих кадрів дореволюційної школи більшовицька влада терпіла лише в часи «українізації». Типовим прикладом є доля видатного українського історика Михайла Грушевського.

З обранням в 1923 р. академіком Всеукраїнської академії наук він повернувся із еміграції. Енергійно розбудовував історичну науку, готував нову генерацію висококваліфікованих істориків, встановив контакти з науковцями Західної України і української еміграції. В 1929 р. його обрано академіком АН СРСР. Дотримувався обіцянки не займатися політичною діяльністю, але на початку 30-х років за сфабрикованою справою був заарештований, пройшов тортури ОГПУ. Хоч йому вдалося довести безпідставність звинувачення, був залишений під наглядом у Москві. Після смерті у 1934 р., влада оголосила М.Грушевського «буржуазним істориком». Як наслідок – переслідування учнів «школи Грушевського», репресії проти дружини, доньки, сім'ї брата. Радянська влада викреслила його з історії, заборонила його твори аж до кінця 80-х років ХХ століття.

Взагалі доля українських учених-гуманітаріїв була вкрай трагічною: у 30-ті роки з їх числа було винищено і репресовано 80% (!). А з 217 членів Спілки письменників України під каток репресій попало 193.

3. Сталінський тоталітарний режим. Політичні репресії в Україні

В третьому питанні особливо треба наголосити, що репресії стали найважливішим елементом функціонування тоталітарної системи з приходом більшовиків до влади. Без постійного застосування репресивного апарату вона не могла існувати. Радянсько-більшовицький режим створював атмосферу постійного нагнітання страху й пошуку ворогів, зовнішніх та внутрішніх, хоча рештки так

званих ворожих експлуаторських класів були вже ліквідовані.

Ще влітку 1928 р. Й.Сталін висунув тезу про загострення класової боротьби в країні в міру просування її шляхом до соціалізму. Таке «теоретичне» обґрунтування відкрило шлях до ескалації репресій. У вересні 1929 р. було заарештовано ряд українських діячів науки, культури у справі інспірованої ДПУ так званої «Спілки визволення України». Процес над 45-ти «керівниками» СВУ став сигналом до масових репресій проти української інтелігенції, «чистки» багатьох українських наукових, освітніх і культурних закладів. У 1931 р. ДПУ сфабрикувало чергову справу «Українського національного центру». Зазнала репресій і Українська автокефальна церква, її ліквідували, а більшість священиків опинилися у сталінських таборах.

В 1933 р. за ініціативою вірного сталінського поплічника Павла Постишева, відрядженого в Україну, була проведена чистка державного апарату, що стало сигналом до репресій у всіх установах. Тільки з апарату споживної кооперації «вичистили» понад 4 тис. чоловік. За звинуваченням у націоналізмі жертвами «чистки» стали 15 тис. відповідальних партійних функціонерів, особливих втрат за цим «злочиноом» понесли вузи, школи і апарат Наркомату освіти.

Таким чином, Україна ще на початку 30-х років пережила масштаби репресій, які в СРСР почалися в 1937-1938 рр. І в роки «великого терору» УСРР була серед тих республік, які найбільше постраждали від сталінської каральної машини. Про наслідки беззаконня в Радянській Україні переконливо ^Г свідчать матеріали, підготовлені Головною редакційною колегією (голова академік НАН України П.Т.Тронько) серії книги «Реабілітовані історією» в 27 томах. Йдеться про унікальне видання в межах державної програми науково-документальних досліджень в кожній області, Автономній республіці Крим та в містах

Києві і Севастополі відповідного тому «Реабілітовані історією». Таке копітке дослідження було визнане постановами Президії Верховної Ради України від 6 квітня 1992 р. і Кабінету Міністрів України від 11 вересня 1992 р. До пошукової та науково-реакційної роботи були залучені тисячі науковців, активістів товариства «Меморіал», журналістів, живих свідків репресій. Вони допомогли відновити правду про невинних жертв тоталітаризму – вчених, лікарів, вчителів, робітників, селян, проголошених за сфабрикованими справами ЧК-ГПУ-НКВД-КГБ «ворогами народу». Якщо на Черкащині під жорна репресивного режиму потрапили в більшості люди села, у Києві і Харкові – інтелігенція, то Донбас втратив більшість господарських кадрів, особливо командного складу напередодні Другої світової війни. Редколегія тому «Реабілітовані історією. Донецька область.» опублікувала 5 книг, де (тільки до літери «Л») містяться довідки на 35 тис. чоловік.

Смерчем пронеслися операції НКВС в Українській РСР за національною ознакою, коли репресували тільки за те, що був греком, поляком, німцем.

Сутність тоталітаризму радянської моделі можна проілюструвати на прикладі родини Г.В.Гвахарії, яка зазнала безпідставних звинувачень, катувань і засуджень. Георгія Віссаріоновича із Москви за наказом наркома важпрому Союзу РСР Г.К.Орджонікідзе відрядили в Донбас на реконструкцію гіганта індустрії Макіївського металургійного заводу. Невдовзі про справи на технічно переозброєному підприємстві знала вся країна, особисто Й.В.Сталін. Завдяки здійсненню цілого комплексу організаційно-технічних і економічних заходів, першими в галузі макіївські металурги відмовились від державної дотації виробництва і очолили боротьбу за беззбиткову роботу. Визнанням досягнутих успіхів і здібностей керівника-новатора стало нагородження Г.В.Гвахарії орденом Леніна, обрання членом ЦВК Рад Союзу РСР.

Дружина Г.В.Гвахарії Варвара Володимирівна була нагороджена орденом «Знак пошани». Але в квітні 1937 р. їх заарештували і справи приєднали до загальної під назвою «Антирадянська троцькістська організація в Донбасі», за якою проходила майже більшість заарештованих тоді партійних працівників і господарників басейну. Як свідчать архівні документи, на 23 допитах із 26, які витерпів Георгій Віссаріонович, він категорично відвертав всі звинувачення, як безпідставні. Через чотири місяці слідства спеціальному засіданню Військової колегії Верховного суду Союзу РСР вистачило 15 хвилин (!), щоб винести вирок «розстріляти». Цей вирок прискорив «слідство» проти Варвари Володимирівни: «їй було відомо про антирадянську троцькістську діяльність чоловіка... і вона про це не повідомила у слідчі органи». «Як соціальне небезпечну особу», її засудили на 8 років таборів Далласу», а через два роки повернули на допити до Москви на Луб'янку. Тут нічні допити (збереглося 17 протоколів) і 8-місячне очікування «довели» Варвару Володимирівну на засіданні Військової колегії (!) Верховного суду СРСР визнати себе винною, «бо вже багато перестраждала». Вирок найжорстокіший і оскарженню не підлягав, хоч винесли його за 20(!) днів очікувань, коли німці наступали на Москву.

Тільки через два десятиліття, за часів хрущовської «відлиги» подружжя Гвахарії було реабілітовано за відсутністю злочину. Таким був тоталітаризм радянського зразку.

На завершення впливає змістовний висновок. За два десятиліття світової історії відбулися суттєві, а в деяких аспектах кардинальні трансформаційні зміни всіх сфер життєдіяльності людства. Геополітичні реалії 20-30-х рр. зробили своєрідний екзамен творцям концепції післявоєнного світового устрою. Доводили свою життєздатність різні моделі соціально-економічного розвитку. Різні напрями по-своєму впливали на культурні трансформації. Заявили на право існування різні політичні

ідеології, які в значній мірі посприяли загостренню суперечностей у міждержавних відносинах. Людство предстало перед новою Другою світовою війною.

Персоналії

Довженко Олександр Петрович (1894-1956) – геніальний режисер-новатор, самобутній прозаїк і драматург, полум'яний публіцист, художник, невтомний громадський діяч, один із фундаторів радянської і світової кінематографії. Мистецтвознавці, письменники наголошують на винятковій ролі автора "України в огні" в кінодраматургії – новому різновиді художньої літератури. О. Довженко написав дванадцять кіноповістей, створив тринадцять кінофільмів; його перу належить до двох десятків оповідань, дві оригінальні п'єси, велика кількість публіцистичних статей, творчих виступів, лекцій. У 1911 р. вступив до Глухівського учительського інституту. Після закінчення інституту отримав призначення у Житомирське вище початкове училище. О. Довженко викладає фізику, природознавство, географію, історію та гімнастику і мріє про університет, Академію мистецтв, бере приватні уроки малювання. У 1917 р. він переходить на вчительську роботу у Київ і вступає на економічний факультет комерційного інституту. Із 1921 до 1923 року О. Довженко на дипломатичній роботі у Польщі, Німеччині. Влітку 1923 р. прибув до Харкова і влаштувався працювати художником-ілюстратором у редакції газети "Вісті ВУЦВК". Із червня 1926 р. О. Довженко – режисер Одеської кінофабрики. Дебютував як кінорежисер і кінодраматург комедіями "Вася-реформатор", "Ягідка кохання", пригодницьким фільмом "Сумка дипкур'єра". 1927 р. Довженко знімає "Звенигору". Картина обійшла екрани Голландії, Бельгії, Аргентини, Мексики, Канади та інших країн і була сприйнята як велике досягнення української кінематографії. У наступному фільмі "Арсенал" О. Довженко торкається

болючої сторінки історії України – періоду Центральної Ради. 1930 р. з'явилася "Земля", яка впевнено вивела українське мистецтво на широкі міжнародні обшири й принесла Довженкові світову славу. На Брюссельському кінофестивалі "Земля" увійшла до 12 найкращих фільмів усіх часів і народів. Із червня до жовтня 1930 р. О. Довженко разом із дружиною перебував за кордоном, демонструючи в Берліні, Гамбурзі, Празі, Парижі, Лондоні "Землю", "Звенигору", "Арсенал". Він зустрічався і спілкувався з Анрі Барбюсом, Роменом Ролланом, Гербертом Веллсом, Альбертом Ейнштейном. 1932 р. О. Довженко на Київській кіностудії створив першу звукову картину "Іван", присвячену будівництву Дніпрогесу. Невдовзі він залишає Київ і починає працювати на "Мосфільмі". У 1933 р. режисер подорожує Далеким Сходом, збираючи матеріал для створення сценарію фільму "Аероград", кінорозповіді про нове місто на березі океану, про тайгу, нове життя чукчів, про сучасне і майбутнє. О. Довженко визначив жанр своїх фільмів "Аероград" і "Звенигора" як кіноепопеї. Кіноепопеєю став і його уславлений фільм про "українського" Чапаєва – "Щорс", який вийшов на екрани 1939 р. і був удостоєний Державної премії СРСР 1941 р. На початку Великої Вітчизняної війни О. Довженко, як і інші діячі української культури, був евакуйований в Уфу. 1942 р. письменник дочекався дозволу виїхати на фронт. Упродовж 1942-1943 рр. він – пропагандист політуправління на Північно-Західному, Сталінградському, Воронезькому фронтах, активно і сумлінно несе службу політпрацівника, військового кореспондента. Одночасно він знімає документальні фільми, пише кіносценарії, оповідання і статті, постійно виступає на радіо. У роки війни О. Довженко написав кіноповісті "Україна в огні", "Повість полум'яних літ", оповідання "Ніч перед боєм", "Відступник", "Стій, смерть, зупинись!", "На колючому дроті", "Мати", "Воля до життя". "Україна в огні" була різко негативно сприйнята Сталіним, і він заборонив її для друку

і постановки. У повоєнний час митець активно і творчо працює, створюючи художньо-документальний фільм про Вірменію "Країна рідна", розпочинає роботу над романом "Золоті ворота", пише п'єси "Молода кров", "Міра життя", завершує п'єсу "Потомки запорожців", знімає фільми "Життя в цвіту", "Мічурін", створює кіноповість "Зачарована Десна". За фільм "Мічурін" О. Довженка було вдруге удостоєно Державної премії СРСР 1949 р. У 1956 р. була опублікована "Зачарована Десна", завершена "Поема про море" і розпочалися зйомки цього кінофільму. 25 листопада О. Довженко раптово помирає.

Ленін Володiмир Илiч (справжнє прiзвище: **Ульянов**; 1870 – 1924) – російський публіцист, політичний діяч, революціонер, лідер російських більшовиків, філософ-матеріаліст; організатор збройного Жовтневого перевороту восени 1917 р., ініціатор Громадянської війни в Росії та червоного терору; перший Голова Раднаркому – уряду РРФСР, один з головних творців СРСР, теоретик комунізму, один із засновників більшовицької партії Росії, лідер міжнародного комуністичного руху. Узявши участь у революції 1905 р., був змушений виїхати з Росії після її поразки і жив у Швейцарії до 1914 р., повернувся в Росію після Лютневої революції 1917 р. У листопаді 1917 р. очолив переворот в Росії, який привів до встановлення на 70 років комуністичного режиму. Очоловав радянський уряд (1917–1924), уклав мир з Німеччиною, організував успішний опір повстанням білої й іноземної інтервенції в 1918–1920 рр. Його модифікація традиційної доктрини марксизму, відповідно до специфічних російських умов, стала називатися марксизм-ленінізм, основа комуністичної ідеології. У радянській історіографії і комуністичній пропаганді іменувався «вождем світового пролетаріату» та «основоположником ленінізму».

Рудніцький Степан Львович (1877–1937) – український географ і картограф, академік НАНУ. Основоположник української політичної та військової

географії. До 1997 панувала думка про загибель Рудницького безпосередньо на Соловках. З 1899 р. працював у львівських гімназіях. 1901 р. здобув ступінь доктора філософії, став членом Наукового товариства імені Шевченка. 1904 р. брав участь у польових експедиціях Інституту географії А.Пенка та Геологічного інституту В.Уліга. Цього ж року отримав звання професора. 1908 р. – професор кафедри географії Львівського університету. 1919 р. – польська окупаційна влада звільнила його з університету, емігрував до Відня (Австрія). 1920 р. – професор економічної географії Академії торгівлі у Відні. 1921 р. – професор географії та декан філософського факультету у Вищому педагогічному інституті ім. Драгоманова в Празі. 1926 р. – емігрує до УСРР, де очолює кафедру топології і картографії Геодезичного інституту в Харкові. 1927 р. – організатор і перший директор Українського науково-дослідного інституту географії і картографії, редактор «Вісника природознавства». Здійснив низку експедицій на Дніпро та Донбас. 1929 р. – керівник кафедри географії ВУАН, комісії краєзнавства, Музею антропології та етнографії імені Ф.Вовка. 1933 р. – заарештований органами НКВД СРСР. Звинувачений у приналежності до контрреволюційної організації, шкідництві та шпигунстві і за постановою судової трійки колегії ДПУ УСРР 23.9.1933 засуджений до п'яти років позбавлення волі. Покарання відбував у таборі «Свірлаг» (Вепсяндія), на об'ктах Біломорсько-Балтійського каналу (Республіка Карелія), у Соловецькому таборі особливого призначення (СТОН ГУЛАГ) на Соловецькому архіпелазі в Білому морі (1934, Архангельська область, РРФСР). В ув'язненні написав дві книги – «Геоніомія (Астрономічна географія)» (в слідчому ізоляторі Харкова, 1933) і «Ендогенна динаміка земної кори» (у Біломорсько-Балтійському таборі), рукописи яких не збереглися. 9.10.1937 за постановою Особливої трійки НКВД Ленінградської області РРФСР засуджений до розстрілу і

3.11.1937 розстріляний у числі т.зв. «Соловецького етапу». Місце розстрілу – урочище Сандармох, поблизу міста Каргумякі (Медвежьегорськ, Республіка Карелія). На братській могилі пам'ятник «Убієнним синам України».

Сталін Йосип Віссаріонович (Сталін – псевдонім, справжнє прізвище – Джугашвілі, 1879(?)–1953) – державний, політичний і військовий керівник СРСР. Генеральний секретар Центрального Комітету Всесоюзної комуністичної партії (більшовиків) з 1922 р., голова Радянського Уряду (Голова Ради Народних Комісарів з 1941 р., Голова Ради Міністрів СРСР з 1946 р.), Генералісимус Радянського Союзу (1945). На період перебування Сталіна у влади приходяться форсована індустріалізація СРСР, окупація балтійських країн і перемога у Великій Вітчизняній війні, масовий трудовий і фронтний героїзм, перетворення СРСР на наддержаву із значним науковим, військовим і промисловим потенціалом, безпрецедентне посилення геополітичного впливу Радянського Союзу в світі; а також форсована колективізація, голод в 1932–1933 рр. на частині території СРСР, встановлення диктаторського режиму, масові репресії, депортації народів, численні людські втрати (в результаті голодомору, воєн і німецької окупації), розділення світової спільноти на два ворогуючі табори (НАТО та Варшавський договір), встановлення соціалістичного ладу в Східній Європі і Східній Азії, початок холодної війни. Російська і світова громадська думка з приводу ролі Сталіна в перерахованих подіях україн поляризована.

Найважливіші події:

1921 р., березень – Х з'їзд ВКП(б). Перехід до НЕПу;

1921 – 1922 рр. – голод в Україні

1922 р., 30 грудня – утворення СРСР, до якого увійшли РРФСР, БРСР, УСРР, ЗФСР;

1922 р. - створення театру «Березиль»

1923-1933 рр. - Політика «українізації»

1928 р. - «Шахтинська справа»

1929 р. – ліквідація НЕПу, згорання українізації;

1929-1930 рр. – суцільна колективізація та розкуркулювання;

1930 р.– судовий процес над СВУ

1932-1933 рр. – другий голодомор в Україні;

1934 р. – перенесення столиці України з Харкова до Києва

1937 р., січень – прийнято нову Конституцію УРСР

Контрольні запитання:

1. Розкрийте сутність НЕПу.
2. Український культурний ренесанс 1920-х рр.
3. Стаханівський рух: рух новаторів виробництва чи соціалістичне змагання?
4. Сучасна оцінка подій 1932-1933 рр. в УСРР.

Рекомендована література:

1. Безпалов М.Є., Бут О.М., Добров П.В., Шабельніков В.І. Історія України: погляд із сьогодення.- Донецьк, 2004. - С. 132-179.

2. Безпалов М.Є., Бут О.М., Бондаренко В.С., Шабельніков В.І. Історія України: кредитно-модульна система організації навчального процесу. -Донецьк, 2007.- С.53-63.

3. Бут А.Н., Добров П.В. "Экономическая контрреволюция" в Украине в 20-30-е годы. - Донецк, 2000.

4. Гриневич В.А., Даниленко В.М., Кульчицький С.В., Лисенко О.Є. Україна і Росія в історичній

ретроспективі: радянський проект для України. -К.,2004.- С.7-179.

5. Історія України мовою документів. Навч.посіб. - Донецьк, 2006. - С.44-52.

6. Національно-визвольна боротьба 20-50-х років ХХ століття в Україні. Зб.матеріалів. - Львів, 1993.

7. Новітня історія України (1900-2000): Підручник. - К., 2000.

8. Реабілітовані історією. Донецька область. Кн.Д-4. - Донецьк, 2004, 2007.

9. Савченко Н.М., Подольський М.К. Історія України: модульний курс. К., 2006. -С. 329-379.

ЛЕКЦІЯ 13

ЗАХІДНА УКРАЇНА В МІЖВОЄННИЙ ПЕРІОД

План:

1. Чужа влада та її державницькі «рецидиви».
2. Загальнонаціональні прагнення корінного населення.
3. Радикалізація суспільно-політичного життя мешканців регіонів.

1. Чужа влада та її державницькі «рецидиви»

Після Першої світової війни, в міру того як на місці нещодавно могутніх імперій поставали національні держави, у Східній Європі формувався новий політичний порядок. Хоча принцип самовизначення націй дістав загальне визнання, однак, застосовувався не завжди, внаслідок чого не всі народи здобули державність. Відтак у міжвоєнний період національне питання не було до кінця з'ясоване. Із зростанням напруженості між панівними націями та утисненими меншинами, воно ставало вибухонебезпечним. А соціально-економічні проблеми, які були в цих регіонах іще з часів імперії, лише поглиблювали гостроту ситуації.

Близько 7 млн. українців, в основному колишніх підданих Габсбурзької монархії, виявилися єдиною великою нацією, що тоді не завоювала незалежності. Більшість українців входили до складу Польщі, решта жила в Румунії та Чехословаччині. Ставши скрізь, і особливо в Польщі та Румунії, об'єктом дискримінаційної політики, західні українці прагнули до самоврядування, що, на їхню думку, вирішило б їхні політичні, соціально-економічні та культурні проблеми. Ці сподівання наштовхнулися на асиміляційну політику держав, у яких вони проживали, й

тому в житті західних українців протягом усього міжвоєнного періоду панувала національна конфронтація.

Претензії поляків на землі, населені західними українцями, ґрунтувалися на історичних аргументах. Наприкінці XVIII ст. ці землі входили до Речі Посполитої, й поляки вважали, що вони мають бути частиною Польської держави, котра виникла в 1919 р. Наявність на цих землях значних панівних польських меншостей підсилювало цю думку. Що ж до величезної більшості непольського населення східних окраїн, то уряд мав намір полонізувати його.

Репресивна польська політика щодо українців часом ставилася під знак запитання. Якщо впливова ультранационалістична партія націонал-демократів на чолі з Романом Дмовським, яку підтримувала польська меншість Східної Галичини, послідовно обстоювала войовничо антиукраїнський курс, то деякі високоавторитетні поляки, як, зокрема, Леон Василевський і Тадеуш Голувко, закликали до поміркованості й гнучкості у стосунках із меншостями. Час від часу центральна влада у Варшаві оголошувала про поступки для українців, але прибічники твердої лінії в середовищі місцевих урядовців, офіційних чиновників та армійських командирів відмовлялися втілювати їх. Існували також і регіональні відмінності. Воєвода Волині Генрик Йозевський намагався переманити українців на бік держави, надаючи їм обмежені поступки, в той час як у сусідній Галичині репресивні заходи уряду сягнули вершини жорстокості. Нарешті, існувала разюча невідповідність між тим, що польський уряд підтримував східноукраїнський уряд на вигнанні у Варшаві (який міг знадобитися в разі війни з СРСР), та його небажанням визнавати політичні домагання західних українців.

В остаточному підсумку польський уряд проводив щодо української меншості політику конфронтації. У 1924 р. він прийняв закон, що забороняв користуватися українською мовою в урядових установах. Того ж року

Станіслав Грабський, міністр освіти й прихильник відверто антиукраїнських поглядів, здійснив реформу, що перетворила більшість україномовних шкіл на двомовні заклади з переважанням польської мови. Українців не допускали до Львівського університету, в ньому було скасовано українські кафедри, а обіцянка заснувати урядовим коштом український університет так і залишилася невиконаною.

Серед перших політичних заходів поляків особливе невдоволення українського селянства викликала програма колонізації. У 1920 р. для зміцнення польської присутності на східних кордонах уряд почав запрошувати до Галичини й Волині переселенців – так званих осадників. Спочатку більшість осадників, особливо на Волині, складали ветерани армії, пізніше стали переважати цивільні. Незважаючи на те, що Галичина була одним із найбільш перенаселених сільськогосподарських регіонів Європи, новоприбулі отримували великі наділи найкращих земель і щедрі фінансові субсидії. Ті, що вирішували не обробляти землі, займали привілейовані по сади сільських поліцаїв, поштових, залізничних працівників і дрібних чиновників. Українські джерела подають, що до 1938 р. у села Східної Галичини і Волині прибуло 200 тис. поляків і ще 100 тис. – у міста. В усякому разі, хоч наплив польських переселенців не міг рішуче змінити етнічний склад населення східних земель, він був досить значним, щоб викликати гостре невдоволення українців.

Із переворотом Пілсудського 1926 р. до влади прийшов більш авторитетний польський уряд, і стали з'являтися перші ознаки можливого поліпшення стосунків з українцями. Уособленням цього нового підходу був Генрик Йозевський, призначений у 1927 р. волинським воєводою. Йому пощастило дещо привернути на свій бік українських селян завдяки розподілу великої частини урядових земель серед місцевого населення. Він також пішов на обмежені поступки політичним керівникам волинських українців,

одночасно намагаючись ізолювати від їх «згубного впливу» націоналістичне настроєних галичан. Але врешті-решт зусилля Йозевського були підірвані релігійною дискримінацією православних волинян та запеклим опором місцевого чиновництва та польських націоналістів.

Українсько-польські стосунки значно погіршилися під час Великої депресії 1929–1933 рр., що особливо дошкульно вдарила по населених українцями сільськогосподарських районах. Селяни терпіли не стільки від безробіття, скільки від катастрофічного падіння прибутків, спричиненого зменшенням попиту на їхню продукцію. В роки цієї кризи чистий прибуток з одного акра невеликих селянських землеволодінь упав на 70-80 %. За цих обставин ненависть українських селян до щедро субсидованих колоністів та багатих польських землевласників, як ніколи, загострилася. Зростало також невдоволення серед української інтелігенції, особливо серед її молодих (і безробітних) представників, через те, що всі нечисленні урядові вакансії незмінно віддавалися полякам. Тому коли радикально настроєні українські націоналісти закликали чинити активний опір польському пануванню, вони знайшли негайний відгук серед молодих українців.

Влітку 1930 р. Галичиною прокотилася хвиля нападів на польські маєтки, що звичайно зводилися до підпалів. Було зафіксовано близько 2200 таких актів. У відповідь на це уряд удався до масових і жорстоких дій. У середині вересня на українські села налетіли великі підрозділи поліції та кавалерії, розпочавши кампанію пацифікації («умиротворення»). Застосовуючи принцип колективної відповідальності, озброєні загони позаймали близько 800 сіл. Вони руйнували осередки українських громад і читальні, конфісковували майно та продукти, фізично карали тих, хто протестував. Було заарештовано понад 2 тис. українців, здебільшого школярів, студентів і молодих селян; майже кожний третій отримав тривалі

терміни ув'язнення. Українських депутатів сейму посадили під домашній арешт, аби не допустити їхньої участі у виборах, що проходили в той час, а їхніх українських виборців тероризували, змушуючи голосувати за польських кандидатів.

Через протести українців до Ліги Націй доля української меншості в Польщі взагалі та кампанія «умиротворення» зокрема набули характеру міжнародного скандалу. Проте якщо європейські та особливо британські політики засудили поведінку поляків, то Комітет Ліги Націй звинуватив українських екстремістів у провокуванні репресій. Хоча польський уряд швидко придушив заворушення, але кінець кінцем його дії ще більше розлютили українців, призвели до зростання екстремізму з обох сторін і ускладнили пошуки конструктивних рішень.

Таке «умиротворення» не послабило рішучості молодих радикально настроєних націоналістів боротися проти польського режиму. ОУН на початку 30-х років лише змінила тактику, зосередивши зусилля на організації політичних убивств провідних польських державних діячів та урядових чиновників, а також на експропріації коштів, необхідних для її діяльності. Зі свого боку уряд займав щодо українців безкомпромісну позицію. Він скасував самоврядування в селах, перевівши їх під владу польських чиновників. У 1934 р. у Березі Картузькій було влаштовано концтабір, в якому тримали близько 2 тис. політичних в'язнів, переважно українців. Того ж року Польща відмовилася від свого зобов'язання перед Лігою Націй забезпечувати права національних меншостей.

Ця політика уряду свідчила про його перехід на вкрай праві позиції. Починаючи з 1935 р. за новою конституцією вся влада зосереджувалася в руках маршала Пілсудського, повноваження сейму обмежувалися, а інтереси держави оголошувалися справою першорядної ваги. Вибори реорганізовувалися так, щоб надати урядові прерогативи схвалення чи відхилення кандидатів. Після

смерті Пілсудського того ж року в управлінні державою дедалі більшу роль стали відігравати воєнні кліки.

Як і в польському, так і в українському таборі були помірковані діячі, яким набридли безперервні польсько-українські сутички, і постало питання компромісу. З українського боку за компроміс стала виступати найбільша українська політична партія – Українське народно-демократичне об'єднання (УНДО) її лідерів непокоїли наслідки насильницьких актів ОУН і спровоковані ними репресії щодо українців. На них також тиснув український кооперативний рух, який для ефективної діяльності потребував політичної стабільності, змушуючи шукати шляхів до зближення. З польського боку теж з'явилися ознаки готовності до компромісу. В 1933 р. уряд заснував «Польсько-український бюлетень» – часопис, який висвітлював позитивні аспекти українсько-польських взаємин. Незабаром після цього прем'єр-міністр Ваидав Єнджеєвич публічно визнав, що помилок припустилися обидві сторони. Як не парадоксально, але вбивство оунівцями міністра внутрішніх справ Броніслава Перацького у 1934 р. прискорило процес зближення, позаяк цей акт рішуче засудили як УНДО, так і митрополит Шептицький. Так у 1935 р. було розчищено шлях для укладення обмеженої угоди між урядом та УНДО згодом відомої як «нормалізація».

Угода закликала українців офіційно визнати примат інтересів Польської держави й голосувати за новий бюджет. За це уряд допускав кандидатів від УНДО до виборів, тим самим значно збільшуючи українське представництво в сеймі. Після виборів уряд пішов на ряд інших поступок. Лідер УНДО Василь Мудрий був обраний віце-мером, шалком сейму. Було звільнено більшість українських в'язнів із Берези Картузької. Деякі українські економічні установи та кооперативи отримали фінансові позички. І багатьом членам УНДО здавалося, що життя під Польщею могло стати досить стерпним, особливо в порівнянні з тими

страхінттями, яких зазнавали в цей час українці під радянською владою.

Проте «нормалізація» не зустріла визнання серед усіх українців. Опозиція в самому УНДО та інші українські партії атакували лідерів УНДО за те, що вони «погоджуються їсти крихти з польського столу». Не було чимось несподіваним і те, що радикально настроєні націоналісти відкинули нормалізацію й продовжували свою революційну діяльність. І нарешті, скептицизм щодо можливості успіху політики зближення живила глибоко вкорінена в усьому українському суспільстві недовіра до поляків. Незважаючи на поступки центрального уряду, на східних землях майже кожний воєвода, війт чи навіть начальник поліції застосовував власні й незмінно брутальні методи «ведення справ» з українцями. Такий підхід чиновників, звичайно, підтримувала місцева польська меншість. Натовпи поляків плондрували українські установи, часто у таємній змові з місцевим польським чиновництвом. Польські юнаки, організовані у напіввоєнізовані загони «стрільців», під приводом допомоги в забезпеченні правопорядку, часто переслідували українців. У 1938 р. відома своєю жорстокістю прикордонна поліція провела в населених українцями районах уздовж радянського кордону, так би мовити, міні-паціфікацію.

Чи не найзапеклішими ворогами «нормалізації» були польські військові. Зі зростанням загрози війни наприкінці 1930-х років військове керівництво дедалі виразніше розглядало невдоволених українців як велику проблему, пов'язану з безпекою країни. Щоб усунути чи зменшити цю проблему, армія застосовувала практику «поділяй і володарюй». У 1938 р. вона розпочала пропаганду серед україномовних гуцулів, лемків та бойків Карпат ідеї про те, що вони є окремими народами, а не частиною української нації. Робилися спроби розвинути лемківський діалект в окрему мову, а лемків схилити до переходу з греко-

католицизму у православ'я, щоб створити бар'єр між ними та галицькими українцями. Одним із різновидів цієї тактики стали намагання військових переконати зубожілу українську шляхту, яка майже нічим не відрізнялася від українських селян, за винятком її дорогоцінних дворянських титулів, у тому, що вона ніяк не подібна до селянства ні за соціальними, ні за національними ознаками.

Тим часом на Волині польські власті продовжували наступ проти православної церкви - основної опори української національної самобутності в краї. Стверджуючи, що колись більшість церков на Волині та Холмщині належала греко- чи римокатоликам, власті передали останнім близько 150 православних церков, а 190 просто зруйнували. Так, із 389 православних церков, що були на Волині в 1914 р. до 1939 р. вціліла лише 51. Аналогічні методи застосовувалися й на сусідній Холмщині та Поліссі, де озброєні банди колоністів під назвою «Кракус» тероризували місцевих жителів, змушуючи їх перейти у католицизм, й де управління православною церквою, богословська освіта й навіть відправи провадилися польською мовою.

Іншою країною, котра в хаосі 1918–1919 рр. захопила значну кількість українців, була Румунія. За румунською статистикою, у 1920 р. в її межах проживало близько 790 тис. українців, що складало 4,7 % населення. Українці утворювали три виразних підгрупи. Перша – близько 450 тис. чоловік – мешкала в південно-східній частині країни, у колишній російській провінції Бессарабія (нинішня Молдова), що мала вихід до Чорного моря. У 1919 р. під Хотиним ці бідні селяни підняли повстання проти румунського уряду, яке очолили більшовики, але після його поразки їхня політична активність занепадала. Інша невелика група українців проживала на колишній угорській території Мараморош і також була політично малоактивною. Третю й найбільш діяльну українську громаду складало близько 310 тис. українців Буковини. Румунська окупація призвела їх до

глибокого політичного занепаду. Під владою Австрії Буковина була автономною провінцією, а українці – її найчисельніша національна група – мали порівняно сильне політичне представництво у Відні, широке місцеве самоуправління, розвинену систему україномовного шкільництва. Все це було втрачене з анексією цього краю Румунією. Із спільності, котра з усіх західних українців користувалася найбільшим сприянням, буковинці стали найбільш гнобленими.

Своєю нетерпимістю до національних меншостей Румунія перевершувала навіть Польщу. Після визнання у 1920 р. західними союзниками румунських претензій щодо Буковини румунський уряд закрити усі українські школи й навіть відмовився визнати українців за окрему націю. В освітніх заходах 1924 р., скерованих на румунізацію шкіл, українців називали «громадянами румунського походження, що забули рідну мову». До 1927 р. всі сліди колишньої автономності Буковини було стерто, а сам край уже розглядали як одну з румунських провінцій.

Двадцять два роки, проведені українцями під владою Румунії, поділяються на три періоди. У перший період, що тривав з 1918 до 1928 р., румунський уряд запровадив у провінції воєнний стан. Серед буковинських українців, при звичаєних до впорядкованої конституційної системи Австрії, брутальна ліквідація їхніх прав і румунізація культурного життя посіяли шок і розгубленість. Згодом вони трохи оговталися протягом відносно ліберального періоду 1928–1938 рр. Але у 1938 р., з приходом до влади в Румунії військових, почався період жорстокого, майже тоталітарного правління.

За таких обставин лише в короткий період між 1928 та 1938 рр. можна було думати про відродження українського життя, та й то в обмежених рамках. Невелика буковинська спільність реагувала на румунське правління подібно до своїх співвітчизників у Польщі. Старші за віком і краще соціально влаштовані, її представники схилилися на

користь «органічної» роботи й компромісу з режимом. Вони відновили культурні товариства, хори, театральні трупи, студентські гуртки та органи преси. У 1927 р. під проводом Володимира Залозецького вони навіть утворили Українську національну партію. Проте у 1938 р. цю партію й багато інших українських організацій було розпущено. У середині 30-х років сформувався «революційний» або націоналістський табір на чолі з Орестом Зибачинським, Петром Григоровичем і Денисом Квітковським. Вербуючи нових членів із більшою вибірковістю ніж ОУН у Галичині, ця невелика за чисельністю організація незабаром підпорядкувала собі студентські, молодіжні та спортивні товариства. Завдяки своїй конспіративній будові вона виявилася єдиною на Буковині українською організацією, що не тільки витримала репресії уряду, а й навіть зросла на протидію їм.

1921 р. у Чехословаччині проживало близько 455 тис. карпатоукраїнців. Із них у чеській частині країни мешкали 370 тис., а 85 тис. населяли околиці Пряшева у словацькій частині федерації. Бажаючи модернізувати всі регіони своєї нової держави, чехи намагалися підняти рівень життя й у Закарпатті. У 20-х роках було поділено великі угорські маєтки й близько 35 тис. селянських господарств отримали додаткові ділянки, кожна розміром понад два акри. Разючим контрастом до Польщі та Румунії було те, що чеський уряд у свої населені українцями території вкладав більше коштів, ніж вилучав. Однак цих інвестицій було надто мало аби якимось полегшити страшні злидні в регіоні. З початком депресії 30-х років населення Закарпаття спіткали тяжкі випробування, що часом виливалися в голодування широких мас народу.

З точки зору освіти й культури чеська політика явила собою жадану зміну після інтенсивної мадяризації. Передусім різко зросла кількість освітніх закладів. Між 1914 та 1938 рр. число початкових шкіл зросло з 525 до 851, а гімназій – із трьох до двох. Більше того, чеський уряд

дозволив населенню користуватися в школах мовою на власний вибір. Такий лібералізм спричинив швидке зростання культурних товариств, таких як «Просвіта» й Товариство русофілів ім. Духновича. Процвітали театральні трупи та хори. Скромному культурному ренесансові сприяла творчість таких письменників, як Василь Гренджа-Донський, Андрій Карабелеш, Олександр Маркуш.

Але культурне життя Закарпаття не було позбавлене складнощів та конфліктів. Із поширенням освіти й по мірі залучення населення до демократичних політичних процесів на перший план стало виходити питання національної самобутності, що на той час уже було розв'язане у більшості українських земель. Як водиться, його вирішення стало першочерговою метою міцніючої закарпатської інтелігенції. І, як це звичайно спостерігається на ранніх стадіях національного будівництва, навколо цього питання виникли розбіжності.

Серед старших представників інтелігенції, а це здебільшого було греко-католицьке духовенство, в ситуації, подібній до тої, що раніше мала місце в Галичині, поширювалися русофільські тенденції. Хоч русофіли, до яких належали багато відомих місцевих жителів, утворили численні організації та товариства, у тому числі широку мережу читалень Товариства ім. Духновича, вони мали корінний недолік: при всіх їхніх намаганнях незаперечним лишався факт існування значних мовних і культурних розбіжностей між ними та росіянами. Ця обставина дедалі виразніше розкривала безплідність їхньої ідеології та політичної орієнтації і пояснювала труднощі у залученні на свій бік освіченої української молоді.

Інша тенденція зводилася до абсолютизації місцевих особливостей, тобто до того, що слов'янське населення Закарпаття є окремою нацією русинів. Багато з її прибічників були мадяризованими священиками, які з приходом чехів вважали за обачне приховати свої проугорські симпатії під машкарою локалізму. Ідея

«створення» окремого народу з кількох сотень тисяч людей виглядала слабко аргументованою, особливо з огляду на близьку спорідненість закарпатців з українцями, що населяли східні схили Карпат. У результаті локалістський або русинський варіант був найслабшим із усіх.

Очевидно, найдинамічнішою виявилася українофільська течія, що переважала в середовищі нової світської інтелігенції, вчителів і студентів. Як і в Галичині XIX ст., вона починалася як народний рух молодшої інтелігенції, котра прагнула зміцнити зв'язок із селянами. В міру того як зростало усвідомлення подібності у мові, народній культурі, у традиціях християнства східного обряду між населенням по обидва боки Карпат, а також із посиленням українського національного руху в Галичині народовці Закарпаття ставали українофілами.

Про дедалі відчутніший вплив українофілів свідчило їхнє організаційне зростання в 30-х роках. Українофіли на чолі з Августином Волошином, Михайлом та Юлієм Брацайками заснували освітнє товариство «Просвіта», яке швидко відтіснило конкуруюче Товариство русофілів ім. Духновича.

Карпато-українська автономія. Чвари між карпато-українцями були на руку чехам і Прага скористалася ними як приводом для зволікання з наданням автономії регіонові. Однак у 1938 р. міжнародні події дуже послабили становище чеського уряду. Внаслідок Мюнхенського пакту до нацистської Німеччини відійшла населена німцями частина Чехословаччини; з мовчазної згоди західних держав вона планувала подальше розчленування Чеської держави. При підтримці німців словаки дістали автономію в межах Чехословацької республіки. Спостерігаючи хитання пражського уряду, провідники трьох закарпатських фракцій об'єдналися й також зажадали автономії. Чехам не лишалося іншого вибору, як погодитися. 2 жовтня 1938 р. Закарпаття отримало самоврядування.

Хоча першу автономну адміністрацію очолили русофіли Андрій Бродій та Степан Фенцик, вони швидко дискредитували себе як агенти Угорщини й Польщі. Замість них Прага призначила новий кабінет, що складався з українофілів на чолі з Августином Волошином. Уряд Волошина негайно приступив до перетворення Закарпаття, чи Карпато-України, як вона тоді офіційно називалася, на автономну Українську державу. Українізувалися система освіти, видавничча справа та адміністрація. У лютому 1938 р. на виборах до регіонального парламенту українофілів підтримали 86 % усіх виборців. Тоді ж була сформована Карпатська Січ – військова організація, що незабаром налічувала близько 5 тис. бійців.

Для створення власної збройної сили існували вагомі причини: з повільним розвалом Чехословаччини Угорщина зажадала повернення своїх колишніх земель у Закарпатті. Саме коли формувався перший уряд Карпатської України, угорські війська зайняли південну частину краю, змусивши українців перевести столицю з Ужгорода до Хуста. Протягом усього свого короткого існування уряд Карпатської України стояв перед постійною загрозою угорського нападу. Створення українського уряду в Закарпатті справило великий вплив на західних українців, особливо у сусідній Галичині. Багато з них вважали його першим кроком на шляху до неминучого створення самостійної соборної України. Прагнучи захистити першу українську землю, що здобула свободу, багато молодих інтегральних націоналістів Галичини нелегально переходили кордон і вступали до Карпатської Січі. Однак серед проводу ОУН не було однастайності щодо того, яку політику проводити. Якщо молоді радикали Галичини вимагали негайної та широкої підтримки Карпатської України, їхнє старше керівництво за кордоном, знаючи про німецькі плани, закликала до стриманості.

Незабаром причини обережності старших інтегральних націоналістів стали зрозумілими. У таємному

пакті з Угорщиною Гітлер погодився на окупацію нею всього Закарпаття й 14 березня 1939 р. в край увійшли угорські війська. Безнадійно поступаючись за чисельністю та озброєнням, Карпатська Січ чинила відважний, проте марний опір. 15 березня уряд Волошина символічно проголосив незалежну Республіку Карпато-України. А вже через кілька годин по тому він був змушений утекти за кордон.

Виникнення Карпато-української автономії було чимось парадоксальним. Серед усіх західноукраїнських земель цей регіон був найменш розвинутим у соціально-економічному, культурному й політичному відношеннях. Однак саме на цій території був досягнутий певний рівень самоврядування. Незважаючи на свій короткий вік, уряд Карпатської України мав вплив, аналогічний впливові українських урядів періоду 1917-1920 рр., й сприяв перетворенню великої частини населення краю, особливо молоді, на національно свідомих українців. Цей епізод також крив у собі важливі висновки щодо німецько-українських стосунків, послуживши переконливим доказом того, як мало українці могли покладатися на добру волю Гітлера.

Національна нерівність, труднощі соціально-економічного характеру, а також вражаюче посилення нацистської Німеччини та СРСР призвели до розчарування в демократії і зростання політичного екстремізму по всій Східній Європі у міжвоєнний період. Ця радикалізація чимдалі ширше охоплювала не лише інтелігенцію, а й традиційно пасивне селянство. За всієї своєї обмеженості модернізація піднесла самоповагу і сподівання кращої долі серед селян, викликаючи в них почуття протесту проти національних утисків та погіршення життєвого рівня, що спостерігалися в 1930-х роках. Більше того, вона, як ніколи раніше, штовхала їх до політичної діяльності, зокрема до радикальних дій.

Розчаровані безрезультатними намаганнями завоювати державність чи самоврядування, західні українці виявилися особливо чутливими до цих загальних тенденцій. Незважаючи на широкий розвій «органічної роботи», було очевидно, що саме інтегральний націоналізм ОУН став серед західних українців, і насамперед молодих, найдинамічнішим рухом. На відміну від співвітчизників у Радянській Україні західні українці не зазнали таких драматичних соціально-економічних змін і навіть за вкрай убогого життєвого рівня їхніми думками володів не дискредитований сталінщиною комунізм, а інтегральний націоналізм. Відтак найбільшого поширення український націоналізм набув серед покоління західних українців, які вступили в дорослий вік у 30-х роках, і проявлявся як своєрідна суміш фанатичності та ідеалізму.

2. Загальнонаціональні прагнення корінного населення

У поділеному на численні фракції польському суспільстві в 1925 р. налічувалося 92 зареєстровані партії, з них 32 були представлені у парламенті. Така тенденція до політичної диференціації також мала місце й в українському середовищі. Охоплюючи ідеологічний спектр від крайніх лівих до крайніх правих поглядів, українці мали близько 12 політичних партій, які до того ж відображали дуже різноманітні політичні традиції «австрійських» українців Східної Галичини на противагу «російським» українцям Волині, Полісся, Холмщини:

а) Українська народно-демократична організація утворилася в 1925 р. в результаті злиття Трудової партії з рядом менших угруповань. Незважаючи на зміну назви, УНДО фактично являла собою прямого спадкоємця довоєнної Національно-демократичної партії, що була провідною західноукраїнською партією до й під час польсько-української війни 1918-1919 рр. Ця по суті ліберальна партія виступала за конституційну демократію

та незалежність України. Щоб підготувати українців до незалежності, вона підтримувала політику «органічного розвитку» та аграрних реформ. Відносно гнучка за своєю тактикою, ця партія вдалася до спроб нормалізації українсько-польських взаємин. Але репресії польського уряду, з одного боку, та екстремізм українських націоналістів, з іншого, ускладнювали проведення центристської політики УНДО.

Оскільки більшість українських діячів, переважно представники інтелігенції та духовенства, належали до УНДО, вона була партією західноукраїнського «істеблішменту». Її члени контролювали багато українських фінансових, кооперативних та культурних закладів, у тому числі найвпливовішу західноукраїнську газету «Діло». На виборах УНДО збирала близько 600 тис. голосів, завойовуючи величезну більшість українських мандатів у сеймі. До найвидатніших лідерів партії належали Дмитро Левицький, Василь Мудрий, Стефан Баран, Остап Луцький, Мілена Рудницька та Іван Кедрин.

Соціалістичні тенденції в середовищі західних українців були сильними, хоч і фрагментарними. Головним їхнім виразником виступала Радикальна партія – найстаріша з усіх українських партій. Її програма закликала до справедливого поділу земель серед селян, обмеження приватної власності та відокремлення церкви від держави. Але вона також підкреслювала, що цих цілей не можна досягти, доки не буде встановлена незалежна держава, котра об'єднає всіх українців. Тому в 20-30-х роках радикали, які раніше рішуче підтримували ЗУНР, виступили переконаними противниками СРСР і Польщі – цих головних ворогів української незалежності.

У 30-х роках радикали налічували близько 20 тис. членів, здебільшого селян, сільськогосподарських робітників і подекуди інтелігенцію. На виборах 1928 року ця партія отримала 280 тис. голосів. Зосереджені в Галичині радикали вдалися до рішучих спроб поширити свій вплив

на Волинь, Полісся та Холмщину, об'єднавшись у 1926 р. з меншою від них Українською партією соціалістів-революціонерів, що діяла на Волині, й утворивши разом Українську соціалістичну радикальну партію. До найвідоміших її вождів належали такі ветерани, як Лев Бачинський та Іван Макух. Якщо радикали виявляли націоналістичні тенденції, то інша довоєнна соціалістична партія – чисельно невеликі й слабкі соціал-демократи на чолі з Левом Ганкевичем – схилилися на бік комунізму.

У 20-ті роки на Західній Україні швидко поширювалися прорадянські погляди. Великою мірою це була реакція на прихильність західних держав до поляків, на їхнє потурання гнобленню Польщею національних меншостей. Західним українцям також імпонували політика українізації у Радянській Україні та відродження селянства за НЕПу. Щоб стимулювати ці тенденції, радянський уряд призначав своїми консулами у Львові українців, намагався повернути до західних українських інтелектуалів і студентів, пропагуючи досягнення Радянської України та обіцяючи їм теплий прийом.

У результаті до Радянської України емігрували такі провідні представники західноукраїнські інтелігенції, як Михайло Лозинський, Антін Крушельницькій та Степан Рудницький, а також сотні студентів. Майже всі вони загинули під час репресій 30-х років. Не маючи офіційних контактів з радянським урядом, Наукове товариство ім. Шевченка у Львові підтримувало тісні зв'язки з Українською Академією наук у Києві. Західноукраїнські кооперативи обмінювалися досвідом із радянськими колегами. Західноукраїнський еміграційний уряд Євгена Петрушевича після 1923 р. зайняв відверто прорадянські позиції, те ж саме зробила впливова частина керівництва УНДО. Але ці тенденції трималися недовго, й коли в 30-х роках на Західну Україну просочилися відомості про страхіття колективізації, голоду та чисток, вони швидко ослабли.

Однак за свого піднесення прорадянські симпатії дали початок кільком легальним та нелегальним організаціям. У 1919 р. невелика група галичан, більшість із яких були в роки революції військовополоненими у Росії, утворили Комуністичну партію Східної Галичини. Під час короткої окупації Галичини Червоною армією в 1920 р. ці галицькі комуністи-українці, євреї та поляки – утворили ефемерний «уряд». У 1923 р. ця партія змінила назву на Комуністичну партію Західної України (КПЗУ) і, схилиючись перед тиском Комуністичного Інтернаціоналу, стала автономною частиною Польської комуністичної партії. Але навіть тоді такі українські лідери цієї багатонаціональної партії, як Кароль Максимович та Роман Кузьма, вперто продовжували зберігати українське ество, виявляючи у своїх діях дивовижну незалежність. Ця позиція призвела до зміцнення українського керівництва КПЗУ, але не поклала кінця запеклій фракційній боротьбі в партії. У 1938 р. за наказом Сталіна її розпустили. У 30-х роках КПЗУ налічувала понад 4 тис. членів, майже половину з них становили українці, а решту – поляки та євреї.

Як нелегальна підпільна партія, КПЗУ в 1926 р. стала на шлях утворення легальної, опертої на широкі маси організації під назвою Робітничо-селянське соціалістичне об'єднання (Сельроб) із метою завоювання більшої підтримки в народі. Спочатку її очолили лівий русофіл Кирило Вальницький та український соціаліст із Волині Павло Васильчук. Незабаром внутрішні конфлікти, аналогічні тим, що роздирали КПЗУ, розкололи цю організацію на праве крило, яке обстоювало українські національні інтереси, та ліве, котре підтримувало Москву. У 1928 р., в апогеї своєї сили, обидва крила налічували близько 10 тис. членів і на виборах набрали близько 240 тис. голосів, переважно відданих за національно свідомих правих. Проте політика Сталіна похитнула підтримку Сельробу з боку народу й тому рішення польського уряду

про розпуск цієї організації в 1932 р. не викликало великих протестів.

Інші українські партії були невеликими, слабкими й схилилися до співпраці з польським урядом. Одна з них – Українська католицька партія єпископа Григорія Хомишина – безуспішно намагалася мобілізувати прибічників клерикального консерватизму. Русофіли, що переживали стрімкий занепад, заснували Руську селянську та Руську аграрну партії, які в 1931 р. злилися в одну. Але й це не утримало багатьох їхніх рядових членів від переходу до українських партій.

«Спирайся на власні сили!» – таким було гасло прихильників «органічного розвитку» західноукраїнського суспільства. Малось на увазі, що оскільки українцям у їхніх починаннях не допоможе ніхто (звичайно ж, не польський уряд), то їм слід самим собі допомагати. Один із найкращих способів досягнення такої мети українці вбачали у кооперативах. Основна функція кооперативів полягала в розвитку економіки. За польської влади ця функція значно розширилася: кооперативний рух став розглядати себе як знаряддя самоврядування та економічного самозахисту, школу, в якій люди вчать бути господарями власної землі.

Кооперативи швидко утворили розгалужену мережу. Кредитові спілки організувалися в асоціацію під назвою «Центробанк», сільські споживчі й торгові спілки утворили «Центросоюз», спілка молочних кооперативів називалися «Маслосоюз», а «Народна торгівля» представляла міських торговців. Організація, що об'єднувала всі кооперативи, наглядала за їхніми рахунками та забезпечувала загальне керівництво, називалася РУСК (Ревізійна Українська спілка кооперативів). Авторитет спілок підносили їхні високопрофесійні та самовіддані керівники. Насамперед Остап Луцький та Юліян Павловський.

У міжвоєнний період кооперативи об'єднували переважно сільських споживачів і торговельні організації і регулювали ціни на сільськогосподарські продукти та

готові вироби. Найбільших успіхів у збуті своїх продуктів досягли молочні кооперативи «Маслосоюзу», що опанували західноукраїнський і навіть значну частину польського ринку.

Про різке зростання кооперативів свідчить статистика. Якщо в 1921 р. у Східній Галичині налічувалося близько 580 українських кооперативів, та у 1928р. їх кількість підстрибнула до 2500, а на 1939 р. наблизилися до 4000. Загальне число членів кооперативів напередодні Другої світової війни сягало понад 700 тис. чоловік, вони забезпечували роботою понад 15 тис. українців. Майже 90% кооперативів діяли у Східній Галичині; на Волині ж, Поліссі та Холмщині українців змушували вступати до польських кооперативних асоціацій.

Але українські кооперативи також стикалися з серйозними проблемами. Занепокоєні зростанням руху, польські урядовці стали систематично перешкоджати його подальшому розвитку. Польська тактика включала звинувачення в нібито неправильному складанні зведень, порушенні правил будівництва чи гігієни тощо. Але попри всі труднощі, кооперативний рух прискорював суспільну мобілізацію та національну інтеграцію серед українців Галичини й свідчив про їхнє прагнення опікуватися власними справами.

Як можна було сподіватися, шкільництво являло собою надзвичайно делікатне й важливе питання в українсько-польській конфронтації.

Окрім забезпечення дітям доступу до освіти українці бажали, щоб школи підносили національну свідомість і культуру корінного населення.

Зі свого боку поляки сподівалися, що система шкільництва виховуватиме з неполяків відданих громадян Польської держави. Поляки розвивали освіту на початковому рівні, особливо в таких відсталих краях, як Волинь, Полісся та Холмщина. До початку 30-х років неписьменність у населених українцями регіонах Польської

держави впала до 28%. Проте, водночас засновані при австрійській владі україномовні школи під приводом перетворення на двомовні систематично ліквідовувалися.

З понад 2400 початкових українських шкіл, що існували у Східній Галичині в 1912 р., у 1937 р. залишилося тільки 352. На Волині протягом цього часу кількість українських шкіл скоротилася з 440 до восьми. На рівні середньої освіти становище українців було також безрадісним: у 1931 р. одна польська гімназія припадала на 16 тис. поляків, але одна українська – аж на 230 тис. українців.

Зазнавали українці дискримінації й на університетському рівні. Уряд не виконав обіцянки заснувати для них університет, систематично чинив перешкоду українцям, що прагнули здобути університетську освіту. Тому в 1920 р. українці заснували у Львові «таємний» університет. Організований без дозволу властей, він являв собою по суті імпровізовані курси, що викладалися конспіративно. У період свого розквіту цей університет налічував 54 професори, три факультети, 15 кафедр і близько 1500 студентів. Після того, як у 1925 р. уряд усе ж закрив його, багато українських студентів виїжджали для продовження навчання за кордоном, особливо до Чехословаччини. В результаті освічені українці ставали войовничими виразниками антипольських настроїв і радикальних політичних поглядів.

Спробу задовольнити потребу українців у середніх освітніх закладах зробило товариство «Рідна школа», що до 1938 р. заснувало близько 40 гімназій, ліцеїв та професійно-технічних шкіл. Велику частину витрат на ці заходи покривали внески його членів, число яких із 5 тис. у 1914 р. перевершило 100 тис. у 1938 р., та внески іммігрантів у Сполучених Штатах та Канаді.

Загальнокультурні потреби забезпечувалися діяльністю «матері» всіх західноукраїнських організацій – товариства «Просвіта», яке в 1939 р. налічувало понад 360

тис. членів. Воно утримувало величезну мережу читалень, публікувало навчальні матеріали, відкривало дитсадки, вело цілий ряд курсів.

Смак галичан до організаційної діяльності і виявився також в інших сферах. Продовжували діяти такі довоєнні організації сільської молоді, як «Сокіл» та «Луг» (раніше «Січ»), у той час як нові організації, зокрема заснований у 1911 р. «Пласт», залучали дітей міської інтелігенції, готуючи їх зайняти провідні посади у суспільстві. Переконаний, що пластунський рух є розсадником націоналізму, уряд у 1930 р. заборонив його. Важливою подією організаційного життя міжвоєнного періоду стало посилення жіночого руху. Взявши за мету виховання нової, національно свідомої, культури розвиненої, прогресивної в соціальному та економічному відношенні жінки, заснований у 1920 р. Союз українок через 10 років уже мав 45 тис. членів. Під талановитим керівництвом депутата сейму Мілени Рудницької він здійснював широку благодійну, освітню та культурну діяльність, а також мав добре налагоджені контакти з міжнародними феміністськими організаціями.

У міжвоєнний період з'явився якісно новий різновид українського націоналізму. В XIX ст. націоналізм української інтелігенції, що головним чином сповідувала ліберальні чи соціалістичні ідеї, був скоріше аморфним поєднанням національної свідомості, патріотизму та гуманістичних цінностей. Хоча цей рух став згуртованішим у період між 1917 та 1920 рр., коли він поставив перед собою мету будівництва національної державності, він продовжував обстоювати демократичні та матеріалістичні принципи. Під час війни за незалежність багато українських політиків нерідко вагалися, коли потрібно було вибирати між націоналістичними й соціалістичними цілями. Однак у 1920-х роках у середовищі молодих українців, як і в інших європейських народів, зародилася крайня форма націоналізму, яку називали інтегральним націоналізмом.

На Україні інтегральний націоналізм починається із невдач 1917-1920 рр. Як зауважує Олександр Мотиль, «український націоналізм був по суті спробою пояснити, чому втрачено українську державність і як належить відвоювати її». Переконані в тому, що соціалістичні й демократичні підходи сприяють міжпартійній ворожнечі, неактивному керівництву, розходженню в цілях, відсутності чіткої спрямованості, що все це призводить до поразки, молоді ветерани війни за незалежність відкинули стару ідеологію. Натомість вони закликали до створення нового типу українця, беззастережно відданого нації та справі державної незалежності. Найенергійніше висловлював ці погляди Дмитро Донцов – емігрант із Східної України й колишній соціаліст, що став головним ідеологом українського інтегрального націоналізму.

Донцов з іншими ідеологами руху не мали чіткого уявлення про тип суспільства, яке вони бажали б мати після здобуття незалежності. Вони мало що могли сказати про його соціально-економічну організацію, зазначаючи лише, що воно буде в основному аграрним і спиратиметься на співпрацю між державою, кооперативами та приватним капіталом. Політична система майбутньої держави засновувалася на владі однієї націоналістичної партії, серцевину якої складала випробувані «борці», «кращі люди». На чолі руху стояв верховний керівник або вождь, котрий мав безумовну і необмежену владу.

Український інтегральний націоналізм цілком очевидно містив елемент фашизму й тоталітаризму. В 20-х роках ці тенденції поширювалися в усій Європі. Вони справляли значний вплив (це особливо стосується італійського фашизму) й на країни Східної Європи. Але, як стверджує Іван Лисяк-Рудницький, «західний фашизм», що розвинувся в міському промисловому оточенні, не був найближчим родичем українського інтегрального націоналізму». Останній куди ближче стояв до таких праворадикальних рухів східноєвропейських аграрних

суспільств, як «Залізна гвардія» в Румунії, «Усташі» в Хорватії, «Стріла і хрест» в Угорщині та аналогічних рухів у Словаччині та Польщі. Врешті-решт український інтегральний націоналізм мав незалежне походження і його коріння містилося у власному суспільстві. Спостерігаючи трагічну долю українців під польською та радянською владою, втративши віру в традиційні легальні методи, розчарований західними демократіями, які ігнорували заклики українців про допомогу й самі загрузли в кризі, українські інтегральні націоналісти вважали, що їм нічого чекати від існуючого стану речей й тому необхідно вдатися до радикальних заходів або змінити його.

Ще перед тим, як була остаточно сформульована ідеологія інтегрального націоналізму, в Галичині й особливо серед емігрантів у Чехословаччині виникли розпорошені групи майбутніх учасників руху. В 1920 р. невелика група офіцерів підпільно заснувала у Празі Українську військову організацію (УВО), що прагнула продовжити збройну боротьбу проти польської окупації. Згодом її командиром було обрано полковника Євгена Коновальця – галичанина, котрий очолював загони січових стрільців у боротьбі за незалежність. Прекрасний організатор і тонкий політик, Коновалець швидко стає незаперечним лідером інтегральних націоналістів у міжвоєнний час.

Спочатку УВО була організацією з відповідною структурою командування. Вона таємно готувала демобілізованих ветеранів у Галичині та інтернованих солдатів у Чехословаччині до можливого антипольського повстання, а також проводила операції, спрямовані на дестабілізацію польського окупаційного режиму. Найважливішими такими актами стали замах на голову Польської держави Ю. Пілсудського, здійснений Степаном Федаком у 1921 р. та широка компанія саботажу в 1922 р.

Але в 1923 р. становище УВО різко змінилося. Коли визнання Антантою законності польської влади в Східній

Галичини викликало сумніви серед багатьох західних українців щодо доцільності продовження збройного опору, з УВО вийшло багато її випробуваних членів. Проте, організація відмовлялася змінити тактику збройних дій проти поляків, тим самим відштовхнувши від себе легально діючі партії, що відкидали тероризм. Переслідування польської поліції змусили Коновальця й велику частину проводу тікати з Галичини й заснувати штаб-квартиру за кордоном.

Криза, що охопила УВО внаслідок цих змін, спричинилася до її важливої переорієнтації. Коновалець звернувся по фінансову та політичну допомогу до чужоземних держав, насамперед ворогів Польщі – Німеччини та Литви. А у Східній Галичині для поповнення своїх поріділих лав УВО стали вербувати гімназичну та університетську молодь.

У 1929 р. після кількох підготовчих конференцій представники УВО та студентських груп зустрілися у Відні й заснували Організацію українських націоналістів (ОУН). Більшу частину її членів складала галицька молодь, а керівництво забезпечували з-за кордону Коновалець та його соратники.

Роль, яку бралася виконувати ОУН, була набагато ширшою від завдань УВО. Як і її попередниця, ОУН лишалася «підпільною партією». Вона дотримувалася військових засад керівництва, конспіративних методів суворої дисципліни й проводила компанію політичного терору проти Польської держави та її представників.

Проте, вона також прагнула очолити широкий революційний рух за досягнення цілей інтегральних націоналістів. Особливих зусиль докладала вона для популяризації своїх поглядів, насамперед серед молоді, намагаючись опанувати всіма західноукраїнськими громадськими, політичними та економічними організаціями.

Для розширення свого впливу ОУН проникала в різноманітні господарські, освітні та молодіжні організації, влаштовувала масові політичні демонстрації, студентські протести, бойкотування польських товарів, видавала численні газети й брошури, енергійно поширювала свої ідеї серед студентів, селян і робітників Галичини і Волині. У цій діяльності вона спиралася, зокрема, на допомогу обдарованих молодих поетів, таких як Євген Маланюк, Олег Ольжич – Кандиба, Олена Теліга та Богдан Кравців.

Хоч визначити кількість членів ОУН надзвичайно важко, за приблизними підрахунками, напередодні Другої світової війни вона налічувала до 20 тис. осіб. Число ж співчуваючих було набагато більшим. Так чи інакше перевага в її лавах молодих, енергійних, ідеалістично настроєних і самовідданих людей швидко зробила ОУН найдинамічнішим чинником у політичному житті Західної України міжвоєнного періоду. Протягом 30-х років ОУН проводила свою «війну» з польським режимом, здійснюючи напади на урядові заклади та поштові контори, щоб здобути кошти для своєї діяльності; організовуючи акції саботажу щодо державної власності та вбивства. Але ОУН (як і УВО) не вважала насильство й тепер за самоціль. Її члени були переконані, що революційними засобами ведуть національно-визвольну боротьбу.

На початку 30-х років, крім сотень актів саботажу та десятків випадків «експропріації» державних фондів, члени ОУН організували понад 60 замахів та вбивств.

Однак політика насильства й конфронтації дорого коштувала ОУН. У 1930 р. командира її бойового загону Юліана Головацького застрелив агент поліції. Після вбивства Перацького у 1934 р. польська поліція розпочала широку карну акцію, внаслідок якої було накрито весь крайовий провід ОУН у Галичині, включаючи Степана Бандеру та Миколу Лебеда, котрі організували замах. На судових процесах, активно висвітлюваних у пресі, ці молоді провідники отримали тривалі терміни ув'язнення в

концтаборі Береза Картузька. До них приєдналися сотні рядових членів ОУН, яких схопили в той час.

Ці події – лише частина невдач, які спіткали ОУН. Незабаром стало ясно, що в організацію проникла поліція, чого й належало сподіватися, оскільки ОУН стала проводити масові вербування. Ще більш деморалізуючим фактором була критика ОУН з боку своїх же українців. Батьки обурювалися з того, що організація штовхала малоосвічених підлітків до небезпечної діяльності, яка часто закінчувалася трагічно.

Конфлікт між поколіннями виявився й у самій ОУН, особливо в її проводі. З-за кордону керівництво рухом здійснювало виховане в більш «цивілізовану» довоєнну добу, загартоване роками й досвідом старше покоління Коновальця та його соратників із 1917-1920 рр., таких як Дмитро Андрієвський, Омелян Сенік, Микола Сціборський та Роман Сутко. Хоч вони до певної міри сумнівались щодо окремих тактичних методів ОУН і особливо вбивств, але їм часто важко було на відстані контролювати своїх підлеглих.

Не відкидаючи насильств, Коновалець та його штаб, однак, більше зусиль зосереджували на тому, щоб добитися допомоги чужоземних країн, особливо Німеччини.

Підлеглий їм галицький крайовий провід, до якого входили Степан Бандера, Микола Лебедь, Ярослав Стецько, Іван Климів, Микола Климишин і Роман Шухевич, навпаки, трималися тактики революційних дій. Більшості з цих діячів було тільки трохи за 20 і вони не знали принижень та ганьби польського панування. Молодече хизування перед режимом породило в них схильність до насильницького, героїчного типу опору, а відносна поміркованість і спокійніший стиль життя їхніх старших колег за кордоном викликали у них презирство. Невдоволення посилювалося після того, як у 1934 р. усіх галицьких лідерів було ув'язнено у концтаборі Береза Картузька, у зв'язку з чим ходили чутки, нібито їх схопили внаслідок недбалості чи навіть зради деяких членів закордонного проводу.

Проте, у Коновальця вистачало авторитету, престижу й дипломатичної майстерності, щоб запобігати вибухові конфлікту. Тому його вбивство в 1938 р. радянським агентом у Роттердамі стало дошкільним ударом для руху інтегральних націоналістів. Відтак попередні історичних катаклізмів ОУН опинилася без досвідченого й загально визнаного вождя. А те, що попри всі ці невдачі організація не лише уникла розвалу, а й продовжувала зростати, є промовистим свідченням відданості, динамічності та дисципліни її рядових членів.

3. Радикалізація суспільно-політичного життя мешканців регіонів

У ХІХ ст. Адам Міцкевич просив у Бога великої війни, яка б принесла визволення польському народові. Ситуація українців після завершення Першої світової війни була схожа на ту, в якій перебували поляки перед її початком. Розділені між чотирма державами, українці могли надіятися на розв'язання свого питання лише збройним шляхом, у результаті всеєвропейського воєнного конфлікту.

Друга світова війна принесла майже блискавичне вирішення проблеми єдності українських земель. Трохи більше, ніж за два тижні після нападу Німеччини на Польщу, 17 вересня 1939 р. Червона армія під командуванням генерала Семена Тимошенка перейшла р. Збруч і вступила на територію Західної України. Як офіційний привід для введення своїх військ у східні області Речі Посполитої, радянське керівництво називало захист життя і майна населення Західної України і Західної Білорусі.

Однак «єдинокровні брати-українці» і «брати-білоруси», що проживали у Польщі, не складали найвищих пріоритетів радянського керівництва. Цей мотив скоріше давав можливість СРСР не виглядати агресором і

представляти інтервенцію Червоної армії у вигідному світлі. Увечері 16 вересня, міністр закордонних справ СРСР В'ячеслав Молотов признався німецькому послу у Москві, що радянська сторона відчуває певні труднощі щодо обґрунтування своїх дій, оскільки «досі Радянський Союз не хвилювався щодо своїх меншостей у Польщі».

28 вересня 1939 р. був укладений німецько-радянський договір, який остаточно розмежовував зони німецької і радянської окупації колишньої Польщі. Кордон співпадав в основному з лінією Керзона. Це співпадіння мало важливе значення, оскільки воно як би надавало справедливого характеру радянській окупації. У результаті вересневої кампанії СРСР зайняв територію бл. 200 тис. км², на якій проживало бл. 13 млн. осіб. Новоприєднані території включали майже всю Західну Україну, що у 1919-1939 рр. входили у склад Польської держави, за винятком Холмщини, лівобережного Надсяння, Лемківщини і Підляшшя. Ці українські землі – т. зв. Закарпаття – ввійшли у склад Генерального губернаторства, створеного німцями з окупованої території колишньої Речі Посполитої.

Щоб надати легітимного характеру приєднанню західно-українських земель до Української РСР, у жовтні 1939 р. були проведені вибори до Народної Ради Західної України. Вибори проводились під наглядом радянських військ і партійної влади; спроби висувати альтернативні кандидатури придушувалися. 27 жовтня 1939 р. Народні Збори, виражаючи «єдинодушну волю визволеного народу», проголосили встановлення радянської влади на території Західної України. Ще через два дні вони звернулися з проханням до Верховної Ради СРСР включити західноукраїнські землі у склад Української РСР і тим самим «завершити возз'єднання західних українців у складі єдиної держави». Верховна Рада РСР «задовольнила» їхнє прохання 1 листопада 1939 р. 28 червня 1940 р. Радянський Союз, погрожуючи Румунії війною, змусив її уступити землі Північної Буковини і частину Бессарабії, заселену

українцями. Рішенням Верховної Ради СРСР від 2 серпня 1940 р. ці землі були включенні у склад Української РСР.

Встановлення радянської влади у Західній Україні, як і в Західній Білорусі, Північній Буковині й Бессарабії (а з літа 1940 р. – у балтійських державах) було першою спробою «експортувати» радянський тоталітарний режим поза межі його «історичної батьківщини». Москва виявляла при цьому певну обережність і намагалася пристосуватися до місцевих умов.

Встановленню радянського режиму у Західній Україні надавалось характеру демонстративної «українізації». У найбільших містах почали виходити нові українські газети. Відкривалися українські школи, а у Львові польський університет ім. Яна Казимира змінився на український ім. Івана Франка. У Львові виникла філія Академії наук УРСР, головним чином, зі структур НТШ, які «саморозпустилися». У січні 1940 р. Львівський театр був українізований і перейменований у Театр опери і балету ім. Івана Франка.

Проте, на відміну від 1920-х років, «українізація» проводилась без «коренізації». Місцеві українці не допускалися до участі у державних і партійних органах, які формувалися з вихідців зі Сходу. У якісному відношенні це був не найкращий елемент: після репресій у 1934–1938 рр. старих і досвідчених кадрів, у партійному і державному апараті переважали молоді люди без відповідного досвіду й освіти. У 1939 р. на різних рівнях партійної драбини від третини до половини працівників не мали навіть середньої освіти. Радянська еліта своєю примітивністю і хамовитістю шокувала місцеву інтелігенцію, виховану за австрійських та польських часів. До цього часу у Західній Україні можна почути оповіді про жінок радянських офіцерів, які появлялися у театрах, зодягнені у нічну білизну замість вечірнього плаття або використовували нічні горщики як вази для квітів.

Головне економічне нововведення звелось до проведення земельної реформи, націоналізації промисловості, торгівлі і банків та введення 8-год. робочого дня. Безробіття, одна з найбільших проблем міст Речі Посполитої, було зменшено за рахунок вивезення бл. 20 тис. осіб. у промислові райони Східної України, у першу чергу – в Донбас.

Колективізація сільських господарств розпочалася навесні 1940 р., але до осені 1940 р. у колгоспи «вписались» лише 2% селян Західної України. Радянська влада не наполягала на різкому збільшенні кількості колгоспників. Вона здебільш турбувалася про зміцнення захисту своїх західних кордонів. Найважливішим для радянського режиму було встановлення контролю над потенційно ворожим йому суспільством.

Ця мета досягалася насамперед репресіями. Головними жертвами радянських репресій у 1939-1941 рр. стали колишні державні урядовці, офіцери, поміщики, військові осадники, найвідоміші громадсько-політичні лідери та члени націоналістичного підпілля. На загал, жертвами репресій – депортацій, ув'язнень, розстрілів – за час радянської окупації 1939-1941 рр. став майже кожний десятий житель Західної України. Американський історик Ян Гросс зробив приблизні підрахунки жертв серед мирного населення у німецькій і радянській зоні окупації колишньої Польської держави. Підрахунки депортованих, ув'язнених у концтабори та вбитих колишніх громадян Речі Посполитої за вказаний проміжок часу виявили, що радянська влада замордувала у 3-4 рази більше людей, ніж нацисти, при чому на території удвічі меншій, ніж зона німецької окупації. Ці цифри дають найкраще уявлення про справжній характер радянського тоталітарного режиму як безпрецедентного розтратника людського матеріалу і держави-вбивці.

В умовах радянської окупації припинили свою діяльність політичні партії. ОУН вдалася до окремих

пропагандистських і терористичних акцій (поширення антирадянських листівок, вбивство партійних функціонерів і т.д.). Генеральною лінією, однак, залишалось утримання від активних широкомасштабних дій і розбудова підпільної сітки. Подібної тактики дотримувалося і польське підпілля. Каральним радянським органам час від часу вдавалося добитися інформації про сітку ОУН та провадити арешти і ліквідацію її членів. У 1941 р. у Львові відбувся великий процес над 59-ю членами ОУН. Але репресії не зачепили основного складу організації, готової проявити себе у вирішальний момент – початок німецької агресії проти СРСР.

Значна частина політичних діячів та інтелігенції врятувалася втечею до німецької зони окупації. Позицію тих, хто залишився, найкраще передав композитор Станіслав Людкевич: «Нас визволили і нема на те ради». Ступінь колаборації з радянським режимом була різною. Для багатьох це була просто можливість вижити. «Українізація» міського життя відкривала перед багатьма українськими інтелігентами можливість одержати місце праці у навчальних і наукових установах, новоутворених творчих спілках і т.д. Деякі з них, як акад. Кирило Студинський, голова Народних Зборів, були особливо обласкані режимом і відігравали роль старорежимної інтелігенції, що успішно «перековується». Ця благодать поширювалася не тільки на українців: так, у серпні-вересні 1940 р. до Москви була запрошена група польських професорів, що мало продемонструвати позитивне ставлення радянської влади до польських інтелектуалів-некомуністів. Окрім того, були окремі групи, які приймали радянську окупацію без більших застережень: колишні члени КПЗУ (здебільшого, єврейської і польської національності), деякі письменники, старші і молодші офіцери і т.д. Вони були дуже не чисельними, але зіграли певну пропагандистську роль в утвердженні більшовицького режиму.

Західноукраїнські політики, які опинилися в німецькій зоні окупації, продовжували розвивати сітку легальних організацій, подібно до того, як це робили у міжвоєнній Польщі. Навесні 1941 р. у Закерзонні діяло бл. 1000 кооперативів, бл. 900 кружків Українських освітніх товариств (відповідників міжвоєнної «Просвіти»), бл. 900 шкіл, дві гімназії.

На чолі всієї легальної діяльності стояв Український центральний комітет у Кракові, який представляв інтереси українського населення перед німецькою владою. Він був утворений у червні 1940 р. Його голова, проф. Володимир Кубійович, ставив перед комітетом амбітні плани – усунути польські впливи на цій українській території, зміцнити національну свідомість серед місцевих українців і повернути те, що українське населення втратило під польською владою. До певної міри ці плани вдалося здійснити: Центральна церковна рада на чолі з колишнім петлюрівцем Іваном Огієнком українізувала православні церкви у Холмщині, на Лемківщині було завдано тяжкого удару по москвофільству.

Діяльність УЦК підривала польський «стан посідання». Німецькій окупаційній владі було вигідно підтримувати українців коштом поляків, щоб забезпечити собі роль арбітра. Українцям дозволялось перебирати землі поляків, виселених з прикордонної смуги, єврейські будівлі, підприємства, магазини і т.д. Багато з українських громадських діячів надавали послуги абверу, СД чи навіть гестапо. Окрім того, загони так звані Werkschutz-у охороняли переходи через Карпати, інші виконували функції охорони у німецьких в'язницях.

Контроль над діяльністю УЦК та інших українських організацій пробувало перебрати ОУН. Однак саме в той час вона пережила глибокий розкол. Після смерті Коновальця (загинув від рук радянського вбивці у 1938 р.) провід Українських Націоналістів (ПУН) передав владу його швагрові, Андрієві Мельнику. Цей вибір затвердив

Другий (Римський) конгрес ОУН наприкінці серпня 1939 р. По суті, це був виклик, кинутий старшими молодшим. Молодші оскаржували ПУН, що через недогляд він викликав репресії проти націоналістичного руху в краї, а окремих його членів – у відвертій зраді і співпраці з польськими каральними органами. Каталізатором розколу стала справа Карпатської України, коли виявилася повна помилковість орієнтації старших націоналістів на гітлерівську Німеччину.

У лютому 1940 р. молодші націоналісти заявили про відмову підпорядковуватися ПУН-ові. Після невдалих спроб переговорів, у квітні 1940 р. Мельник віддав Бандеру під суд ОУН, а Бандера, у свою чергу, відмовив Мельнику у праві керувати націоналістичним рухом. У серпні 1940 р. Мельник запропонував виключити Бандеру і його людей з ОУН. З того часу ОУН розкололася на дві окремі і непримиренно ворожі організації – «мельниківців» (ОУН-м) та «бандерівців» (ОУН-б).

На сторону «бандерівців» перейшла переважна більшість членів організації. ОУН-м стало партією «кабінетних націоналістів». «Мельниківців» підтримали декілька дуже впливових молодих ідеологів – Олег Кандиба (Ольжич), Олена Теліга, Ярослав Гайвас та ін. ОУН-м виявила більшу схильність до перебирання ідейних гасел гітлеризму. Пов'язання ОУН-б з німецьким командуванням мали більше інструментальний характер. «Бандерівці» менше, ніж «мельниківці», довіряли гітлерівцям. Вони вимагали перенесення або створення осередку ОУН у нейтральній країні або на Заході, щоб забезпечити український націоналістичний рух від можливих несподіванок з боку гітлерівців. Однак сам Бандера, опинившись на волі, не зробив жодної спроби виїхати з Кракова чи Берліна.

Підготовка до війни з Радянським Союзом змусило абвер активізувати свої стосунки з українськими організаціями. Результатом спільних домовленостей між

німецьким командуванням та проводом бандерівського руху стало утворення двох військових формувань, «Роланд» і «Нахтігаль», складених з членів ОУН-б. Але керівництво обох українських націоналістичних організацій ставило під час переговорів свої власні цілі, відмінні від німецьких. Головною турботою бандерівців і мельниківців було створення на окупованих землях української адміністрації, яка перебувала б під їхніми впливами. До цього ж, вважали вони, треба було «просвітити» східних українців, які довгі роки були під більшовицьким пануванням. Окремо від цього обидві організації утворили т.зв. 6 похідних груп, 3 бандерівських і 3 мельниківських. Виконуючи функції перекладачів, водіїв і т.д. при німецькому війську, члени цих груп мали завдання творити органи адміністративної влади на окупованій українській території і, таким чином, перехоплювати ініціативу у гітлерівців. За ці відчайдушні плани багато кому із націоналістів у перші місяці радянсько-німецької війни довелося поплатитись своїми головами.

Національна нерівність, труднощі соціально-економічного характеру, а також вражаюче посилення нацистської Німеччини та СРСР призвели до розчарування в демократії і зростання політичного екстремізму по всій Східній Європі у міжвоєнний період. Ця радикалізація чимдалі ширше охоплювала не лише інтелігенцію, а й традиційне пасивне селянство. За всієї своєї обмеженості модернізація піднесла самоповагу і сподівання кращої долі серед селян, викликаючи в них почуття протесту проти національних утисків та погіршення життєвого рівня, що спостерігалися в 1930-х роках. Більше того, вона, як ніколи раніше, штовхала їх до політичної діяльності, зокрема до радикальних дій.

Розчаровані безрезультатними намаганнями завоювати державність чи самоврядування, західні українці виявилися особливо чутливими до цих загальних тенденцій. Незважаючи на широкий розвій «органічної роботи», було

очевидно, що саме інтегральний націоналізм ОУН став серед західних українців, і насамперед молодих, найдинамічнішим рухом. На відміну від співвітчизників у Радянській Україні, західні українці не зазнали таких драматичних соціально-економічних змін і навіть за вкрай убогого життєвого рівня їхніми думками володів не дискредитований сталінщиною комунізм, а інтегральний націоналізм. Відтак найбільшого поширення український націоналізм набув серед покоління західних українців, які вступили в дорослий вік у 30-х роках, і проявлявся як своєрідна суміш фанатичності та ідеалізму.

Персоналії

Бродій Андрій (1895 –1946) – вчитель, журналіст та політичний діяч москвофільської та угорської політичних орієнтацій на Підкарпатській Русі.

У роки Першої світової війни воював на фронтах, був поранений, а після закінчення війни і проголошення Угорської Народної Республіки в листопаді 1918 р. сприяв утвердженню угорської влади в Закарпатті. Автор низки п'єс та сатиричних творів. Після входження Закарпаття до складу Чехословацької Республіки в 1919 р. влився в громадсько-політичне життя і незабаром визнаний лідером автономістського політичного руху та русофільського національно-культурного напрямку в краї. У 1920 р. став одним із засновників партії Підкарпатський землеробський союз. У 1923 р. вона перейменована в Автономно-землеробський союз (АЗС) і протягом міжвоєнного періоду була однією з найбільш активних та впливових політичних партій в Закарпатті. Після смерті голови АЗС І. Куртяка у 1933 р. А. Бродій очолив партію і був її незмінним головою до 1944 р. Він же був і редактором партійної газети «Рускій Вестникъ» (1923-39) та щоденної політичної газети «Karpati futar» (1920–1924).

Дмовський Роман (1864 – 1939) – польський політик, один із засновників й керівників націоналістичної Народно-демократичної партії, у своєму неприйнятті ідеї відродження української державності пішов куди далі за будь-кого з відомих польських діячів того часу. У 1917–1919 рр. він очолював Польський Народовий Комітет у Парижі, який, домагаючись прихильності представників Антанти до Польщі, очорнював українців. Дмовський активно виступав проти відокремлення від царської імперії й утворення незалежних України і Білорусі, а також вимагав поділу земель, які входили до 1772 р. до складу Речі Посполитої, між Польщею та Росією.

Василéвський Лебн (1870 – 1936) – (літературний псевдонім: Левко Васильчук) – польський публіцист, етнограф і перекладач. Батько відомої польської письменниці В. Василевської. Один з найвидатніших польських істориків – знавців національних проблем та суспільних рухів кінця ХІХ - першої третини ХХ століття в Україні. Основну увагу в своїх дослідженнях вчений зосереджував на проблемі, що залишається однією з найбільш складних і делікатних для сучасного суспільства взагалі і має особливе значення для України зокрема – проблемі становлення і розвитку націй, в тому числі і української. В 1893–1894 роках вчився у Львівському університеті. Дружив з Іваном Франком та М. Павликом. Перекладав польською мовою твори українських письменників. У книжці «Україна та українська справа» (польською мовою, Краків, 1912) подав бібліографію Тараса Шевченка, висвітлив його участь у Кирило-Мефодіївському братстві та зв'язки з польськими письменниками – політичними в'язнями. В праці «Східні окраїни» (польською мовою, Варшава-Краків, 1917) у розділі «Україна» високо оцінив роль Шевченка як великого народного поета.

Волóшин Августін (1874 – 1946) – український політичний, культурний, релігійний діяч Закарпаття, греко-католицький священник, 1938 р. прем'єр-міністр автономного уряду Карпатської України, в 1939 р. став президентом цієї держави, Герой України (посмертно). Активною політичною діяльністю в українських громадсько-політичних організаціях Закарпаття почав займатися з 1919 р. Заснував і очолював Народно-християнську партію (1923–1939 рр.), від якої обирався послом до чехословацького парламенту (1925–1929 рр.). Був провідним діячем Учительської Громади Підкарпатської Русі. 26 жовтня 1938 р., після того як, празькі влади заарештували прем'єр-міністра Андрія Бродія, оголосивши його угорським шпигуном, і

розпустили уряд, Волошин був призначений новим прем'єр-міністром автономного уряду Карпатської України, а 15 березня 1939 р. став президентом цієї держави. Під час окупації краю Угорщиною емігрував разом з урядом за кордон і поселився в Празі. У травні 1945 р. заарештований радянськими спецслужбами. Помер у московській Бутирській в'язниці 19 липня 1945 року.

15 березня 2002 року Президент України Леонід Кучма підписав указ про надання Августинові Волошинові посмертно звання «Герой України» з удостоєнням ордена Держави.

Грабский Станислав (1871 – 1949) – польс. правник, економіст і політик, один із керівників. Нар.-демократ. партії (ендеків). Проф. Львівського (1910–39) та Варшавського (1946–49) ун-тів. Прихильник проросійського напрямку в польському політичному русі, виступав за об'єднання всіх польських земель у складі Російської імперії. В роки Першої світової війни активно діяв у напрямку недопущення українських впливів на зх.-укр. землях. 1919–27 – депутат сейму 2-ї Речі Посполитої. 1923 та 1925–26 – міністр освіти та релігії. Відомий як автор т. зв. закону *Lex Grabski*, що був прийнятий сеймом 31 лип. 1924. Закон передбачав перетворення окремих укр. та польс. шкіл на двомовні (утраквістичні). Внаслідок запровадження цього закону кількість укр. шкіл у Польщі істотно скоротилася.

Грєнджа-Донський Васіль (1897 – 1974) – український поет, письменник, журналіст, громадсько-культурний діяч, один із творців Карпатської України, редактор щоденної газети Карпатської України «Нова свобода», співредактор часопису «Русинь». Подіяв, 1938–39 років, пов'язаним з розбудовою Карпатської України, він присвятив книгу спогадів «Щастя і горе Карпатської України».

Донцов Дмитро Іванович (1883–1973) – український літературний критик, публіцист, політичний

діяч, засновник теорії інтегрального націоналізму. Студентом розпочинає інтенсивну політичну діяльність, і 1905 р. вступає до Української соціал-демократичної робітничої партії (УСДРП). Його двічі заарештовують (1905 р. у Петербурзі та 1908 р. у Києві), після другого арешту й восьми місяців ув'язнення, заходами родичів його випускають на поруки, і того ж року він виїжджає в Галичину, потім в Австро-Угорщину. У 1909–1911 рр. Дмитро Донцов учиться у Віденському університеті, там же одружується з українською студенткою Марією Бачинською. Провчившись 4 семестри в Відні, 1911 р. переїжджає до Львова, де продовжує навчання. 1917 р. одержує ступінь доктора юридичних наук. 1913 р. Донцов через конфлікт на національному ґрунті виходить з УСДРП. Стає першим головою Союзу Визволення України (СВУ), заснованого 4 серпня 1914 року. З 1914 р. живе у Відні й Берліні, а з 1916 р. – у Швейцарії, активно включається в роботу Союзу Визволення України, який відтак очолює. На початку 1918 р. повертається до Києва, де працює в гетьманських урядових структурах, стає директором Української Телеграфічної Агенції (УТА) при уряді гетьмана Павла Скоропадського. Створює (разом з В. Липинським, В. Шеметом) Партію хліборобів-демократів. Протягом 1919–1921 рр. – шеф Українського пресового бюро при посольстві УНР в Берні (Швейцарія). З 1922 р. – знов у Львові, редагує журнали «Літературно-науковий вісник», «Заграда», «Вісник», друкується в німецькій, швейцарській та польській періодиці. Видає бібліографічні статті, «Муссоліні», «А.Гітлер», перекладає «Майн Кампф» українською мовою. У 1926 р. пише свою провідну роботу «Націоналізм». У 1939 р. емігрував за кордон (Бухарест, Прага, Німеччина, Париж, США, Канада), з 1947 р. до самої смерті живе в Монреалі (Канада), там же в 1948-53 рр. викладав українську літературу в місцевому університеті. Помер 30 березня 1973 року в Канаді. Похований в Америці на українському кладовищі в Саут-Баунд-Брук.

Левіцький Дмитро (1877 – 1942) – український громадсько-політичний діяч, правник, адвокат. 1917 р. голова Галицько-Буковинського комітету допомоги жертвам війни. 1.12.1918 р. разом з Лонгином Цегельським підписав у Фастові попередній договір про об'єднання УНР і ЗУНР в єдину державу. 1919–1920 рр. посол УНР в Копенгагені. 1921–1922 рр. очолював патріотичну організацію “Молода Галичина” у Відні, до складу якої входили Євген Коновалець, Андрій Мельник, Іван Чмола, Іван Кедрин ін. 1923–1925 рр. редактор газети «Діло». 1925–1935 рр. голова УНДО. 1935–1939 рр. заступник голови УНДО. 1928–1935 рр. посол до польського сейму, голова Української парламентської репрезентації. 1936–1939 рр. голова Українського координаційного комітету у Львові. 28.09.1939 р. заарештований більшовиками.

Мудрий Василь (1893 – 1966) – український громадський і політичний діяч, журналіст. 1921–1933 рр. – член Головної управи товариства «Просвіта». 1927–1935 рр. – головний редактор газети «Діло». З 1935 р. – голова УНДО. 1941 р. – секретар УНК у Кракові. З 1944 р. в еміграції. 1957-1966рр. – директор бюро УККА.

Пілсудський Юзеф (1867 – 1935) – польський політичний і державний діяч, перший голова відродженої польської держави, засновник польської армії, маршал Польщі. Серед польського громадянства відомий також як «Комendant». Народився у Зулові поблизу Вільно (тепер Вільнюс, Литва). У 1885 р. закінчив Віленську гімназію. Навчався на медичному факультеті Харківського (виключений за участь у студентських виступах), згодом – Віденського університетів. У цей період належав до польської патріотичної організації «Єдність», яка підтримувала контакти з «Народною Волею». У 1887 р. Пілсудський був заарештований царською владою, звинувачений у підготовці замаху на Олександра III і засуджений до 5-річного заслання у Сибіру. У 1892 повернувся у Вільно, де став одним із співзасновників

Польської соціалістичної партії (ППС), з 1894 – член Центрального робітничого комітету. У кінці 1890-х рр. організував видавництво партійного органу «Роботнік» (згодом - «Валька»). Під час революції 1905-07 рр. у Російській імперії керував бойовими групами, що займались підготовкою і проведенням терористичних акцій (головним чином – пограбуванням банків з метою здобуття коштів для купівлі зброї), визволенням політичних в'язнів, вишколенням нових бойовиків для боротьби проти імперського режиму та за незалежність Польщі. У 1906 р. виступив одним з ініціаторів створення ППС-революційної фракції. У 1908 р. Пілсудський заснував у Галичині Союз активної боротьби, який у 1910 р. створив у Львові нелегальну воєнізовану організацію «Стрілецьку спілку». На початку 1910-х рр. був обраний головним комендантом Тимчасової комісії організацій у боротьбі за незалежність Польщі, що діяли у Галичині. Досягнення незалежності Польщею вважав можливим за умови розгрому Російської імперії у війні з Австро-Угорщиною і Німеччиною. У роки Першої світової війни 1914-18 рр. командував бригадою, сформованою з поляків, яка у складі австрійської армії воювала на Східному фронті. В липні 1917 внаслідок конфлікту з німецькими окупаційними властями (відмовився прийняти присягу німецькому кайзеру) був заарештований і ув'язнений в тюрмі у Марієнбурзі. Був прихильником так званої федеративної концепції, яка передбачала розчленування Російської імперії і створення у Східній Європі федеративної держави у складі Польщі, Литви, України і Білорусі. У листопаді 1918 р. Пілсудський, посівши пост тимчасового керівника Польської держави, проводив агресивну політику стосовно Західно-Української Народної Республіки. У 1919 р. поставши перед загрозою широкомасштабної війни з РСФРР, Пілсудський, з метою сформування спільного антибільшовицького фронту, підтримував Симона Петлюру в боротьбі проти Радянської Росії. Уклав Варшавський договір 1920 р. У квітні 1920 р.

Пілсудський став першим маршалом Польщі. Вів польсько-радянську війну 1920 р. і уклав Ризький мирний договір 1921 р. У міжвоєнний період у зовнішній політиці орієнтувався на співпрацю з Великобританією і виступав за досягнення порозуміння з Німеччиною, вважаючи головним противником СРСР. У 1922-26 рр. відійшов від активного політичного життя. 12 травня 1926 р. за допомогою військової сили здійснив державний переворот, добився відставки президента Войцеховського і прем'єра уряду В. Вітоса. 31.5.1926 Національні збори (сейм і сенат) обрали Пілсудського президентом, але він відмовився (згодом президентом став І. Мосціцький). З 1926 р. Пілсудський призначений Головним інспектором Збройних сил Польщі, що давало йому всю повноту влади над армією. Встановив режим "санації", внаслідок чого розпочалося політична і господарська стабілізація, уніфікація органів влади. У 1926-28 рр. і з 1930 р. - прем'єр-міністр Польщі. Незважаючи на те, що польський уряд надавав фінансову підтримку екзильному уряду УНР, а деякі політики з найближчого оточення прем'єра були знайомі з українською проблематикою, Пілсудський нічого не зробив для припинення антиукраїнської політики місцевої адміністрації у Західній Україні. У вересні-жовтні 1930 за розпорядженням уряду Пілсудського на окупованих Польщею українських землях силами армії і поліції було здійснено жорстокі репресивні акції щодо українського населення, розраховані на придушення українського національно-визвольного руху. У вересні 1934 за ініціативою Пілсудського була запропонована угода про забезпечення прав національних меншин, яка, однак, була відхилена міністром закордонних справ Польщі Й. Беком.

Перяцький Броніслав Вільгельм (1895 – 1934) – польський військовик, політик, міністр внутрішніх справ Польщі у 1931–1934 рр. Керував політикою пацифікації у 1930–1932 рр., спрямованої проти українців Польщі, зокрема у Львові у 1930 р. За його ініціативи відбувалися

погроми українського населення на Лемківщині, Волині та Поліссі у 1931–1932 рр. Вбитий бойовиком ОУН Григорієм Мацейком.

Рудніцька Мілена (1892 – 1976) – журналістка, письменниця, громадсько-політична діячка, учителька середніх шкіл. Викладач на Вищих Педагогічних Курсах у Львові (1921–28), одна з ідеологів українського жіночого руху на Західній Україні та його провідних діячок у 1920 – 30-х рр. Голова центральної управи Союзу Українок у Львові (за її головування він розрісся у сильну всенародну організацію), Українського жіночого конгресу в Станиславові (1934 р.), Світового Союзу Українок, політичної жіночої організації «Дружина Княгині Ольги»; редактор двотижневика «Жінка» (1935 – 39 рр.); учасниця і репрезентантка українського жіноцтва на міжнародних жіночих з'їздах. Активна діячка УНДО, посол до польського сейму (1928-35 рр., працювала у його комісіях – освітній і закордонних справ). Як делегатка Української Парламентарної Репрезентації захищала в Лізі Націй українські петиції, зокрема в справі т. зв. пацифікації і голоду на Радянській Україні, мала контакти з урядовими і громадськими колами західної Європи і виступала з доповідями на міжнародних з'їздах. У 1936–39 рр. член президії Українського Координаційного Комітету у Львові. З 1939 р. на еміграції: Краків, Берлін, Прага, Женева (де у 1945–50 рр. була директором Українського Допомогового Комітету), Нью-Йорк і Мюнхен.

Студінський Кирило Йосипович (псевдоніми і криптоніми – К. Вікторин, І. Лаврін, К. Зорян, В. Кость, К. С. та ін.; 1868–1941) – український філолог-славист, літературознавець, мовознавець, фольклорист, письменник, громадський діяч. Доктор філософії (1894), член ВУАН (з 1929 р., з якої виключений 1934 р. «за контрреволюційну діяльність», 1939 р. відновлений у членстві). У 1923–1932 рр. – голова НТШ у Львові. У жовтні 1939 р. був головою Народних зборів Західної України, а в 1940 р. –

депутат Верховної Ради УРСР. Врятував багатьох українців від репресій. Був примусово вивезений зі Львова більшовиками, загинув за невідомих обставин.

Фенцик Степан (1892–1945) – закарпатський культурний і політичний діяч москвофільського і проугорського напрямку, священник родом з Мукачівщини. Співзасновник й адміністратор Товариства ім. Духновича. У 1930-х рр. заснував „Русскую Автономную Народную Партию”, від якої був обраний послом до чехо-словацького парламенту (1935–1938 рр.). Видавав газети: «Карпаторусский голос» (1932–1934 рр.), «Наш путь» (1935–1938 рр.) та ін. Діяльність Фенцика фінансували карпато-русинські організації в Америці та польська розвідка. 1938 р. Фенцик став членом автономного уряду Карпатської України, але після розкриття його проугорської діяльності втік до Будапешту і заснував проугорську парамілітарну організацію, з якою виступав проти української влади на Закарпатті. 1944 – заарештований радянським спецслужбами та страчений за співпрацю з угорцями.

Найважливіші події:

1919-1923 рр. – утворення Комуністичної партії Західної України (КПЗУ), діяла нелегально.

1924 р.

- польський уряд прийняв закон, що забороняв користуватися українською мовою в урядових установах;
- жорстоке придушення антирумунського Татарбунарського повстання на придунайських землях.

1925 р. – утворення Українського національно-демократичного об'єднання (УНДО), яка діяла легально на теренах Польщі

1927 р.

- Буковина втрачає автономність і розглядається як одна з румунських провінцій;

- утворення Української національної партії (УНП), яка діяла легально у Буковині

1929 р.

– заснування Організацію українських націоналістів (ОУН). Більшу частину її членів складала галицька молодь, а керівництво забезпечували з-за кордону Коновалець та його соратники;

- заснування на Буковині нелегальної Радикальної націоналістичної організації (РНО)

1930 – «пацифікація» (упокорення) селян Східної Галичини

1934р.

– у м. Береза Картузька було організовано концтабір, в якому тримали близько 2 тис. політичних в'язнів, переважно українців.

- Польща відмовилася від свого зобов'язання перед Лігою Націй забезпечувати права національних меншостей.

- Польська поліція розпочала широку карну акцію, внаслідок якої було накрито весь крайовий провід ОУН у Галичині, включаючи Степана Бандеру та Миколу Лебедя.

1938 р.

- **Лютий** – на виборах до регіонального парламенту українофілів підтримали 86 % усіх виборців. Тоді ж була сформована Карпатська Січ – військова організація, що незабаром налічувала близько 5 тис. бійців.

- **2 жовтня** – Закарпаття отримало самоврядування.

1939 р.

- **14 березня** фашистська Угорщина при підтримці Німеччини розпочала окупацію Карпатської України;

- **15 березня** сейм Карпатської України виголосив її незалежною державою;

- окупація Карпатської України Німеччиною та Угорщиною;

1940 р., 28 червня – Радянський Союз, погрожуючи Румунії війною, змусив її уступити землі Північної Буковини і частину Бессарабії, заселену українцями. Рішенням

Верховної Ради СРСР від 2 серпня 1940 р. ці землі були включенні у склад Української РСР.

Контрольні запитання:

1. Якою була мета колективізації сільського господарства на Західній Україні?
2. Розкрийте особливості національного руху на Західній Україні після приєднання до складу УРСР.
3. Чим, на вашу думку, був обумовлений розкол в лавах ОУН?

Рекомендована література:

1. Субтельний О. Україна. Історія, Київ, 1992.
2. Іван Зуляк. «Просвіта» і суспільно-політичний рух Західної України (1919 – 1939) // Науковий вісник Чернівецького національного університету: Збірник наукових статей. Історія. Політичні науки. Міжнародні відносини. – Чернівці, 2005. – Вип. 272. – С. 90 – 97.
3. Ветров Р. І. Політичні партії України на початку ХХ століття (1900–1925 рр). – Дніпродзержинськ, 1997.
4. Мороз Валентин. Україна у ХХ ст.– Тернопіль, 1992.
5. Донцов Дмитро. Дух нашої давнини. – Дрогобич; Вид. «Відродження», 1991.
6. Грицак Я. Нарис історії України. Формування модерної української нації ХІХ-ХХ століття. – К., 1996.
7. Гунчак Т. Україна: перша половина ХХ століття. Нариси політичної історії. – К., 1993.
8. Довідник з історії України. А-Я / Підкова І., Шуст Р. – К., 2002.
9. Західно-українські землі у 1920-1939 роках // Хрестоматія з історії України / Упоряд. та автор коментарів Уривалкін О.М. -К.: КНТ, 2007.
10. Історія України: Навчально-методичний посібник для семінарських занять /В.М. Литвин, А.Г.

Слісаренко, В.Ф. Колесник та ін.; За ред. В.М. Литвина.-К.:
Знання-Прес, 2006.

ЛЕКЦІЯ 14

ДРУГА СВІТОВА ВІЙНА (1939-1945 РР.)

План:

1. Україна і суспільство в 1939-1941 рр.: соціально-економічні і культурні проблеми. Людина і влада.
2. Возз'єднання західноукраїнських земель в складі УРСР.
3. Україна в 1941 – 1945 рр.: воєнні дії, окупація та Рух опору.
4. Вклад українців у загальну перемогу: цифри, факти, оцінки.

«Жодна світова сила не встоїть перед германським натиском. Ми поставимо на коліна весь світ. Германець – абсолютний господар світу. Ти будеш вирішувати долі Англії, Росії, Америки. Ти – германець, як личить германцю, знищуй все живе, що чинить опір на твоєму шляху... Завтра перед тобою на колінах стоятиме весь світ...».

Із пам'ятки солдату гітлерівського вермахту.

1. Україна і суспільство в 1939-1941 рр.: соціально-економічні і культурні проблеми. Людина і влада

В умовах незалежності України питання другої світової війни трактується дуже неоднозначно. На нашу думку, до осмислення уроків цієї війни слід підходити особливо серйозно. Ми повинні пам'ятати, що без історичного минулого не було б сьогодення.

Окремо слід зупинитися на оцінці історії діяльності ОУН і УПА. Антиномічна за своїми змістом тематика поділила не лише суспільство, а й науковців на кілька таборів: від беззастережних апологетів до тих, хто вбачає у діяльності самостійницьких сил виключно негативні

моменти. Сплеск інтересу до цієї проблематики в 90-ті роки вилився у тисячі публікацій, адже під час війни Україна стала не лише театром бойових дій, а й ареною гострого ідеологічного протистояння. Проблема приховує в собі досить багато недостатньо розроблених питань, адже йдеться не тільки про ідеологічну діяльність партійних і радянських органів, а й про аналогічні зусилля німецьких, румунських, польських пропагандистських відомств, відповідних структур ОУН, УПА та інших політичних сил української еміграції.

Перед початком Другої світової війни українські землі перебували у складі чотирьох держав: СРСР, Польщі, Румунії та Чехословаччини. Ці країни не тільки намагалися утримати підвладні їм українські землі, а й приєднати нові.

Крім цих країн почали активно претендувати на українські землі Німеччина, а також Угорщина, яка прагнула повернути Закарпатську Україну. Англія, Франція та США своїм втручанням у вирішення "українського питання" прагнули задовольнити власні геополітичні інтереси.

Український народ у той час не міг самостійно об'єднати власні землі у єдину державу. "Українське питання" залежало від балансу інтересів великих держав – Німеччини та СРСР. "Українське питання" стало клубком серйозних суперечностей в міжнародній політиці.

Необхідно підкреслити, що до початку Другої світової війни гітлерівська Німеччина активно брала участь у вирішенні "українського питання" на свою користь.

22 серпня 1939 р. міністр закордонних справ Німеччини Ріббентроп вів переговори у Москві з радянським керівництвом. Після цих переговорів німецьке керівництво відмовилось від зазіхань на українські землі. Радянські вимоги були задоволені. Було укладено радянсько-німецький договір про ненапад терміном на 10 років.

Але всі повинні пам'ятати, що крім договору був підписаний таємний протокол. За цим протоколом передбачався поділ сфер інтересів обох держав. Один з пунктів цього протоколу стосувався українських земель.

Після підписання радянсько-німецького договору, протягом 17 місяців Німеччина отримала від СРСР 865 тис. т. нафти, 140 тис. т. марганцевої руди, 14 тис. т. міді, 3 тис. т. нікелю, майже 1,5 млн. т. зерна та інші стратегічні матеріали.

Необхідно наголосити, що радянсько-німецький договір сприяв процесу реального возз'єднання українських земель у межах однієї держави, а це було прогресивним явищем.

Німеччина відмовилася від геополітичних інтересів в Україні. Це було платою за нейтралізацію СРСР напередодні війни. І тому 1 вересня 1939 р. Німеччина напала на Польщу. Англія і Франція були пов'язані з Польщею договірними зобов'язаннями і тому вони оголосили війну Німеччині. Розпочалася Друга світова війна.

Для того, щоб створити велику Німеччину Гітлер говорив, що українців необхідно частково знищити, а частково переселити до Азії, у останніх необхідно відібрати землю і перетворити їх в слуг правлячої німецької раси.

Нацисти ще у 1940 р.р. почали розробляти генеральний план „Ост”. З 1940 до 1943 р. побачили світ п'ять варіантів цього плану. Всі вони розроблялися під керівництвом рейхсфюрера СС Генріха Гімлера.

Які головні положення генерального плану „Ост”?

Це масова колонізація захоплених німцями земель. Вже у березні 1941 р. в Берліні на виставці „Планування і будівництво на Сході” громадськості при допомозі макетів і малюнків було продемонстровано, як будуть виглядати поселення, де повинні мешкати німецькі колоністи. І що характерно, все було продумане до дріб'язку – своєю архітектурою вони повинні нагадувати різні регіони

Німеччини. У кожному поселенні повинні бути лекційні зали, спортивні майданчики, приміщення для місцевих відділень „Гітлерюгенд” і таке інше.

А взагалі Гітлер мріяв, що через 400-500 років до Уралу будуть мешкати 500-600 млн. німців, а не 120 мільйонів, як у 1943 р.

Яка доля чекала населення територій, які окупанти збиралися зробити своїми колоніями?

28 травня 1942 р. Гімлер отримав доповідну записку Генеральний план „Ост”. Там було зазначено, що 30-40 млн. поляків, євреїв, росіян, білорусів, українців, циган і представників інших національностей повинні бути знищені і депортовані.

Але були і інші думки. Відомство Альфреда Розенберга, Східне міністерство, 27 квітня 1942 р. підготувало свої зауваження і пропозиції по генеральному плану „Ост”. По ньому планувалося переселити 65 відсотків українського населення Галичини до Сибіру.

Свої міркування відносно українців висловив і Мартін Борман. У листі від 23 липня 1942 р. Альфреду Розенбергу він повідомив, що „на думку фюрера, досить було навчати місцеве населення , в т.ч. так званих українців, тільки читанню і писемності”.

У вересні 1942 р. Гімлер, виступаючи перед керівництвом СС і поліції в Україні, говорив, що „цьому народові не треба давати культуру. Я хочу повторити тут слово в слово те, що сказав мені фюрер. Цілком досить поперше, щоб діти в школах запам’ятовували шляхові знаки і не кидалися під машину; по-друге, щоб вони навчилися рахувати, але тільки до 25; по-третє, щоб вони вміли писати своє прізвище. Більше їм нічого не треба”.

Як відносилися нацисти до України? Рейхскомісар України Еріх Кох завжди повторював, що українці це „унтерменши”, що вони повинні бути рабами німців, що немає ніякої України, а є тільки німецька колонія, найкращим засобом керівництва якої є батіг.

За час керівництва Коха в Україні було знищено близько 4 млн. чоловік, а понад 2 млн. відправлено на примусові роботи до Німеччини

Таким чином, українцям у третьому Рейху була уготована доля "білих негрів" – так їх полюбляв називати Еріх Кох.

2. Возз'єднання західноукраїнських земель в складі УРСР

Німецька армія, розгромивши основні сили польської армії, швидко наближалась до західноукраїнських і західнобілоруських земель. Керівництво СРСР, знаючи хижацьку вдачу Гітлера, 17 вересня 1939 р. віддало наказ своїм військам, як було визначено в ноті уряду СРСР, "взяти під свій захист життя і майно населення Західної України та Західної Білорусії".

28 вересня 1939 р. у Москві було підписано новий радянсько-німецький договір "Про дружбу і кордон між СРСР і Німеччиною". Тепер кордон проходив уздовж річок Сян і Західний Буг. Більшість території Західної України відійшла до СРСР. А ось етнічні українські землі – Лемківщина, Посяння, Холмщина і Підляшшя мала окупувати Німеччина.

Необхідно було вирішити проблему Бессарабії. Це питання також постало перед обома сторонами. 28 червня 1940 р. Румунія, за порадою Німеччини, погодилася передати Радянському Союзу Бессарабію і Північну Буковину. А 2 серпня 1940 р. Верховна Рада СРСР прийняла закон про включення до складу Української РСР Північної Буковини і Південної Бессарабії.

Ще раніше, 1 листопада Верховна Рада СРСР, а 14 листопада 1939 р. Верховна Рада УРСР, затвердили рішення Установчих народних зборів Західної України про возз'єднання Західної України з УРСР. Таким чином, населення України збільшилось на 8 809 тис. осіб і на

середину 1942 р. становило 41 657 тис., а територія розширилась до 565 тис.км².

На цій території був введений новий радянський адміністративний поділ та утворені Волинська, Львівська, Рівненська, Тернопільська, Станіславська, Чернівецька та Аккерманська (пізніше – Ізмаїльська) області. У них організовувалися Виконкоми Рад, а після виборів у 1940 р. – самі Ради.

Почали ламати все, не враховувалися особливості Західної України. Були заборонені і розпущені всі політичні партії і організації. Одразу ж було створено мережу партійних організацій і парткомів ВКП(б).

І тут необхідно бути справедливими та об'єктивними і підкреслити, що партійні організації і органи в перші місяці здійснили багато прогресивних перетворень. Це дуже подобалося місцевому населенню. Такого не було при польських і румунських колонізаторах.

Проводилися заходи, які підтримувало населення – запровадження 8-годинного робочого дня, повернення на виробництво безробітних, було підвищено заробітну плату, іноді на досить високий рівень, а тому радянські органи виділяли їм великі дотації. Це по-перше.

По-друге. На селі "селянські комітети" при допомозі радянських властей розподіляли землю, реманент, худобу поміщиків.

По-третє. Відбувався розподіл житла серед міської бідноти, яке було націоналізоване після втечі польських чиновників та підприємців.

По-четверте. Запроваджувалося безоплатне медичне обслуговування, організовувалась робота дитячих садків і ясел, почали працювати курси ліквідації неграмотності для дорослих. А таких було майже чверть населення.

По-п'яте. Дуже швидкими темпами зростала кількість закладів освіти.

По-шосте. Змінюється і національно-культурна політика. Серед зарахованих абітурієнтів на перші курси

університету та політехнічного інституту м. Львова українці становили половину, тобто їх кількість зросла в чотири рази. І що характерно – це були переважно діти бідноти. Повсюдно запроваджувалась українська мова, український репертуар в театрах, збільшувалась кількість українських шкіл (до 5,6 тис.), а польські скорочувались. Працівникам культури, освіти, охорони здоров'я була значно підвищена заробітна платня. І необхідно тут підкреслити, що для переслідуваного і приниженого поляками та румунами українського населення радянська влада принесла справжню культурну революцію.

Начебто все робилося в інтересах людей і для покращення їх життя. А чому тоді невдовзі ставлення населення кардинально змінилося? А тому, що почалися "перегини". Стало помітно, що радянська здійснюється механічно. Особливості Західної України не враховувались. Найбільше принижувало місцеве населення те, що майже на всі керівні посади призначались працівники, які направлялись ЦК КП(б)У та наркоматами. До того ж ці люди були малокомпетентні, часто лише з початковою або неповною середньою освітою. Ну як така людина могла врахувати місцеву специфіку? Вона не хотіла цього робити. Вони лише старанно виконували накази партійної номенклатури. І це все призводило до серйозних прорахунків і помилок у господарській роботі та діяльності закладів культури і освіти. Звільнялись колишні власники підприємств, інженери та техніки, які добре знали виробництво. Так, у Львівській області до квітня 1940 р. було звільнено близько 14 тис. осіб. І тому ефективність виробництва значно знизилася. Націоналізація, навіть невеликих підприємств, магазинчиків, демонтаж кооперації призвели до перебоїв у постачанні населення, з'явилися черги у магазинах. Дефіцитом стали білий хліб, м'ясо, м'ясні продукти, навіть сіль і мило.

І особливо необхідно підкреслити, що за ці часи найважчий удар був нанесений по інтелігенції. Еліту почали

арештовувати. Вночі, без розголосу, за задалегідь складеними списками, арештовувались члени всіх політичних партій, навіть КПЗУ та польської компартії. Їх відправляли до сумнозвісних таборів для польських офіцерів і там у квітні-травні 1940 р. розстріляли десятки тисяч людей.

Керівництву хотілось перетворити населення на слухняне знаряддя нової влади. А це викликало опір, передусім у молоді. Почали розповсюджувати антирадянські листівки. Організувалась підпільна мережа організації ОУН.

Радянському тоталітарному режиму особливо протистояла греко-католицька церква, зокрема її керівник митрополит А. Шептицький протестував проти порушення свободи совісті на західноукраїнських землях, ліквідації монастирів, непосильних податків на церкву і духовенство.

Мешканці Західної України, рятуючись від сталінських репресій, намагались втекти в окуповану німцями Польщу (Генеральну губернію). Туди перебралося майже 20 тис. українських політичних біженців. Тут, з дозволу німецької влади, існував Український центральний комітет (УЦК), очолюваний В. Кубійовичем. Це була єдина установа, яку визнала німецька влада. Але їй було заборонено вести політичну діяльність.

Яке було завдання комітету? В першу чергу – допомога дітям, хворим, інвалідам, біженцям, а також просвітницька робота. Комітет допоміг відкрити на окупованій німцями частині Львівщини і Підляшшя українські школи, освітні товариства, кооперативи, церкви.

Таким чином, гітлерівський і сталінський режими, які на короткий час зблизилися, призвели до возз'єднання з УРСР Західної України, Буковини, Хотинського, Аккерманського та Ізмаїльського повітів Бессарабії. Слід підкреслити, що об'єднання у межах однієї держави більшості українських земель було визначною подією, важливим кроком у розв'язанні "українського питання".

3. Україна в 1941 – 1945 рр.: воєнні дії, окупація та Рух опору

Німеччина напала на Радянський Союз без оголошення війни. С.Кульчицький, Ю.Мицик та ряд інших дослідників вважають, що СРСР, який тоді володів більшим потенціалом, і Німеччина готувалися до нападу в 1941 р.

План нападу нацистської Німеччини містився у директиві Гітлера № 21 ("план Барбаросса" від 18 грудня 1940 р.). Армія нацистської Німеччини, яка завоювала 17 країн Європи, оснащена якісною наступальною зброєю, занесла солдатський чобіт над нашим кордоном.

Гітлер висловився: "Коли ми говоримо про придбання нових земель і нового простору в Європі, то насамперед думаємо про Росію та про підкорені їй окраїнні держави... ця колосальна імперія на Сході дозріла для її ліквідації..." ("Майн Кампф").

22 червня 1941 р. нацистські війська раптово напали на Радянський Союз. В Україну вдерлися 57 дивізій і 13 корпусів групи армій "Південь". З боку Радянського Союзу протистояло 80 дивізій Київського та Одеського воєнних округів.

На перший день війни нацистські війська просунулись вглиб території СРСР на 25-50 км, а до 10 липня на вирішальних напрямках від 300 до 600 км.

Людські втрати до середини липня 1941 р. склали близько мільйона солдат і офіцерів, з них взято у полон 724 000. Противнику дісталось в якості трофеїв 6,5 тис. танків, 7 тис. гармат і мінометів, пальне, боєприпаси.

Тяжкі втрати понесла авіація. У перший день війни було знищено 1 200 літаків – у більшості ще на аеродромах.

Гвинтівкою в перших боях був озброєний лише один із трьох бійців. На складах німці захопили 5,4 млн. із 7,6 млн. гвинтівок, 191 тис. із 240 тис. кулеметів.

З 22 червня 1941 р. по 28 лютого 1942 р. втрати Вермахту (за офіційними даними німецького командування) складала – 210 572 чол. убитих, 747 761 чол. поранених, 43 303 чол. зниклих безвісті, 112 672 чол. обморожених. Все це заставляло командування замислитись.

Полковник Штауффенберг, який втратив праву руку, два пальці лівої руки, ліве око у Вінниці в серпні 1942 р. під час прогулянки на коні, вигукнув із гнівом: "Та невже у ставці фюрера не знайдеться жодного офіцера, який пострілом із пістолета прикінчив цю свиню?"

29 липня 1944 р. у Ставці Гітлера був організований вибух бомби. Заряд у своєму портфелі приніс полковник Штауффенберг. Гітлера лише контузило.

Цілий тиждень тривала перша танкова битва Великої Вітчизняної війни в районі міст Луцьк-Рівне-Броди-Дубно (23-29 червня 1941 р.).

Гітлерівці, підтримувані значними силами авіації, рушили на схід, сподіваючись безперешкодно захопити Луцьк. Але шлях був перекритий радянськими з'єднаннями, якими командував наш земляк генерал-майор, пізніше – маршал Радянського Союзу – К. С. Москаленко. Він сам надихав бійців і постійно перебував серед бійців і командирів.

Біля села Вовниця (20 км від Володимира-Волинського) було знищено 12 ворожих танків. Під с. Затурці, вперше зустрівшись в лобовій атаці з мотомехчастинами противника, було підбито 42 гітлерівські танки. Жоден ворожий танк не пройшов там, де стояла перша артилерійська протитанкова бригада генерал-майора К. С. Москаленка. Тільки в боях на захід від Луцька її воїни знищили майже 100 танків противника.

Запеклі бої розгорнулись на стику Рава-Руського і Перемишльського укріп-районів. Нацисти розраховували в перший день операції захопити Рава-Руською, а через дві доби вступити у Львів.

23 червня 1941 р. о 8.00 на Рава-Руський напрямок нацистське командування ввело нові сили. Але радянські війська несподіваним і рішучим контрударом відкинули гітлерівців за державний кордон. Німці кинули проти частин, які оборонялись в Рава-Руському укріп-районі, бомбардувальну авіацію і вогнеметні танки. Ворог хотів підірвати моральний дух і стійкість наших солдат. В тил дивізії закидалися групи нацистів переодягнених в міліцейську "червоноармійську" форму. Через гучномовці нашим бійцям і командуванню пропонували здаватися в полон, обіцяючи життя.

26 червня 1941 р. бій під Рава-Руською спалахнув з новою силою. Героїзм наших воїнів стримував загарбників, але їм вдалося вклинитись в розташування наших військ. Наше командування прийняло рішення про відступ увечері 26 червня.

У ці дні в районі Львова точились запеклі бої. Наприкінці 29 червня 1941 р. нацистські війська прорвалися до Львова. Радянські війська залишили Львів.

Головні бої в ці дні розгорталися в районі Луцьк-Рівне-Дубно-Броди. Це були найбільші танкові бої на початку Великої Вітчизняної війни. З обох сторін приймало участь до 2 тис. танків.

Бої в районі Дубно-Рівне-Броди тривали до 29 червня. До 30 червня 1941 р. в районі Луцьк-Рівне-Дубно-Броди 40% танків, 300 літаків, 10 піхотних і танкових дивізій ворога втратили боєздатність. Було знищено 180 гітлерівських танків, 50 гармат, 13 бронемашин і багато іншої техніки і озброєння.

Війська Південно-Західного фронту (командувач М.П. Кирпонос) в період з 25 червня по 2 липня мужньо стримували натиск ворога. Було утримано 800-тисячне угруповання гітлерівців на напрямку головного удару групи армій "Південь". Їх просування було затримане на 8 днів. Таким чином план "бліцкригу" було зірвано.

Гітлер велику увагу надавав "київському напрямку". І тому радянське керівництво збагнуло, наскільки серйозною є загроза, що її несли німецькі війська.

11 липня 1941 р. Й.Сталін надіслав телеграму першому секретареві ЦК КП(б)У М. Хрущову. В ній говорилося: "Отримано достовірні дані, що ви всі – від командування Південно-Західним фронтом до членів військової ради – настроєні панічно і маєте намір відвести війська на лівий берег Дніпра..., вас усіх чекає жорстке покарання як боягузів і дезертирів" (див. "Безсмертя. Книга Пам'яті України.1941-1945. – К.,2000. – С.45-94).

12 липня 1941 р. Хрущов і Кирпонос відправили Сталіну телеграму, де доповідали, що факти не відповідають дійсності. Вони будуть битися і утримувати правий берег Дніпра. Але Київ не втримали. 19 вересня гітлерівські війська захопили 8 з 9 районів міста. Бої проходили на вулицях міста.

21 вересня 1941 р. радянські війська після 74 днів оборони столиці України залишили останній район міста – Дарницю.

Київська оборонна операція 1941 р. – одна з найбільших стратегічних операцій першого періоду Великої Вітчизняної війни. Вона тривала 2,5 місяці і охоплювала величезну територію – близько 300 км вздовж фронту і майже 600 км вглиб.

Німецький генерал-полковник Гальдер називав битву під Києвом "найбільшою стратегічною помилкою у східному поході" (див. "Безсмертя. Книга Пам'яті України.1941-1945. – К.,2000. – С.83).

У травні 1942 року йшли жорстокі і виснажливі бої на харківському напрямку. Тут було 640 тис. бійців і командирів, понад 1200 танків, переважно легких із слабкою бронєю, 13 тис. гармат і мінометів, 926 бойових літаків. Противник мав 636 тис. солдат і офіцерів, понад 1000 танків, близько 16 тис. гармат і кулеметів. Можна

зробити висновок, що співвідношення сил сторін було приблизно рівним.

Під Харковом загинуло три армії, в полон потрапило близько 240 тис. радянських воїнів. Полковник Вільгельм Адам, який служив у штабі Паулюса, про жорстокі бої під Харковом пише, що для німців тут склалося загрозливе становище. Радянські танки підійшли на відстань 20 км, а втрати тільки 6-ї німецької армії становили близько 20 тис. солдат і офіцерів.

11 листопада 1941 р. розпочався другий штурм Севастополя. Німці підійшли на відстань 7 км до міста. Німецькі та румунські війська втратили 40 тис. солдатів і офіцерів.

20 травня 1942 р. гітлерівці розпочали підготовку до третього штурму Севастополя. Десять днів підряд порт обстрілювала артилерія та авіація. Місто палало.

На світанку 7 червня 1942 р. гітлерівці приступили до штурму Севастополя.

250-денна оборона міста – одна з яскравих сторінок Великої Вітчизняної війни. 54 найхоробріші воїни були удостоєні звання Героя Радянського Союзу.

22 липня 1942 р. вся територія України була окупована.

20 серпня 1941 р. Гітлер підписав розпорядження про рейхкомісаріат "Україна" з центром у м. Рівне. Київ очікувало обезлюднення і зруйнування.

Рейх комісаріат складався з шести генеральних округів (генералбецирків):

1. "Волинь" (центр – м. Рівне)
2. "Житомир" (центр – м. Житомир)
3. "Київ" (центр – м. Київ)
4. "Миколаїв" (центр – м. Миколаїв)
5. "Таврія" (центр – м. Мелітополь)
6. "Дніпропетровськ" (центр – м.

Дніпропетровськ)

Генералбецирки поділялися на 114 крайзгєбітів (округів), які включали в себе 431 район. Виділялися 5 крайзгєбітів "міського типу" (серед них Дніпропетровськ, Запоріжжя), а також 25 невеликих міст окружного підпорядкування. Рейхкомісаріат "Україна" фактично почав діяти 1 серпня 1941 р.

Втрати українців і громадян інших національностей колишнього СРСР протягом 1941-1945 рр. складають:

- 4,5 млн. чол. цивільного населення окупованих територій (вбитих і зниклих безвісті);
- Близько 4,1 млн. чол. військових (вбитих, загинув у полоні, зниклих безвісті, померлих у госпіталях у перші повоєнні роки);
- 2,4-2,8 млн. чол. вивезених до Німеччини на примусову роботу (велика частина з них загинула);
- Не менше 100 тис. членів ОУН-УПА;
- Близько 16 тис. українців, які загинули у складі збройних формувань, що воювали на боці Німеччини;

Всього на 1945 р. близько 10 млн. чол., не враховуючи радянських партизанів і підпільників, науково підтверджених даних про втрати яких немає (див. "Безсмертя. Книга Пам'яті України. 1941-1945. – К., 2000. – С. 561).

Величезних збитків завдали нацисти нашій державі:

- В Донецькому вугільному басейні було зруйновано 882 шахти;
- На Криворіжжі з 77 діючих до війни рудників 54 було зруйновано, решту – затоплено;
- Величезних втрат зазнала провідна галузь – чорна металургія. Було знищено і пошкоджено 224 доменних і мартенівських печей.
- Нацисти пограбувала майно всіх 1 300 МТС, 872 радгоспів і близько 27,9 тис. колгоспів;

- Окупанти забрали або пошкодили 56 972 трактори, 24 556 комбайнів, 33 038 сівалок, 17 тис. молотарок.

Гауляйтер Кох підкреслював, що з початку окупації до кінця червня 1943 року з рейхкомісаріату "Україна" Німеччина отримала: зернових – 3 600 тис. т, бобових – 150 тис., олії – 50 тис., меду та варення – 25 тис., цукру – 155 тис., бавовни – 5 тис., вовни – 7 тис., коноплі та льону – 55 тис. т.

Отже окупаційний режим (німецький, угорський та румунський), що був встановлений на українських землях, характеризувався пограбуваннями та терором. І тому закономірним явищем є поширення руху опору, який в свою чергу поділився на український (бандерівський, мельниківський і бульбовський) та радянський.

Колишній генерал-полковник Вермахту Лотар Рендуліч свою працю "Партизанська війна" розпочав словами: "Історія воєн не знає жодного прикладу, коли б партизанський рух відігравав таку велику роль, як в останній світовій війні... посилюючись з роками партизанський рух у Росії, Польщі, на Балканах, а також у Франції та Італії вплинув на характер всієї Другої світової війни... Вже в перші її місяці діяльність партизанів стала набирати все більших розмірів".

Важливим чинником героїчного протистояння народів Радянського Союзу гітлерівським загарбникам були партизанський рух і діяльність підпілля, що розгорнулися на окупованій Німеччиною території.

У перші дні війни було залишено 3 500 партизанських загонів і диверсійних груп. У червні 1942 р. з них діяло лише 22 загони. Війська отримали 31 тис. т вибухівки, а партизани – лише 1,5 тис. т.

29 червня 1941 р. вийшла директива РНК СРСР і ЦК ВКП(б) із закликами і рекомендаціями чинити опір нацистам. Необхідно було створювати партизанські загони і диверсійні групи.

30 червня 1941 р. ЦК КП(б)У створив оперативну групу, до якої ввійшли Л.П. Дрожжин, А.Н. Зленко, М.С. Співак, Т.А. Строкач та ін., керували групою секретарі ЦК М.С. Хрущов, М.О. Бурмистенко і Д.С. Коротченко.

У 1941 р. розгорнули діяльність лише 13 підпільних обкомів, близько 110 міськомів і райкомів, 280 партійних осередків, 4 обкоми комсомолу, 100 міськомів і райкомів ЛКСМУ.

16 липня 1941 р. Гітлер на нараді воєначальників зреагував на проблему "малої війни" так: "Росіяни... отримали наказ розгорнути партизанську війну в нашому тилу. Це відкриє нові можливості, даючи нам можливість знищувати всіх тих, хто повстає проти нас".

В кінці 1941 р. було сформовано 883 загони, а також понад 1 700 диверсійних груп загальною чисельністю 35 тис. чол.

20 червня у Москві був сформований український штаб партизанського руху. Його очолив Тимофій Строкач. У цей час формуються нові партизанські з'єднання. Їх очолювали С. Ковпак і С. Руднєв, О.Федоров, О. Сабуров, М. Попудренко, П. Вернигора, Я. Мельник, М. Наумов.

На території окупованої України діяло понад 45 партизанських з'єднань та майже 2 тис. загонів . В 1941-1945 рр. вони налічували майже 180 тис. чол., 30 % з них загинули .

Партизани нанесли нищівного удару по нацистським загарбникам. Останні, для боротьби з партизанами, змушені були відкликати з фронту солдат і офіцерів. Було направлено для боротьби з партизанами 120 тис. осіб. Партизани знищили до 100 тис. окупантів, розгромили 467 нацистських гарнізонів, організували аварії 4 тис. ешелонів.

Незважаючи на те, що йшла війна, всі люди працювали, віддавали максимум сили для забезпечення бійців Радянської армії одягом і продовольством.

У третьому кварталі 1941 р. було пошито 301,3 тис. шинелей, 899,3 тис. гімнастерок, 1024,6 тис. штанів, 777,2 тис. пар чобіт, 1097,7 тис. ватників та багато інших речей.

Героїчними зусиллями робітників, залізничників, працівників Одеського порту з Одеси за короткий час було вивезено 150 підприємств та установ. В дуже складних умовах проходила евакуація Херсонського нафтопереробного підприємства. 1 серпня 1941 р. він був повністю евакуйований до Сизрані.

На базі Челябінського тракторного заводу було створено танковий завод з евакуйованих із Ленінграда і Харкова дизельних заводів. Героїзм людей дав змогу виготовити 18 тис. танків і САУ, 48 500 танкових двигунів.

4. Вклад українців у загальну перемогу: цифри, факти, оцінки

Умови визволення України від нацистських загарбників були створені перемогою Червоної армії під Сталінградом у лютому 1943 р. і поразкою противника у Курській битві у серпні 1943 р.

18 грудня 1942 р. почалося визволення України. Ставка поклала на Південно-Західний фронт (командувач генерал-полковник М.Ф. Ватутін) звільнення Донбасу. Донбаська операція дала змогу 23 серпня 1943 р. звільнити Харків, а 8 вересня – Донецьк. На кінець вересня 1943 р. радянські війська вийшли до Дніпра і 6 листопада 1943 р. було визволено столицю України – Київ.

У боях за Дніпро прославився молодий льотчик-винишувач І.М. Кочубей. За 10 днів він збив 11 літаків противника, а на день звільнення Києва цей рахунок складав 25 літаків.

Нацисти завдали великих збитків нашій столиці – було знищено чверть житлового фонду міста, залишивши 200 тис. киян без даху над головою. Вони вивели з ладу 800 з 1176 підприємств, сплюндрували національні святині та

історичні пам'ятники українського народу. У Києві до війни мешкало 900 тис. жителів. Після звільнення залишилось лише 180 тис. осіб.

За це нацистські загарбники поплавилися. В боях за Київ вони втратили 12 піхотних, 2 танкові та 1 моторизовану дивізію; 15 тис. чол. вбитими й близько 26 тис. пораненими, 6 тис. полоненими. Наші воїни знищили 244 танки, 126 літаків, 171 гармату, в тому числі 48 САУ, 158 мінометів, 246 кулеметів, 8 складів, взяли значні трофеї.

У битві за Дніпро званням Героя Радянського Союзу удостоєно 2,5 тис. солдат і офіцерів.

Наслідком літньо-осінньої кампанії 1943 р. стало звільнення Лівобережної України. Це позбавило нацистську Німеччину важливого джерела сировинних, енергетичних, продовольчих і трудових ресурсів. 24 жовтня 1943 р. почався загальний наступ Червоної армії на Правобережжі.

У рядах Червоної армії налічувалось 6,1 млн. солдатів і офіцерів. На її озброєнні було 88,9 тис. гармат і мінометів, близько 4, 9 тис. танків та САУ, 2167 одиниць реактивної артилерії, 8,5 тис. бойових літаків.

Нацистська Німеччина на Правобережжі України мала 1760 тис. солдат і офіцерів, 16 800 гармат і мінометів, 2 200 танків та САУ, близько 1 460 літаків. Ми поступалися лише у кількості танків та САУ, в усьому іншому – переважали.

1944 р. – рік остаточного визволення України. Корсунь-Шевченківська, Луцько-Рівненська, Львівсько-Сандомирська, Карпатсько-Ужгородська та Ясько-Кишинівська наступальні операції завершили визволення України від нацистської Німеччини.

14 жовтня 1944 р. радянські війська визволили Закарпаття. Всі етнічні українські землі вперше опинились під радянською владою.

За участь у визволенні України було удостоєно звання Героя Радянського Союзу 940 учасників боїв, серед них – 668 українців.

16 серпня 1944 р. між СРСР і Польською Республікою було підписано договір щодо радянсько-польського кордону. СРСР погодився на 17-ти кілометрове і навіть 30-ти кілометрове відхилення на окремих ділянках кордону на користь Польщі.

26 листопада 1944 р. відбувся Перший З'їзд Народних Комітетів Закарпатської України. З'їзд ухвалив маніфест про возз'єднання Закарпаття з УРСР. 29 червня 1945 року між СРСР та Чехословаччиною було підписано угоду про возз'єднання Закарпаття з УРСР.

10 лютого 1947 р. була поставлена остання крапка у визначенні повоєнних кордонів України. У цей день був підписаний договір, якому Румунія визнала право УРСР на Північну Буковину, Холмщину та Ізмаїлщину. Румунія визнала кордони, які були встановлені в червні 1940 р.

Якими ж були підсумки Другої світової війни та Великої Вітчизняної війни? Найдорожчі і найболючіші втрати – людські. Населення України на початку 1941 р. становило 41,9 млн., а у 1945 р. – 27,4 млн. чол. За період війни населення скоротилося на 14,5 млн. чол.

Великими були і матеріальні втрати. Загарбники зруйнували понад 700 міст і 28 тис. сіл, 15 тис. промислових об'єктів, 18 тис. лікувальних установ, 33 тис. закладів освіти і науки, 19 тис. бібліотек. 250 українських сіл зазнали долі Хотині. Загальна сума втрат сягнула 1,5 млн. крб.

Політичні підсумки. Кардинально змінився статус України. Вперше її основні етнічні території були об'єднані у складі однієї держави. Україна стала однією із засновниць ООН.

Персоналії

Бурмистренко Михайло Олексійович (1902-1994) – політичний та державний діяч. Закінчив Московський інститут журналістики. Із січня 1938 р. – другий секретар ЦК КП(б)У, голова ВР УРСР. Один з організаторів

партизанського руху в Україні, член військової ради Південно-Західного фронту (серпень-вересень 1941 р.), загинув у бою 29 вересня 1941 р. в районі Шумейково Полтавської області.

Ватутін Микола Федорович (1901-1944) – генерал армії, Герой Радянського Союзу (з 1965, посм.), командувач військами Воронізького фронту (липень-жовтень 1942 р. та березень-жовтень 1943 р.), Південно-Західного (жовтень-березень 1943 р.), 1-го Українського (жовтень 1943 р. – березень 1944 р.) фронту. 29 лютого 1944 року був тяжко поранений і 15 квітня 1944 року помер. Похований у Києві.

Єроменко Андрій Іванович (1892-1970) – Маршал Радянського Союзу (1955), Герой Радянського Союзу (1944), Герой ЧССР (1970). З липня 1941 року заступник командувача Західного фронту, серпень-жовтня 1941 року командувач Брянським фронтом, із серпня 1942 року командувач Сталінградським фронтом, Південним (січень-лютий 1943 р.), Калінінським (квітень-жовтень 1943 р.), 1-м Прибалтійським (жовтень-листопад 1943 р.) фронтами. Другим Прибалтійським (з квітня 1944 р.), 4-м Українським (з березня 1945 р.) фронтами. Урна з прахом похована у Кремлівській стіні.

Жуков Георгій Костянтинович (1896-1974) – Маршал Радянського Союзу (1943), Герой Радянського Союзу (1939, 1944, 1945, 1956), Герой МНР (1969). Двічі удостоєний орденом "Перемоги". З червня 1941 р. – член Ставки, із серпня 1942 р. – заступник Верховного Головнокомандувача. У березні-травні 1944 р. – командувач 1-го Українського фронту. З листопада 1944 р. до травня 1945 р. – командувач 1-го Білоруського фронту. Урна з прахом похована у Кремлівській стіні.

Кирпонос Михайло Петрович (1892-1941) – генерал-полковник, Герой Радянського Союзу (1940), з січня 1941 року – командувач Київським особливим ВО. З початку війни – командувач Південно-Західним фронтом. Загинув у бою 20 вересня 1941 р. в районі Шумейково

поблизу м. Лохвиця, Полтавської області. Похований у Києві, у парку Вічної Слави.

Ковпак Сидір Артемович (1887-1967) – державний та громадський діяч, один з керівників партизанського руху, двічі Герой Радянського Союзу (1942, 1944), генерал-майор (1943). В 1941-1942 рр. – командир з'єднання, яке здійснило ряд глибоких рейдів на Правобережну Україну. За 26 місяців з'єднання пройшло понад 10 тис. км, знищивши гарнізони ворога у 39 населених пунктах. З 1947 р. – заступник голови Президії ВР УРСР. На честь героя встановлено пам'ятник у Путивлі.

Кожедуб Іван Микитович (1920-1991) – тричі Герой Радянського Союзу (1944, 1944, 1945). За роки війни здійснив 330 бойових вильотів, збив 62 літаки противника. Обраний депутатом ВР СРСР в 1946-1962 рр. з 1964 р. – заступник командувача авіацією Московського ВО, з 1971 р. – у центральному апараті Військово-Повітряних Сил.

Конєв Іван Степанович (1897-1973) – двічі Герой Радянського Союзу (1944, 1945), Маршал Радянського Союзу, Герой ЧСРСР (1970), Герой МНР (1971). В 1940-1941 рр. – командувач військами Забайкальського і Північнокавказького ВО. Під час Великої Вітчизняної війни – командувач військ 1-го і 2-го Українських фронтів.

Руднєв Семен Васильович (1899-1943) – один із організаторів партизанського руху в Україні. Герой Радянського Союзу (1944, посмертно), генерал-майор (1943). У вересні 1941 року очолив партизанський загін в Сумській області, який у жовтні 1941 р. об'єднався з Путивльським загоном під командуванням С.А. Ковпака. З жовтня 1941 р. був комісаром партизанського з'єднання. Разом із сином Радієм загинув за остаточно нез'ясованих обставин у бою біля Делятина Івано-Франківської області.

Строкач Тимофій Амеросієвич (1903-1963) - один із організаторів партизанського руху в Україні, генерал-лейтенант (1944). Учасник оборонних боїв 1941 р. за Київ і Москву. В 1942-1945 рр. – начальник Українського штабу

партизанського руху. Після війни – заступник наркома НКВС УРСР (1945-1946), міністр внутрішніх справ УРСР (1946-1956), начальник Головного управління прикордонних військ, заступник міністра МВС УРСР (1956-1957). Депутат ВР СРСР в 1937-1958 рр.

Хрущов Микита Сергійович (1894-1971) – державний і партійний діяч, генерал-лейтенант (1943). У 1938-1949 рр. (з перервою у квітні-листопаді 1947 р.) – перший секретар ЦК КП(б)У, в 1944-1947 рр. – одночасно головою Раднаркому України. Під час Великої Вітчизняної війни – член Військових рад кількох фронтів.

Найважливіші події:

1939 р.

15 березня – проголошення незалежності Карпатської України.

23 серпня – підписання договору між СРСР і Німеччиною про ненапад, а також таємної угоди про перерозподіл сфер впливу в Східній Європі.

1 вересня – напад Німеччини на Польщу. Початок Другої Світової війни.

17 вересня – початок походу Червоної Армії на Західну Україну.

28 вересня – підписання радянсько-німецького договору про дружбу і кордони.

26-27 жовтня – прийняття Народними Зборами Західної України Декларації про входження до складу СРСР.

1940 р., 28-30 червня – інкорпорація Бессарабії та Північної Буковини до складу Радянського Союзу.

1941 р.

22 червня – напад Німеччини на СРСР. Початок Великої Вітчизняної війни.

23-24 червня – перший танковий бій в Україні біля м. Радехів на Львівщині.

24 червня – заява президента США Ф. Рузвельта про готовність американського уряду надати допомогу Радянському Союзу у війні проти Німеччини.

28 червня – після оборонних боїв радянські війська залишили Рівне.

30 червня – після оборонних боїв радянські війська залишили Львів.

30 червня – проголошення у Львові відновлення Української держави.

1 липня – після оборонних боїв радянські війська залишили Дрогобич.

2 липня – радянські війська залишили Станіслав (нині Івано-Франківськ).

3 липня – радянські війська залишили Тернопіль.

5 липня-26 вересня – оборона Києва.

8 липня – радянські війська залишили Проскурів (нині Хмельницький).

11 липня – радянські війська залишили Кам'янець-Подільський.

19 липня – радянські війська залишили Ізмаїл.

21 липня – радянські війська залишили Вінницю.

4 серпня – радянські війська залишили Кіровоград.

4 серпня-16 жовтня – оборона Одеси.

17 серпня – після запеклих боїв радянські війська залишили Миколаїв.

19 серпня – радянські війська залишили Херсон.

22 серпня – радянські війська залишили Черкаси.

31 серпня – починають формуватись перші партизанські загони і підпільні групи.

18 вересня – радянські війська залишили Полтаву.

10 жовтня – радянські війська залишили Суми.

30 жовтня-4 липня – оборона Севастополя.

1942 р.

Травень – поразка ЧА під Харковом та в Криму.

20 червня – створення Українського штабу партизанського руху.

17 липня – радянські війська залишили Ворошиловград (нині Луганськ).

22 липня – завершення окупації України.

28 липня – на Чернігівщині створено партизанські з'єднання під керівництвом О. Федорова.

13 вересня – німецькі війська розпочали штурм Сталінграда.

26 жовтня – почався рейд партизанських з'єднань С. Ковпака і О. Сабурова з Брянських лісів на Правобережну Україну.

18 грудня – початок визволення території України.

1943 р.

16 березня – після запеклих боїв радянські війська вдруге залишили Харків.

5 липня-23 серпня – битва на Курській дузі.

23 липня – звільнення Харкова.

Вересень-листопад – битва за Дніпро.

6 листопада – визволення Києва.

1944 р.

24 січня – почалася Корсунь-Шевченківська наступальна операція військ 1-го і 2-го Українських фронтів.

5 березня – розпочалася Умансько-Ботошанська наступальна операція військ 2-го Українського фронту.

9 травня – звільнення Севастополя.

6 червня – відкриття другого фронту у Західній Європі.

26 листопада – рішення І-го з'їзду народних комітетів Закарпатської України про возз'єднання з УРСР.

1945 р.

4-11 лютого – відбулася Кримська конференція глав урядів СРСР, США, Англії.

9 травня – капітуляція Німеччини.

2 вересня – капітуляція Японії. Закінчення Другої Світової війни.

Контрольні запитання:

1. Яке мало значення возз'єднання українських земель у 1939-1940 рр.?
2. Чому Червона Армія у початковий період Великої Вітчизняної війни терпіла поразки?
3. Які плани виношував Гітлер по відношенню до України?
4. Що приніс "новий порядок" в Україну?
5. Як проходив процес визволення України від нацисько-фашистських окупантів?
6. Який внесок України у перемогу над фашизмом і нацизмом?
7. Яка ціна Перемоги?
8. Коли остаточно вирішалося "українське питання"?
9. Підсумки Великої Вітчизняної війни та її уроки.

Рекомендована література:

1. Безсмертя. Книга Пам'яті України. 1941-1945. – К., 2000.
2. Бушин М.І., Загоріна Р.К., Лисенко А.І. Велика Вітчизняна війна 1941-1945 рр. та Черкащина. Книга перша. Герої Радянського Союзу і повні кавалери ордену Слави. – Черкаси: "Вертикаль" ПП Кандич С.Г., 2005.
3. Бушин М.І., Березняк Г.І., Лисенко А.І. Велика Вітчизняна війна 1941-1945 рр. та Черкащина. Книга друга: Братські могили. – Черкаси: "Вертикаль" ПП Кандич С.Г., 2005.
4. Іваненко В.В., Якунін В.К. ОУН і УПА у Другій світовій війні: проблеми історіографії та методології. Монографія. – Д.: "Арт-прес", 2006
5. Горб-Дубова Т.П. Україна не стала на коліна. – Черкаси: "Відлуння-Плюс", 2007.

6. Історія України. Навчальний посібник / Наук. ред. Бушин М.І. – Черкаси: Брама, 2000.

7. Історія України. Навчальний посібник для студентів неісторичних спеціальностей вищих закладів освіти / За ред. Бушина М.І. та Гуржія О.І. – Черкаси, 2007.

ЛЕКЦІЯ 15

УКРАЇНА У ПОВОЄННІ РОКИ (1946 – 1956 РР.)

План:

1. Наслідки Другої світової війни для політичного та міжнародного становища України.
2. Відбудова народного господарства України в 1946 – на початку 1956 років.
3. Посилення ідеологічного тиску на суспільство. Національне питання.

1. Наслідки Другої світової війни для політичного та міжнародного становища України

Період повоєнних років в Україні позначений досить складними суспільно-політичними й політичними процесами. У цей період завершилося формування території України у межах її кордонів. У 1945 році Україна стала одним із 47 членів-засновників ООН, однак жодна іноземна держава не мала можливостей встановити безпосередні контакти з УРСР. Не менш суперечливим було й повоєнне життя українського соціуму. Так, народ плекав надію на краще життя після перемоги, проте дійсність внесла корективи й в ці настрої.

Неможливо переоцінити вклад українського народу до загальної перемоги у Великій Вітчизняній війні. Так, на фронтах в різних частинах Європи воювали близько 14 млн. українців, які своїми діями та власним життям наближали солодку мить перемоги. Загалом народ республіки поніс дуже великі людські втрати в цій війні – близько 20 млн., серед них загиблі у військових операціях, замордовані у концтаборах, вбиті та померлі від голоду пересічні громадяни республіки. Наслідком цієї війни були також близько 4 млн. інвалідів, тобто людей які потребували постійного піклування держави. Відчутно постраждала

економіка республіки, яка після визволення була зруйнована вщент, а втрати склали близько 115 млрд. крб. Яким же чином вдалося відбудувати республіку та залікувати рани менше ніж за десять років? Відповідь в силі народу – бажанні налагодити життя та швидше забути важкі дні війни.

Після закінчення війни, Україна як і раніше, залишається складовою унітарної централізованої держави, керівництво якої прагнуло до соціально-політичної уніфікації всіх етнічних спільнот, які проживали на території СРСР. Провідне місце в усіх підрозділах влади займали члени Комуністичної партії, яких на січень 1946 р. налічувалось в республіці 320 тис. Особливо загострилися суперечності в Україні, коли з ініціативи Сталіна генеральним секретарем ЦК КП(б)У став Л.Каганович.

Значно ускладнилося в перші повоєнні роки і становище західноукраїнських земель, доля яких багато в чому залежала від наслідків Другої світової війни. Саме на завершальному етапі війни загострилося питання польсько-українського кордону. Принципово воно було вирішено на Кримській (Ялтинській) конференції 1945 р. За основу було взято «лінію Керзона». Дж. Керзон запропонував лінію українсько-польського кордону ще 11 липня 1920 р., коли Червона армія під час радянсько-польської війни 1920 р. загрожувала Варшаві. Немає сумніву, що за інших умов «лінія Керзона» не стала б чинником реальної політики. Більшовицьке керівництво, погоджуючись на цей кордон тричі – в 1920, 1939 і в 1943-1945 рр., не піклувалося про національно-етнічні інтереси та соборність українського народу. Москва використовувала українські землі як розмінну монету в своїй політиці вже неодноразово, тому подальша доля українців, які залишалися на території Польщі не дуже хвилювала радянський уряд.

«Лінія Керзона» в основному збігалася з етнічними кордонами розселення українців та поляків, хоча давні українські (деякою мірою полонізовані) землі – Підляшшя,

Лемківщина, Холмщина, Посяння – залишилися на польському боці. В 1944 і 1945 рр. радянсько-польські угоди «вирівняли кордон» ще з більшою шкодою для українців. Сталін передав польському комуністичному уряду деякі райони Дрогобицької і Волинської областей. Крапку в цьому питанні поставив договір про кордон, підписаний 1951 р. представниками Польщі й СРСР.

Перетворена на державний кордон, «лінія Керзона» захистила етнічну територію українського народу. Разом з тим «одержавлення» цієї лінії трагічно позначилося на долі українського населення та його етнічних земель, що залишилися під Польщею. За міждержавними угодами у 1944-1946 рр. з України в Польщу виїхало близько 880 тис. поляків, а з Польщі в Україну – 480 тис. українців.

У цей же період було встановлено кордони України з Румунією та Чехо-Словаччиною.

Після приходу Червоної армії в 1944 р. на територію Румунії в населених пунктах Мараморош-Сігетського округу, де компактно проживали українці, розпочинається рух за возз'єднання з Україною. Перший з'їзд Народних комітетів округу 5 лютого 1945 р. ухвалив петицію про возз'єднання з Радянською Україною, яку своїми підписами підтримало 40 тис. чол. з українських сіл Мараморощини.

Але Сталін через великодержавні інтереси Радянського Союзу не взяв це до уваги. Внаслідок цього, компактні українські оазиси Південної Буковини і Мараморощини залишилися у складі Румунії.

Після вступу радянських військ на Закарпаття у листопаді 1944 р. в Мукачеві відбувся I з'їзд народних комітетів, який ухвалив маніфест про возз'єднання з УРСР. Відповідну угоду між СРСР та Чехо-Словаччиною було підписано у червні 1945 р., а в січні 1946 р. утворилася Закарпатська область у складі УРСР з центром в Ужгороді. На жаль, і тут чималий етнографічний український район – Пряшівщина (південна Лемківщина) – залишився поза Україною і зараз перебуває в складі Словаччини.

Таким чином, внаслідок Другої світової війни Україна пережила завершальний етап збирання основних своїх етнічно-історичних земель. Це створило умови для консолідації українського народу і зростання його національної самосвідомості.

Що ж стосується тих українських етнічних земель, які опинилися за межами України (до вищевказаних можна додати Східну Слобожанщину, Північну Чернігівщину, Донщину і Кубань у складі Росії та частину Берестейщини й Пінщини в Білорусі), то слід чітко усвідомити наступне: на державному рівні Україна визнає недоторканість існуючих кордонів, що закріплено у відповідних політичних документах. Це означає, що до жодної з сусідніх країн Україна не має територіальних претензій. Одночасно наша держава не визнає і зазіхань на свою територію. Що ж стосується моральної сторони цієї проблеми, то варто зрозуміти – переписати історію неможливо. Національні проблеми українців в діаспорі можна вирішити шляхом культурно-національної автономії при всілякому сприянні нашої держави та налагодження контактів українців діаспори і незалежної України. До речі, це єдиний цивілізований шлях вирішення аналогічних проблем всіх народів, що живуть тепер в Україні.

Протягом 40-х рр. відбулися докорінні зміни в етнічному складі України. Більша частина поляків і чехів були переселені відповідно до Польщі й Чехо-Словаччини. За «зраду» сталінський уряд виселив на схід СРСР близько 650 тис. німців і приблизно 200 тис. кримських татар. Унаслідок масових знищень нацистами, евакуацій, загибелі на фронтах та обмінів населення з 2,7 млн. євреїв, що мешкали серед українців у 30-х рр., залишилося близько 800 тис. чол.

Натомість в Україну, особливо в західні райони, заохочувалося переселення сотень тисяч росіян – промислових робітників, спеціалістів, державних чиновників, партійних функціонерів. Унаслідок цих змін, як

підкреслює О.Субтельний у своїй праці «Україна. Історія», українське «суспільство з багатонаціонального перетворилося на переважно двонаціональне, в якому українська більшість існувала пліч-о-пліч з постійно зростаючою російською меншістю».

При аналізі міжнародного становища УРСР після Другої світової війни слід зрозуміти, що зовнішньої політики, як такої, вона не мала. Членство України в ООН Сталін та його уряд використовували для забезпечення СРСР більшої кількості голосів у цій організації та посилення впливу Москви на світову політику. Вступ України до ООН мав зміцнити ілюзії щодо її державності і заспокоїти громадську думку та національно-визвольні сили, а також послабити опір тоталітарному режиму в інших республіках, розколоти західну українську діаспору.

Ось ще один взірєць подвійної моралі. Формально Україні надавалося право на встановлення безпосередніх дипломатичних відносин, на укладання міжнародних угод. Проте, фактично УРСР аж до кінця 1991 р. не відігравала самостійної ролі у світовій політиці. СРСР був унітарною державою, де існувала монополія ЦК КПРС на всю політику, як внутрішню, так і зовнішню.

Негативні наслідки повоєнного міжнародного статусу для України були досить вагомими. Зокрема, це видно на прикладі «плану Маршалла». Питання про участь європейських держав у його реалізації розглядалося на Паризькій мирній конференції 1947 р. Радянська делегація рішуче відкинула можливість поширення плану надання допомоги у відбудові Європи не тільки на СРСР, але й на контрольовані ним східноєвропейські країни «народної демократії». Цим самим політичне керівництво Радянського Союзу взяло на себе зобов'язання надати цим країнам допомогу, а фактично за рахунок своїх народів поширити сталінський режим на Південно-Східну та Центральну Європу.

Україна, в силу свого географічного розташування, стала своєрідним містком, по якому «експортувалися» комуністичні погляди до країн Східної Європи. Як одна з найбільш економічно розвинених радянських республік, вона ставилася за приклад, що мав продемонструвати «переваги» соціалізму. Водночас сировинно-природні багатства України (вугілля, залізна руда, нафта, газ, ліс, будматеріали), а також сільгосппродукти, машини, верстати тощо, численними ешелонами відправлялися до країн «народної демократії». Для надання допомоги скеровувалися спеціалісти, робітники, партійні й державні чиновники. Зрозуміло, що при цьому ігнорувалися інтереси як українського, так і всіх інших народів СРСР.

Складним був період зтяжненого протистояння між країнами Західної Європи та США з країнами соціалістичного табору. Наголосимо, що наслідки «холодної війни» для України, як і для всього Радянського Союзу, відомі: катастрофічне падіння життєвого рівня народу, перекося у розвитку економіки, її структури на користь галузей ВПК. Альтернативою «холодної війни» могло стати збереження тих відносин, що склалися у рамках антигітлерівської коаліції (взаємодопомога і співробітництво в ім'я миру та безпеки народів світу), однак історичний шанс у перші повоєнні роки було втрачено.

2. Відбудова народного господарства України в 1946 – на початку 1956-го років. Голод 1946-1947 рр.

Основні напрями програми відбудови республіки були викладено в “Законі про п’ятирічний план відбудови та розвитку народного господарства УРСР на 1946-1950 рр.” прийнятому в серпні 1946 р. на сесії Верховної Ради. Особливу увагу в даному законі було приділено відродженню вугільної та металургійної промисловості, залізничного транспорту, ГЕС.

Розпочинаючи відбудову народного господарства з важкої промисловості, правлячі кола СРСР керувалися насамперед політичними мотивами стратегічного значення: створити такий військово-промисловий комплекс, який служив би не тільки гарантом оборони країни, але й базою перемоги світового соціалізму над капіталізмом, тобто інструментом втручання у внутрішні справи інших держав.

Серед «теоретичних» доктрин, покликаних виправдати такий підхід, були сталінські ідеї про переваги планової соціалістичної економіки перед капіталістичною, про випереджаючі темпи розвитку промисловості групи «А» по відношенню до промисловості групи «Б». На ділі це означало, що задоволення найнеобхідніших матеріальних і соціальних потреб трудящих (житло, продукти харчування, одяг, взуття, товари широкого вжитку) відсувалося на другий план.

Відбудова економіки УРСР проходила на основі єдиного загальносоюзного плану. Пріоритети віддавалися галузям важкої промисловості, перш за все машино- і приладобудуванню. Водночас Україна служила сировинною базою, її промисловість і сільське господарство насильно прив'язувалися до союзного комплексу, який все більше ізолювався від світової економіки.

Виступаючи у лютому 1946 р. на передвиборних зборах у Москві, Сталін оголосив про необхідність досягти у перспективі високого рівня розвитку важкої індустрії і назвав як орієнтир конкретні цифри видобутку палива й виплавки металу. Згадав він і про народний добробут, але конкретних цифр не назвав. Виходило так, що обійтись без «тимчасових труднощів» СРСР не може.

У зв'язку з потребою в централізації влади здійснювалася реорганізація системи управління промисловістю та сільським господарством. Кількість відомств продовжувала збільшуватися, розростався управлінський апарат. 15 березня 1946 р. Рада народних

комісарів УРСР була перетворена у Раду міністрів УРСР, слухняно копіюючи зміну назви за союзним урядом. Створення союзно-республіканських міністерств призвело до звуження суверенних прав республіки. Уряд України ще з 1942 р. очолював М.Хрущов. З 1947 р. до 1953 р. Головою Ради міністрів України був Д.Коротченко. З початку 1954 р. на цю посаду призначили М.Кальченка.

Державно-політичний розвиток України найбільше страждав від незважених, волюнтаристських рішень політичного керівництва СРСР. Принцип номенклатурного підбору кадрів не допускав участі освічених, національно свідомих представників українського народу в управлінні державою. Більш того, їх гостро критикували й переслідували за націоналізм, винищували будь-які намагання відродити суверенність України. Правда, після смерті Сталіна 5 березня 1953 р. кампанія проти українського націоналізму дещо вщухла. Значно зросла кількість українців у складі керівних органів України. Так, у вищому законодавчому органі республіки українці вже складали 75%, а серед керівників великих підприємств – 51%.

У СРСР ігнорувався світовий досвід виходу з кризи, яким скористалися країни Західної Європи. Відбудову економіки здійснювали у такій послідовності (цей досвід не втратив для нашої держави, як і для всіх країн СНД, практично-політичного значення і сьогодні): стабілізація національної валюти, відбудова інфраструктури, розвиток сільського господарства, харчової та легкої промисловості, реконструкція і технічне переозброєння промисловості на базі прогресивних технологій і науки.

Наголосимо, що у повоєнний період СРСР ще більше посилив орієнтацію на переважний розвиток важкої промисловості, насамперед воєнної, що вимагало прискореної відбудови гірничодобувних, металургійних та енергетичних галузей.

Пріоритетне місце у цих планах займала Україна. Зростаючі капіталовкладення союзного уряду у відбудову паливно-енергетичного та металургійного комплексів республіки були зумовлені необхідністю поставити її потенціал на службу ВПК. Цим можна пояснити варварське використання природних багатств України, її людських ресурсів, ігнорування екологічних наслідків, непропорційний розвиток економіки.

У 1945-1946 рр. Україна одержала устаткування десятків заводів, демонтованих у радянській зоні окупації Німеччини в порядку виплати репарацій. Почало прибувати й устаткування деяких підприємств, евакуйованих свого часу з України в східні райони СРСР. Вже до кінця 1945 р. було відновлено близько третини довоєнного індустріального потенціалу УРСР, який у перший повоєнний рік в основному перевели на мирні рейки.

Командна економіка, в силу своєї природи, могла розвиватися майже виключно за рахунок додаткового залучення робочої сили, а демобілізація армії та флоту затягувалася у зв'язку із початком «холодної війни». Тому на початковому етапі відбудови широко використовувалася примусова праця як полонених (німців, японців тощо), так і місцевого населення (шляхом трудових мобілізацій, у тому числі через оргнабір сільських трудівників, особливо молоді).

Наприкінці 40-х рр. становище з робочою силою в промисловості полегшилося (завдяки демобілізації 2,2 млн. колишніх воїнів) і у 1950 р. чисельність робітників і службовців досягла 6,9 млн. чол., тобто на 720 тис. більше, ніж у 1940 р. Але варто зауважити, що до тяжкої фізичної праці залучалися жінки та підлітки, що призводило до аварій та значного травматизму робітників.

Промисловий розвиток відбувався в умовах триваючої ізоляції від зовнішнього світу, при відсутності внутрішнього ринку засобів виробництва. Статистика свідчить, що повоєнна п'ятирічка (1946-1950 рр.) була

виконана достроково, а промислове виробництво в УРСР зросло на 15% порівняно з 1940 р. Проте, вартісні показники, внаслідок деформації цінових пропорцій, втратили надійність в оцінках, а натуральні дані дають підставу вважати, що довоєнного рівня вдалося досягти тільки в наступній, 5-й п'ятирічці.

Слід наголосити, що успіхи індустріального зростання забезпечувалися низькою часткою заробітної плати робітників та службовців у національному доході, нееквівалентним обміном між містом та селом, іншими «соціалістичними» заходами. Показова в цьому плані грошова реформа 1947 р., яка була однією з ланок в комплексі заходів по відбудові народного господарства та зміцненні фінансово-кредитної системи. Вона була викликана масштабною інфляцією, так званими “ножицями” між високими планами та низькою зарплатою, наявністю в обігу великої і знеціненої грошової маси. Для більшості населення грошова реформа мала кабальний характер. Особливо негативно вона позначилася на життєвому рівні колгоспного селянства, яке одержувало на свої трудовні мізерну зарплату. Разом з грошовою реформою відмінили карткову систему на продукти харчування. При цьому черговий раз підвищили ціни. З урахуванням підвищення цін за роки війни їх загальний рівень в 1948 р. був втричі вищий, ніж у 1940 р.

Грошова реформа вирішувала не лише фінансово-економічні, але й, як це часто буває, політичні завдання. Вона була розрахована на «підтягування» карбованця до долара (курс якого за роки війни значно виріс), на стабілізацію радянської грошової системи. Пропагандистська спрямованість відміни карток на продукти харчування стане ще більше зрозумілою на фоні постійної нестачі продуктів і голоду в Україні.

До початку 50-х рр. сільське господарство в Україні, як не дивно, було збитковим. Після війни значно зменшилися посівні площі та поголів'я худоби, знизилася

урожайність сільськогосподарських культур та продуктивність тваринництва. Основною робочою силою були жінки та підлітки. Значно ускладнилося становище на селі і в наслідок голоду 1946-1947 рр.

Голод 1946-1947 рр. мав об'єктивні і суб'єктивні причини. До об'єктивних можна віднести: несприятливі природно-кліматичні умови, зокрема посуха 1946 р.; викликані війною тимчасові скорочення посівних площ, ослаблення матеріальної бази колгоспів, нестача робочої сили і кадрів.

Однак, не менш важливі причини були зумовлені недооцінкою уваги до сільського господарства; низькою ефективністю колгоспно-радгоспної системи; надмірно високими і нереальними планами хлібозаготівель; досить великими обсягами експорту хліба і продуктів тваринництва за кордон.

Були й чисто політичні мотиви: з допомогою голоду сталінське керівництво намагалося завдати удару по національній самосвідомості українського селянства, робітництва та інтелігенції (яка помітно зросла за роки війни), по силах опору тоталітарному режимові. Звідси намагання партійно-державних структур приховати масштаби і наслідки голоду, ігнорування господарських та медично-профілактичних заходів для попередження смертних випадків через недоїдання. Офіційні дані про масштаби цього голоду і кількість жертв відсутні, але за підрахунками фахівців вони сягають в Україні 800 тис. чол. померлих, в тому числі десятки тисяч дітей.

Обставини, що викликали повоєнний голод дуже нагадували Голодомор 1932-1933 рр. Під видом заготівель із села вилучалися практично всі продовольчі ресурси. На початок 1946 р. 43% колгоспників не мали корів, а понад 20% - жодної худоби, навіть птиці. За період голоду 1946-1947 рр. на території України було зафіксовано понад 1 млн. хворих на дистрофію, хворобу, яка є результатом постійного недоїдання. Досить швидкими темпами в цей

період поширювалися епідемії тифу та малярії. Не зважаючи на масовий голод, уряд СРСР експортував в 1946 р. 1,7 млн. тон зерна.

Отже, в цілому відбудова сільського господарства відбувалася достатньо повільно. Капіталовкладень майже не надходило, технічна база залишалася вкрай слабкою. Досить відчутною була нестача фахівців. Так, із 350 тис. спеціалістів з вищою та середньою освітою, зайнятих у системі сільськогосподарських органів, безпосередньо в колгоспах працювало – 18,5 тис., в МТС – 50 тис.

Не змінилася ситуація на селі і в першій половині 50-х рр. Сільське господарство продовжувало залишатися збитковим, а його збитки покривалися державними кредитами.

Досить значними планами радянського уряду відзначалася і п'ята п'ятирічка (1951-1955 рр.). Головна увага в завданнях цієї п'ятирічки зосереджувалася на галузях, які визначали паливно-енергетичний комплекс та металургійну базу. Для України такі плани уряду виявилися досить негативними. Було задумано створити систему ГЕС, початком якої стало спорудження Каховської гідроелектростанції, що передбачало створення Каховського водосховища і Південно-Українського каналу. Автори даного проекту, серед яких більшість були вченими АН УРСР, як пізніше було і з Київським морем, не замислювалися над тим, чи доцільно було знищувати сотні тисяч гектарів чорноземів, порушувати екологічну рівновагу, висилати сотні тисяч людей. Каховську ГЕС було введено в дію 1955 р., і вже через кілька років сума збитків для природи і населення України від цієї станції значно перевищили її економічний ефект.

Поряд із збільшенням енергетичного потенціалу на території України значного розвитку досягли вугільна, нафтова та газова промисловості. Стрімкими темпами розвивалася металургійна промисловість. В роки п'ятої п'ятирічки виплавка сталі зросла більше як в 2 рази,

алюмінію – в 3,7 рази, чавуну – на 81%. В свою чергу розвиток легкої та харчової промисловості, як і раніше, відставав.

Досить складним залишалося житлове питання. В роки швидких темпів розвитку промисловості, із сільської місцевості в міста переселялося багато людей, що, в свою чергу, було викликано рядом проблем що існували тоді в селах республіки (низька оплата праці, погані побутові умови, низький рівень забезпеченості продуктами харчування тощо). Темпи житлового будівництва не встигали за темпами приросту міського населення.

Та все ж, незважаючи на ряд труднощів, відбудовчий процес на території УРСР було в основному закінчено на початок 50-х рр., що стало важливою передумовою подальшого розвитку республіки.

3.Посилення ідеологічного тиску на суспільство. Національне питання.

Повернення до мирного життя українського народу, після важких випробувань воєнного часу, проходило у надзвичайно важких і складних умовах. Надії на проведення ряду докорінних змін в суспільному житті держави: припинення репресій, поліпшення матеріальних умов життя – на жаль були марними, зважаючи на те, що влада не поспішала з вирішенням нагальних соціальних проблем, а опікувалась метою ще більше утвердити свої позиції та владні амбіції, при цьому швидко відбудувати промислові об'єкти будь-якими засобами, незважаючи на соціально-побутові проблеми народу.

Всупереч очікуванням людей, у державно-політичній сфері продовжувалося подальше посилення тиску адміністративно-командної системи. Правлячий режим, як і раніше, орієнтувався на тоталітарні методи і засоби управління. Це виявлялося у ще більшому обмеженні права українського народу на розвиток

державності, в активізації процесу русифікації, особливо в Західній Україні. Москва повністю підпорядкувала своїм інтересам процес переходу влади від органів управління воєнного часу до звичайних органів радянської влади.

Процес консервації тоталітарного режиму в СРСР у повоєнний період вимагав остаточного утвердження сталінської ідеологічної доктрини, саме тому в цей час, з одного боку, активізується пропагандистська обробка населення, з іншого – посилюється тиск на інтелігенцію. Все, що виходило за межі офіційної доктрини чи брало під сумнів її постулати, категорично відкидалося системою. Такий підхід обґрунтовував боротьбу не тільки проти «націоналізму», а й проти «космополітизму» та «низькопоклонства» перед Заходом. Ця боротьба велася і в довоєнний період, однак після війни вона набуває особливої гостроти. У суспільстві в цілому і особливо в середовищі інтелігенції досить швидко йде процес формування й усвідомлення нових підходів до оцінки ситуації в країні, до розуміння власного місця в суспільстві, розгортається інтенсивний пошук нових сфер і форм самореалізації в культурі й науці.

Суспільно-політичне життя в Україні наприкінці 40-х на початку 50-х рр. відбивало ті ж процеси, що мали місце в СРСР: ще більше утвердився тоталітарний режим, а культ особи Сталіна досяг апогею. Політична сфера суспільства, громадське життя були монополізовані КПРС та її регіональною організацією в Україні – КПУ. Надмірна централізація влади, застосування виключно командно-адміністративних методів управління, відсутність демократії і свобод громадян, ідеологічний наступ сталінщини, нова хвиля політичних та ідеологічних репресій – все це негативно відбилосся на морально-психологічній атмосфері суспільства.

Повоєнні роки були для українського народу часом активної суспільно-політичної діяльності. Її не могла стримати ні важка виснажлива праця, ні злиденний

напівголодний побут. Широкі верстви населення продовжували зберігати віру в світлі ідеали соціалізму, які декларувало керівництво більшовицької партії. Люди мріяли про мирне щасливе і заможне життя.

Складовою частиною процесу відбудови і подальшого розвитку України було її культурне життя. У занедбаному стані, особливо на селі, знаходилася система народної освіти. Тих коштів, що виділялися на відбудову і розвиток загальноосвітньої школи, катастрофічно не вистачало. Більшість сільських шкіл відбудовувалося за рахунок коштів колгоспів. За першу половину 50-х рр. було побудовано 1300 нових шкіл на 400 тис. учнівських місць. З великими труднощами вирішувалася проблема учительських кадрів. У 1953 р. Україна перейшла до обов'язкової семирічної освіти.

Позитивні зміни відбувалися в середній та вищій освіті. Відновили роботу Київський, Харківський, Одеський держуніверситети. 18 жовтня 1945 р. вперше в історії Закарпатського краю був відкритий Ужгородський держуніверситет. Відновила свою діяльність Академія наук України. 3 квітня 1951 р. розпочав діяльність філіал АН УРСР у Львові.

Важливі події відбувалися в інших сферах культурного життя. У другій половині 40-х – першій половині 50-х рр. з'явилося багато літературних творів, які були присвячені минулій війні та життю народу в мирний повоєнний час. Плідно працювали поети П.Тичина, М.Рильський, В.Сосюра, прозаїки Ю.Яновський, О.Корнійчук і О.Вишня, художники О.Шовкуненко, Т.Яблонська, композитори К.Данькевич (автор опери «Богдан Хмельницький»), Д.Клебанов (автор симфонії «Бабин Яр»). Народ України захоплювався виконавською майстерністю діячів театру Б.Гмири, А.Бучми, Н.Ужвій, Г.Юри, М.Романова.

В Україні працювали три кіностудії художніх фільмів – Київська, Одеська та Ялтинська. 7 листопада 1951 р. у Києві почав діяти перший в Україні телевізійний центр.

Під впливом демократичних змін у світі, пов'язаних з розгромом нацизму, значно підвищилася національна самосвідомість та громадсько-політична активність українського народу, посилилося критичне ставлення частини інтелігенції до офіційної пропаганди, зріс опір режимові. У відповідь сталінське керівництво, під гаслом боротьби за чистоту ленінсько-сталінської теорії, проти буржуазної ідеології, космополітизму, плазування перед гнилим, розкладеним Заходом (так звана «жданівщина») оголосило справжню війну вченим, творчій інтелігенції, патріотичним силам. Продовжували фабрикувати різного роду «справи».

Особливістю ідеологічних репресій в Україні у перше повоєнне десятиліття було те, що вони спрямовувалися на викриття «українських буржуазних націоналістів». Режим прагнув придушити могутній національно-визвольний рух, розправитися з будь-якими проявами української самостійницької ідеї.

Так, у постановках ЦК КП(б)У було засуджено нарис історії України академічного Інституту історії України за спроби відродити «буржуазно-націоналістичну схему історії України М.Грушевського», «відірвати» минувшину української культури від російської. Відверто шовіністичній фальсифікації партія піддавала історію національно-визвольних змагань українського народу, починаючи з часів Б.Хмельницького.

Вістря партійної критики спрямовувалося проти «вільнодумців», авторитетних, діячів української культури: О.Довженка, М.Рильського, Ю.Яновського, І.Сенченка, В.Сосюри та ін.

Другий етап кампанії морально-політичного тиску на суспільство відкриває розгорнута наприкінці 1948 р. боротьба проти «низькопоклонства» перед Заходом, а

згодом – і проти «космополітизму». Відіграючи роль ідеологічного забезпечення консервації пануючого режиму, кампанія проти «космополітизму» мала на меті посилити культурно-ідеологічну ізоляцію країни; не тільки розколоти інтелігенцію, а певною мірою протиставити її іншим соціальним групам суспільства; розпалити шовіністичні та антисемітські настрої, посилити процес русифікації; відновити важливий чинник функціонування тоталітарного режиму – образ внутрішнього ворога, що в роки війни дещо відійшов у тінь.

Сигналом до рішучої атаки проти космополітів стала редакційна стаття «Про одну антипатріотичну групу театральних критиків», опублікована в січні 1949 р. у газеті «Правда». Відгомонам цієї статті в Україні стало навішування ярликів «безрідних космополітів» на літературних і театральних критиків О. Борщагівського та ін. Кампанія боротьби з космополітизмом призвела до негативних наслідків: у літературі та театрі, по суті, зникло поняття мистецької школи; поглибилася ізоляція від надбань західної культури; остаточно зникла атмосфера творчої змагальності; театральна та літературна критика перетворилася із засобу стимулювання творчого розвитку на засіб втримання митців у рамках офіційного «соціального замовлення»; катастрофічно для мистецтва була обмежена свобода творчості.

Монополія влади на визначення пріоритетних напрямів у науці, на тотальний ідеологічний контроль чітко простежується в процесі широкомасштабних дискусій з питань філософії, мовознавства, політичної економії, які було розгорнуто в 40–50-х роках. Прикладом диктату в науці стала сесія Всесоюзної академії сільськогосподарських наук (серпень 1948 р.), яка піддала нищівній критиці генетику. В Україні жертвами «лисенківщини» стали академік М. Гришко, професори С. Гершензон, Л. Демоне, І. Поляков та ін.

Поштовхом до нової хвилі критики творчої інтелігенції стала редакційна стаття газети «Правда» від 2 липня 1951 р. «Проти ідеологічних перекручень у літературі». У цій статті популярний вірш В. Сосюри «Любіть Україну», написаний ще 1944 р., називається «в основі своїй ідейно порочним твором», під яким могли підписатися Петлюра, Бандера; М. Рильському нагадували про «серйозні ідеологічні помилки»; гострій критиці піддавалася опера К. Данькевича «Богдан Хмельницький».

За короткий строк (1946–1951) було прийнято 12 партійних постанов з ідеологічних питань. І хоча в більшості випадків об'єктом нападок була та чи інша частина інтелігенції, справжньою мішенню для тоталітарного режиму було все суспільство. Саме у цьому контексті слід сприймати заяви Л. Кагановича про те, що кожний випадок невиконання планових завдань у промисловості й сільському господарстві розглядатиметься як прояв українського буржуазного націоналізму.

Зазначимо, що спільною для виступів української творчої інтелігенції та руху опору тоталітарному режимові була ідея суверенітету, державної незалежності України, захисту національних інтересів українського народу, відродження його культури, історичної правди.

Наголосимо, що брутальна шовіністична політика радянського керівництва мала за мету денационалізацію не лише українського, а й інших народів республіки.

«Жданівщина» призвела до гальмування розвитку багатьох прогресивних напрямів науки (генетика, кібернетика, гуманітарні науки), що ще більше віддалило країну від досягнень світової цивілізації.

Повоєнний період був пов'язаний з третьою хвилею еміграції українців у Західну Європу та Америку. Близько 500 тис. наших співвітчизників з різних причин опинилися за межами СРСР (полон, примусові роботи в Німеччині, перебування в концтаборах, дезертирство з Червоної армії, участь у визвольних змаганнях ОУН-УПА тощо) і, щоб

уникнути сталінських репресій, не повернулися в Україну. Серед нового поповнення західної української діаспори переважали селяни і робітники, хоч було немало інтелігенції, особливо східноукраїнської. До речі, серед третьої хвилі емігрантів була і відомий історик України, росіянка за національністю Н.Полонська-Василенко.

На рубежі 40-50 рр. еволюція тоталітарного режиму в Україні, як і загалом в СРСР, позначалася кризовими тенденціями. Вони виявлялися у нездатності Сталіна та його оточення відповісти на виклик часу, а саме реформувати політичну систему в напрямку демократії, нормальними, цивілізованими методами здійснити відбудову і розвиток економіки, а також у посиленні шовінізму, в реальній загрозі денаціоналізації всіх народів СРСР, посиленні ізоляції і прогресуючому відставанні країни від передових держав світу. Тоталітарний режим поставив Радянський Союз перед прірвою всеосяжної катастрофи.

4.Сталінізм на західноукраїнських землях.

Процес відбудови у «возз'єднаних» районах УРСР проходив набагато складніше, ніж на сході республіки. Це було зумовлено низкою причин: значними руйнаціями, завданими війною та окупацією; слабкістю економічного потенціалу регіону (у промисловості Галичини було задіяно лише 4% населення); особливостями менталітету західних українців, які неоднозначно сприймали соціалістичні перетворення, що відбувалися водночас з процесом відбудови; пасивним та активним опором нововведенням значної частини місцевого населення та ін.

Суть перетворень у західних областях УРСР полягала в тому, щоб продовжити і завершити соціалістичну перебудову «возз'єднаних» земель, тобто, як зазначає історик О. Субтельний, привести західних українців у відповідність з радянською системою та їхніми

співвітчизниками. З цією метою в Західній Україні швидкими темпами мали бути здійснені індустріалізація, колективізація, культурна революція, утвердження влади органів диктатури пролетаріату. Всі ці процеси і мали створити умови для остаточної інкорпорації (включення до складу) західноукраїнського регіону до СРСР.

Характер змін, що відбулися в процесі відбудови на території Західної України, неоднозначний. Пройшла докорінна модернізація економічного потенціалу регіону. У роки четвертої п'ятирічки в західних областях України було здійснено суттєву реконструкцію старих заводів і фабрик. Відбудовано та споруджено понад 2,5 тис. великих і середніх промислових підприємств. Обсяг валової продукції промисловості протягом 1946–1950 рр. зріс у 3,2 рази.

Процес індустріалізації у «возз'єднаних» землях мав свої особливості.

По-перше, значно вищі, ніж у східних регіонах УРСР темпи промислового розвитку. Якщо 1940 р. підприємства західних областей становили 4,7% загальної кількості підприємств України, то 1949 р. – вже 12,6% (у важкій промисловості – відповідно 8,1 і 16,8%).

По-друге, суттєві якісні зміни в традиційних галузях західноукраїнських областей. Якщо раніше лісова промисловість краю вивозила за межі регіону майже всю лісову сировину в непереробленому або напівпереробленому вигляді, то тепер її продукція стала базою для розвитку місцевих галузей – деревообробної, паперової, хімічної (Ужгородський диктово-меблевий і Мукачівський меблевий комбінати, Свалявський лісохімічний завод, картонна фабрика у Львові та ін.).

По-третє, поява нових галузей промисловості: машинобудівної та приладобудівної – на Львівщині; взуттєвої та трикотажної – у Прикарпатті; рибопереробної – в Ізмаїльській області та ін.

По-четверте, відкриття в західноукраїнському регіоні значних родовищ корисних копалин: 1946–1949 рр. у Дрогобицькій області розвідані Угерське, Більче-Волицьке та Рудковське газові родовища, що мали не лише республіканське, а й союзне значення. У 1948 р. завершено будівництво найпотужнішого в ті часи в СРСР та Європі магістрального газопроводу Дашава–Київ, а 1951 р. західноукраїнський газ почала отримувати Москва.

Помітний прорив у промисловому розвитку західноукраїнських земель супроводжувався і негативними чинниками. Скроєна за сталінською моделлю індустрія краю переймала й успадковувала традиційні її вади: диспропорційний розвиток, що виявлявся у відставанні легкої та харчової галузей промисловості, домінуванні кількісних показників над якісними, відсутності закінченого технологічного циклу, залежності від союзного центру та ін.

Економічна модернізація потребувала значної кількості освічених кваліфікованих робітників. Тому велика увага під час перетворень у західноукраїнських землях приділялася питанням освіти. Активна боротьба з неграмотністю, розширення мережі початкової та вищої освіти давали змогу радянській владі не тільки завойовувати симпатії західних українців, а й створювати передумови для появи нового покоління західноукраїнської інтелігенції, спираючись на яку можна було б значно посилити свій вплив на місцеве населення. У 1950/51 навчальному році в школах західних областей республіки вже працювало понад 60 тис. вчителів, тобто майже у шість разів більше, ніж у довоєнний період. Початковою освітою було охоплено всіх дітей шкільного віку, кількість учнів у 5–10 класах збільшилася майже втричі. Наприкінці 1950 р. в Західній Україні функціонувало 25 вузів – у 1,5 рази більше, ніж 1940 р. Кількість студентів за цей час збільшилася майже в 10 разів. Однак зростання освітнього рівня супроводжувалося активною русифікацією: 1953 р.

навчання у всіх вузах Західної України велося переважно російською мовою.

Особливістю політичного життя в західному регіоні було формальне представництво у владних структурах місцевого населення, яке, як правило, висувалося на другорядні посади і могло певною мірою активно впливати на розвиток подій лише на рівні села або району. Населення Західної України насторожено ставилося до Комуністичної партії і тому 1950 р. із 23 тис. членів львівської обласної організації воно становило лише 10%. З огляду на це, глибоко закономірно, що у номенклатурі обкомів партії Західної України, у чийх руках фактично зосереджувалася вся повнота влади в регіоні, місцеві працівники становили тільки 12,1%.

Радикальні соціально-економічні зрушення відбувалися в сільському господарстві західноукраїнських областей. Ще 1944 р. було відновлено процес примусової форсованої колективізації. На початку 1946 р. у Західній Україні налічувалося 158 колгоспів, 1948 р. – 1762, 1949 р. – 6098, 1950 р. – 7190 (колгоспи об'єднували за одними джерелами 93%, за іншими – 98% селянських господарств).

На початку 50-х років суцільна колективізація в західноукраїнських землях була в основному завершена. І хоча з високих трибун і в офіційних державних та партійних постановках неодноразово наголошувалося на необхідності дотримуватися принципів поступовості та добровільності, застерігалось проти надмірної поспішності, на практиці домінували форсовані темпи і примус. Ситуація ускладнювалася і тим, що колективізація здійснювалася без врахування місцевої специфіки, особливостей менталітету західних українців, політичної ситуації в регіоні. Звичними методами здійснення соціалістичних перетворень стали тиск, терор, масові репресії, депортації населення.

Щоб остаточно зламати опір нововведенням з боку західноукраїнського населення, радянська влада повела активну боротьбу проти Української греко-католицької

церкви (УГКЦ), яка була одним з важливих чинників суспільно-політичного життя цього регіону. В умовах тривалої української бездержавності УГКЦ поступово перетворилася на традиційного посередника між українцями й офіційною владою, духовну опору і натхненника національно-визвольної боротьби, місток між західноукраїнським регіоном і Заходом. Вона була впливовою, широкорозгалуженою структурою. До встановлення радянської влади в Західній Україні греко-католицька церква складалася із 3040 парафій, 4440 церков, духовної академії, 5 духовних семінарій, 2 шкіл і 127 монастирів. За нею йшло понад 5 млн. віруючих.

Розгортанню наступу на УГКЦ сприяли і смерть митрополита А. Шептицького (листопад 1944 р.), і повоєнне загострення відносин Заходу і Сходу, що поступово переросло в «холодну війну». Намагаючись знайти спільну мову з пануючим режимом і уникнути кровопролиття в західноукраїнському регіоні, наступник Шептицького митрополит Й. Сліпий надсилав в грудні 1944 р. до Москви делегацію УГКЦ. Цю делегацію прийняв голова Ради в справах релігійних культур при Раднаркомі СРСР полковник державної безпеки І. Полянський. Під час зустрічі представники УГКЦ ознайомили його з життям церкви, проголосили звернення Й. Сліпого «До духовенства і віруючих», де містилися заклики до бандерівців «вернутися з неправильного шляху»; передали 100 тис. крб. у фонд Червоного хреста на оборону країни. Демонструючи свою лояльність до режиму, один з представників греко-католиків все ж зауважив, що в західному регіоні будь-які зміни необхідно «робити обережно». Не бажаючи вступати у конфлікт з УГКЦ під час війни, сталінське керівництво пообіцяло греко-католикам вільне відправлення богослужінь.

Проте, вже в середині березня 1945 р. з'являється детальна інструкція ліквідації УГКЦ, під якою стояв підпис: «Со всеми мероприятиями согласен Й. Сталин». Діючи за

інструкцією, органи держбезпеки у квітні заарештували всіх українських греко-католицьких єпископів на чолі з митрополитом Й. Сліпим. У короткий час було ліквідовано церковні освітні установи, розгромлено митрополію та єпархіальні управління. Проведено арешти серед монахів, монашок та духовенства – понад 2 тис. осіб.

При сприянні НКВС було створено ініціативну групу, до складу якої увійшли відомі релігійні діячі Г. Костельник, М. Мельник, А. Пельвецький, що мала на меті розрив унії з Римом та возз'єднання греко-католицької церкви з Російською православною церквою. 8–10 березня 1946 р. «ініціативна група» скликала Собор у Львові в храмі св. Юра, у якому взяли участь 214 священників і 19 світських осіб. Згідно з рішеннями цього зібрання, Брестська унія 1596 р. скасовувалася, а греко-католицька церква «возз'єднувалася» з Російською православною церквою.

За таким самим сценарієм розгорталися події і в Закарпатті. У повоєнний період до липня 1947 р. від української єпархії тут відібрали 73 церкви, 15 священників було вислано до Сибіру, трьох убили, а 36 втекло. У цьому ж році було вчинено замах (влаштовано автокатастрофу) на мукачівського українського єпископа Г. Ромжу, якого пізніше отруїли в лікарні. Після цього закрили усі греко-католицькі церкви в Мукачівській єпархії, засудили до різних строків ув'язнення 50 священників. Наслідком усіх цих акцій було урочисте проголошення в серпні 1949 р. Московським патріархатом «добровільного возз'єднання Мукачівської єпархії з Російською православною церквою».

Отже, суть повоєнних суспільних перетворень у західних областях України полягала в продовженні та завершенні соціалістичної перебудови «возз'єднаних» земель. Шляхом активної «радянзації» планувалося відтіснити «старе» (звичаї, релігію, організацію праці, суспільні структури, лідерів та ін.) і ствердити «нове» з метою «органічного» приєднання цього регіону до складу СРСР.

Ліквідація греко-католицької церкви, насильницька колективізація, масові депортації викликали опір діям влади з боку місцевого західноукраїнського населення. Організуючим ядром і ударною силою цього опору стали формування УПА. Її діяльність у повоєнний період умовно можна поділити на два етапи, що суттєво відрізняються один від одного тактичною лінією. Якщо змістом першого етапу (1945–1946) було відкрите протистояння великих з'єднань, ар'єргардні бої, то на другому (1947– 1950) – починає переважати підпільна боротьба, удари невеликих бойових груп, затухаюча активність.

Наприкінці 1946 р. Українська Головна Визвольна Рада приймає рішення про докорінну реорганізацію УПА, суть якої полягала в демобілізації частини повстанців, підправці певної кількості вояків на Захід і організації підпілля з найстійкіших і найвитриваліших людей. За висловом одного із ідеологів ОУН–УПА, у цей час розпочався перехід «від форм широкої повстанської боротьби до форм боротьби глибоко підпільної». Зрозумівши ілюзорність своїх сподівань на радянсько-американську війну, ОУН і командування УПА на початку 1947 р. переходять до тактики партизанської війни невеликими групами, широкої підпільної боротьби, саботажу, антирадянської пропаганди, індивідуальних терористичних акцій проти представників правлячого режиму. За офіційними даними, оунівці здійснили 14,5 тис. диверсій і терористичних актів, у яких загинуло майже 30 тис. військовослужбовців, працівників державних та охоронних органів, місцевих жителів. Тактична лінія УПА, курс на масовий опір західноукраїнського населення радянській владі давав привід сталінському керівництву для широкомасштабних каральних акцій у регіоні. Тому під колесами репресивної машини опинились не лише повстанці. Свавільля, беззаконня, провокації стали нормою поведінки спецвійськ у Західній Україні.

Загибель командувача УПА Р. Шухевича (5 березня 1950 р.) стала своєрідним поворотним пунктом – після неї фактично закінчився організований опір на західноукраїнських землях, хоча окремі невеликі загони УПА та рештки підпілля діяли ще до середини 50-х років.

Відновлення радянської влади в західних областях України супроводжувалося посиленням репресивного тиску на місцеве населення. Основною метою репресій було створення сприятливих умов для «радянізації» краю, експлуатації його демографічного та природного потенціалів; насильне залучення населення до радянської системи господарювання; руйнація національних структур самозахисту, духовним осередком яких була Українська греко-католицька церква; максимальне звуження соціальної бази збройного опору, очолюваного ОУН–УПА; остаточне утвердження на місцях органів радянської влади.

Основними жертвами репресивних акцій були, як правило, члени сімей оунівців і «бандпосібників», куркулі з сім'ями, стара західноукраїнська інтелігенція, священники греко-католицької церкви. Про масовий характер репресій свідчить той факт, що лише протягом 1946–1948 рр. у східні райони СРСР було депортовано майже 500 тис. західних українців.

Операція «Вісла» стала завершальним етапом процесу переселення українського населення із території Закерзоння (Лемківщина, Посяння, Підляшшя, Холмщина). Початок цьому процесу було покладено 9 вересня 1944 р. угодою між польським Тимчасовим комітетом національного визволення та урядом УРСР, відповідно до якої українське населення, що проживало в Закерзонні, мусило добровільно переїхати до Радянської України. Цю масштабну міграцію можна поділити на три етапи: **I етап – «добровільне переселення» (вересень 1944 – серпень 1945 р.)**. У цей період по селах почали свою роботу переселенські комісії, створені з представників УРСР та Польщі, які проводили агітацію за переселення. Проте,

місцеві жителі не поспішали залишати обжиті місця та зароблене важкою працею майно, крім того, вони боялися колективізації та сталінських репресій, які вже мали місце в Західній Україні наприкінці 30-х – на початку 40-х років. Тому до 1 березня 1945 р. в Україну із Закерзоння переселилася лише 81 тис. осіб. **II етап – «насильницька депортація» (вересень 1945 – серпень 1946 р.).** З другої половини 1945 р. добровільне переселення майже припиняється, більше того, почався процес нелегального повернення українців, які відчували важку руку сталінського режиму, на старі місця проживання. Акція насильницької депортації, що розпочалася у вересні 1945 р., закінчилася у серпні 1946 р. Внаслідок цього в УРСР було переселено 482 тис. осіб – 96,8% українського населення Закерзоння. **III етап – «операція «Вісла» (квітень – липень 1947 р.).** Формальним приводом для початку цієї репресивної акції стала загибель у березні 1947 р. у бою з формуваннями УПА заступника міністра оборони Польщі К. Свєрчевського. Одразу після цієї події польським керівництвом було прийнято рішення про виселення українців і членів змішаних українсько-польських сімей з українських етнічних та прилеглих земель (Посяння, Лемківщини, Холмщини, Підляшшя) і поселення їх у так званих повернутих західних та північних районах з обов'язковим розпорошенням серед польського населення. Ці репресивні дії і становили основний зміст операції «Вісла». Репресивна акція була скоординованою на міждержавному рівні – під час її проведення відділи НКВС та чехословацької армії заблокували східні та південні кордони Польщі. За польськими даними, депортовано було 140,5 тис. осіб, ув'язнено в концтаборі Явожно 3800 осіб, а вбито понад 650 осіб.

Отже, у середині 40-х років українське населення Закерзоння стало жертвою масових насильницьких депортацій, які до серпня 1946 р. здійснювалися в напрямку УРСР, а з квітня 1947 р. – у глиб Польщі. Суттю операції

«Вісла» було «очищення» теренів Південно-Східної Польщі від автохтонного українського населення та цілковита асиміляція українців-переселенців у польському середовищі.

Отже, повоєнний період в Україні відзначався рядом змін в усіх сферах життя республіки. Перш за все, слід зазначити, що УРСР стала однією із найрозвинутіших республік Радянського Союзу, в якій швидкими темпами розвивалися декілька галузей виробництва, в тому числі й оборонної. Але, на жаль, швидкі темпи виробництва не завжди позитивно позначалися на внутрішньому розвитку республіки. Досить відсталим залишалося сільське господарство, погіршувалася екологічна ситуація, не було достатнім забезпечення товарами широкого вжитку. Не останню роль в цих негативних явищах відіграло подальше зміцнення адміністративно-командної системи.

Персоналії

Каганович Лазарь Моїсейович (1893-1986) – радянський партійний і державний діяч. З 1907 р. працював шевцем на взуттєвих підприємствах у Києві. З 1911 р., ставши членом РСДРП(б), брав активну участь у більшовицькому русі, входив до складу керівних органів більшовицьких організацій у Катеринославі (тепер Дніпропетровськ), Мелітополі, Юзівці (тепер Донецьк). 1917–1918 рр. – очолював Поліський (Гомельський) комітет більшовицької партії. 1918–1922 рр. – партійний функціонер у Нижньому Новгороді та Воронежі (Росія), Туркестані. 1922–1925 рр. – завідуючий відділом ЦК РКП(б), секретар ЦК РКП(б). 1925–1928 рр. – будучи генеральним секретарем ЦК КП(б)У, став запеклим противником українізації. Виступав проти політичної лінії українських націонал-комуністів О.Шумського і М.Хвильового, часто конфліктував з головою РНК України В.Чубарем. У березні 1927 р. звинуватив у

«націоналістичному ухилі» О.Шумського і керівника Закордонного бюро допомоги КПЗУ К.Саврича (Максимовича). Політикою переслідування націонал-комунізму в Україні (резолюція Пленуму ЦК КП(б)У про «націоналістичних зрадників», березень 1928 р.) довів до розколу Комуністичну Партію Західної України, добився арешту, а згодом, і знищення її провідних членів – Й.Крілика (Васильківа), М.Косара (Заячківського), К.Саврича (Максимовича), Г.Іваненка (Барабу), Р.Кузьму (Турянського) та ін. 1928 р. – призначений секретарем ЦК ВКП(б), з 1933 р. очолював сільськогосподарський відділ ЦК ВКП(б). Був одним з найближчих прибічників Й.Сталіна. Беззастережно підтримував ідею Сталіна про суцільну колективізацію, наполегливо добивався її реалізації шляхом застосування репресивних заходів щодо селянства, в першу чергу українського. 6 липня 1932 р. на конференції КП(б)У разом з В.Молотовим звинуватив керівників КП(б)У у провалі колективізації і виступив проти пропозиції українських комуністів зменшити норми хлібозаготівель в Україні, значно завищені плани яких стали однією з головних причин голоду 1932–1933 років. 1935–1945 рр. – керував роботою наркоматів СРСР з важкої і нафтової промисловості, шляхів сполучення 3 серпня 1938 р. – заступник голови Раднаркому СРСР. У березні 1947 р. знову був призначений першим секретарем ЦК КП(б)У. Продовжував традиційну для більшовиків політику репресій проти української інтелігенції, звинувативши її в «українському буржуазному націоналізмі», провів широку чистку серед українських національних кадрів. У грудні 1947 р. відкликаний до Москви. Після смерті Й.Сталіна очолював ряд міністерств, був першим заступником голови Ради Міністрів СРСР. 1957 – разом з В.Молотовим, Г.Маленковим, Д.Шепіловим та ін. створив опозиційну тодішньому партійному курсу групу, яка зробила спробу змістити з посади першого секретаря ЦК КПРС М.Хрущова. У червні 1957 р. на Пленумі ЦК всіх членів групи (зокрема,

і Кагановича) було усунено від керівних державних і партійних посад. 1962 р. – виключений із КПРС, після чого реальної участі у політичному житті не брав.

Мануїльський Дмитро Захарович (партійні псевдоніми – «Мефодій», «Фома», «Іван Безграмотний»; 1883–1959) – радянський партійний і державний діяч, академік АН УРСР з 1945 р. Міністр закордонних справ УРСР (1944–53). З 1903 р. навчався в Петербурзькому університеті. В цьому ж році став членом РСДРП. У 1905–1906 рр. займався агітаційно-пропагандистською діяльністю в Петербурзі. В 1906 р. за участь у Кронштадтському повстанні матросів заарештований і засуджений до 5-річного заслання в Якутію. Втік з Вологодської тюрми до Києва. З 1907 р. – член Київського комітету РСДРП. Восени 1907 р. емігрував у Париж. У 1911 р. закінчив юридичний факультет Сорбонського університету. В 1912–1913 рр. нелегально перебував у Петербурзі і Москві, згодом знову емігрував закордон. У травні 1917 р. повернувся у Росію. Після жовтневого більшовицького перевороту 1917 р. Мануїльський – член колегії Наркомату продовольства РСФРР. З травня 1918 р. – заступник голови більшовицької делегації на мирних переговорах з Україною. 12 червня 1918 р. Мануїльський разом з Християном Раковським підписав умови прелімінарного миру з Українською Державою. В 1918 р. висланий ЦК РКП(б) для організації більшовицького руху в Україні. Деякий час був близький до фракції так званих федералістів КП(б)У. В 1928–1943 рр. – секретар виконкому Комінтерну, голова делегації ВКП(б)У в Комінтерні, один з провідників сталінської політики терору в апараті Комінтерну та закордонних компартій. У липні 1944 р. призначений заступником голови Раднаркому УРСР і народним комісаром закордонних справ УРСР. У квітні 1945 р. очолював українську делегацію на міжнародну конференцію у Сан-Франциско, що оформила створення ООН, та на Паризькій мирній конференції 1946 р. Брав

участь у роботі перших сесій Генеральної асамблеї ООН, на яких виступав з промовами, спрямованими проти діяльності української еміграції. В 1945–1946 рр. Мануїльський, виступивши, ініціатором, ідеологом і керівником нової кампанії боротьби проти «українського буржуазного націоналізму», розгорнув широкомасштабну акцію по переслідуванню й цькуванню української інтелігенції, зокрема, найвідоміших тогочасних істориків Мирона Петровського та Івана Крип'якевича, письменників Олександра Довженка, Володимира Сосюру, Юрія Яновського, Максима Рильського та інших. У 1946–1953 рр. – заступник голови Ради Народних Міністрів УРСР. Помер і похований у Києві. Могила Д.З. Мануїльського на Байковому кладовищі.

Рильський Максим Тадейович (1895–1964) – український поет, перекладач, публіцист, громадський діяч, академік АН України. Після приватної гімназії Рильський у 1915-1918 рр. навчався на медичному факультеті Київського університету Св. Володимира, потім на історико-філологічному факультеті Народного університету в Києві. З 1919 по 1929 рік вчителював у селі, зокрема й у Романівці, а також у київській залізничній школі, на робітфаці Київського університету та в Українському інституті лінгвістичної освіти. Перша збірка його поезій "На білих островах" вийшла 1910 р. У 1920-х роках Рильський належав до мистецького угруповання "неокласиків Протягом десятиріччя вийшло десять книжок поезій та декілька книжок поетичних перекладів, зокрема 1927 р. – переклад поеми Адама Міцкевича "Пан Тадеуш". 1931 р. Рильського заарештовуює НКВД, й він майже рік просидів у київській Лук'янівській тюрмі. З 1931 р. творчість Рильського зазнає змін, він, не в змозі виступити проти режиму, змушений поставити свою поезію на службу йому. Його творчість ділиться на два річища - офіційне та ліричне 1943 р. його обрано академіком. У 1944-1964 рр. Максим Рильський був директором Інституту

мистецтвознавства, фольклору та етнографії АН України. 1960 р. йому було присуджено Ленінську премію, у 1943 р., 1950 р. – Державну премію СРСР.

Шухевич Роман Йосипович (1907–1950). З 1929 р. він вступив до Організації українських націоналістів, а з 1930 по 1934 рік обіймав посаду бойового референта Крайової ексекютиви на західноукраїнських землях. З 1934-го по 1935-й він був політичним в'язнем концтабору у Березі Картузькій, пізніше – у польській тюрмі. У 1940 р. брав активну участь у створенні Революційного проводу ОУН, який очолив Степан Бандера. З березня 1943 р. Шухевич стає військовим референтом проводу ОУН. На нараді ОУН від 11 – 13 травня 1943 р. було попередньо вирішено замінити пост одноосібного керівника ОУН. Головнокомандуючим УПА він став 27 січня 1944 р., рішенням Головного військового штабу. Шухевич до дня загибелі керував визвольною боротьбою на українських землях. Останнім роком його життя був 1950 р.

Найважливіші події:

1945 р., 16серпня – польсько-радянський договір щодо державного кордону;

1946 р.

- Березень – затвердження п'ятирічного плану відбудови народного господарства;

– на Україні запущено перший атомний реактор;

1946-1947 рр. – голод на українських землях;

1946-1947 рр. – операція «Вісла»;

1946-1949 рр. – «Жданівщина» (переслідування інтелігенції);

1947 р., лютий – вибори до Верховної Ради;

1948 р., вересень – участь української делегації у Дунайській конференції;

1949 р., листопад. – указ про символіку УРСР;

1954 р., 19 лютого – завершення формування сучасної території України.

Контрольні запитання:

1. Порівняйте процес відбудови промисловості та сільського господарства в Україні із європейським варіантом відбудови. Мета і завдання п'ятирічного плану відбудови народного господарства в Україні

2. Визначте причини, масштаби та наслідки голоду 1946-1947 рр., порівняйте його з голодом 1932-1933 рр.

3. Що розумілося під «космополітизмом». Розкрийте найближчі і віддалені наслідки репресій проти українських діячів культури і науки.

4. Окресліть мотивацію сталінських репресій післявоєнного періоду та їх спрямування в Україні.

5. Програма боротьби ОУН-УПА у післявоєнний період (1945-1953 рр.)

Рекомендована література:

1. Бойко О.Д Історія України: навч. посіб., 3-тє вид. – К.: Академвидав, 2008.
2. Веселова О. Українське суспільство в 1945 – 1953 рр.: ідеологізація по-сталінськи. – Історичний журнал. – 2005. - № 1. – С.86-96.
3. Веселова О.М. Післявоєнна трагедія: голод 1946-1947 рр. в Україні. – Український історичний журнал. – 2006. - № 6. – С.98 – 124.
4. Голод в Україні 1946-1947 рр. Документи і матеріали. – К., 1996.
5. Історія України/Під ред. В.Смолія. – К.: Альтернативи, 1997.
6. Історія України/Під ред. Ю. Сливка, Ю.Зайцева. – Л.: Світ, 2002.
7. Литвин В.М Україна у першому повоєнному десятилітті (1946 – 1955). – К., 2004.
8. Литвин В.М. Історія України. Підручник. – К.: Наукова думка, 2009.
9. Сергійчук В. Десять буремних літ: західноукраїнські землі у 1944-53 роках. Нові документи і матеріали. – К., 1998.
10. Безсмертя. Книга пам'яті України 1941 – 1945. – К., 2000.
11. Новітня історія України (1900 – 2000): Підручник / А.Г. Слюсаренко, В.Г. Гусєв, В.М. Литвин. – К.: Вища школа, 2002.
12. Політична історія України. ХХ століття: У 6 т. / Ред. колегія І.Ф. Курас та ін. – Т.6. – К.: Генеза, 2003.

ЛЕКЦІЯ 16

КРИЗА ТА РУЙНАЦІЯ ТОТАЛІТАРНОЇ СИСТЕМИ

План:

1. Сутність і парадокси «відлиги».
2. Успіхи, прорахунки, абсурдність економіки.
3. Дисидентський рух.
4. Авторитарна командно-адміністративна система управління та її негативний вплив на суспільно-політичне життя. Неосталінізм.
5. Духовне життя суспільства.
6. Особливості функціонування політичної системи радянського суспільства. Зовнішня політика.

1. Сутність і парадокси «відлиги»

При дослідженні даної теми необхідно звернути увагу, що приблизно три десятиліття після смерті Сталіна в історії України можна умовно поділити на два періоди, як мали суттєво відмінний історичний зміст. Перший – це час «відлиги», коли була спроба частково реформувати тоталітарну систему, перетворити її на більш життєздатний організм. Другий період став часом політичної та ідеологічної реакції, прогресуючого занепаду й розкладу тоталітарної системи. Україна, яка в ці часи, здавалося б, назавжди посіла місце найпотужнішої провінції великої імперії, стала ареною цих подій, що запрограмували її розвиток у наступні часи.

В радянській, антирадянській і пострадянській літературі ХХ з'їзд КПРС оцінюється досить вагомо, хоча й з різних позицій, так як він визначив перехід в історії партії більшовиків від її політичного піднесення до повільного занепаду. Отже, цей з'їзд «виламується» з історії КПРС і

набуває значення однієї з найбільш вагомих подій світової історії минулого століття.

Історичне значення з'їзду полягає не у прийнятті якого-небудь доленосного рішення. Він тільки «освятив» авторитетом державної партії рішення, прийняті раніше наступниками Й.Сталіна. Легітимізація рішень, прийнятих новими володарями Кремля після смерті вождя – ось у цьому й полягає смисл здійсненого з'їздом.

Щоб зрозуміти це, треба знати, в якому стані перебувало радянське суспільство на початку 50-х рр. ХХ ст. Це знання й досі є здебільшого продуктом життєвого досвіду найстаршого з нині існуючих поколінь, засвоєного правнуками, онуками й дітьми. Історики й археографи ще не сказали свого слова, хоча політичний бік подій висвітлили цілком задовільно. Адже ХХ з'їзд вплинув передусім на умонастрої, які не були досі предметом дослідження історичної науки.

Від цього з'їзду розпочався новий етап в історії радянського тоталітаризму – найдосконалішого у своїй вирафінованій жорстокості. Він дотягувався своїми щупальцями до кожної окремо взятої людини, знищував усіх, хто чинив йому опір – від окремих осіб до великих людських спільнот, і за власним планом виховував тих, хто залишався при житті. А ХХ з'їзд КПРС посіяв сумніви в умах давно упокорених і розпропагованих людей. Це були сумніви у цінностях комуністичного виховання, меті пропагованого смислу життя, засобах досягнення цієї мети. Починаючи від з'їзду, розпочався поступовий, розтягнутий на десятиліття розклад радянського тоталітаризму. Прискорити цей розклад виявилось неможливим, тому що за попередні десятиліття «соціалістичного будівництва» всі бунтарі були винищені. Разом з тим виявилось неможливим припинити цей розклад. Він поступово переростав у системну кризу побудованого партією Леніна-Сталіна суспільства. Легітимізовані ХХ з'їздом КПРС рішення, які в історичній науці дістали неточну назву «процесу

десталінізації», а серед публіцистів – більш вдалу назву – «відлига», мали незворотний характер. Спроба здійснення нової політики (середина 50-х – 60-і рр.) була першою спробою комуністичного керівництва дати адекватну відповідь на вимоги часу. Перші кроки десталінізації суспільного життя пов'язані з ім'ям М.Хрущова.

Вони стали очевидними незабаром після смерті Й. Сталіна. Вже червневий пленум ЦК КПРС у 1953 році проголосив курс на відбудову внутрішньопартійної демократії, припинення зловживань законністю. Пленум ЦК компартії України, що відбувся 29-30 липня 1953 р., повністю підтримав рішення червневого пленуму ЦК КПРС.

Процес десталінізації особливо пожвавився після XX з'їзду КПРС (лютий 1956 р.). На ньому за доповіддю першого секретаря ЦК партії М. Хрущова було прийнято постанову про культ особи і подолання його наслідків та про необхідність радикальних змін. Через чотири місяці після з'їзду – 30 червня 1956 р. – ЦК КПРС прийняв постанову «Про подолання культу особи та його наслідків», де висловлювалася рішучість держави і партії продовжувати боротьбу проти культу особи, тобто викривати й усувати негативні наслідки цього режиму.

Викриття культу особи Сталіна – найграндіозніша подія в житті радянського суспільства в період, що розглядається, яка за своїм значенням виходить далеко за межі цього періоду. Вона вплинула на весь наступний розвиток радянського суспільства і держави, а також на подальший перебіг світової історії.

Зовсім не випадково період після смерті Сталіна був названий «відлигою», за назвою повісті І.Еренбурга «Відлига», що з'явилася у 1954 р. Назва «відлига» відбивала зміст перемін – потепління серед зими. Політичний режим уже був неспроможний використовувати для управління державою і суспільством методи масового терору. Однак він не змінився, налаштованість на державний терор була

невіддільною від його внутрішньої суті. Гасла «Хто не з нами, той проти нас», «якщо ворог не здається, його знищують» – залишалися популярними. Суспільство, як і раніше, перебувало у тоталітарному морозильнику. Політика «відлиги» могла в будь-який момент змінитися черговим заморозком. У часи «відлиги» нове керівництво спробувало реформувати тоталітарну радянську систему, надати їй людської подоби, бодай частково подолати антагонізм між людиною і режимом, суспільством і державою. Тут слід віддати належне М. Хрущову. Він виявив велику мужність, коли переконав або примусив членів ЦК партії, а згодом і делегатів XX з'їзду зрозуміти необхідність викриття культу особи, відмови від нього.

Так, в Україні режим одноособової влади частково поступився місцем так званому «колективному керівництву». Звільнення Л.Мельникова з посади Першого секретаря ЦК КПУ за помилки в проведенні національної політики та за недоліки в роботі з кадрами, заміна його українцем О.Кириченком, висунення на керівні посади місцевих працівників, особливо в Західній Україні, збільшення до 60% прошарку українців у складі КПУ – все це свідчило про початок «потепління» у суспільно-політичному житті. При цьому КПУ, маючи права обласної організації КПРС, у своїй діяльності продовжувала надавати перевагу загальносоюзним, а не національним інтересам.

Демократичним змінам у суспільно-політичному житті сприяло викриття злочинної діяльності Л.Берії та його найближчих прибічників в Україні, початок часткової реабілітації жертв сталінських репресій. До 1957 р. більше 65 тис. депортованих членів сімей, пов'язаних з національно-визвольною боротьбою, дістали змогу повернутися в Україну.

Критика культу особи Й.Сталіна, відмова від деяких його крайнощів, початок реабілітації жертв сталінських репресій – все це було вимушеною реакцією на глибоку

кризу тоталітаризму, і дало поштовх до пробудження демократичних тенденцій у суспільстві. «Хрущовська відлига» мала певний позитивний вплив на національно-духовне пробудження і культурний розвиток України.

Останнє виявилось у виступах представників різних верств населення з критикою національної політики Й.Сталіна, на захист української мови, національно-культурного відродження, проти русифікації та ідеологічного контролю Москви. З 1957 р. став видаватися «Український історичний журнал», почалася підготовка до видання багатотомної історії України та історії міст і сіл республіки. На законній основі було проведено вхідження Кримської області до складу України. З цього приводу Верховними Радами РРФСР, УРСР і СРСР були прийняті, відповідно до чинного тоді законодавства СРСР, усі необхідні нормативні акти. Факт передачі Кримської області зі складу Російської Федерації до України у січні 1954 р. був зафіксований у Конституціях СРСР, РРФСР і УРСР.

Сама передача справедливо і обґрунтовано мотивувалася спільністю економіки, територіальною близькістю, тісними господарськими і культурними зв'язками між Україною та Кримським півостровом. Перед війною населення Кримської АРСР складалося наполовину з росіян, а серед інших національностей найчисленнішими були татари (19,4%) та українці (13,7%). Після депортації в 1944 р. татар, греків, вірмен та німців склад населення істотно змінився. У середині 50-х років питома вага росіян становила менше 70%, а українців – понад 20%.

Оскільки цей акт за часом збігся з урочистостями, присвяченими 300-річчю «возз'єднання» України з Росією, то в тогочасній пресі деякі автори оцінювали його як «свідчення дружби українського і російського народів». Спроби деяких сучасних політиків і журналістів представити конституційний акт передачі Криму Україні як «подарунок М.Хрущова» мають за мету поставити під

сумнів міжнародне визнання існуючих державних кордонів, підірвати цілісність України, перешкодити розбудові незалежної України, викликати напругу у відносинах між Росією і Україною.

Ініційована Л.Берією, Г.Маленковим і М.Хрущовим «відлига» знайшла, здавалося б, друге дихання у жовтні 1961р., на XXII з'їзді КПРС. Проте, десталінізація досягла на цьому з'їзді своєї кульмінації. Майже відразу після з'їзду керівники державної партії почали згортати кампанію. В їх виступах недвозначно підкреслювалося: реабілітацію людей не можна підміняти реабілітацією ідей. З кінця 1962 р. в Радянському Союзі розпочався масований тиск на інтелігенцію, яка дозволяла собі "вільнодумство".

Потрібно підкреслити, що «відлига» була викликана не лише особистим бажанням Хрущова чи збігом обставин. Змін вимагало життя. Західний світ вступав в еру тотальної модернізації, пов'язаної з розвитком науково-технічної революції. «Змагання двох систем» вимагало нових темпів, нових імпульсів у розвитку радянського суспільства, прискорення економічного поступу, підвищення життєвого стандарту. В інтересах самозбереження тоталітарної системи було проведено реформування певних її компонентів і структур, звільнення від тягара надцентралізму, майже повної самоізоляції та духовної скутості. До цього, звичайно, додавалися суто суб'єктивні прагнення частини партійно-державної бюрократії, зацікавленої в змінах, які б розширили сферу її компетенції за рахунок усунення від влади висуваних сталінської епохи, амбіції технократів, що набирали силу завдяки світовим економічним тенденціям, нарешті – міркування боротьби за владу між прибічниками Хрущова та ортодоксальними сталіністами у «верхах».

Зазначимо, що парадокс ситуації полягав у тому, що процес викриття «культу особи» відбувався цілком за канонами системи, яку ретельно будував сам Сталін. Партійно-бюрократична ієрархія діяла вправно, виконуючи

вказівки верхів, зберігалися всі старі ідеологічні шаблони. Розгорнулася «десталінізація по вертикалі»: автоматичне шаблонне засудження «культу особи» всіма партійними та ідеологічними структурами. Преса друкувала відповідні статті й огляди, історики викривали злочини сталінізму фактами, знайденими у тимчасово відкритих архівах.

При цьому слід зауважити, що процес десталінізації суспільного життя в Україні розгортався повільніше, ніж у центрі. Із запізненням стали з'являтися статті у пресі в «дусі рішень XX з'їзду». Тон і зміст критики були стриманішими. Зміни торкалися переважно сфери культурного життя. В галузі ідеології та політики вони не виходили за межі вказівок центру, були сповнені протиріч. Подібна позиція українського керівництва була зумовлена традицією, що встановилася в умовах командно-адміністративної системи – вбачати у будь-якому критичному виступі на адресу центральних органів влади вияв якщо не «буржуазного націоналізму», то вже напевне «відхилення від генеральної лінії».

Наголошуючи на обмеженості та непослідовності процесів десталінізації, потрібно звернути увагу, що поза реабілітацією залишилися майже всі, хто був так чи інакше пов'язаний із звинуваченнями у «націоналізмі». Та найкричущішим парадоксом «відлиги» було те, що процес реабілітації жертв сталінських репресій супроводжувався новими політичними репресіями. В Україні тоді здебільшого на закритих судових засіданнях судили людей за «антирадянську націоналістичну пропаганду» в Тернополі, Чернівцях, Луцьку, Дніпропетровську, Рівному, Луганську, Сумах тощо. Звинувачення, як правило, були фальсифіковані або перебільшені: судили за необережно сказане слово, зберігання недозволеної літератури і т.д. Протягом 1954-1959 рр. в Україні було притягнуто до судової відповідальності і піддано іншим формам переслідувань за «антирадянську діяльність» близько 3,5 тис. чол. Зокрема, судилище над групою львівських юристів

(Л.Лук'яненко, І.Кандиба, С. Вірун та ін.), «викриття» у Львові молодіжної підпільної організації «Український національний центр», утиски й переслідування колишніх учасників збройної боротьби ОУН-УПА.

Отже, «відлига» торкнулася тільки окремих сторін життя радянського суспільства. Зміни, що відбувалися, сприяли певному прогресивному розвитку України. Але непослідовність, суперечливість цих змін зрештою призвели до того, що задуми ініціаторів стали перетворюватися у свою протилежність. До того ж межі «відлиги» були занадто вузькими, аби довести реформи до логічного кінця й докорінним чином оздоровити суспільство.

2. Успіхи, прорахунки, абсурдність економіки

У другій половині 50-х років робилися спроби здійснити реформи у багатьох сферах життя. В економіці був взятий курс на децентралізацію всіх галузей, включаючи залізничний транспорт. У 1956 р. під керівництвом Ради міністрів України перейшло понад 10 тис. промислових підприємств. Україна разом з іншими союзними республіками дістала нові права в управлінні своїм господарством. Це зумовлювалося потребою прискорення розвитку економіки, а також досягненнями України в господарському та культурному будівництві, наявністю у неї власних національних кадрів керівництва.

Особлива увага приділялася покращенню стану промислового виробництва. У результаті ліквідації руйнувань, нанесених нацистами народному господарству України під час війни, в 1955-1965 рр. нарощувався випуск промислової продукції. Зокрема, виробництво металорізальних верстатів збільшилося у 1,7 разів, тракторів – у 2, магістральних тепловозів – в 11, а екскаваторів – у 17 разів. З'явилися нові види машин і обладнання, нові види приладів, апаратури і засобів

автоматизації. Водночас, за якістю продукції промисловість України дуже відставала від передових країн. Розуміючи це, керівництво СРСР і УРСР висунуло завдання докорінного удосконалення технологій промислового виробництва, прискорення науково-технічного прогресу.

З січня 1966 р. розширили права та почали стимулювати ініціативу підприємств. Заводи, фабрики, бригади, інші господарські структури переводилися на господарський розрахунок (економічні методи господарювання за умов збереження державної власності, основ командно-адміністративної системи). У 1966 р. на нові методи планування та економічного стимулювання перейшло 1,5% підприємств України, а до 1970 р. – вже 85%. Однак успіхи виявилися тимчасовими. Проблема полягала в тому, що, по-перше, реформа не покращила матеріального стану тих, хто працював, не дійшла до безпосереднього виробника, а по-друге, історично, в силу характеру тоталітарного режиму, була приреченою. І життя це підтвердило. Якщо за 1966-1970 рр. темпи приросту валового об'єму промислової продукції склали 50%, то за 1981-1985 рр. – тільки 19%. За цей період темпи росту продуктивності праці зменшилися майже в 2 рази.

На промисловість УРСР припадала більша частина промислового виробництва колишніх союзних республік (17%). Україна – надзвичайно важливий індустріальний регіон глобального масштабу – виплавляла біля 40% усієї сталі, 50% чавуну, видобувала 34% вугілля Радянського Союзу. За показником валового національного продукту вона зрівнялась з Італією.

Однак у розвитку вітчизняної промисловості були як злети, так і падіння. У період буму 50-х – початку 60-х рр., коли щорічні темпи зростання промислового виробництва складали 10%, її показники перевищували загальносоюзні, а вже у 70-х роках, коли ці темпи впали до 2-3% на рік, показники промислового зросту України були нижчі, ніж пересічно по Союзу.

Традиційно Україна була одним з основних виробників сільськогосподарської продукції СРСР. При цьому до середини 50-х років село все ще було напівзруйнованим. Колгоспники, як і раніше, були безправними.

Протягом 1953-1956 рр. матеріально-технічна база сільського господарства України дещо укріпилася. Водночас покращилося ставлення до працівників села. Усувалося безправ'я селян у виборі місця проживання і роботи. Колгоспники одержали паспорти та можливість самостійно вирішувати, де їм жити і працювати. Активніше почали впроваджуватися нові здобутки сільськогосподарської науки і техніки. У другій половині 50-х років в Україні було досягнуте певне зростання виробництва продукції рослинництва і тваринництва.

На 1959-1965 рр. (так звана «семирічка») керівництво України запланувало нереальні темпи росту виробництва сільськогосподарської продукції. Було обіцяно, що Україна виконає завдання «семирічки» у сфері сільського господарства за п'ять років. Але ні за п'ять, ні за сім років взяті зобов'язання не були виконані. Головна причина полягала в тому, що у керівництві сільським господарством було немало волюнтаризму й дилетантства. Часто приймалися авантюрні рішення: легко давалися обіцянки, називалися нереальні цифри зростання виробництва продукції. Негативну роль зіграло укрупнення і розукрупнення колгоспів. У цей період була висунута згубна за своїми наслідками ідея ліквідації так званих «неперспективних» сіл, перетворення колгоспів у радгоспи. Форсувалося будівництво Кременчуцького, Канівського та Київського водосховищ, які завдали величезної шкоди народному господарству України і зіпсували водний басейн Дніпра.

Немало труднощів викликала посуха 1963 р. і бездумне впровадження в сільськогосподарське виробництво неефективних технологічних та технічних

пропозицій. На всіх, хто критикував подібні «новації», доводив їх безглуздість, чекала швидка розправа.

Значні труднощі довелося подолати українському селу в 1958 р. у зв'язку з реорганізацією машинно-тракторних станцій (МТС) у ремонтно-технічні станції (РТС). Колгоспи були зобов'язані викупляти техніку, яка належала МТС. Уся вона потребувала ремонту, тому відчутно зросли витрати господарств на її відновлення та придбання нової техніки за підвищеними цінами.

До кінця 1958 р. реорганізація МТС в Україні завершилась. На базі 1637 МТС було утворено 731 РТС. Колгоспи змушені були придбати понад 108 тис. тракторів, біля 43 тис. комбайнів та іншу техніку на суму 4,2 млрд. крб.

У 1959-1965 рр. об'єм валової сільськогосподарської продукції в Україні зріс лише на 11% замість 70% за планом. Причин цьому було декілька. Далися взнаки неврожаї 1960, 1963 та 1965 рр. Безгосподарське використання земель призвело до того, що з 1965 до 1985 р. посівні площі зменшилися більш ніж на 1 млн. гектарів. Дуже багаті й врожайні землі відводилися під будівництво підприємств. Родючі заплавні чорноземи уздовж Дніпра були затоплені в результаті будівництва каскаду водосховищ.

У другій половині 50-х рр., за ініціативою хрущовського керівництва, посилилася увага до проблем добробуту людей, вживалися заходи до покращення їх матеріального стану. Була збільшена заробітна плата, уведений п'ятиденний робочий тиждень з двома вихідними днями. Підвищилася зарплата низькооплачуваних робітників і службовців. В 1960-1965 рр. удвічі збільшилася оплата праці колгоспників, для них було введено пенсійне забезпечення, гарантована грошова оплата. Водночас підвищили пенсії деяким категоріям робітників та службовців. Та в результаті грошової реформи 1961 р. знизився життєвий рівень значної частини населення, збільшилася кількість бідних людей.

Була висунута в розряд пріоритетних житлова проблема. Якщо у 1918-1940 рр. в Україні було введено в дію 18,5 млн. кв.м загальної (корисної) житлової площі, то тільки у 1956-1965 рр. – понад 182 млн. кв.м. Середньорічне будівництво житла у 1966-1985 рр. залишалось на рівні 1956-1965 рр., хоча кількість населення України за цей період зросла на 5,5 млн. чол.

Варто усвідомити, що реформи другої половини 50-х – початку 60-х років в цілому мали поверховий, непослідовний та суперечливий характер; вони не зачіпали фундамент тоталітарної системи. Монополія Комуністичної партії в усіх сферах життя суспільства залишалась, не була зруйнована повністю АКС, збереглися каральні функції КДБ тощо. Все це освячувалося догмами марксизму-ленінізму, які по суті залишилися незмінними.

Реформи М.Хрущова здійснювалися зверху. Вони торкалися здебільшого реорганізації управління, не спиралися на ініціативу широких верств населення, не призвели до демократизації суспільно-політичного життя. Консервативно налаштоване керівництво України, насамперед, перший секретар ЦК Компартії України М.Підгорний, не скористалося реформами для прогресивних перетворень у республіці.

Всі реформи здійснювались під суворим контролем центру. Московські відомства і міністерства безцеремонно втручалися в діяльність республіканських органів управління. Централізовано планувалися розвиток промисловості, сільського господарства, використання екологічного та інтелектуального потенціалу України в інтересах СРСР. УРСР залишалася колоніально залежною «союзною республікою».

3. Дисидентський рух

Спроби десталінізації суспільства, реабілітації багатьох партійних, державних і культурних діячів України

супроводжувалися ростом політичної та національної самосвідомості молоді, особливо творчої. Почастішали випадки критичного ставлення до комуністичного режиму, непокори владним структурам. Серед українців зріс інтерес до культури західних країн. Період «відлиги» дав поштовх дисидентському руху. Дисидентами були люди, які заявляли про свою незгоду з радянською системою і рішучість боротися з нею легальними методами. Система, у свою чергу, використовувала всі засоби боротьби з ними, аж до ув'язнення, але обмежувала себе в одному: не добивалася їх знищення. Тому дисидентський рух народився тільки після XX з'їзду КПРС. Раніше він не мав жодних шансів на існування.

Аналізуючи причини зародження дисидентського руху, слід відзначити, що термін «дисиденти» був занесений із Заходу і вживався для визначення інакодумців, які в тій чи іншій формі відкрито висловлювали свої погляди, що не збігалися з офіційною політикою. В Україні головними центрами дисидентської активності були Київ і Львів. Відкриті прояви інакомислення спостерігалися також у Дніпропетровську, Луцьку, Івано-Франківську, Одесі, Тернополі та інших містах. Переважно там же розповсюджувався і самвидав. За підрахунками західних дослідників, кількість людей, які протягом 60-70-х років були заангажовані у різних формах дисидентської діяльності, сягала майже тисячі чоловік, у тому числі тих, хто проявляв свій нонконформізм спорадично. Коло ж постійних учасників руху опору в цей час було значно вужчим.

Принциповий поворот у розвитку українського руху опору намітився на зламі 50-60-х рр. Першим на шлях легальної боротьби з політичним режимом став Левко Лук'яненко. Діяльність Л.Лук'яненка та його послідовників розгорталася в Західній Україні – регіоні, в якому були винятково сильними традиції підпільно-партизанської збройної боротьби з радянською владою. Дисидентів не

влаштували косметичні удосконалення системи, вони вимагали радикальних змін. Ознакою часу була активізація дисидентського руху. В цей час дисидентство висувало реальну альтернативу зростаючим кризовим явищам у духовному житті суспільства – соціальній апатії, дегуманізації культури, бездуховності. Дисидентство складалося з трьох основних течій:

1. Правозахисне, представлене в Україні Українською громадською групою сприяння виконанню Гельсінських угод (УГГ), яку очолював М. Руденко; 2. Релігійне, що виступало за не декларовану, а реальну свободу совісті, яскравими представниками якого були Г. Вінс, В. Романюк, Й. Тереля; 3. Національно орієнтоване, що засуджувало шовінізм, імперську політику центру, русифікацію. Представниками цього напрямку були І. Дзюба, С. Караванський, В. Чорновіл, В. Мороз.

Для того, щоб краще зрозуміти суть українського дисидентського руху, доцільно умовно його згрупувати за окремими напрямками. Так, течію, близьку до інтегрального націоналізму Д.Донцова та ідеології ОУН, проте без крайніх виявів щодо насильства, репрезентував В.Мороз. За свою одержимість, культ сильної, здатної на жертвність особи, безкомпромісну боротьбу за чистоту національної ідеї, за повалення командно-адміністративної системи він здобув на Заході велику популярність, але серед основної кагорти дисидентів його радикальні погляди не знаходили широкої підтримки.

Другий напрямок, також безкомпромісний, носив національно-демократичний характер і містив прагнення до незалежнення України. Представниками цього напрямку можна вважати таких діячів, як Л.Лук'яненко, В.Чорновіл, Б.і М.Горині, Оксана Мешко та ін. Сюди ж можна віднести і поета В.Стуса, письменника Г.Снегірьова та критика Є.Сверстюка. Дисиденти з двох окреслених напрямів терпіли найжорстокіший тиск з боку офіційних структур аж до позасудових репресій і довгострокових термінів

ув'язнення, більшість з яких сягала 10, а то й 20 років. Серед цих напрямів існували, зрозуміла річ, і нелегальні групи, які, проте, не мали на меті збройну боротьбу чи щось подібне.

Третє річище дисидентства в Україні було спрямоване у загально-демократичний потік «радянського дисидентства», яке полягало насамперед, в обороні невід'ємних прав людини. Серед українських репрезентантів цього напрямку можна назвати генерала П.Григоренка, Л.Плюща, С. Глузмана, М.Мариновича.

Наступним напрямом можна вважати «інтелектуальне дисидентство», яке зосереджувалося переважно на національно-культурних правах, обстоювало такі питання, як шкільництво рідною мовою, розвиток української видавничої справи, наукової діяльності тощо. Серед його представників бачимо таких діячів, як І.Дзюба, І.Світличний, В.Лісовий, Михайлина Коцюбинська, Зіновія Франко. Самостійний різновид дисидентства в Україні базувався на захисті релігійних прав віруючих (Й.Тереля, В.Романюк, І.Гель та ін.). Окрім того, чималою була аудиторія – «внутрішнє дисидентство». Не у кожного вистачало мужності на відкриту боротьбу. Але тисячі людей з немалим ризиком передруковували, поширювали й осмислювали теоретичні й публіцистичні праці дисидентів. Необхідно підкреслити, що подібний поділ є досить умовним, особливо, коли йдеться про конкретні постаті, але все ж дає змогу певною мірою систематизувати напрямки пошуків і здобутків на шляху національно-визвольних змагань в УРСР.

1975 р. у зв'язку з підписанням Радянським Союзом разом з кількома десятками європейських держав Гельсінської угоди дисидентство отримує новий імпульс. Організовується, подібно до московської, Українська Гельсінська група (УГГ), на чолі якої стояли письменник Микола Руденко і генерал Петро Григоренко. Проти УГГ комуністична влада застосувала суворі репресії.

Українська література збагатилася новими художніми творами М.Рильського, В.Сосюри, А.Малишка, О.Гончара, М.Стельмаха. З'явилися талановиті літературні критики – І.Дзюба, І.Світличний, Є.Сверстюк. Заявили про себе нові імена: Г.Тютюнник, Д.Павличко, Л.Костенко, І.Драч, В.Симоненко, з якими пов'язане покоління «шестидесятників», які діяли не тільки в столиці, але й у Львові, Донецьку, Харкові. На Донеччині заявив про себе В. Стус, Черкащина стала творчою стежиною для В.Симоненка. Ці невеликі гуртки, об'єднання були не досить помітними у загальному масштабі суспільно-політичного життя, проте в подальшому їх діяльність стала важливим чинником у пробудженні громадської свідомості, блискучим початком нового національного відродження.

Українська інтелігенція не мала змоги поширювати через офіційні видавництва праці, в яких гостро критикувалися недоліки тогочасного життя і тому значного поширення здобув так званий «самвидав». Таким чином, наприклад, були поширені такі твори як „Інтернаціоналізм чи русифікація” І. Дзюби, «Лихо з розуму» В. Чорновола, «Собор у риштованні» Є. Сверстюка тощо. Найбільшими центрами самвидаву були Київ і Львів. Офіційна влада піддавала дисидентів переслідуванням, серед методів боротьби з інакомислячими були арешти, заслання, примусове лікування у психіатричних лікарнях тощо.

Окремим напрямом у дисидентстві є релігійний. У даному випадку йдеться не лише про домагання віруючими реалізації свободи совісті, а й про своєрідне трактування ряду релігійних догматів. Показовою в цьому плані були опозиційні течії серед євангельських християн-баптистів, адвентистів сьомого дня, п'ятидесятників, що створили незалежні від держави духовні церкви («Рада Церков євангельських християн-баптистів», «Вірні і вільні Адвентисти сьомого дня»). Однією з найбільш переслідуваних була конфесія «Вільні адвентисти сьомого дня», які діяли у 8 областях України. Представники конфесії

відкривали підпільні видавництва релігійної літератури, категорично відмовлялися служити в армії, вели релігійну пропаганду серед населення, що й стало причиною активізації репресій проти адвентистів у 1979 р.

З приходом до влади Леоніда Брежнєва (1964 р.) відбувається поступова реабілітація Сталіна, відроджується неосталінізм, застосовуються у нових обставинах сталінські методи: геноцид, масові арешти, закриті суди, психіатричні лікарні для противників режиму, примусова русифікація, вмотивована теорією так званого радянського народу, відродження «культу особистості» (Леоніда Брежнєва) тощо.

4. Авторитарна командно-адміністративна система управління та її негативний вплив на суспільно-політичне життя. Неосталінізм

Приступаючи до розгляду даного питання, доцільно зазначити, що до 60-х років ХХ ст. типовою ознакою внутрішньої політики радянського режиму став крайній консерватизм. Побойуючись непередбачених і небажаних наслідків змін, старіюча бюрократична верхівка СРСР схилилася до того, щоб зберегти – у дещо м'якшій формі – ту систему, яку створив Сталін. Реформи ж, які запроваджував М.Хрущов, ставали дедалі небезпечнішими для цієї системи. Тому в результаті справжньої змови він був усунутий з посади першого секретаря ЦК КПРС. До влади прийшла консервативна частина партійної верхівки на чолі з Л.Брежнєвим і М.Сусловим. Подальший хід подій в Україні, як завжди, був визначений поза її межами. На зміну «відлизі» прийшла реакція.

Слід наголосити, що чергова зміна курсу була фактично зразу ж продемонстрована арештами. Масштаб таких дій в Україні знову був значно більшим, ніж деінде в Союзі. В серпні 1965 р. у декількох українських містах були заарештовані близько трьох десятків чоловік з кола

«шістдесятників», майже всі – представники інтелігенції. Більшість з них мали пряме або опосередковане відношення до виготовлення й розповсюдження самвидаву. Мета акції була очевидною – придушити інакомислення, яке набрало сили за часів хрущовської «відлиги», залякати ту частину інтелігенції, яка ще наважувалася на незгоду. Проти більшості заарештованих було висунуто звинувачення в «антирадянській агітації і пропаганді» і навесні 1966 р. під час серії судових процесів 20 чоловік були засуджені у Львові, Києві, Луцьку, Тернополі, Житомирі та Івано-Франківську на різні строки покарання. В результаті у таборах Мордовії опинилися науковці М. і Б. Горині, М. Осадчий, інститутські викладачі В. Мороз та Д. Іващенко, художник П. Заливаха, інженери О. Мартиненко, І. Русин та ін. Паралельно розгорталася програма утисків і переслідувань тих, хто співчував заарештованим, їх однодумців.

Потрібно звернути увагу, що сплеск репресій 1965-1966 рр. супроводжувався досить масштабним ідеологічним поворотом. Газети зарясніли статтями, спрямованими проти «буржуазної ідеології» та «українського буржуазного націоналізму». Пожорсткішала цензура. ЦК КПУ ухвалив ряд таємних постанов, що стосувалися виправлення «ідеологічних помилок» у роботі деяких журналів («Вітчизна», «Жовтень» та ін.), кіностудії ім. О.Довженка. Тривала прихована ідеологічна чистка редакцій газет, журналів, видавництва, інститутів гуманітарного профілю. Все це нагадувало сталінські ідеологічні чистки 40-50-х років, хоча, зрозуміло, не могло зрівнятися за масштабами та інтенсивністю.

Загалом же необхідно підкреслити, що епоха, пов'язана з постаттю Леоніда Брежнєва і пізніше названа «застоем», характеризувалася надмірною ідеологізацією суспільної свідомості, посиленням тоталітарних тенденцій в адміністративно-державному управлінні, боротьбою з інакомисленням. Не випадково, що велика кагорта

сталіністів всерйоз розраховувала на реабілітацію свого кумира. Власне, висловлюючись образно, насправді відбувся «блідий ренесанс» минулих років. Пресинг стосувався в основному ідеології, культури, масової свідомості. Посилювалися процеси уніфікації національного життя. Офіційно було проголошено курс на прискорення «злиття націй». Документами КПРС та її республіканських загонів в річницю 50-ліття створення СРСР декларувалося виникнення «нової історичної спільності людей – радянського народу». В адміністративному порядку обмежувалося функціонування національних мов в освітній, урядовій, науковій, службовій сферах суспільного життя. Ці мови фактично були визнані «неперспективними», а в суспільній свідомості внаслідок цього з'явився стереотип «непрестижних мов». Створилася така ситуація, коли саме вживання інтелігенцією української чи, припустимо, білоруської мови могло бути розцінене як прояв «буржуазного націоналізму».

У жовтні 1964 р. на пленумі ЦК КПРС відбулася зміна партійного керівництва СРСР. Замість М.Хрущова першим секретарем ЦК партії був обраний Л.Брежнєв, при керівництві якого роль партапарату в державному житті ще більше посилилась. У той же час Л. Брежнєв, зміцнюючи своє становище, продовжував здійснювати політику підтримки радянської олігархії, гарантуючи їй стабільне існування. Поворот у політиці, що розпочався після жовтневого пленуму ЦК партії, означав повернення до консервативних, певною мірою просталінських позицій. Але ця тенденція виявила себе не відразу. На перших порах були виправлені деякі, як їх називали – «волютаристські», хиби попереднього, хрущовського керівництва. Проте незабаром стало ясно, що висунутий Л.Брежнєвим лозунг «стабільність» насправді означав відмову від будь-яких спроб здійснення радикальних змін, що цілком задовольняло консервативні керівні сили, які вперто трималися за освячені традиціями привілеї.

«Брежнєвський період» історії України – період часткової реанімації командно-адміністративної системи сталінського зразка, період застою та одночасно – пошуку прогресивними силами шляхів суспільного оновлення.

На рубежі 60-70-х років Радянський Союз, а разом з ним й УРСР як повністю інтегрована в цю централізовану державу республіка вступили у період історії, за яким затвердилася назва "застій", що тривав до середини 80-х років.

Брежнєвський неосталінізм супроводжувався в Україні окремими репресіями проти інакомислячих, перш за все, поборників національної свідомості, суверенності. Несміливі та непослідовні спроби першого секретаря ЦК КПУ П.Шелеста захистити економічні і культурні інтереси республіки від союзного центру, керівництво ЦК КПРС сприйняло негативно. З приходом до влади в Україні нових керівників (В.Щербицький та ін.) знову розпочалося цькування прибічників відродження української державності.

Політичний і соціально-економічний розвиток Радянського Союзу в другій половині 60-х – першій половині 80-х рр. відбувався під знаком наступу сталіністів, тобто тих політичних діячів, які вважали будь-які реформи шкідливими. Ресталінізація виявилася у поверненні до сталінських методів управління народним господарством і диктаті в суспільно-політичному житті. Публіцисти другої половини 1980-х охрестили цю добу «застоем».

Незважаючи на спроби реформування промисловості і численні заходи щодо піднесення сільського господарства, республіка продовжувала йти екстенсивним шляхом розвитку. Екстенсивна спрямованість радянського виробництва вимагала залучення в обіг надлишкової кількості матеріальних ресурсів та робочої сили. Негативний вплив на розвиток сільського господарства, як і промисловості, мало поширення військово-промислового комплексу на нові

сфери тоталітарної економіки, що призводило до активного її виснаження. Гонка озброєнь вела СРСР в економічну безодню. Було припущено трагічних помилок в зовнішній політиці (введення військ до Чехословаччини (1968 р.) та до Афганістану (1979 р)).

З 1963 р. по 1972 р. першим секретарем ЦК КПУ був П.Шелест. За переконаннями Шелест був непохитним комуністом. Водночас він сприяв самоствердженню української нації, домагався паритету в економічних відносинах республіки в рамках союзної держави, врахування потреб України при економічному плануванні в Радянському Союзі, наголошував на необхідності національно-культурного, мовного розвитку українців. Унаслідок цього був запідозрений вищим керівництвом СРСР у недостатній лояльності, усунутий з посади першого секретаря ЦК КПУ і переведений до Москви одним із заступників Голови Ради Міністрів СРСР (1972). Прийшовши до влади на хвилі повоєнної «українізації» партійно-державного апарату УРСР і підвищення ролі українського елементу у керівництві СРСР, Шелест обстоював економічні інтереси України перед «центром», виступав за надання Україні більших прав в економічній політиці.

Вагомими були його виступи на захист прав української мови в шкільній освіті, друкуванні газет, журналів і книжок. Захищав від звинувачення в націоналізмі окремих українських діячів культури (зокрема, О.Гончара, І.Дзюбу). Деякі західні дослідники (Я.Пеленський, І.Лисяк-Рудницький, М.Саварин) вважали, що поява книги Дзюби «Інтернаціоналізм чи русифікація?» була інспірована самим Шелестом і відбивала його погляди та позицію українського радянського керівництва. Син Шелеста Віталій згадував: «Цікава ситуація з книгою Івана Дзюби «Інтернаціоналізм чи русифікація?». Вона була у батька майже настольною. Він її читав, плювався, говорив, що так не можна, я відповідав, що є факти, їх треба

осмислювати. Його позиція щодо Дзюби у наших розмовах багаторазово прокручувалася і поступово формувалась». Проте, 10 травня 1972 Р. Шелеста звільнили з посади першого секретаря ЦК КП України «у зв'язку з переведенням на іншу роботу» – заступника Голови Ради Міністрів СРСР (де він не пропрацював і року).

Мотивуючи відставку Шелеста, Л.Брежнєв закидав йому надмірну самостійність у вирішенні питань та у «місництві та проявах націоналізму». Книга Шелеста «Україна наша радянська» зазнала гострої партійної критики (журнал «Комуніст України», № 4, 1973) за «ідеологічні помилки», зокрема, за «ідеалізацію» минулого України та обстоювання самобутності УРСР. Видану тиражем 100 тис., її вилучили з продажу та з бібліотек.

Після нього пост першого секретаря ЦК Компартії України займав В.В. Щербицький. Він був прихильником централізованої партійно-державної тоталітарної влади, суворой підпорядкованості республік центру, орієнтації економіки УРСР на союзний народногосподарський комплекс, займав угодовську позицію щодо русифікації України в галузі освіти, культури, видавничої справи. Як загалом у СРСР, в Україні тих років насаджувалася однодумність, розцвіло славослів'я, ініціювалися і підштовхувалися процеси, спрямовані на ліквідацію національних традицій, послаблення позицій української мови, пониження ролі національної культури.

Негативну роль у збереженні командно-адміністративної системи управління відіграли догматизм в ідейно-теоретичній сфері, апологетика існуючого порядку, видавання бажаного за дійсне. Теоретичною базою завищеної оцінки стану суспільства стала концепція розвинутого соціалізму, висунута ХХІV з'їздом КПРС як альтернатива утопістським теоріям безпосереднього будівництва комунізму.

Положення про будівництво розвинутого соціалістичного суспільства було закріплено в Конституції

СРСР 1977 р., де йому давалося таке визначення: «Це – суспільство, в якому створені могутні продуктивні сили, передова наука і культура, в якому постійно зростає добробут народу, складаються дедалі сприятливіші умови для всебічного розвитку особи». Риси розвинутого соціалізму перелічувалися й в Конституції УРСР 1978 р.

Широкомовні заяви про досягнення розвинутого соціалізму багато в чому не узгоджувалися з реальним життям. Командно-адміністративна система управління гальмувала прогресивний розвиток суспільства, негативно впливала на всі сфери соціально-економічного, політичного і культурного життя.

Сталіністи, очолені Л.Брежнєвим, які прийшли до влади, в галузі внутрішньої і зовнішньої політики виявили себе крайніми консерваторами. Побоюючись непередбачуваних наслідків змін, старіюча бюрократична верхівка СРСР схилилася до того, щоб зберегти – у дещо м'якшій формі – тоталітаризм. Для України це означало, що не Київ, а Москва й надалі прийматиме всі визначальні для українського народу рішення. У ці роки грандіозних масштабів досягла русифікація громадського, культурного і освітнього життя УРСР, яка проводилася під гаслом створення нової, небаченої в історії спільності людей – російськомовного «радянського народу». Брежнєвський неосталінізм супроводжувався в Україні окремими репресіями проти інакомислячих, передусім поборників національної свідомості, суверенності.

Командно-адміністративна система управління згубно впливала на економіку країни. Водночас не можна заперечувати, що разом з тим два десятиріччя партапаратної диктатури характеризувалися не тільки стагнацією або застоєм, а досить-таки інтенсивними процесами в усіх сферах суспільного життя, зокрема у процесах розв'язання економічних проблем. Щоправда, це вдавалося лише тоді, коли економіка розвивалася на екстенсивній основі. Вони, однак, були позначені серйозними суперечностями,

оскільки політичні, економічні й національно-культурні проблеми життя суспільства замовчувалися й заганялися углиб. Партійно-державна верхівка різними заходами підтримувала видимість зовнішнього благополуччя. Така недалекоглядна політика загрожувала гострою кризою в усіх галузях життя і соціальним вибухом у близькому майбутньому.

До початку 70-х років екстенсивні методи зростання економіки в основному вичерпали себе, водночас науково-технічна революція, що розгорнулася у світі, вимагала переходу до інтенсивних методів підвищення продуктивності праці, науково-технічного прогресу. Зберігання командно-адміністративного механізму з надмірною централізацією та регламентацією відіграло виключно негативну роль у цій сфері.

Оскільки економіка України входила до єдиного народногосподарського комплексу країни, то темпи занепаду в ній набували катастрофічних форм. За 15 років (з 1963 по 1980 рр.) темпи зростання продуктивності праці в Україні зменшилися більш ніж удвоє. Плани в більшості показників не виконувалися, а якість значної частини промислової продукції не відповідала світовим стандартам.

Важке становище склалося в сільському господарстві. Нова політика щодо села, яку намагався розробити березневий (1965 р.) пленум ЦК КПРС, виявилася в цілому неефективною, хоч і сприяла розв'язанню окремих проблем. Зокрема, завдяки зростанню обсягу капіталовкладень в сільське господарство вдалося значно посилити матеріально-технічну базу аграрного сектору економіки.

Маючи родючі землі, наша країна перетворилася в лідера із закупівлі зерна за кордоном. Спроби розв'язати проблеми інтенсифікації сільського господарства як головної ланки агропромислового комплексу шляхом широкого розвитку міжгосподарської кооперації, створення агропромислових підприємств і комплексів без урахування

економічних і соціальних умов господарювання на селі, особистих інтересів працівників обернулися великими втратами.

5. Духовне життя суспільства

У березні 1972 р. на засіданні Політбюро ЦК КПРС П.Шелест та його прибічники в КПУ були піддані розгромній критиці за недоліки у справі «інтернаціонального виховання трудящих» і «примиренське ставлення до проявів націоналізму». Після того, як у травні 1972 р. П.Шелеста було усунуто з партійного керівництва, посаду Першого Секретаря ЦК КПУ до 1989 р. обіймав В.Щербицький, людина, яка найретельніше виконувала всі вказівки Москви. Незабаром була заборонена й вилучена з усіх бібліотек книга колишнього першого секретаря ЦК КПУ П.Шелеста «Україно наша радянська», яка побачила світ у 1970 р. Хтось із пильних політичних цензорів прочитав у перших літерах заголовку книги абрєвіатуру «УНР», приписуючи автору прихильність до «ворожої» Української Народної Республіки.

У цей період знову посилилася русифікація, боротьба з «українським буржуазним націоналізмом», репресії проти представників української культури. Повсюдно спостерігалось різке скорочення кількості україномовних шкіл та дитячих садків. Навіть у таких великих містах України, як Харків, Донецьк, Одеса, Кривий Ріг, Луганськ, Чернігів не було дитячих дошкільних закладів з українською мовою спілкування. У Дніпропетровську їх було два, а в столиці республіки – Києві, де діяли 730 дитячих садків, тільки в одному українська мова була офіційною робочою мовою. У Харкові на 2 млн. населення було лише 2 україномовні школи, в Одесі – 3 (під час перепису 1979 р. рідною мовою назвали українську не менше 300 тис. із мільйона одеситів).

Невиправдане звуження протягом довгого відрізка часу сфери вживання української мови негативно позначилося на загальному рівні національної культури. Мова відставала від часу і втрачала свої можливості брати участь у загальному духовно-моральному розвитку народу. Утиски та заборону української мови використовувала панівна верхівка СРСР для знищення національного руху українців, для продовження бездержавності та іноземного контролю за політико-державним життям українського народу.

Поступально, але суперечливо розвивалися всі сфери художньої творчості. Найбільш повно характерні риси епохи відобразила література. З одного боку, в художній прозі стали утверджуватися аналітичність, проблемність, відхід від описовості, звернення до сфери тонких почуттів, співвідношення морального і духовного. Насамперед це стосується творчості О.Гончара, П.Загребельного, Ю.Збанацького, В.Козаченка. 60-70-і роки, за оцінкою авторів «Історії української літератури ХХ століття», були періодом «плідним, хоч і суперечливим, періодом поглиблення її гуманістичних основ, посилення аналітичного й синтезуючого начал, утвердження нових форм, стилів, засобів». На повний голос заявили про себе І.Драч, Л.Костенко, В.Симоненко, М.Вінграновський. Склалася школа українського літературного перекладу, яка має високий міжнародний авторитет.

У той же час творчість продовжувала жорстко регламентуватися, зазнавати цензури, новаторство часто діставало негативну оцінку у офіційній критиці. Українські читачі, як і раніше, були відлучені від творчості письменників, які емігрували з України і продовжували писати за кордоном.

Що стосується театрів, то за 1958-1965 рр. їх кількість в Україні зменшилась з 80 до 61, хоча кількість глядачів зросла з 14,3 до 15,5 млн. на рік. Ставилася класика і драматичні твори М.Зарудного, О.Коломійця, В.Минка та

ін. В театрах України працювали чудові майстри сцени – А.Бучма, Ю.Лавров, М.Романов, К.Хохлов, Ю.Шумський та багато інших. Українські кіностудії звільнялися від схематизму, поверховості, ілюстративності, завойовували прихильність глядача.

З другої половини 60-х років кількість театрів в Україні поступово збільшувалася. Так, за 1965-1985 рр. їх кількість зростає з 61 до 89, а дитячих та юного глядача – більш ніж у два рази. Заслуженою любов'ю глядача користувалися такі майстри сцени, як Н.Ужвій, О.Кусенко, В.Дальський, А.Роговцева, співаки Д.Гнатюк, А.Солов'яненко, М.Кондратюк. Є.Мірошниченко, А.Мокренко, М.Водяний та ін.

Вкладом до скарбниці музичного мистецтва стали опери Г.Майбороди та В.Губаренка, симфонії В.Кирейка та А.Штогаренка. пісні О.Білаша, І.Шамо, С.Сабодаша та інших композиторів.

Деформації у суспільно-політичному житті, відверте ігнорування демократії з боку партійно-державної номенклатури, прорахунки в її соціально-економічній та політичній діяльності, неусвідомлення гостроти становища й невідкладності соціальних змін; нерішучість у практичних справах породжували благодущність і самозаспокоєння, кричуще розходження між декларативним проголошенням «розвинутого соціалізму» в Конституції СРСР 1977 р. і дійсністю.

До речі, щодо терміну «розвинутий соціалізм». Коли визначені у третій програмі КПРС (1961 р.), в якій прозвучала обіцянка побудувати комунізм до 1980 року, цифри виявилися недосяжними, про неї забули. Лозунг комуністичного будівництва залишився, але комунізм відсунули в неокреслене майбутнє. Щоправда, не для всіх. Система різноманітних привілеїв, яка виникла відразу після перетворення партії на державну, постійно розширювалася й удосконалювалася. Їхні якість і обсяг залежали від

номенклатурного рівня. У вищих ешелонах влади панував повний комунізм, тобто вони жили «за потребами».

Щоб урятувати комуністичну ідеологію від остаточної дискредитації, наближені до влади суспільствознавці запровадили новий категоріальний термін – «розвинутий соціалізм», про який вперше було заявлено Л.Брежнєвим у 1967 р. Положення про будівництво розвинутого соціалістичного суспільства було закріплено в Конституції 1977 р., де йому давалося таке визначення: «Це – суспільство, в якому створені могутні продуктивні сили, передова наука і культура, в якому постійно зростає добробут народу, складаються дедалі сприятливіші умови для всебічного розвитку особи». Риси розвинутого соціалізму перелічувалися й в Конституції УРСР 1978 р.

Активно пропагувалася теза, що в суспільстві «розвинутого» або «зрілого» соціалізму поступово зникають майже всі соціальні відмінності між людьми – класові, майнові, освітні й навіть національні.

Комуністична партія не шкодувала коштів і часу для відповідної ідеологічної роботи в масах. В Україні на початку 80-х рр. працювало понад 2 млн. пропагандистів, політінформаторів і лекторів.

Водночас дедалі ширшого розмаху набували приписки на виробництві, казнокрадство, хабарництво. Черги стали ганебною прикметою життя народу. Все це призвело до зниження матеріального рівня життя населення України, наростання кризових явищ.

Наприклад, у партійній пропаганді підкреслювалося, що за кількістю медичного персоналу і лікарняних ліжок у розрахунку на душу населення республіки СРСР займають перші місця у світі. Це справді було так. Не згадувалося, однак, що охорона здоров'я фінансується незадовільно і не вигідно відрізняється від західних країн слабкою технічною оснащеністю, якістю медичних послуг.

Нестача коштів призводила до того, що країна «розвинутого соціалізму» витратила на підготовку лікаря вдесятеро менше коштів, ніж розвинуті держави Заходу. Вважалося можливим ставити ліжка хворих навіть у лікарняних коридорах. Через дефіцит ліків та низьку зарплату медперсоналу медицина значною мірою була «платною». Але медустанови, що обслуговували «слуг народу», розміщувалися у нових спеціально спроектованих будівлях, що зводилися у парковій зоні, оснащувалися найновішим імпортним устаткуванням, комплектувалися висококваліфікованим і високооплачуваним персоналом.

Взагалі, для стилю і методів партійної роботи були характерні формалізм і бюрократизм, виконавчо-наказний стиль у житті партії. Однією з уразливих сторін у функціонуванні КППС виявилась кадрова політика. Імітація багатьма керівниками своїх службових функцій, підміна організаторської діяльності демагогією, поширення протекціонізму, хабарництва, кумівства давали змогу людям, не гідним довіри, десятки років обіймати високі та відповідальні посади.

70-80-ті роки були відзначені міцною стабілізацією еліти та припиненням її поповнення знизу. Система ставала замкненою і закритою. Усіляко підтримувався культ Брежнєва, зберігалась і зміцнювалась система вождізму на всіх рівнях. Славослів'я на адресу Брежнєва, розпочате ще на XXIV з'їзді КППС, посилюється на XXV і досягає апогею на XXVI з'їзді КППС. Культ Брежнєва вимагав підтримання певних якостей особистості, відсутність яких компенсувалась насадженням суто зовнішніх аксесуарів: чотири рази Герой Радянського Союзу, Герой Соціалістичної праці, маршал Радянського Союзу, лауреат Ленінської премії в галузі літератури, золота медаль ім. Карла Маркса, орден Перемоги тощо.

6. Особливості функціонування політичної системи радянського суспільства. Зовнішня політика

Командно-адміністративні методи управління пагубно вплинули й на функціонування політичної системи радянського суспільства. Її розвиток носив суперечливий і складний характер. Основною була суперечність між демократичною формою і бюрократичною сутністю політичної системи. Зазначене переважно пов'язувалось із замкненим характером політичної системи радянського суспільства, який полягав у тому, що вичерпний перелік усіх складових елементів цієї системи визначався в конституційному порядку (спочатку це була Конституція СРСР 1936 р., а згодом – Конституція СРСР 1977 р.). Так, за Конституцією СРСР 1977 р. складовими елементами політичної системи радянського суспільства виступали: КПРС, Радянська держава, профспілки, комсомол, кооперативно-колгоспні об'єднання, громадські організації. Згідно зі ст. 6 Конституції СРСР КПРС проголошувалась «керівною і спрямовуючою силою радянського суспільства, ядром його політичної системи, державних і громадських організацій». Насправді це означало повне панування КПРС, точніше її партапарату, над усіма сферами життя радянського суспільства, в тому числі над державою і державними органами, громадськими організаціями як складовими елементами політичної системи. Усередині ж самої КПРС в період застою відбувалися негативні процеси, що згубно відбивалося на політичній системі радянського суспільства. Партійні лідери у деяких випадках відновлювали старі сталінські методи керівництва і управління. Як і раніш, партія діяла усередині командно-адміністративної системи управління, піднімаючись над усім, даючи незаперечні установки і команди, підміняючи державні та господарські органи і втрачаючи специфічність як політичної організації. Практично існувало змішування функцій партійних і державних органів, зрощення партійного і державного апаратів. Для стилю і методів партійної роботи були характерні формалізм і бюрократизм,

виконавчо-наказний стиль в житті партії. Однією з уразливих сторін у функціонуванні КПРС виявилась кадрова політика. Імітація багатьма керівниками своїх службових функцій, підміна організаторської діяльності демагогією, поширення протекціонізму, хабарництва, кумівства дозволяли людям, не гідним довіри, десятки років займати високі та відповідальні посади.

Непослідовною виявилася й зовнішня політика СРСР. Так, у 60-ті та 70-ті роки Радянський Союз виступив як один з ініціаторів політики «розрядки», взяв участь у Гельсінському процесі (1975 р.). У зазначеному руслі миролюбної політики у міжнародних відносинах брала участь й УРСР, використовуючи свої конституційні права в цій сфері. Вона була членом ООН, деяких її спеціалізованих установ, організацій, комісій, комітетів і конференцій, входила до складу багатьох міжнародних організацій – Дунайської комісії, Міжнародного бюро виставок, Міжнародного Червоного Хреста та ін., була учасником понад 100 міжнародних договорів. Разом з тим, основні напрямки зовнішньополітичної діяльності КПРС Радянської держави, практика її реалізації, як і раніш, визначалися ідеологією конфронтації, твердженням про неможливість тривалого співіснування соціалізму і капіталізму, а тим більше їх широкої та глибокої взаємодії задля розв'язання глобальних проблем. Звідси випливає намагання підтримувати революційно орієнтовані суспільні сили, особливо в країнах так званого «третього світу», що призводило до розпалювання регіональних конфліктів. Один із прикладів зазначеного – введення радянських військ в Афганістан у 1979 р. У той час міжнародна атмосфера різко «похолодшала». Радянська командно-адміністративна система застосовувала силові методи й щодо союзників по соціалістичному табору: припинення Радянським Союзом «відлиги» у 1968 р. в Чехословаччині за допомогою військ Організації Варшавського договору.

Отже, до середини 80-х років радянське суспільство дедалі глибше втягувалося в тотальну соціально-економічну, політичну та ідеологічну кризу. Загнивання «верхів» і маразм державної ідеології були настільки очевидними, що навіть серед вищих ешалонів партійно-державного керівництва формувалися ревізійсько-реформаторські сили. У «низах» наростало невдоволення, зневіра й байдужість. Судорожні спроби системи утримати хоча б поверхову стабільність зводилися або до суто адміністративних заходів (за часів Ю.Андропова), або до ідеологічних чаклувань і популістських загравань (за часів К.Черненка). В Україні ці процеси набували ще й суто провінційного забарвлення й укорінювалися глибше, ніж у центрі.

Персоналії

Хрущов Микіта Сергійович – перший секретар КПРС (1953-1964), Голова Ради Міністрів СРСР (1958-1964), довголітній перший секретар ЦК КП(б)У. Герой Радянського Союзу, тричі Герой Соціалістичної Праці. Народився у селі Калиновці Курської губернії (тепер Курська область); з 1908 працював робітником – слюсарем на Донбасі. У 1918 Хрущов вступив до Комуністичної партії і з початку 1920-их років став низовим партійним робітником, з 1926 – секретарем Петрово-Мар'їнського районного комітету КП(б)У. Його кар'єра як визначного партійного керівника починається з 1929, коли він, навчаючись в Московській Промисловій Академії, здобув довіру Сталіна, якою користувався до смерті останнього. З 1938 до 1949 (з перервою від березня до грудня 1947 р., коли першим секретарем ЦК КП(б)У був Л. Каганович). Хрущов очолював КП(б)У як перший секретар її ЦК, а в другій половині 1949 р. знову повернувся до Москви, де був секретарем ЦК ВКП(б) і першим секретарем Московського обласного комітету партії. По смерті Сталіна Хрущов став першим секретарем ЦК КПСС, а з березня 1958 зосередив у

своїх руках партійне і державне керівництво, ставши головою Ради міністрів ССРСР. У жовтні 1964 внаслідок внутрішнього перевороту в Політбюро ЦК КПРС Хрущов був позбавлений усіх посад й усунений від державного і партійного керівництва.

Брєжнєв Леонід Ілліч (19 грудня 1906 (1 січня 1907), Каменське (нині Дніпродзержинськ), Україна – 10 листопада 1982, Москва) – радянський державний і партійний діяч, Перший секретар ЦК КПРС (1964-1966), Генеральний секретар ЦК КПРС (1966-1982). Народився в родині робітника-металурга. З 1937 року – на керівній радянській і партійній роботі. В роки Другої світової війни був військово-політичним працівником у діючій радянській армії. 1943 – отримав звання генерал-майора. Після війни – знову на партійній роботі (зокрема, перший секретар комуністичних партій Молдавії та Казахстану). 1964 – обраний Генеральним секретарем ЦК КПРС.

Щербіцький Володїмир Васїльович (17 лютого 1918, Верхньодніпровськ, нині місто Дніпропетровської області – 17 лютого 1990) – український партійний і державний діяч. Від 1948 року на партійній роботі. Від 1955 року перший секретар Дніпропетровського обкому КПУ, з 1957 року член Секретаріату ЦК КПУ; з травня 1972 року, після усунення Петра Шелеста перший секретар ЦК КПУ, одночасно з 1961 року – член ЦК КПРС і з 1971 року член Політбюро ЦК КПРС. З 1955 року депутат Верховної Ради УРСР, з 1958 – СРСР, з травня 1972 року член Президії обидвох Верховних Рад. В 1962-1972 рр. – Голова Ради Міністрів. 1989 р. – Щербіцький пішов у відставку з поста першого секретаря Компартії України. Двічі Герой Соціалістичної Праці (1974, 1977), двічі кавалер ордена Жовтневої Революції.

Шелест Петро Юхимович (14 лютого 1908 – 22 січня 1996) – партійний і державний діяч УРСР. Народився у селі Андріївці (тепер Балаклійського району Харківської області) у селянській родині. Змалку працював на різних

роботах у селі Уланівка на Полтавщині. З 1940 р. – на партійній роботі. Під час Великої Вітчизняної війни 1941-1945 рр. – завідувач відділу оборонної промисловості Челябінського обкому партії, інструктор ЦК ВКП(б), парторг ЦК ВКП(б), парторг ЦК на заводах у Саратові, заст. секретаря Саратовського обкому партії з оборонної промисловості. Після XX з'їзду КПРС в квітні-грудні 1956 року очолював Комісію Верховної Ради СРСР з реабілітації незаконно репресованих громадян на території Київської і Вінницької областей. З липня 1963 – перший секретар ЦК КП України. 1963-1972 – член Президії Верховної Ради УРСР. 1966 – введений до складу Політбюро ЦК КПРС. 1966-1972 – член Президії Верховної Ради СРСР і член Політбюро ЦК КП України. У квітні 1973 Шелеста вивели зі складу Політбюро ЦК КПРС «за станом здоров'я» і відправили на пенсію. Йому заборонили оселитися в Україні, тримали під постійним негласним наглядом. 1995 – видав свої спогади «...Да не судимы будете. Дневниковые записи, воспоминания члена Политбюро ЦК КПСС». Помер у Московській області. 13 червня 1996 р. урну з прахом П.Шелеста перепоховали в Києві на Байковому кладовищі.

Найважливіші події:

1956 р.

14–25 лютого – XX з'їзд КПРС, що накреслив заходи щодо десталінізації.

Серпень – вересень – Початок реабілітації незаконно репресованих українських громадян.

1959 р.

15 жовтня – Агент КДБ Б.Сташинський вбив С.Бандеру.

Грудень – Початок видання “ Української Радянської Енциклопедії».

1960 р.

Лютий – Введення в дію першого атомного реактора в Україні.

Жовтень – Створення у Києві Товариства культурних зв'язків з українцями за кордоном.

1961 р.

Січень – Суд у Львові над членами Української робітничо-селянської спілки (Л.Лук'яненком, І.Кандибою та ін.).

22 травня – Початок вшанування пам'яті Т.Шевченка у день перенесення його праху в Україну.

Жовтень – XXII з'їзд КПРС схвалив нову програму “побудови комунізму» й проголосив політику “злиття націй».

1962 р.

11 –15 серпня – Політ навколо землі українського космонавта П.Поповича.

1963 р. Липень – Увільнення М. Підгорного й обрання П. Шелеста першим секретарем ЦК КПУ.

1964р. 14 жовтня – Усунення М.Хрущова з посади першого секретаря ЦК КПРС і призначення на його місце Л.Брежнєва.

1965 р.

Літо – осінь – Перша хвиля арештів серед передової української інтелігенції.

26 серпня – Арешт братів М. і Б.Горинів, О.Заливахи, С.Караванського, М.Масютка та інших правозахисників в Україні.

1966 р.

Листопад – Серійне виробництво найбільшого у світі літака “Антей».

16–19 листопада – V з'їзд Спілки письменників України виступив на захист української мови.

1968 р. квітень – Протест 139 діячів української інтелігенції керівництву СРСР проти арештів в Україні й обмежень національної культури.

1971 р. січень – травень – Друга смуга репресій в Україні, жертвою яких стали В.Чорновіл, Є.Сверстюк, І.Світличний, І.Дзюба, В.Стус та ін.

1972 р. 25 травня – Увільнення П.Шелеста від обов'язків першого секретаря ЦК КПУ і обрання на цю посаду В.Щербицького. 1972–1973 рр. – Судові політичні процеси в Україні.

1973 р. травень – Початок наступу компартійних структур проти української культури. Критика на адресу Р.Іванчука, С.Плачинди, І.Білика та інших діячів культури України.

1976 р. Листопад – У Києві створено Українську групу сприяння виконанню Гельсінкських угод на чолі з М.Руденком.

1978 р. 20 квітня – Верховна Рада УРСР ухвалила нову Конституцію УРСР.

Контрольні запитання:

1. Основний зміст негативних тенденцій в економіці України у середині 50-х років.

2. Початок реформування сільськогосподарського виробництва. М.С. Хрущов і поява волонтаристських надпрограм у галузі аграрної політики: причини краху надпрограм.

3. Реформа управління. Причини незавершеності економічних реформ. Процес відновлення централізму.

4. Духовне життя в Україні в період хрущовської "відлиги": основні тенденції та характерні риси.

5. "Стабілізація" та її зміст. Основні завдання 8-ї (1966-1970 рр.), 9-ї (1971-1975 рр.), 10-ї (1976-1980 рр.) п'ятирічок: результати, характерні риси, особливості.

6. Сільське господарство в Україні в 1965-1985 рр.: причини відставання.

7. Соціальна сфера в Україні (1965-1985 рр.): труднощі, досягнення, причини невирішеності проблем.

Рекомендована література:

1. Історія України: нове бачення: У 2 т. Т.2 / Під ред. В.Смоля. – К., 1995. – С. 352-407.
2. Аджубей А. Крушение иллюзий. – Москва, 1991.
3. Баран В. Україна 1950-1960 –х років: Еволюція тоталітарної системи. – К., 1996.
4. Баран В. Україна після Сталіна. Нарис історії 1953-1985 рр. – Львів, 1992.
5. Баран В., Даниленко В. Україна в умовах системної кризи (1945-1980-ті рр.). – К., 2000.
6. Бурлацкий Ф. Вожди и советники. – Москва, 1990.
7. Врублевский В. Владимир Щербицкий: правда и вымыслы. – К., 1993.
8. Грабовський С., Ставроян С., Шкляр Л. Нариси з історії українського державотворення. – К., 1995. – С. 382-386, 418-446.
9. Дзюба І. Інтернаціоналізм чи русифікація? // Вітчизна. – 1990, – №5-8.
10. Довідник з історії України (А – Я). – К., 2002
11. Жуковський А., Субтельний О. Нарис історії України. – Львів, 1992. – С. 135-151.
12. Зайцев Ю. Дисиденти: опозиційний рух 60-80-х рр. // Сторінки історії України. – Львів, 1992. – С. 195-235.
13. Історія України: нове бачення: У 2 т. – Т.2. – К., 1996.
14. Калініченко В.В., Рибалка І.К. Історія України. Частина III: 1917-2003 рр.: Підручник для історичних факультетів вищих навчальних закладів. – Х., 2004.
15. Касьянов Г.В. Незгодні: українська інтелігенція в русі опору 1960–1980-х роках. – К., 1995.
16. Котляр М., Кульчицький С. Довідник з історії України. – К., 1996.

17. Кульчицький С. Новітня історія України. «Відлига» // Український історичний журнал. – 1991. - № 10.
18. Курносів Ю. Соціально-політичний розвиток УРСР у 50-х – перш. Пол. 60-х років // Український історичний журнал. – 1991. - № 12.
19. Лановик Б., Матисякевич З., Матейко Р. Історія України. Тернопіль, 1995. – С. 343-379.
20. Лук'яненко Л. Сповідь у камері смертників. – К., 1991.
21. Ляшко О. Микита Хрущов: відлига і заморозки // Вітчизна. – 1994. - № 7-12.
22. Панченко П. Развитие сільського хазяйства Української ССР. 1959-1980. – К. – 1980.
23. Панченко П., Плющ М., Литвин В. та ін. Друга половина ХХ століття: Нарис історії. – К., 1997.
24. Панченко П., Плющ М., Литвин В. та ін. Україна: Друга половина ХХ століття: Нарис історії. – К., 1997.
25. Рубан В. На протилежному боці добра // Київ. – 1992. – №1-3.
26. Савельєв В. Чи був П.Ю.Шелест виразником «українського автономізму»? // У. І. Ж. –1992. – №4.
27. Савельєв В. Чи був П.Ю. Шелест виразником „українського автономізму”? // Український історичний журнал. – 1994. - № 4.
28. Сторінки історії України ХХ ст. – К., 1992.
29. Стус В. З таборового зошита // Дніпро. – 1991. – №9.
30. Стус В. Феномен доби. – К., 1993.
31. Субтельний О. Україна: історія. – К., 1991. – С. 431-460.
32. Чорновіл В. Правосуддя чи рецидиви терору?//Київ. – 1992. – №6-8.
33. Чорновіл В., Пенсон Б. Хроніка таборових буднів. – К., 1991.

34. Шаповал Ю. М.С. Хрущов на Україні. – К., 1990.
35. Шелест П. Холодна відлига // Київ. – 1990. – №8.

ЛЕКЦІЯ 17

КРОКИ ДО НЕЗАЛЕЖНОСТІ

План:

1. «Нове мислення» і «гласність».
2. Початок національного відродження. Повернення з небуття.
3. На шляху до багатопартійності.
4. Декларація про Державний суверенітет.
5. Проголошення незалежності та його підтвердження Всеукраїнським референдумом.
6. Нові можливості в науці і культурі України в роки перебудови.

1. «Нове мислення» та «гласність»

80-і рр. ХХ ст. стали завершальним періодом так званої «радянської історії України», а точніше – панування партійно-державної бюрократії ленінсько-сталінського зразку.

Прошло порівняно мало часу, живі ще представники того покоління, що відроджували країну після Другої світової війни, будували комунізм і "розвинутий соціалізм" не лише за вказівкою зверху, а й, вірячи в реальність цього курсу; не подолано кризову ситуацію, в якій опинилася Україна вже у 80-ті рр. ХХ ст., й поглиблену розпадом Радянського Союзу.

Висвітлюючи даний період, доцільно у такій ситуації керуватися, в першу чергу, показом найбільш важливих фактів, що мають продовження, певні результати в сьогоденні. В оцінці ж подій і вчинків не слід збиватися ні на позиції нігілізму й критиканства, ні на позиції ідеалізації

та ностальгії. Головне, звернувшись до фактів, спробувати зрозуміти той час в контексті загальноісторичного процесу.

Ініціатива перебудови належала невеликій групі керівних діячів КПРС, які об'єдналися навколо нового генерального секретаря ЦК М.Горбачова. Вони хотіли модернізувати радянську систему, але не знали, як це зробити. Сьогодні зрозуміло, що реформатори від самого початку не ставили своїм завданням знищення радянського компартійно-державного тоталітарного ладу. Проте, вся система виявилась настільки слабкою, що навіть «легенький вітерець перемін», некомпетентність і бездарність керівництва в кінцевому підсумку привели до розвалу радянського тоталітаризму.

На середину 1980-х рр. криза в СРСР охопила всі сфери життя. Розладнана економіка хронічно не забезпечувала потреб країни. Рік у рік падав рівень життя населення. Зниження цін на нафту і природний газ на міжнародному ринку та агресія в Афганістані завдали нищівного удару і без того критичному економічному станові. Тотальний контроль душив будь-які прояви незалежної громадської та особистої думки. Зазнали руйнації суспільні відносини, мораль, процвітали корупція, казнокрадство, організована злочинність. СРСР опинився перед прірвою. Ця критична ситуація і змусила нового (з березня 1985 р.) генерального секретаря ЦК КПРС М.Горбачова на квітневому партійному пленумі 1985 р. оголосити про зміну економічної, соціальної та зовнішньої політики. Був узятий курс на т.зв. «перебудову», «демократизацію» і «гласність».

Водночас, важливо звернути увагу на те, що, ведучи мову про «перебудову», її ініціатори мали на меті лише вдосконалення існуючої системи. Йшлося про лібералізацію в межах «оновленого соціалізму», про «повернення до ленінських норм» і т.ін. Тому з часом поняття «перебудова» поступово втратило свій зміст через притаманні їй утопічні риси. У 1987 р. вийшла в світ книга

М.Горбачова «Перебудова і нове мислення для нашої країни і для всього світу». Відповідні органи потурбувалися негайно перекласти її на основні західноєвропейські мови і поширити у багатьох країнах. Треба було популяризувати нове мислення керівників Кремля серед політичної еліти світу. У своїй книзі він, зокрема, зазначив: «Перебудова – не тільки звільнення від застійності та консерватизму попереднього періоду, виправлення допущених помилок, а й подолання історично обмежених рис суспільної організації і методів роботи, які зжили себе. Це надання соціалізму найсучасніших форм, які відповідають умовам і потребам науково-технічної революції, інтелектуальному прогресові радянського суспільства. Це порівняно тривалий процес революційного оновлення суспільства, який має свою логіку й етапи...

Ми маємо всі підстави подивитися на перебудову як на певний історичний етап у поступальному прогресі нашого суспільства. І відповідаючи на ленінське питання «від чого до чого» ми переходимо, треба сказати цілком ясно: нам необхідно надати соціалізму нової якості, як кажуть, другого дихання, а для цього здійснити глибоке оновлення всіх сторін життя суспільства – як матеріальної, так і духовної, якнайповніше розкрити гуманістичний характер нашого ладу.

Мета перебудови – теоретично і практично повністю відновити ленінську концепцію соціалізму, в якій незаперечний пріоритет – за людиною праці з її ідеалами, інтересами, за гуманістичними цінностями в економіці, соціальних і політичних відносинах, культурі».

«Нове мислення» проголошувало пріоритет загальнолюдських цінностей над класовими. М. Горбачов підкреслював, що три групи країн – капіталістичні, соціалістичні й ті, що розвиваються, належать нероздільному світові, в якому вже неможливо досягти переваги військовими засобами. Він закликав відмовитися від практики оцінки міжнародних подій крізь призму

конфронтації між Сходом і Заходом. Щоб розв'язати реально існуючі глобальні проблеми людства, треба було відмовлятися від конфронтації воєнно-політичних блоків, згладжувати суперечності між класами і політичними партіями.

Процес реформ в СРСР здійснювався складними шляхами. Мільйони людей, що пережили сталінську диктатуру та її наступні модифікації, не були готові негайно відмовитися від комуністичних ідеологічних догм. Хоча реформи назріли й навіть перезріли, кожний член суспільства, у тому числі партійно-державне керівництво, мав особисто вистраждати «перебудову». Не всі змогли чи захотіли зробити це, а відтак рівень конфліктності в суспільних відносинах невпинно зростав. Як і будь-яка революційна дія, «перебудова» розмежувала людей. На одному полюсі сформувалися сили, які вбачали мету тільки в руйнуванні старого у найкоротші строки. Це загрожувало хаосом і анархією. На другому полюсі були ті, хто не бажав «поступатися принципами» і негативно ставився до будь-яких змін. Новаторське крило у керівництві СРСР і УРСР проклало курс «перебудови», маневруючи між екстремізмом і консерватизмом. Воно не розуміло ні суті, ні наслідків своєї політики. Врешті-решт за зразок було прийнято західну суспільно-економічну модель.

Активізація політичного життя викликала стрімке зростання національної самосвідомості населення. В Україні почався новий етап національно-визвольного демократичного руху. Однак керівництво КПРС критично не осмислило негативного досвіду минулого, своєчасно не визнало унітарного характеру СРСР, а тому не змогло розробити життєздатної концепції перебудови союзної багатонаціональної держави. Прагнучи зберегти максимум влади за центром в умовах всеохоплюючої кризи імперських структур, Верховна Рада СРСР прийняла цинічний «Закон про вихід республік зі складу Радянського Союзу». Представники національно-демократичного руху

слушно назвали його «законом про невихід». Необхідно чітко усвідомити, що на шлях проголошення суверенітету Україна, подібно до Росії та інших республік, стала після того, як переконалася, що загальносоюзні органи й відомства, М.Горбачов та його оточення відверто прагнуть господарювати у них по-старому.

16 липня 1990 р. Верховна Рада УРСР прийняла «Декларацію про державний суверенітет України».

2. Початок національного відродження. Повернення з небуття

В Україні цей період супроводжувався масовими виникненнями товариств і організацій народів України. Об'єктивною основою цього є проживання в сучасній Україні представників 110 національностей і народностей. За переписом 1989 р. українці склали 72,7% (37,4 млн. чол.), росіяни – 22,1% (11,4 млн. чол.), євреїв було 486 тис., білорусів – 440 тис., молдаван – 325 тис., болгар – 234 тис., поляків – 219 тис., угорців – 163 тис. та ін. В Україні з 1990 р. стало багато уваги приділятися сприянню розвитку всіх народів, що мешкають на її території.

1 листопада 1991 р. Верховна Рада України, виходячи з «Декларації про державний суверенітет України» та «Акту проголошення незалежності України» і керуючись вимогами «Декларації прав людини» Організації об'єднаних націй, прийняла «Декларацію прав національностей України». «Українська держава, – наголошується в Декларації, – гарантує всім народам, національним групам і громадянам, що проживають на її території, рівні політичні, економічні та культурні права». Згодом у червні 1992 р. було прийнято закон України «Про національні меншини в Україні». У ньому було закріплено конкретні механізми реалізації народами України права на культурно-національну автономію: використання своєї мови та освіти рідною мовою, розвиток національних

культурних традицій, застосування національної символіки, створення національних культурних та навчальних закладів тощо.

Принципово важливим є те, що ці законодавчі акти не залишилися на папері, а наповнилися цілком реальним змістом. Так, в березні 1991 р. в Україні діяло 87 національно-культурних товариств. Верховна Рада постійно контролювала виконання цих постанов. Йдеться про створення шкіл, газет, програм на радіо і телебаченні болгарською, грецькою, угорською, єврейською та іншими мовами національних груп, створення для всіх народів України сприятливих умов для національно-культурного розвитку. Особливу увагу надано поверненню депортованих з України за часи сталінізму народів – німців, кримських татар, греків.

Зрозуміло, що це довгий шлях, який потребує великих витрат. Наприклад, в Україні мешкає приблизно 50 тис. циган, причому 70% з них вважають рідною мовою циганську. В СРСР не було ані шкіл, ані підручників цією красивою мовою. Проте, в Україні циганські школи вже працюють.

У листопаді 1991 р. в Одесі відбувся І-й Всеукраїнський Міжнаціональний конгрес. Його учасники закликали всі народи України взятися за будівництво Української незалежної держави. В ньому прийняли участь представники 150 культурно-національних товариств понад 90 народів і народностей. Отже, Україна рішуче розірвала з імперською національною політикою і в ній панує міжнаціональна згода.

Зрозуміло, що ми далекі від думки про ідилію в міжнаціональних стосунках. Адже міжнаціональна злагода – надзвичайно тонка матерія, яку буває легко зруйнувати навіть не дією, а одним лише недоречним словом.

Так, прийняті закони «Про національні меншини», «Про національні права громадян України» та інші наче визнають – якщо судити з термінології – різну «якість»

народів. З одного боку, – українці, нація, що дала назву державі, з іншого – «національні меншини» (цей термін щодо себе не українці в Україні сприймають як образливий). В етнології ж давно ustalivся науковий термін для цієї етнічної категорії населення – «національні групи» («національності») – як частина етносу, відірваного від «материнського» етнорегіону, але згуртованого на новій батьківщині духовно і організаційно. Тому є історично виправданим вважати корінним населенням ті національні групи, які знайшли в Україні для себе нову історичну батьківщину, вкоренилися тут.

Це стосується тих народів, які знайшли собі порятунк в Україні від гонінь і переслідувань: вірмени – від тиранії турок-сельджуків, сербські, болгарські, грецькі, румунські, молдавські й албанські поселенці – від османських репресій, російські «розкольники» – від релігійних переслідувань на батьківщині тощо. Їх етнічні коріння в Україні дуже глибокі. Є серед національних груп (по суті – націй) України й такі, етогенез яких відбувався на землях України – це кримські татари, гагаузи Буджаку, для яких Україна – етнічна батьківщина.

3. На шляху до багатопартійності

Створення багатопартійної системи – обов'язкова умова функціонування демократичного суспільства. Як правило, велика кількість партій є більш прогресивним явищем порівняно з однопартійністю. Відбиваючи погляди різних класів і соціальних груп, багатопартійність є не тільки рушієм усієї системи влади, а й соціальним амортизатором, що дає змогу вирішувати суспільні суперечності у рамках конституційно регламентованих політичних процесів.

Водночас багатопартійність може по-різному впливати на політичне і соціально-економічне життя

суспільства. Особливості формування багатопартійної системи в Україні зумовлені тим, що досвід діяльності партій, що сформувалися на початку ХХ ст., був втрачений, а ідейно-теоретичні доробки, програмні документи, архіви цих партій вилучені з обігу.

Довгий час політична надбудова суспільства не зазнавала суттєвих змін. Єдина на той час Комуністична партія і підпорядковані їй громадські організації, у тому числі профсоюзні спілки, комсомол, фактично втратили здатність до реформування. Питання про виникнення нових партій, структур, опозиційних КППС, дуже гостро постало вже під час дискусії навколо ідеї створення Руху. Коли українські письменники і літературознавці тільки виступили з цією ініціативою, керівництво республіки одразу ж почало закидати їм, що йдеться про створення структур, альтернативних існуючій владі. Ці заяви спростовували ініціатори Руху. В проект програми Руху, надрукований 16 лютого 1989 р. в газеті «Літературна Україна», увійшло положення про визнання керівної ролі партії. Це був тактичний крок, певна спроба порозумітися з партійним керівництвом республіки. Оскільки Рух виступав за економічний, політичний та ідеологічний плюралізм, це дало змогу на першому етапі об'єднатися в ньому представникам різних поглядів: від комуністів-реформаторів до членів Української Гельсінської групи (УГГ). Етапи становлення багатопартійної системи в Україні можна окреслити таким чином.

Перший етап охоплює 1988 р. Ще не стоїть на порядку денному питання про заснування партій. Головне завдання демократичних сил – створити широке демократичне об'єднання на зразок народного фронту. Розгортає активну роботу Українська Гельсінська група.

Другий етап припадає на 1989 – березень 1990 р. В цей час відбувається становлення Руху, а разом з цим фактична легалізація політичного плюралізму. Асоціація «Зелений світ» оголосила про намір створити партію.

Українська народно-демократична ліга хоч і не проголосувала себе партією, проте є об'єднанням передпартійного типу. У Львові виникає невелика надрадикальна Українська національна партія.

Третій етап охоплює березень – квітень 1990 р. Створено опозицію у парламенті – «Народну Раду». Відбувається певна диференціація і кристалізація різних напрямів у самому Русі. На цей період припадає створення Української республіканської партії, відбувається республіканська конференція прихильників «Демократичної платформи в КПРС», друкує звернення і проект статуту Українська селянсько-демократична партія.

Четвертий етап починається з квітня 1990 р. і триває до сьогодні. Це саме створення реальної багатопартійності. Протягом цього етапу поступово заповнюються всі ніші політичного спектра від лівих до правих.

4. Декларація про державний суверенітет

Вибори до Верховної Ради УРСР та місцевих рад народних депутатів у березні 1990 р. відзначалися значною активністю виборців. Ці вибори відбувалися за умов розширення гласності, внаслідок чого суспільство одержало значну інформацію про злочини сталінської, а потім – і ленінської доби, про реальне становище в СРСР в царині матеріального добробуту, охорони здоров'я, культури, екології, про привілеї партапарату. Для України особливе значення мала викривальна інформація про злочинну політику комуністичного режиму, що спричинила Чорнобильську катастрофу та про поведінку владної верхівки в день цієї катастрофи (26 квітня 1986 р.) та після неї.

Вибори показали, що компартійно-радянський апарат все ще надійно контролював суспільство, проте засвідчили існування в суспільстві потужних опозиційних сил. Але вони мали регіональний характер.

Розстановка політичних сил, що склалася після виборів 1990 р., по-новому поставила питання про суверенітет союзних республік. Прийняття «Декларації про Державний суверенітет» РСФСР 12 червня 1990 р. спонукало до дії й українських парламентаріїв. Подібний документ, який приймався Україною, означав уже виступ не тільки проти загальносоюзного центру, але й проти Росії, а точніше – тих суспільних кіл у Росії, які вважали Україну продовженням Росії. Чи варто додавати, що суспільні кола з такими настроями – це майже все російське суспільство?

28 червня 1990 р. Верховна Рада Української РСР почала розгляд питання про державний суверенітет України. 11 липня Голова Верховної Ради УРСР В. Івашко подав заяву про свою відставку з цієї посади, оскільки саме тоді під час проведення XXVIII з'їзду КПРС він балотувався на посаду заступника генерального секретаря ЦК КПРС. Цей зневажливий щодо Верховної ради УРСР крок деморалізував комуністичну більшість серед її депутатів й полегшив опозиції домагання спонукати парламент до обговорення й прийняття документа, який утверджував суверенітет республіки. За ходом обговорення й дискусією стежила вся Україна. Остаточний текст був ухвалений 16 липня 1990 р. поіменним голосуванням. Він здобув схвалення майже всіх членів Верховної ради (проти висловилися лише чотири депутати й один утримався).

Державний суверенітет України визначався в Декларації як верховенство, самостійність, повнота й неподільність влади республіки в межах її території, незалежність і рівноправність у зовнішніх зносинах. Від імені українського народу могла виступати лише Верховна Рада України. Територія УРСР, в існуючих кордонах, оголошувалася недоторканною.

«Декларація про державний суверенітет України» передбачала здійснення Україною верховенства на всій її території, Це означало, що країна здобула, насамперед,

суверенне право на самостійну правотворчість, тобто можливість приймати власні закони з будь-яких питань.

Документ підкреслював прагнення досягти економічної самостійності України, створити власні банки, включаючи й зовнішньоекономічний, а також цінову, фінансову, митну й податкову системи. Україна повинна була самостійно формувати державний бюджет, а в разі необхідності – запровадити власну грошову одиницю.

Проголошувався намір держави забезпечувати національно-культурне відродження українського народу, його історичної свідомості й традицій, функціонування української мови у всіх сферах суспільного життя. Всім національностям, що проживали на теренах республіки, гарантувалося право на вільний національно-культурний розвиток.

«Декларацією про державний суверенітет України» 16 липня 1990 р. було зроблено крок до розширення міжнародної діяльності нашої країни, закріплений і розширений згодом з прийняттям «Акту проголошення незалежності України» 24 серпня 1991 р. Принциповим у цьому документі є положення про примат загальнолюдських цінностей над класовими і загальновизнаних норм міжнародного права перед нормами внутрішньодержавного права, що виступає в Декларації (розділ X «Міжнародні відносини»).

У Декларації вказувалося, що Україна має право на власні збройні сили, внутрішні війська та органи державної безпеки, що вона самостійно визначає порядок проходження військової служби громадянами республіки. Проголошувався намір України стати в майбутньому нейтральною державою, яка не братиме участь у військових блоках й дотримуватиметься трьох неядерних принципів: не приймати, не виробляти й не набувати ядерної зброї.

В останній частині «Декларації про державний суверенітет України» зазначалося, що Декларація має стати основою майбутньої Конституції України.

5. Проголошення незалежності та його підтвердження Всеукраїнським референдумом

Довгим і важким був шлях українського народу до державного самоствердження. Лише наприкінці другого тисячоліття один із найчисельніших слов'янських народів нарешті виборів свою незалежність. Народження незалежної України не відбулося негайно, з моменту прийняття відповідного документа – Акту про незалежність України. Спроба державного перевороту в СРСР у серпні 1991 р. мала визначальний вплив на подальшу долю українського народу. Центр подій зосередився у столиці. Вранці 19 серпня командуючий сухопутними військами СРСР генерал В. Варенников у супроводі першого секретаря ЦК Компартії України С. Гуренка прибув до Голови Верховної Ради УРСР Л. Кравчука та попередив його, що невиконання наказів Державного комітету з надзвичайного стану (ДКНС) СРСР стане підставою до негайного запровадження в республіці надзвичайного стану. Опинившись перед загрозою введення в Україну танкових армій, не контролюючи розміщені у республіці величезні збройні сили, Л. Кравчук зайняв обережну (можливо, надто обережну) позицію. Кількагодинне засідання президії Верховної Ради закінчилося безрезультатно. Члени опозиційної Народної Ради (І. Юхновський, Л. Танюк, В. Яворівський, О. Ємець) наполягали на заяві про невизнання Державного комітету з надзвичайного стану, а члени президії від КПУ відмежувалися від цього. У результаті українське керівництво не висловило підтримки Б. Єльцину, який протистояв путчу. Цілоденне засідання президії 20 серпня закінчилося половинчастим рішенням. Разом з тим у ньому не визнавалася дія постанов ДКНС на території України, що мало принципове значення. Контрольовані комуністами облвиконкоми (Дніпропетровський, Одеський,

Миколаївський, Херсонський та ін. і Кримської АРСР) визнали заходи ДКНС за ідейними переконаннями, оскільки силового тиску на них не було.

23 серпня, тобто вже після провалу путчу, політбюро ЦК КПУ зробило спробу «виправдатися» і засудило «авантюрну спробу антидержавного перевороту», критикувало ЦК КПРС і намагалося перекласти на нього відповідальність за путч. Вранці цього ж дня в опечатаному приміщенні Львівського обкому КПУ було вилучено документи протилежного змісту. Вони незаперечно свідчили про те, що натхненником і організатором путчу був партапарат. Так, у шифрограмі секретаріату ЦК КПУ обкомам від 19 серпня вказувалося: «Заходи, що вживаються керівництвом країни по стабілізації становища і виходу з кризи, відповідають настроям переважної більшості трудящих і співзвучні з принциповою позицією Компартії України». З подіями, пов'язаними з серпневим путчем, можна докладно ознайомитись у збірнику «Хроніка опору», в якому вміщено документи, інші офіційні матеріали, свідчення преси про спробу державного перевороту, вчинену т.зв. ДКНС у серпні 1991 р.

24 серпня 1991 р. відбулася позачергова сесія Верховної Ради УРСР. Вона проголосила незалежність України, прийнявши «Акт проголошення незалежності України».

26 серпня президія Верховної Ради прийняла указ про тимчасове припинення діяльності КПУ, а також про опечатування і взяття під охорону службових приміщень партійних комітетів з тим, щоб забезпечити збереження майна і документів від розкрадання, руйнування і знищення. 30 серпня 1991 р., коли створена президією Верховної Ради спеціальна комісія довела участь партапарату у підготовці і здійсненні путчу, Л. Кравчук підписав указ «Про заборону діяльності Компартії України», майно якої було передано державі.

Наголосимо, що у 1993 р. Верховна Рада України не відновила діяльність старої КПУ як «бойового загону КПРС», а дозволила створення Компартії України згідно з чинним законодавством як однієї з політичних партій незалежної України.

1 грудня 1991 р. – знаменна дата у багатостраждальній історії позбавленого своєї державності українського народу. У цей день відбулися референдум і вибори президента України. До списків було занесено 37,9 млн. громадян. У бюлетень до референдуму було включено текст Акту, прийнятого Верховною Радою 24 серпня, і питання «Чи підтверджуєте Ви Акт проголошення незалежності України?».

У голосуванні взяли участь 31,9 млн. громадян, тобто 84,2 % від загальної кількості внесених до списків. Із них на питання бюлетеню відповіли «Так, підтверджую» 28,8 млн. громадян або 90,3 % з тих, хто взяв участь у голосуванні та 73,1 % всіх виборців. Позитивну відповідь дало населення всіх регіонів України незалежно від їх національного та соціального складу. Отже, за незалежність країни проголосували не лише українці, але й представники інших народів, для яких батьківщиною є українська земля.

У голосуванні по виборах президента України взяли участь 31,9 млн. громадян або 84,1 % виборців. З шести кандидатів Л. Кравчук отримав підтримку 19,6 млн. виборців. Тобто, за нього віддали свої голоси 61,6 % громадян, що взяли участь у голосуванні, або 51 % всіх виборців.

Наприкінці 1991 р. закінчилась радянська епоха, відійшла у минуле радянська форма компартійної державності, яка насправді була фіктивною і міцно прив'язувала Україну до тоталітарної імперії.

6. Нові можливості в науці та культурі України в роки перебудови

Наука і культура України розвивалися, як і суспільство, складними шляхами. Слід наголосити, що піднесення національно-демократичного руху створило нові умови для духовного розвитку суспільства. За цих умов для істориків з'явилися нові можливості і в історичній науці започаткувалися нові процеси. З них найголовніші:

1) для істориків і всіх громадян дедалі більше стають доступними праці раніше заборонених або призабутих українських істориків і політиків, а також істориків української діаспори;

2) розширюється доступ до раніше закритих архівних фондів, почалася публікація з них документів і матеріалів;

3) почався фронтальний, хоча й повільний, перегляд характеристик і оцінок історичних явищ, подій і діячів, а також схеми українського історичного процесу взагалі.

Насамперед, йдеться про публікацію творів І.Крип'якевича, Д.Яворницького, Д.Багалія, О.Єфіменка, В.Антоновича, І.Огієнка та інших видатних вітчизняних істориків. Знайшли свого читача й навчальні та науково-популярні праці українських істориків діаспори – Н.Полонської-Василенко, Д.Дорошенка, І.Борщака. Низку цікавих праць опублікували вітчизняні сучасні історики – В.Смолій, В.Сарбей, О.Апанович, С.Кульчицький, О.Пріцак та багато інших.

Неможливо переоцінити значення ознайомлення не тільки спеціалістів, а й широкого читацького загалу з науковими, науково-популярними та публіцистичними працями найвидатнішого українського історика, першого президента України М.Грушевського. Особливе значення мало повернення після 60-річного замовчування його концепції історії українського народу, викладеної, насамперед, у фундаментальній «Історії України-Русі», популярній «Ілюстрованій історії України» та інших працях.

Об'єктивний та неупереджений аналіз минулого, вивчення подій та уроків національно-визвольної боротьби українського народу, етногенезу української нації, історії української державності за часів Київської Русі, держави Б.Хмельницького, Гетьманщини і УНР мали великий вплив на розгортання національно-демократичного руху, на боротьбу за вільну і незалежну Україну. Вагомий внесок зробила українська історична наука у розвінчування радянських ідеологічних міфів. Йдеться про наукові оцінки ставлення більшовицької партії до «українського питання», про війни більшовицької Росії з УНР, про Голодомори 1921-1923, 1932-1933 і 1946-1947 років, про сталінські репресії в Україні, повернення нашій історії імен сотень видатних політиків, вчених, митців тощо.

Разом із недостатньою матеріально-технічною базою науки це призвело до втрати провідних позицій з ряду фундаментальних досліджень, відставання від Заходу в рівні наукових розробок і помітного зниження рівня винахідництва.

Яскравою прикметою «перебудови» було повернення із забуття кращих перлин духовності нашого народу – романів В.Винниченка, драм М.Куліша, прози М.Хвильового, Г.Косинки, поетичного слова М.Зерова, Є.Плужника та багатьох інших репресованих або забутих ще з часів Й.Сталіна українських митців.

До читача прийшли художні та публіцистичні твори «шестидесятників» В.Стуса, І.Світличного, Є.Сверстюка, І.Дзюби, М.Руденка. Серед цих повернутих були твори не лише української, але й російської (В.Некрасов, Б.Чичибабін), кримсько-татарської, єврейської та інших національних літератур.

Одночасно, не слід забувати й про тих сучасних українських митців, які своїми творами об'єктивно зображували правду життя радянських людей і тим самим створювали духовно-емоційну ауру змін. Так, варто згадати романи О. Гончара «Собор» і «Циклон», М. Стельмаха

«Дума про тебе» і «Чотири броди», новаторські поезії І. Драча, публіцистичну лірику Б. Олійника і Д. Павличка, літературні твори П. Загребельного, В. Дрозда, Ю. Мушкетика та ін. Адже закономірно великий загін митців було обрано в 1990 р. до Верховної Ради України і саме творча інтелігенція на початковому етапі очолила національно-демократичний рух в Україні («Народний Рух України за перебудову» було засновано у вересні 1989 р. з ініціативи київської організації Спілки письменників України та Інституту літератури ім. Т.Шевченка АН України).

У 1984 р. була здійснена спроба реформувати освіту. Посилювалася ідеологізація школи, запроваджувалося навчання з 6 років, 8-річні школи реорганізовувалися в 9-річні, середні в 11-річні. Характерними рисами освіти в Україні були уніфікація, ідеологізація, жорсткий партійний контроль, заорганізованість навчально-виховного процесу, ігнорування національного фактору. На початку 80-х рр. стало помітно, що рівень підготовки фахівців відстає від світового.

На противагу застійним явищам оригінальність, національний колорит рельєфно виявилися в музично-пісенній творчості композитора В.Івасюка, ансамблю «Смерічка», співаків В.Зінкевича, Н.Яремчука. Величезну популярність здобула у 80-ті рр. співачка Софія Ротару. Але в існуючій тоді системі цінностей їх творчість нерозривно пов'язувалася зі «здобутками радянської соціалістичної культури». Обізнаність же зі справжнім, кризовим станом справ у всіх сферах життя радянського суспільства була для більшості людей недосяжною.

Тому багато хто сприйняв початок перебудовчих процесів у суспільстві після приходу до влади М. Горбачова як чергову зміну гасел на плакатах. Суспільство виявилось практично неготовим до швидких, ефективних та всеохопних реформ. Поступово, однак, крига скресала. Почалося нове національне відродження України,

нерозривно пов'язане з ідеєю здобуття державної незалежності. При цьому старий партійний апарат залишився на своїх місцях, захищаючись від усе зростаючої активності «низів» різноманітними маневрами і заграванням з лідерами утвореного 1988 р. «Народного Руху України за перебудову». У цілому ставлення до цієї громадської організації, очолюваної кількома активними діячами української культури під проводом поета І. Драча, з боку тогочасних державних органів було вкрай негативним. Вважалося, що «рухівці» штучно дестабілізують цілком нормальну й спокійну суспільну ситуацію, що яскраво відбилося у тогочасних державних органах масової інформації, де слово «руховець» сприймалося як ледь не лайливе. «На місцях» ставлення було ще більш ворожим. При цьому до прямої заборони цієї організації справа усе ж не доходила, що свідчило про очікувальну, безініціативну й непослідовну позицію тогочасних українських можновладців, які ще, власне, й не відчували себе повноцінними можновладцями.

У 1989 р., після перших демократичних виборів до Верховної Ради УРСР, нею з величезними ускладненнями було прийнято Закон УРСР «Про мови в Українській РСР», спрямований на захист національної мови, забезпечення її всебічного розвитку і функціонування в усіх сферах суспільного життя. Відповідно до Закону, українську мову в республіці проголошено державною. При цьому реалізація Закону наштовхнулася на ускладнення, пов'язані з небажанням змінювати мову ділового спілкування більшістю установ. Українська мова по інерції сприймалася ще як провінційна та селянська, слабо розвинена і взагалі неprestижна.

Роль авангарду в розвитку української культури, ліквідації «білих плям історії» відіграла Спілка письменників України та її центральний орган – газета «Літературна Україна». Публіцистика зайняла провідні позиції. Широкий резонанс мали виступи О. Гончара,

Б.Олійника, В.Яворівського. Почали друкуватися заборонені раніше твори В.Винниченка, М.Грушевського, М.Зерова, М.Хвильового, інших репресованих поетів і письменників, представників української діаспори.

Поступово змінилися акценти в питаннях віровизнання, проголошено забезпечення права свободи совісті. Почалася відбудова багатьох запусітих, використовуваних як господарські споруди і просто недоруйнованих протягом 20-80-х рр. церковних приміщень, легалізували свою діяльність українські греко-католики, відновився рух серед православних щодо відновлення незалежності Української православної церкви від Московського патріархату. У галузі освіти було взято курс на її гуманізацію, засвоєння учнями й студентами загальнолюдських цінностей. Проте фінансування цієї сфери було недостатнім.

Значною подією в культурному житті України стало проведення Першого фестивалю «Червона рута» (Чернівці, 1989), який відбив зацікавленість значної частини української молоді в процесах відродження і самобутнього розвитку української популярної музики.

Позитивним моментом у роботі державного телебачення стала трансляція художніх фільмів і телесеріалів українською мовою. Суттєво змінило зміст своїх програм українське радіо. Вони стали професійними, національно спрямованими. Проте, зростає комерціалізація засобів масової інформації – газет, каналів телебачення, радіостанцій, серед яких значна частина орієнтуються на маловибагливого і дезорієнтованого читача, глядача, слухача, поширюючи низькопробну й нерідко просто безвідповідальну інформацію та сурогатні вироби маскультивського ширпотребу. В країнах зі стійкими культурними традиціями подібні «твори» мало впливають на загальну культурну атмосферу в суспільстві, хоча й там на їх шляху вибудовуються перешкоди. У нас же, при відсутності

кращих зразків, їх нерідко деструктивний характер залишає значно глибші рубці на душах людей, передусім, молодих, які нерідко сприймають розраховані на невігласів чи дикунів новітні «брязкальця» за останні досягнення сучасної світової культури. Масова культура є фактором, з яким необхідно рахуватися у вільному демократичному суспільстві, однак перетворювати цей різновид розважальної субкультури шоу-бізнесу на заміник або відповідник особистої чи колективної культури було б неприпустимою помилкою.

Протягом ХХ ст. українська культура розвивалася в складних умовах, її поступ мав здебільшого суперечливий характер. Незважаючи на це, здобутки українських митців у галузі літератури, образотворчого мистецтва, досягнення вчених є вагомими і оригінальними. Складнощі будівництва національної держави за сучасних умов не повинні лякати молоде покоління громадян України, яке має стати гідним кращих національних традицій, повноправно увійшовши у ІІІ тис. нової ери в ролі зміцнілого в роки сучасних випробувань, здорового й культурно збагаченого, вповні свідомого майбутніх завдань, національно згуртованого організму.

Серйозними вадами у розвитку науки було і, в значній мірі, залишається командно-адміністративне керівництво, її штучний поділ на академічну, вузівську і галузеву, певна ізоляція від світової науки. Провідним закладом нашої держави в галузі історії є Інститут історії України АН України. Історичні дослідження ведуть також вчені академічних інститутів української археографії (розшук, дослідження і публікація письмових джерел), археології, сходознавства, національних відносин і політології, народознавства, українознавства (у Львові), держави і права тощо. Поступово створюється мережа філій академічних інститутів.

Персоналії

Горбачов Михайло Сергійович – народився в селі Привольне Красногвардійського району Ставропольського краю (який тоді називався Північно-Кавказьким краєм), у селянській сім'ї. Із 13 років періодично поєднував навчання в школі із роботою в МТС і в колгоспі. Із 15 років працював помічником комбайнера машинно-тракторної станції. У 1948 р., сімнадцятирічним, був нагороджений орденом Трудового Червоного Знамена, як знатний комбайнер. У тому ж році призваний у Радянську армію, служив начальником продскладу. В 1950 р. вступив до МГУ імені М.В.Ломоносова. Після закінчення в 1955 р. юридичного факультету МГУ був направлений у Ставрополь у краєву прокуратуру. Працював заступником завідувача відділу агітації і пропаганди Ставропольського крайкому ВЛКСМ, першим секретарем Ставропольського міськкому комсомолу, потім другим і першим секретарем крайкому ВЛКСМ (1955-1962). Був членом Політбюро з 1980 р.. Як Генеральний секретар Центрального Комітету Комуністичної партії Радянського Союзу 1985-1991 рр., Голова Президії Верховної Ради СРСР 1988-1989, Голова Верховної Ради СРСР 1989-1990 рр., Президент СРСР 1990-1991 рр. проводив ліберальні реформи всередині країни, які були названі Перебудовою і призвели до появи багатопартійності, спробував обмежити гонку озброєнь.

Кравчук Леонід Макарович – перший Президент України (1991-1994), Голова Верховної Ради України у 1990-1991 рр., Народний депутат України у 1990-1991 та 1994-2006 рр., Герой України (2001). Народився 10 січня 1934 р. у селі Великий Житин Волинського воєводства Польщі (тепер Рівненська область України). Закінчив у 1958 р. Київський державний університет, у 1970 р. – Академію суспільних наук при ЦК КПРС. Кандидат економічних наук. У 1958-1960 рр. викладав у Чернівецькому фінансовому технікумі. У 1960-1967 рр. – консультант-методист Будинку політпросвіти, лектор, помічник

секретаря, завідувач відділу агітації та пропаганди Чернівецького обкому КПУ. У 1967-1970 рр. – аспірант Академії суспільних наук при ЦК КПРС. У 1970-1988 рр. – завідувач сектору, інспектор, помічник секретаря ЦК, Перший заступник завідувача відділу, завідувач відділу агітації та пропаганди ЦК КПУ. У 1988-1990 рр. – завідувач ідеологічного відділу, секретар ЦК КПУ, у 1990 р. – другий секретар ЦК КПУ. У 1989-1990 рр. – кандидат у члени Політбюро, у 1990-1991 рр. – член Політбюро ЦК КПУ. Народний депутат України X-XIV (в тому числі I-IV) скликань. У 1990-1991 рр. – Голова Верховної Ради України. У 1991-1994 рр. – Президент України. Обраний народним депутатом у 1994 р. – на довиборах в одному з мажоритарних округів на Тернопільщині. У 1998 р., залишаючись безпартійним, очолив виборчий список Соціал-демократичної партії України (об'єднаної). З жовтня 1998 року член Політбюро і Політради СДПУ(о). У 2002-2006 рр. очолював фракцію СДПУ(о) у Верховній Раді України. У 2006 р. очолив список опозиційного блоку «Не так». Герой України (2001 р.). У листопаді 2004 р. позбавлений звання почесного доктора (Doctor honoris causa) Києво-Могилянської Академії за «негромадянську позицію під час Помаранчевої революції». Почесний Президент Міжнародного громадського об'єднання «Рівненське земляцтво». Почесний Голова Всеукраїнського фонду сприяння міжнародному спілкуванню «Українське Народне Посольство» (з 1994р.)

Лук'яненко Левко Григорович – народився 24 серпня 1928 р. в с. Хрипівка Городнянського району Чернігівської області – юрист, правозахисник. Закінчив Московський університет (1958). 1958-1961 – адвокат на Львівщині. 1958 заснував підпільну націоналістичну організацію – Українську робітничо-селянську спілку. 1961 р. заарештований і засуджений до страти, яку замінено 15-річним ув'язненням. Після звільнення оселився в Чернігові (1976), став одним із засновників Української Гельсінської

Спілки (УГС). У грудні 1977 р. знову заарештований і в червні 1978 р. засуджений до 10 років в'язниці і 5 років заслання. Був головою УГС. 1990-1992 рр., 1994-1998 рр. – народний депутат України. 1992-1993 рр. – Надзвичайний і Повноважний Посол України у Канаді. Голова Всеукраїнської асоціації дослідників голодоморів в Україні (з 1994), президент Української ланки Всесвітньої ліги за свободу і демократію (з 1995). Автор книг: «Сповідь у камері смертників», «Вірю в Бога й Україну», «Не дам загинуть Україні» та ін.

Чорновіл В'ячеслав Максимович – відомий український політик, державний діяч, публіцист і журналіст – народився 24 грудня 1937 р. в селі Єрки Звенигородського району (нині Катеринопільський) Черкаської області. 1955 р. майбутній політик закінчив Вільхивецьку середню школу і того ж року вступив до Київського державного університету імені Тараса Шевченка. Започаткував в Україні національно-визвольний рух шістдесятників разом із І.Світличним, І.Дзюбою, Є.Сверстюком, А.Горською, М.Плахотнюком, Л.Танюком, В.Стусом, Г.Севрук. Кілька разів був ув'язнений за "антирадянську пропаганду". Перебував у мордовських таборах суворого режиму і на засланні. Один із ініціаторів створення Української Гельсінської спілки. У травні 1985 р. В'ячеслав Чорновіл повернувся в Україну, де продовжив політичну діяльність. Від часу створення (8-10 вересня 1989 р.) Народного Руху України (НРУ) В'ячеслав Максимович - член Руху та його ради, з березня 1992 – співголова, а з грудня 1992 р. – голова НРУ. Восени 1991 року Чорновіл був кандидатом у Президенти України (2 місце, 7 420 727 голосів або 23,27%). У жовтні 1991 р. на козацькій раді В'ячеслава Чорновола обрано гетьманом українського козацтва. Із квітня 1992 р. – на постійній роботі в парламенті України: народний депутат України двох скликань – 1994 і 1998 рр., керівник депутатської фракції Народного Руху України. З 1995 р. – член української делегації в Парламентській Асамблеї Ради

Європи. 25 березня 1999 р. загинув в автокатастрофі на шосе під Борисполем. Через рік після смерті йому було присвоєно звання Героя України. На місці загибелі встановлено козацький хрест. Поховано видатного українського державного діяча на центральній алеї Байкового кладовища.

Найважливіші події:

1985 р., 11 березня – М.Горбачова обрано генеральним секретарем ЦК КПРС. Початок процесу лібералізації.

1986 р., 26 квітня – Катастрофа на Чорнобильській АЕС.

1988 р., Літо – Відзначення 1000-річчя хрещення Київської Русі.

1989 р.

Лютий – Установчий з'їзд Товариства української мови ім. Т.Шевченка.

Вересень – Установчий з'їзд Народного руху України за перебудову.

28 жовтня – Верховна Рада УРСР ухвалила закон про державний статус української мови.

Жовтень – Установчі збори відновленого Наукового товариства ім.Т.Шевченка у Львові.

1990 р.

Квітень – Створення Української республіканської партії»

16 липня – Верховна Рада УРСР прийняла «Декларацію про державний суверенітет України».

18 березня – Вибори до Верховної Ради України та місцевих Рад.

1991 р.

24 серпня – Верховна Рада України проголосила «Акт про державну незалежність України».

1 грудня – Всенародний референдум на підтвердження «Акта про державну незалежність України». Л. Кравчука обрано Президентом України.

Контрольні запитання:

1. Охарактеризуйте суспільно-політичний розвиток республіки наприкінці 80-х років ХХ століття.
2. Визначте роль Спілки письменників України та її центрального друкованого органу «Літературна Україна» в розкритті «білих плям» історії України.
3. Розкрийте процес формування в Україні політичних партій.
4. Передумови прийняття «Декларації про державний суверенітет України».
5. В чому проявились сепаратистські тенденції в Україні на поч. 90-х років ХХ століття?
6. Перебудова радянського суспільства: причини, етапи перебудови, поява негативних тенденцій в економіці й сільському господарстві України в другій половині 80-х років.
7. Чорнобильська катастрофа та її наслідки для України.
8. Проголошення «Акту про незалежність України». Основні напрямки економічної політики України.
9. Демократизація суспільства. Багатопартійність в Україні та її вплив на політичне життя.

Рекомендована література:

1. Білоус А.О. Політичні об'єднання України. -К., 1993.
2. Гарань О. Від створення Руху до багатопартійності. – К., 1992.
3. Грабович О. Крах Радянського Союзу та незалежність України: Культурологічні та психологічні фактори // Сучасність. – 1992. – №4.
4. Греченко В.А. Історія України. Всесвітня історія ХХ ст. - Х., 1998.
5. Греченко В.А., Ярмиш О.Н. Історія України. Всесвітня історія ХХ - ХХІ століття. – Х., 2004.

6. Декларація про державний суверенітет України. – К., 1990.
7. Донцов П. Дві літератури нашої доби. - Львів, 1991.
8. Жулинський М.Г. Із забуття - в безсмертя. - К., 1990.
9. Історія України: нове бачення: У 2 т. Т.2 / Під ред. В.Смоля. – К., 1995.
10. Історія державності України / Керівник авт. кол. В.Греченко. – Харків, 2004.
11. История Украины / Под ред. Н.И.Бушина – Уфа, 1996.
12. Калініченко В.В., Рибалка І.К. Історія України. Ч. III. – Харків, 2004.
13. Кислюк К.В., Кучер О.М. Релігієзнавство: - К.: Кондор, 2004.
14. Котляр М., Кульчицький С. Довідник з історії України. – К., 1996.
15. Лановик Б., Матисякевич З., Матейко Р. Історія України. – Тернопіль, 1995. – С. 380-387, 392-397, 399-403.
16. Литвин В. Політична арена України: Дійові особи та виконавці. – К., 1994.
17. Малик Я., Вол Б., Чуприна В. Історія української державності. – Львів, 1995. – С.180-185, 199-200.
18. Нарис історії України ХХ століття / За заг. Ред. акад. В.А.Смоля. – К.: Генеза, 2002.
19. Національні відносини в Україні в ХХ ст. Збірник документів і матеріалів. – К., 1994.
20. Останні дні імперії... Перши роки надії // Київські відомості. – 28 квіт., 4 трав.
21. Плачинда С. Україна в небезпеці // Літературна Україна. – 1991. – 14 березня.
22. Політична історія України / під ред. В.І. Танцюри. – К., 2001.
23. Політична історія України ХХ ст. В 6 т. – К., 2002 – 2003.

24. Україна багатопартійна: Програмні документи нових партій. – К., 1991.

ЛЕКЦІЯ 18

УТВЕРДЖЕНА СОБОРНІСТЬ

План

1. Суспільно-політичне й економічне становище в перші роки незалежності.
2. Вибори та розстановка сил.
3. Україна на міжнародній арені.
4. Конституційний процес: закономірності, прорахунки, перспективи.
5. Економічний розвиток, соціальні перетворення: сьогодення і майбутнє.
6. Культурницькі горизонти: що попереду?

1. Суспільно-політичне й економічне становище в перші роки незалежності

22 серпня 1991 р. Президією Верховної Ради було прийнято рішення про скликання 24 серпня позачергової сесії Верховної Ради України. 24 серпня 1991 р. Верховна Рада прийняла історичний документ, значення якого для України важко переоцінити, – «Акт проголошення незалежності України». Наводимо текст цього доленосного для України документа: «Виходячи зі смертельної небезпеки, яка нависла була над Україною у зв'язку з державним переворотом в СРСР 19 серпня 1991 року,

– продовжуючи тисячолітню традицію державотворення в Україні,

– виходячи з права на самовизначення, передбаченого Статутом ООН та іншими міжнародно-правовими документами,

– здійснюючи «Декларацію про державний суверенітет України», Верховна Рада Української Радянської Соціалістичної Республіки урочисто

проголошує незалежність України та створення самостійної Української держави – України.

Територія України є неподільною і недоторканою.

Віднині на території України мають чинність виключно Конституція і закони України».

Чому прийняття цього документа мало таке важливе значення для нашої держави? Із проголошенням Акту про незалежність України розпочався новий етап в житті українського народу. Переможно завершилася боротьба українців за національну незалежність та вільне життя на рідній землі.

Всеукраїнський референдум на підтвердження «Акту проголошення незалежності України» відбувся 1 грудня 1991 р. – понад 90% громадян, що взяли в ньому участь, висловилися за незалежність України. Тоді ж було обрано Президента республіки – Л. Кравчука (понад 61%).

На політичній карті світу з'явилася нова держава – Україна, що відповідає історичним традиціям. Проголошення незалежності стало початком перехідного періоду в історії України, суть якого полягала в переході на якісно вищий ступінь суспільного розвитку, побудови державної системи, заснованих на принципах демократії.

З моменту проголошення незалежності почалася розбудова атрибутів державності, без якої не існує жодна суверенна держава. 4 вересня 1991 р. над будинком Верховної Ради з'явився синьо-жовтий прапор, а 28 січня 1992 р. він отримав статус державного. 15 січня 1992 р. державним гімном України стала музика композитора М. Вербицького на слова П. Чубинського «Ще не вмерла України ні слава, ні воля». У повному обсязі гімн було прийнято лише 6 березня 2003 р. 19 лютого 1992 р. Верховною Радою було затверджено тризуб як малий герб України. У постанові було зазначено, що тризуб буде головним елементом майбутнього великого державного гербу України. Таким чином, національна символіка перетворилася на державну.

8 жовтня 1991 р. було введено в дію закон «Про громадянство України» і незабаром розпочався обмін радянських паспортів на українські.

7 листопада 1991 р. Верховна Рада затвердила Закон «Про державний кордон». 12 грудня 1991 р. Президент України Л.Кравчук підписав Указ «Про утворення державного митного комітету України». Почалося формування прикордонної та митної служб.

На початку січня 1992 р. в Україні було започатковано обіг купонів багаторазового використання. 1 вересня 1996 р. вони були замінені на гривні. Так відбувся перехід на власну грошову одиницю.

24 серпня 1991 р. Верховна Рада прийняла Постанову «Про військові формування на Україні», якою підпорядковувала собі усі війська, дислоковані на території республіки. 11 жовтня 1991 р. Верховна Рада затвердила Концепцію оборони та будівництва Збройних сил України. Процес створення власної армії та флоту мав іти шляхом поступового реформування військ Київського, Одеського та Прикарпатського військових округів, частин протиповітряної оборони і Чорноморського флоту. 6 грудня 1991 р. було прийнято «Закон про Збройні сили України», у якому офіційно проголошувалося створення власної армії та флоту. Поступово була створена правова база для реформування війська. У жовтні 1993 р. Верховна Рада прийняла «Військову доктрину України». Вона мала чітко виражений оборонний характер. Тому чисельність збройних сил була скорочена. Якщо наприкінці 1991 р. вони становили 726 тис. осіб, то на грудень 2003 р. – 355 тис. Принципи ненападу, поваги територіальної цілісності і національної незалежності інших держав, відмова від використання збройних сил як інструменту зовнішньої політики покладено в основу української оборонної політики і цілком відповідають основним положенням документів ООН та Гельсінських угод. Поряд із Збройними силами,

Україна створила частини спеціального призначення, Службу безпеки та інші силові структури держави.

Досліджуючи особливості внутрішньої політики України на початковому етапі розбудови громадянського суспільства, слід згадати про становлення в державі багатопартійної системи. 30 серпня 1991 р. Президія Верховної Ради України прийняла указ про заборону діяльності Комуністичної партії України, але вона не зникла з політичного життя України. 26 жовтня 1991 р. ряд колишніх членів партійного апарату та рядових членів Компартії України провели в Києві установчий з'їзд нової партії, яка залишилася на комуністичній платформі, хоча й була названа Соціалістичною партією України. Її лідером став О.Мороз. У червні 1992 р. було прийнято закон «Про об'єднання громадян», який визначив правові основи діяльності політичних партій. Впродовж 1992-1994 рр. виникло понад 30 партій (пізніше деякі з них розкололися, інші, навпаки, об'єдналися), найпотужнішими серед них стали Комуністична Партія України (1993 р., П.Симоненко, 140 тис. членів), Народний Рух України (1993 р., В.Чорновіл, 50 тис. членів), Селянська Партія України (1992 р., С.Довбань, 80 тис. членів).

Чи були новоутворені партії значною силою в ієрархії інститутів політичної системи держави? Можна стверджувати, що в 1992-1994 рр. політичні партії України (за винятком тих, що мали власні фракції в парламенті), займали другорядне місце в державотворчих процесах України. Їхній вплив на політичні процеси в державі обмежувався можливостями окремих представників у структурах державної влади, організацією масових акцій протесту для тиску на органи державної влади (як правило, це стосується партій лівого спрямування), створенням відповідної громадської думки через виступи своїх лідерів у засобах масової інформації. Не відіграли політичні партії вирішальної ролі ні в парламентських, ні президентських виборах 1994 р.

Загострення політичної ситуації в Україні на початку 90-х рр. ХХ ст. мало безпосередній вплив на погіршення економічної ситуації в країні. Якими ж були об'єктивні чинники небувалої за розмахом економічної кризи молодій Українській державі? Ось деякі з них:

- тотальне одержавлення економіки (95% власності, розташованої в Україні, розпоряджалися загальносоюзні міністерства), панування монополізму (75-80% української промисловості вироблялися підприємствами-монополістами) і, як наслідок, низька конкурентоспроможність промисловості України на світових ринках;

- надмірна централізація управління;
- екстенсивність розвитку господарства (спрямування капіталовкладень не на модернізацію виробництва, а на нове будівництво і розширення існуючого);

- структурна та територіальна диспропорційність економіки (частка групи „А” – галузей, що виробляють засоби виробництва – становила 70%, групи „Б” – галузей, що виробляють предмети споживання – 30%);

- застарілість матеріально-технічної бази (як правило, базових галузей промисловості, таких як вугільна та металургійна), наслідком якої була низька якість продукції, перевитрати сировини та палива, погіршення екологічної ситуації;

- відсутність завершеності технологічного циклу (близько 80% усього виробництва), а отже, залежність від імпорту комплектуючих деталей та сировини; залежність від енергоносіїв, відсутність енергозберігаючих технологій;

- значна мілітаризація промисловості (на території України містилося близько 30% воєнно-промислового комплексу колишнього СРСР, 80%

машинобудівних підприємств республіки було підключено до виробництва зброї).

Звичайно, такі стартові умови мало чим могли посприяти процесу переходу української економіки на ринкову основу. Внаслідок розпочатої в 1992 р. Росією політики лібералізації цін і повної залежності української економіки від російських енергоносіїв, ціни на газ в Україні зросли в 100 разів, на нафту – в 300. Зростання цін на енергоносії призвело до підвищення рівня інфляції, розвалу фінансової системи, стрімкого спаду виробництва й зростання собівартості продукції, постійного зростання бюджетних витрат. Інфляція поступово переросла у гіперінфляцію. За 1992 р. українські купоно-карбованці знецінилися в 21 раз, а в 1993 р. – у 103 рази. Це був найвищий у світі рівень інфляції. Швидкими темпами зростала заборгованість України перед іншими країнами. На середину 1994 р. вона склала 7 млрд. доларів, або 25% від річного обсягу валового внутрішнього продукту. Спроба уряду припинити знецінення купоно-карбованця за допомогою фіксованого курсу останнього по відношенню до долара призвела до зростання «тіньової» економіки і перетікання капіталів за кордон. Наприкінці 1994 р. в Україні зберігалось 2-4 млрд. доларів, а за її межами 10-20 млрд.

За 1991-1993 рр. вироблений національний прибуток України скоротився на 39%. За 1991-1994 рр. значно знизився життєвий рівень населення, зокрема купівельна спроможність зменшилася в 5 разів. Майже кожен третій із працюючих у державному секторі економіки у 1994 р. перебував у категорії прихованих безробітних.

Хоча наприкінці 1991 р. Україна мала достатній виробничий і науковий потенціал, відповідний розвиток базових галузей промисловості та сільського господарства, керівництвом держави були втрачені стартові можливості. У 1994 р. наша держава опинилася на межі економічного краху.

2. Вибори та розстановка сил

Становище в Україні продовжувало погіршуватися. У цих умовах 7 червня 1993 р. розпочався страйк шахтарів Донбасу. 9 червня страйк перекинувся на інші галузі промисловості, охопив 2 тис. підприємств. Страйкувало 500 тис. робітників і службовців. Вони висували не лише економічні вимоги, а й суто політичні – надати Донбасу регіональну автономію, провести у країні референдум щодо довіри Президентові, Верховній Раді і радам усіх рівнів. Страйк досяг свого апогею 14-15 червня. Ситуація ставала дедалі напруженішою.

За таких умов 17 червня 1993 р. Верховна Рада прийняла постанову про проведення референдуму відносно довіри Президенту і парламенту у вересні 1993 р. Так вдалося зняти соціальну напругу у країні і припинити страйк. Згодом своє рішення про референдум Верховна Рада відмінила. 24 вересня 1993 р. вона постановила провести дострокові вибори в парламент у березні 1994 р. і вибори Президента у червні того ж року. Уряд Л.Кучми у вересні 1993 р. пішов у відставку. Виконуючим обов'язки прем'єр-міністра був призначений Ю.Звягільський, а в червні 1994 р. уряд очолив В.Масол. Соціально-економічна ситуація в державі продовжувала погіршуватися.

Після довгого обговорення вибори до найвищого законодавчого органу держави було вирішено проводити за мажоритарною системою, відповідно до якої висування кандидатів здійснювалося за жорстко визначеними територіальними округами, а не за партійними списками. Ця система помітно обмежила вплив політичних партій та громадських об'єднань на виборах. На один депутатський мандат претендувало 13 осіб. Тому передвиборча кампанія відбувалася у надзвичайно напруженій боротьбі.

Вибори 1994 р. до Верховної Ради засвідчили, що 25% місць здобула КПУ, 5,9% – Рух, 5,34% – СелПУ, 4,15% – СПУ. Отримали місця в парламенті також представники

Української республіканської партії, КУН, Партії демократичного відродження України, Демократичної партії України, Партії праці, Соціал-демократичної партії України, Української консервативно-республіканської партії, Громадянського конгресу України. Безпартійних було обрано 221 особу або 55,6 % із наявних 397 народних обранців.

Якими ж були наслідки виборів 1994 р. до Верховної Ради України? Вони засвідчили, що політичні сили пропрезидентської орієнтації зазнали значної поразки. Майже третина виборців віддали свої голоси партіям лівої орієнтації. Внутрішня політика попереднього керівництва країни зробили гасла комуністів та соціалістів знову привабливими для мільйонів пограбованих і ошуканих громадян держави.

11 травня 1994 р. нова Верховна Рада розпочала свою роботу. На липень 1994 р. у її складі нараховувалося дев'ять депутатських груп і фракцій: комуністична, рухівська, соціалістична, центристська, аграрна, групи «Реформи», «Єдність», «Державність», міжрегіональна. Частина народних депутатів залишилися поза фракціями і групами. Згодом, у 1995-1998 рр. кількість і склад депутатських груп змінювалися, деякі з них змінили назви, а деякі розпалися.

На посаду Голови Верховної Ради України було висунуто 9 кандидатур. Оскільки у парламенті кількісно переважали ліві групи і фракції, то перемогу здобув лідер СПУ О.Мороз.

Влітку 1994 р. в умовах напруженої боротьби в Україні відбулися президентські вибори. На найвищу посаду балотувалися 11 претендентів – Л. Кучма, Л. Кравчук, І. Плющ, П. Таланчук, Л. Скорик, І. Валеня, В. Лановий, В. Пинзеник, О. Мороз, В. Бабич, М. Рудь. Згодом зняли свої кандидатури Л. Скорик та В.Пинзеник, не змогли зібрати по 100 тис. голосів на свою підтримку М. Рудь та І. Валеня. Кандидатами на посаду Президента України було зареєстровано 7 осіб.

На виборах 26 червня 1994 р. вони здобули таку кількість голосів: Л. Кравчук – 37,68%, Л. Кучма – 31,25%, О.Мороз

– 13,09%, В. Лановий – 9,38%, В. Бабич – 2,43%, І. Плющ – 1,29%, П. Таланчук – 0,54%. Решта бюлетенів були визнані недійсними або зіпсованими.

Оскільки у першому турі ніхто не набрав більше половини голосів, тому 10 липня 1994 р. був призначений другий тур, в якому балотувалися Л. Кравчук та Л. Кучма. Переміг Л. Кучма, який набрав 52% голосів (14 млн.660 тис.), а Л. Кравчук – 45% (12 млн.100 тис. голосів). Решта бюлетенів були визнані недійсними.

19 липня 1994 р. Л. Кучма склав присягу на вірність українському народові і офіційно став Президентом України.

Тривалий час у центрі політичного життя України були парламентські й президентські вибори, протистояння між парламентською та президентською владою. У березні 1998 р. відбулися чергові вибори до Верховної Ради. Вони вперше проводилися за мішаною мажоритарно-пропорційною системою. У виборах взяли участь 30 політичних партій та виборних блоків, вісім із яких подолали 4 %-вий бар'єр і отримали депутатські місця.

Головою Верховної Ради було обрано О. Ткаченка. Вибори Президента України 1999 р. закінчилися переобранням Л. Кучми на другий термін.

Повторне обрання Л. Кучми зумовило значні зміни в керівництві державою. Спершу Президент запропонував Верховній Раді дати згоду на повторне призначення прем'єр-міністром В. Пустовойтенка, але депутати не погодились. Натомість кандидатура голови Національного банку В. Ющенка 23 грудня 1999 р. була підтримана більшістю правих та центристських фракцій.

Правляче у Верховній Раді ліве крило не підтримало президентський варіант реформаторського курсу. Протистояння між Президентом і парламентом загострилося. Реакцією на політику О. Ткаченка та його однодумців стало утворення 13 січня 2000 р. нової парламентської структури – парламентської більшості. Представники одинадцяти фракцій, груп та позафракційні

депутати об'єдналися. Координаційну раду більшості очолив Л.Кравчук. Протистояння призвело до роздільних засідань парламенту. Координаційна рада більшості підтримала Президента та уряд В. Ющенка і заявила про намір змінити керівництво Верховної Ради. 21 січня на засіданні Верховної Ради 242 депутати проголосували за зміни Регламенту, відкликання О. Ткаченка та А. Мартинюка з посад голови парламенту і першого заступника, 1 лютого вже 255 народних депутатів обрали головою парламенту І. Плюща, його першим заступником – В. Медведчука, заступником – С. Гавриша.

Із 8 лютого реорганізований парламент у повному складі продовжив роботу в сесійній залі. Ліві фракції були усунуті від керівництва парламентськими комітетами. Парламентська більшість була сформована головним чином завдяки зовнішньому тиску президентської адміністрації, тому в ній точилася боротьба між проурядовими та пропрезидентськими фракціями.

Важливою подією першої половини 2000 р. став референдум 16 квітня. Згідно з указом Президента про Всеукраїнський референдум за народною ініціативою, на голосування було винесено шість питань.

Ідеї референдуму не підтримувалися лівими і частиною правих політичних партій, а багато юристів висловлювали сумнів щодо його конституційності. Указ про проведення референдуму створив серйозні проблеми на міжнародній арені, поставивши під загрозу навіть членство України в Раді Європи. Гостра реакція європейських політиків пояснювалася бажанням запобігти встановленню в Україні авторитарного режиму. Конституційний Суд України визнав неконституційними перше і шосте питання референдуму (про недовіру Верховній Раді та про прийняття Конституції Всеукраїнським референдумом), що в певній мірі заспокоїло українців й іноземних політиків. На референдум було винесено чотири питання із шести запланованих. Голосування закінчилося 16 квітня 2000 р.

Понад 80 % громадян відповіли «так» на всі питання. Опозиція звинувачувала владу в грубих фальсифікаціях, проте Центральна виборча комісія таких не виявила. Це був серйозний успіх Президента. Однак лише парламент має право вносити до Конституції зміни, передбачені рішеннями референдуму. Імплементация (виконання, внесення в чинне законодавство) рішень референдуму затягнулася, а після подій кінця 2000 р. стало зрозуміло, що, принаймні, цей склад Верховної Ради не зможе набрати необхідних 300 голосів для внесення відповідних змін до Конституції.

17 квітня 2001 р. вперше за весь час незалежності України Верховна Рада заслухала звіт Кабінету міністрів про хід виконання програми діяльності уряду. Верховна Рада визнала роботу Кабінету міністрів незадовільною і 26 квітня більшістю голосів проголосувала за резолюцію недовіри Кабінету міністрів на чолі з В. Ющенком. 28 квітня Президент підписав Указ про відставку уряду. 29 травня 2001 р. Верховна Рада дала згоду на призначення прем'єр-міністром України А. Кінаха. Активність опозиції відчутно зменшилася. Переважна більшість населення залишилася поза акціями протесту. Спроба започаткувати процедуру імпічменту Президента не вдалася – проект відповідної постанови, внесений у Верховній Раді 26 квітня, набрав лише 209 голосів (за необхідних 226). У другій половині 2001 р. опозиція зосередилася на парламентських виборах і розійшлася по різних виборчих блоках.

Кроком до налагодження політичного діалогу між владою і опозицією стала зустріч 11 квітня 2001 р. Президента з представниками 76 партій. Схвалений у лютому 2001 р. Верховною Радою закон «Про вибори народних депутатів України» передбачав перехід до пропорційної виборчої системи (голосування за партійними списками). Проте, Президент наклав на нього вето, мотивуючи це тим, що така система порушує права громадян, які не належать до політичних партій. На думку

опозиції, справжні мотиви були інші: в одномандатних округах, де голосування відбувається за мажоритарною системою, адміністративним органам легше контролювати вибори та підпорядковувати їх своїм інтересам. Досвід виборів 1998 р. свідчив, що більшість представників «партії влади» перемогла саме в одномандатних округах. Спроби подолати вето або досягти компромісу з Президентом не вдалися, і в жовтні Верховна Рада погодилася з більшістю пропозицій глави держави. Вибори, як і раніше, відбувалися за змішаною системою: одна половина депутатів обиралися в одномандатних округах, а інша – за партійними списками. У виборчих перегонах взяли участь 33 політичні партії і блоки, які досить чітко поділилися на чотири табори. Головною силою пропрезидентського табору став блок «За єдину Україну», сформований п'ятьма партіями: Аграрною партією України, Народно-демократичною партією, Партією промисловців і підприємців України, Партією регіонів та «Трудовою Україною». Блок очолив голова адміністрації Президента В. Литвин, другим номером у виборчому списку йшов прем'єр-міністр А. Кінах. На позиціях підтримки влади стояли також Соціал-демократична партія України (об'єднана), Партія Зелених України, блок Демократичної партії України і Демократичного союзу та декілька інших партій і блоків.

Десять політичних партій, серед яких Народний рух України, Український народний рух, партія «Реформи і Порядок» і «Солідарність» утворили блок В. Ющенка «Наша Україна», учасники якого відносили себе до поміркованої опозиції. Основними силами некомуністичної опозиції стали Соціалістична партія України О. Мороза та блок Ю. Тимошенко, до якого увійшли чотири партії: «Батьківщина», «Собор», Українська соціал-демократична партія та Українська республіканська партія. Ю. Тимошенко вдалося залучити до свого блоку відомих політиків: Л. Лук'яненка, А. Матвієнка, Г. Омельченка, В.

Онопенка, Я. Головатого, С. Хмару. Економічні програми соціалістів і прибічників Ю. Тимошенко істотно різнилися.

Загалом вибори відбулися без значних порушень, 4%-вий бар'єр подолали 6 партій. У більшості одномандатних округів перемогли кандидати від блоку «За єдину Україну», переважно завдяки використанню адміністративного ресурсу, особливо на рівні обласних державних адміністрацій. Завдяки цьому блок спромігся отримати найбільшу кількість мандатів, хоч на виборах за партійними списками посів лише третє місце, що свідчило про відчутну втрату довіри населення до керівництва держави. Як і на попередніх виборах, жодна політична сила не здобула абсолютної переваги в парламенті. Головою Верховної Ради України було обрано В. Литвина. Однак у червні 2002 р. «Єдина Україна» розпалася на сім фракцій. Парламентські вибори 2002 р. зафіксували серйозні зрушення в політичних уподобаннях українського суспільства. Уперше комуністи поступилися лідерством блокові національно-демократичного спрямування. Фракція КПУ виявилася третьою за кількістю після «Єдиної України» та «Нашої України». 21 листопада 2002 р. новим прем'єр-міністром України став глава Донецької облдержадміністрації В. Янукович: за його кандидатуру, внесену Президентом, проголосували 234 депутати з 237 присутніх на засіданні Верховної Ради. Того ж дня Президент підписав указ про його призначення. У своєму виступі перед депутатами В. Янукович наголосив, що першочерговим завданням майбутнього уряду є подолання бідності народу, посилення середнього класу, із цією метою його уряд планує зниження податків для середнього й малого бізнесу.

У 2002 р. Президент заявив про необхідність проведення політичної реформи з метою створення парламентсько-президентської республіки європейського зразка. 6 березня 2003 р. було прийнято Указ Президента «Про винесення на всенародне обговорення Проекту Закону

України “Про внесення змін до Конституції України”». Наближення президентських виборів 2004 р. все більше активізувало політичне життя в країні.

Напередодні президентської виборчої кампанії 2004 року виповнилося 13 років новітній незалежній Українській державі. Щоправда, сама ця держава, за яку український народ боровся протягом кількох століть, не була ні соціальною, ні демократичною, як про це писалося в її Основному Законі. Політичний та економічний лад країни був сумішшю решток радянської тоталітарної системи та елементів "дикого" капіталізму.

Нові президентські вибори в Україні, які відбулись в жовтні 2004 року не закінчилися двома турами. Й досі, події, що відбувалися, не мають однозначної оцінки, адже досить складно визначити роль «Помаранчової революції» для подальшої української історії.

«Помаранчева революція» – кампанія протестів і інших актів громадянської непокорі в Україні, організована і проведена прихильниками Віктора Ющенка, основного кандидата від опозиції на президентських виборах у листопаді-грудні 2004 року, після оголошення Центральною виборчою комісією попередніх результатів, згідно з якими переміг його суперник – Віктор Янукович. Основною базою об'єднаної опозиції стали західні і центральні регіони країни, у той час як Віктора Януковича підтримав Схід і Південь України.

Основним результатом революції було призначення Верховним судом повторного другого туру президентських виборів (не передбаченого прямо законодавством). Внаслідок компромісу, досягнутого фракціями Верховної Ради, після призначення повторного другого туру виборів були прийняті зміни до Конституції, які отримали назву Конституційна реформа. Конституційна реформа зменшила повноваження Президента, і, таким чином, знизила рівень значущості спірних президентських виборів.

За результатами голосування у повторному другому турі виборів перемогу одержав Віктор Ющенко. Зміна правлячої еліти України, що відбулася в результаті «Помаранчевої революції», призвела до переорієнтація внутрішнього й зовнішньополітичного курсу країни.

17 січня 2010 р. відбувся перший тур чергових виборів Президента України. Основними претендентами на цю посаду були прем'єр-міністр Юлія Володимирівна Тимошенко та лідер опозиції Віктор Федорович Янукович. Другий тур виборів відбувся 31 січня 2010 р. За результатами обробки 100 % протоколів переміг Віктор Янукович – 48,95% (12 481 268 голосів); Юлія Тимошенко відстає на 3,48 % – 45,47% (11 593 340 голосів). Проти обох кандидатів проголосувало 4,36% громадян. Визнаних недійсними виборчих бюлетенів – 1,19%.

Проте, Юлія Тимошенко не визнала своєї поразки, заявила про масові фальсифікації «в цілому по Україні на понад 1 млн. голосів за різними технологіями» і наголосила на тому, що оскаржуватиме результати виборів у суді. Ю. Тимошенко здійснила спробу оскаржити результати виборів і призначити повторне голосування, надавши у Вищий адмінсуд України дев'ять томів матеріалів про фальсифікації. Проте, лідер «Батьківщини» програла суд.

2010-й рік ознаменувався поверненням до старої форми правління – президентсько-парламентської. Таким чином, новообраний Президент України Віктор Янукович отримав повноваження, які мав Президент Леонід Кучма. 30 вересня Конституційний суд скасував зміни, внесені до Конституції у 2004 році, й зобов'язав владу привести законодавство у відповідність до норм Основного закону зразка 1996 року.

Новий глава держави також докорінно змінив зовнішньополітичний курс України, задекларувавши відмову України від вступу в НАТО.

3. Україна на міжнародній арені

Світова спільнота досить одностайно відреагувала на результати Всеукраїнського грудневого референдуму. Лише в грудні 1991 р. незалежність України визнали 68 держав. Наступного після референдуму дня про своє визнання нової держави оголосили Канада та Польща, 5 грудня до них приєдналися Аргентина, Болгарія, Болівія, Росія, Хорватія.

25 грудня 1991 р. незалежність України визнали Сполучені Штати Америки й незабаром встановили з нею дипломатичні відносини. Проте, поява в Європі незалежної України дещо збентежила адміністрацію президента Дж. Буша: з одного боку, дезінтеграція Радянського Союзу свідчила про зникнення з політичної арени головного стратегічного противника; з іншого боку, розміщені на території України стратегічні й тактичні види ракетно-ядерної зброї перетворювали її на третю, після США та Росії, ядерну державу; хоча українське керівництво запевняло, що не збирається використовувати ядерний потенціал, Сполучені Штати не відкидали такої можливості.

Загалом, протягом 1991 р. Україну визнали 68 держав світу, а на кінець 1992 р. – 130 країн. За десять років незалежності Міністерство закордонних справ України налагодило дипломатичні стосунки з 138 державами світу, а в 46 країнах було відкрито українські дипломатичні та консульські представництва.

Що стосується зовнішньополітичної діяльності України, то її головними напрямками є розвиток двосторонніх міждержавних відносин, розширення участі в європейському регіональному співробітництві, співробітництво у напрямках СНД, членство в ООН тощо. Найбільш пріоритетними напрямками двохсторонніх відносин України стали відносини з прикордонними державами і західними країнами – членами НАТО та Європейського Союзу.

У 1991 р. Україна вступила до Ради північноатлантичної співпраці. 22-23 лютого 1992 року відбувся візит Генерального секретаря НАТО М. Вернера до Києва, який офіційно запросив Україну до участі в РПАС (членом цієї організації наша держава стала 10 березня 1992 р.), а 8 липня 1992 р. Президент України Л. Кравчук відвідав штаб-квартиру альянсу в Брюсселі. Важливою подією у розвитку відносин між Україною і НАТО стало відкриття у вересні 1992 р. посольства України в Брюсселі, яке було сполучною ланкою в співробітництві між нашою державою та НАТО. Серед перших кроків на шляху взаємодії України з НАТО слід відзначити семінар Північноатлантичної асамблеї «Україна і європейська безпека», який відбувся 20-23 червня 1993 р. у Києві. Асамблея виконує функцію консультативного органу альянсу. Основний напрям її діяльності – створення сприятливих умов європейської безпеки, включаючи військові, економічні, політичні та екологічні аспекти цієї проблеми. Учасники семінару обговорювали питання внутрішньої та зовнішньої політики України, проблеми ядерної зброї, розміщеної на її території, реалізації економічних та конверсійних програм. 9 лютого 1994 р. міністр закордонних справ України А. Зленко підписав у штаб-квартирі НАТО рамковий документ програми «Партнерство заради миру». А 25 травня того ж року Україна передала Північноатлантичному альянсу свій презентаційний документ для цієї програми. Згідно з рамковим документом програми ПЗМ, співробітництво нашої країни з альянсом у рамках програми передбачає досягнення таких цілей: сприяння відкритості у плануванні національної оборони та формування військового бюджету; забезпечення демократичного контролю над збройними силами; підтримання здатності та готовності брати участь у межах, дозволених конституцією, в операціях, здійснюваних під егідою ООН і/або в рамках відповідальності ОБСЄ; розвиток співробітництва з НАТО у військовій сфері з метою здійснення спільного

планування і військової підготовки та навчальних маневрів, покликаних підвищити їхню спроможність до виконання завдань, пов'язаних з миротворчою діяльністю, пошуковими і рятувальними операціями, операціями з надання гуманітарної допомоги та іншими, про які згодом може бути домовлено; формування у тривалій перспективі таких збройних сил, які зможуть краще взаємодіяти із збройними силами країн-членів НАТО.

Поступово відбувається активізація партнерства України з НАТО у військовому вимірі. Якщо у 1994 р. військові підрозділи збройних сил України брали участь тільки у двох спільних військових навчаннях на території Польщі та Нідерландів, то вже у 1995 р. представники та підрозділи збройних сил взяли участь у 98 заходах, включаючи 13 військових навчань. У 1996 р. представники та підрозділи українського війська взяли участь у 53 заходах, а також провели на своїй території багатонаціональне військове навчання «Щит миру-96».

У першій половині 1997 р. відбулися знакові події у відносинах України з Північноатлантичним альянсом. Так, 20 березня в штаб-квартирі НАТО в Брюсселі відбувся перший раунд переговорів з альянсом щодо формалізації відносин Україна – НАТО. У квітні 1997 р. в Брюсселі пройшли два раунди переговорів з НАТО на рівні експертів щодо цього питання. Черговий раунд переговорів Україна – НАТО із проекту документу відбувся 1 травня під час візиту тодішнього Генерального секретаря НАТО Х. Солани до Києва, а 29 травня 1997 р. на засіданні міністрів закордонних справ країн-членів НАТО в м. Сінтрі (Португалія) Генеральний секретар НАТО Х. Солана і міністр закордонних справ України Г. Удовенко парафували «Хартію про Особливе партнерство між НАТО і Україною». 9 липня 1997 р. на саміті Північноатлантичного альянсу в Мадриді Президент України Л. Кучма та Генеральний секретар НАТО Х. Солана скріпили підписами «Хартію про особливе

партнерство між Україною та організацією Північноатлантичного договору». Хартія є основним політичним документом, який регулює відносини України з НАТО. Вона зафіксувала політичні зобов'язання сторін на найвищому рівні і визначила необхідність «розвивати відносини особливого і ефективного партнерства, яке сприятиме більшій стабільності і просуванню спільних демократичних цінностей у Центральній-Східній Європі». На другому засіданні спільної комісії на рівні міністрів закордонних справ України та НАТО, створеної згідно з Хартією, 29 травня 1998 р. було проаналізовано стан відносин нашої держави з альянсом. З метою створення в нашій державі чинного механізму імплементації Хартії з урахуванням пріоритетів у розбудові відносин України з НАТО 4 листопада 1998 р. указом Президента України було затверджено «Державну програму співробітництва України з НАТО на період до 2001 року». У документі підкреслювалося, що «стратегічною метою України є повномасштабна інтеграція до європейських та євроатлантичних структур і повноправна участь у системі загальноєвропейської безпеки».

Серйозним випробуванням відносин між Україною і НАТО стали події, які відбулися у березні - червні 1999 р. у Союзній Республіці Югославії (СРЮ). Рушійним фактором цих подій був етнічний конфлікт у Косові (Південна Сербія). В ході цієї воєнної операції було здійснено 9 300 бойових вильотів авіації альянсу, які були скеровані на ураження 900 цілей, скинуто 24 тис. бомб, причому використовувалися й боєприпаси, начинені збіднілим ураном. Таке ставлення Північноатлантичного альянсу до Сербії, надмірна жорстокість до братнього слов'янського народу (адже не назвеш миротворчістю бомбові удари з повітря, руйнування і смерть людей не тільки у військовій формі, але й мирних жителів) справили гнітюче враження на широкі верстви українського суспільства, викликали різко негативне ставлення до законодавчого органу держави

– Верховної Ради України та розширило коло противників інтеграції в НАТО.

23 квітня 1999 року Верховна Рада України ухвалила постанову «Щодо відносин України і Організації Північноатлантичного договору (НАТО)». У постанові наголошується: «Динамічні зміни геополітичної ситуації у нинішньому однополюсному світі, складність і нестійкість військово-політичної ситуації в Європі, тривале внутрішнє кризове становище України обумовлюють необхідність активізації зусиль, спрямованих на зміцнення її міжнародних позицій, відстоювання національних інтересів, забезпечення надійної безпеки і обороноздатності. Необхідними передумовами цього Верховна Рада України вважає послідовність, виваженість, передбачуваність зовнішньої політики, її багатовекторності, розбудову відносин України з іншими державами, міжнародними організаціями на засадах збалансованості і взаємодопомоги, рівноправності і взаємовигоди, відкритості і взаємопорозуміння, неучасті у військових блоках, невтручання у внутрішні справи – за принципом «Безпека для себе – через безпеку для всіх». Цим має визначатися і позиція щодо участі України у системах регіональної, загальноєвропейської і універсальної безпеки».

Наміри України щодо інтеграції в структури Північноатлантичного альянсу підтвердив Закон України «Про основи національної безпеки України» від 19 червня 2003 р.. У статті 8 «Основних напрямів державної політики з питань національної безпеки» проголошено, що у зовнішньополітичній сфері Україна провадить активну міжнародну політику з метою «... набуття членства у Європейському Союзі та Організації Північноатлантичного договору при збереженні добросусідських відносин і стратегічного партнерства з Російською Федерацією, іншими країнами Співдружності Незалежних Держав, а також іншими державами світу». Ще більш конкретно

наміри України щодо приєднання до НАТО було викладено у новій редакції «Воєнної доктрини України», що була затверджена Указом Президента 15 червня 2004 р. У другому розділі «Воєнно-політичні засади Воєнної доктрини», зазначено, що Україна проводитиме політику зміцнення довіри між державами, послідовне зниження загрози використання військової сили, проведення політики євроатлантичної інтеграції, кінцевою метою якої є вступ до НАТО як основи загальноєвропейської системи безпеки.

У грудні 2004 р. в Україні відбулися президентські вибори на тлі «помаранчевої революції». 23 січня 2005 р., склавши присягу під час інавгурації, новообраний Президент і сформований ним уряд країни обрали курс на інтенсифікацію євроатлантичної інтеграції держави з метою прискорити вступ України до НАТО. У лютому 2005 р. країни-члени альянсу запросили В. Ющенка взяти участь у роботі самміту у штаб-квартирі НАТО. Візит української делегації на чолі з Президентом України В. Ющенком до Брюсселя, напевно, як ніяка інша подія останніх років, вплинула на зовнішню політику України. На засіданні самміту Україна-НАТО В. Ющенко ознайомив альянс з новою стратегією нашої держави щодо інтеграції в його структури. В короткостроковій перспективі це було пов'язано зі значними змінами внутрішньої та зовнішньої політики України. Генеральний секретар НАТО Яап де Хооп Схеффер відзначив, що НАТО не може керувати цим процесом. Однак альянс залишається відкритим для будь-якої країни, яка забажає вступити, для цього необхідно виконати вимоги, визначені демократичним західним суспільством. Тобто для нашої держави залишалось остаточно виявити свою рішучість інтегруватися до трансатлантичної системи безпеки та дотримуватися визначеної схеми. Отже, в НАТО очікували на самовизначеність нашої держави. Брюссельський самміт погодився започаткувати інтенсифікований діалог щодо прагнень України до членства в альянсі.

Свою позицію і відданість щодо інтеграції в НАТО політичне керівництво нашої держави продемонструвало наступним чином – указом Президента від 21 квітня 2005 р. було відновлено першу редакцію воєнної доктрини, тобто в тексті документа знову йшла мова про те, що Україна готується до повноправного членства в НАТО та ЄС і активізація євроатлантичної інтеграції України з орієнтацією на вступ до НАТО належить до найважливіших пріоритетів як зовнішньої, так і внутрішньої політики. Перешкодою для намірів України вступити в альянс була і залишається на сьогоднішній день відсутність суспільного та внутрішньополітичного консенсусу в нашій державі стосовно інтеграції в НАТО, що обумовлювало брак підтримки євроатлантичної інтеграції з боку населення, попри те, що державна програма, яка передбачала проведення роз'яснювальної роботи, вже існувала з 2003 р. Припущення певних посадовців, що Київ може отримати від НАТО запрошення приєднатися до плану дій щодо членства вже у 2006 р. та про вступ України в альянс у 2008 р., був скептично оцінений експертом НАТО Джеймсом Шерром. Він зазначив, що політична криза в Україні привернула до себе увагу й стурбувала НАТО. Навіть у випадку, якщо політична ситуація розвиватиметься позитивно, то, на його думку, було б реалістично розраховувати на запрошення України до Плану дій щодо членства не раніше 2008 р.». Проте питання вступу України в НАТО залишається відкритим і на сьогоднішній день.

Особливе значення для України мало визнання її незалежності Росією. Цей процес був взаємовигідним для обох країн. Досить просто відповісти на запитання, чому ці країни були так зацікавлені одна в одній? Насамперед, визнавши державний суверенітет України, Росія забезпечила підвищення престижу молодій Українській державі у світі, підкреслила неможливість повернення до Радянського Союзу. Визнавши Україну одним із перших, Б.Єльцин мав на меті збереження за Москвою статусу

керівного центру на всій території колишнього СРСР за допомогою механізму Співдружності Незалежних Держав (СНД). Підтримуючи курс на економічне зближення в рамках СНД, який був життєво необхідним для України, її керівництво уважно слідкувало за тим, щоб співдружність країн не переросла у військово-політичний блок, а тим більше – у новий варіант СРСР. За 1992-1993 рр. Радою глав держав і Радою глав урядів СНД було прийнято близько 400 угод, рішень та інших документів, у тому числі й таких, що надавали Співдружності наддержавних функцій, спрямованих на інтеграцію. З цієї кількості Україна підписала близько 200 документів, які не загрожували підризом державного суверенітету.

Прагнення Росії надати інститутам СНД державних функцій впливало з її небажання втрачати контроль над тими українськими територіями, де мешкало багато росіян. Найбільш гострими у відносинах між Україною та Росією були проблеми Криму, Севастополя та Чорноморського флоту. Так, 21 травня 1992 р. Верховна Рада Російської Федерації постановила, що рішення про передачу Криму Україні у 1954 р. не має юридичної сили. 9 липня 1993 р. Верховною Радою Російської Федерації була прийнята постанова про «російський федеральний статус» Севастополя. Таким чином офіційно висувалися територіальні претензії Росії до України. Верховна Рада України звернулася зі скаргою у Раду Безпеки ООН, яка однозначно висловилася на підтримку української сторони. Це був безпрецедентний випадок, коли стосунки між Україною та Росією були винесені на порядок денний міжнародного органу, який розглядає головні кризові ситуації у світі. Незважаючи на загострення політичних відносин з Росією, українське керівництво намагалося й надалі проводити гнучку політику, вирішуючи суперечливі питання шляхом компромісів та переговорів. Одним з таких питань було питання Чорноморського флоту, який Росія не погоджувалася передати Україні, незважаючи на те, що

частка України в будівництві військово-морського флоту складала щонайменше 18%. Виснажливі українсько-російські переговори з приводу статусу ВМС нарешті досягли позитивного вирішення 29 травня 1997 р., коли прем'єр-міністрами України та Росії було підписано «Статус і умови перебування Чорноморського флоту на території України», згідно якого було вирішено, що російський Чорноморський флот базуватиметься в Севастополі, як і український, але в різних бухтах. Росія зобов'язалася виплатити Україні 2,5 млрд. доларів за оренду бази ВМФ у Севастополі терміном на 20 років. Угодою фактично підтверджувався статус Севастополя як українського міста.

Невирішеною проблемою в україно-російських відносинах залишається делімітація (делімітація кордонів (лат. *Delimitatio* – встановлення меж) – визначення загального положення і напрямів державного кордону між суміжними державами шляхом переговорів) Азовського моря. Позиція України в питанні про морський кордон полягає в тому, що між колишніми радянськими республіками – РРФСР і Україною – був адміністративний кордон у Керченській протоці. Росія, у свою чергу, відзначає, що в Радянському Союзі між союзними республіками по акваторії внутрішніх морських вод адміністративні кордони не встановлювалися. Тому, на думку РФ, не існує жодних легітимних документів союзного або республіканського рівня, які фіксували би лінію розмежування у водах Азовського моря і Керченської протоки.

У зв'язку з цим Росія відмовилася визнавати встановлену українською стороною в 1999 р. в односторонньому порядку лінію охорони державного кордону в цих водах. У 1991 році, після розпаду СРСР, Україна визначила свій морський кордон по лінії промивини між Краснодарським краєм і островом Тузла.

Після цього судноплавна частина Керченської протоки опинилася на українському боці.

Керченська протока - єдиний природний вихід з Азовського моря. Рух суден по ній в даний час організовано по двох трасах: глибоководному Керч-Єнікальському каналу, що належить Україні, а також за російськими фарватерами номер 50 і 52, розрахованими на невеликі судна.

Щороку через Керченську протоку проходить до 9000 суден. Російські судна, що прямують по Керч-Єнікальському каналу, сплачують навігаційні та лоцманські послуги, а також низку інших зборів.

У 2003 р. Керченська протока опинилася в центрі скандалу між Росією й Україною. Конфлікт був спричинений спорудженням Росією дамби в Керченській протоці від Таманського півострова до острова Тузла. На думку аналітиків, ціллю конфлікту було вчинення тиску на Україну стосовно делімітації кордону в Керченській протоці та Азовському морі.

Україна наполягала на тому, що Азовське море і Керченська протока повинні бути внутрішніми водами України і Російської Федерації, розділеними державним кордоном. За таким принципом розмежування Тузла належить до України. Росія ж наполягала на тому, що офіційно чітко проведені кордони як в акваторії Азовського моря, так і в Керченській протоці відсутні, а також відмовлялася визнати Тузлу островом, наполягаючи на тому, що це коса. Крім того Росія вказувала на те, що тільки континентальна частина Криму відійшла Україні. Росія пропонувала спільне використання Азово-Керченської акваторії, згодившись з установленням державного кордону тільки по дну, але не по водній поверхні.

У підписаному 28 січня 2003 р. президентами Росії та України Договорі про російсько-український державний кордон було визначено сухопутний кордон між двома

державами, зафіксовано статус Азовського моря і Керченської протоки як внутрішніх вод двох країн. Питання про морський кордон виділено в окремий предмет для переговорів.

У липні 2005 р. в результаті чергових консультацій України та Російської Федерації 12-13 липня прес-служба МЗС України оголосила, що Росія визнала приналежність Україні острова Коса Тузла і «вод навколо нього». Проте в Департаменті інформації і друку МЗС РФ у відповідь на таку інформацію було заявлено, правовий статус острова Тузла залишається невизначеним.

У травні 2010 р. голови МЗС України та Росії К. Грищенко і С. Лавров підписали угоду про демаркацію українсько-російського державного кордону. Домовленість про демаркацію сухопутного кордону з Росією не має призвести до втрати Україною контролю над Керченською протокою та українською акваторією Азовського моря. МЗС України заявило про намір завершити переговори про делімітацію морського кордону з Росією в 2011 р. Проте, дане питання залишається поки що не вирішеним.

21 квітня 2010 р. у Харкові Президентом України Віктором Януковичем та Президентом Росії Дмитром Медведевим була підписана угода між Україною і Російською Федерацією з питань перебування Чорноморського флоту Російської Федерації на території України (відома також як Харківський пакт, угода Януковича – Медведєва), згідно з якою термін перебування Чорноморського флоту Російської Федерації у Севастополі продовжено з 2017 до 2042 р. з автоматичним продовженням на 5 років, якщо будь-яка сторона не висловить заперечення, та встановлена орендна плата.

Як зазначено в самій угоді, термін перебування флоту збільшено в обмін на здешевлення для України російського газу шляхом застосування знижки у вигляді анулювання митних зборів. В Україні домовленості

викликали обурення опозиції, екологів, місцевих рад та суспільства загалом. Більшість аналітиків розцінили її як таку, що суперечить Конституції України.

27 квітня 2010 р. під вигуки опозиції «Ганьба!» та під димовою завісою в сесійній залі Верховна Рада ратифікувала угоду, «за» проголосувало 236 депутатів. Ратифікація в Росії пройшла без ексцесів. 27 квітня за ратифікацію проголосувало 410 депутатів Державної думи. Утрималась від підтримки лише фракція ЛДПР, яка стверджувала, що українська сторона не буде дотримуватися умов угоди.

Протягом 6 днів після підписання, преса та широка громадськість була позбавлена можливості ознайомитись з офіційним тестом міжнародної угоди до моменту його ратифікації Верховною Радою України 27 квітня 2010 р. Відповідно до угоди, термін перебування Чорноморського флоту Російської Федерації продовжено на 25 років, до 28 травня 2042 р. з наступним автоматичним подовженням на наступні п'ятирічні періоди, якщо жодна зі сторін не повідомить письмово іншу сторону про припинення дії угоди не пізніше, ніж за один рік до завершення терміну дії. Оплата за перебування флоту складається зі щорічних платежів у 100 мільйонів доларів США на рік, починаючи з 2017 року, а також з додаткових коштів, які отримуються за рахунок зниження з дати набрання чинності цією угодою ціни в розмірі до 100 доларів США від встановленої чинним контрактом між НАК «Нафтогаз» України і ВАТ «Газпром», на кожен тисячу кубометрів газу, що поставляється в Україну. При ціні 333 долари США і вище за тисячу кубометрів газу зниження складе 100 доларів США, при ціні нижче 333 долари США зниження складе 30% від такої ціни.

Угода викликала досить неоднозначну реакцію в українському суспільстві. Так, більшість аналітиків охарактеризували її як таку, що суперечить Конституції України. Угоду засудив Світовий конгрес українців.

Активну критику Віктора Януковича та угоди загалом розпочала опозиція. Угоду засудили перший та третій Президенти України Леонід Кравчук та Віктор Ющенко. Представники української інтелігенції, зокрема, письменники й публіцисти Валерій Шевчук, Володимир Яворівський, Юрій Андрухович, Дмитро Павличко, Микола Рябчук, академіки Іван Дзюба, Микола Жулинський, Мирослав Попович, громадські діячі Костянтин Морозов, Левко Лук'яненко, Богдан Горинь створили «Народний комітет захисту України» для координації дій громадськості з висловлення протестів проти дій влади. 27 квітня, висловлюючи невдоволення діями правлячої коаліції, члени делегації України у Парламентській Асамблеї Ради Європи від опозиції під час промови Віктора Януковича у ПАРЄ, залишили сесійну залу на знак протесту. 5 травня під час візиту міністра закордонних справ України Костянтина Грищенка до Нью-Йорку українська діаспора бойкотувала заплановану зустріч з міністром, натомість, провела акцію протесту перед будинком Постійного представництва України при ООН. 11 травня «Народний комітет захисту України» провів перед будівлею парламенту в Києві кількатисячні акції протесту. Того дня акції протесту відбулися також у Львові та Тернополі.

Становище України на міжнародній арені залишалось досить нестабільним. Прикладом цього є те, що 5 жовтня 2010 р. Парламентська Асамблея Ради Європи (ПАРЄ) ухвалила резолюцію про стан демократії в Україні та роботу її демократичних установ – „Функціонування демократичних інституцій в Україні”. Цією ухвалою ПАРЄ позитивно відзначила поживлення законодавчої діяльності в Україні і створення нової правлячої коаліції, що посприяло політичній стабільності. Водночас ПАРЄ висловила стурбованість монополізацією влади, манерою проведення реформ, скаргами щодо утисків основних демократичних прав та свобод, наростанням тиску на ЗМІ,

втручанням СБУ в політичні справи в Україні. Крім того, ПАРЄ наголосила на необхідності реформувати судову систему, прокуратуру та СБУ, ініціювати всеосяжний процес конституційної реформи, забезпечити проведення чесних місцевих виборів. За документ проголосувало 102 депутати із 109 присутніх.

Більшість авторитетних міжнародних правозахисних організацій відмітили згорання демократичних свобод та провал боротьби із корупцією в Україні. Перш за все, міжнародні організації відзначили згорання демократичних свобод вже у перший рік правління нової влади. Так, у рейтингу за 2010 р. американської неурядової організації Freedom House Україну виключили з категорії вільних країн, перемістивши її до категорії «частково вільних країн» (з 2006 р. Україна мала статус вільної країни. А у звіті за 2009 р. Україна була названа "демократія, яка найбільш динамічно розвивається в регіоні, де цінуються фундаментальні права і свободи людини").

Організація заявила, що за перший рік президентства В. Януковича Україна стала менш демократичною та продовжує рухатись до авторитаризму. Вже у травні 2010 р. у Freedom House відзначили помітне погіршення ситуації зі свободою ЗМІ. До речі, характерним прикладом проблем зі свободою слова в ЗМІ став сам сюжет про засідання й резолюцію ПАРЄ. Громадська організація «Телекритика», яка здійснює моніторинг висвітлення подій, звернула увагу на те, що із сюжету «Інтера» про засідання ПАРЄ зникла фраза про стурбованість діями СБУ та прокуратури. У вечірньому випуску програми новин був поданий так званий «опрацьований» варіант засідання, де, між іншим, згадується, що «...українському уряду і Верховній Раді потрібно ухвалити ще багато законів». А от уже на самому сайті каналу, де було подано розширену версію, йдеться про те, що це стосується, зокрема, реформування СБУ та прокуратури.

У свою чергу в лютому цього року міжнародна організація "Репортери без кордонів" випустили щорічну карту свободи слова у світі. Україна позначена на карті червоним кольором - це категорія "складна ситуація". Також червоний колір - у Росії, Білорусі, Китаї, Іраку, Афганістані, Венесуелі, Колумбії, Туреччині тощо. У 2010 р. Україна у щорічному рейтингу свободи засобів масової інформації опустилася з 89 на 131 місце. Європейський союз також відзначає погіршення ситуації в Україні за 2010 р. у сфері дотримання прав людини, основних свобод і верховенства права. Погіршення ситуації з правами людини в Україні помітила і правозахисна організація Amnesty International. В організації зауважили, що правозахисникам та правозахисним громадським організаціям стало важче працювати через перешкоди в судах та фізичні напади. Українські правозахисники стверджують, що кількість протестних акцій в Україні 2010 р. збільшилася на третину, а українська журналістика стала ще більш залежною від примх влади.

Крім того, міжнародні організації заявили про провал України у боротьбі із корупцією. Зокрема, група держав з протидії корупції Ради Європи (GRECO) зазначила, що Україна не виконала законодавче забезпечення боротьби з корупцією за 13 напрямками. Про провал також заявили в Організації економічного співробітництва та розвитку (ОЕСР). Тепер це негативно відіб'ється на інвестиційних показниках країни, зазначили в організації.

На відсутність прогресу в боротьбі з корупцією в Україні в 2010 р. вказав, зокрема, глава представництва Європейського Союзу в Україні Жозе Мануель Пінту Тейшейра.

Крім того, Україна опинилася на шостому місці у рейтингу експертної агенції Business Insider топ-21 країн, які знаходяться на межі дефолту в результаті зниження рейтингу платоспроможності Італії.

Поширення корупції і хабарництва в Україні визнали 91% підприємців, опитаних аудиторською компанією Ernst & Young. За цим показником Україна поступається лише Росії (93%), тоді як в середньому по Європі він склав 62%.

Резолюція ПАРЕ засвідчила, що європейська спільнота виявляє стурбованість функціонуванням демократичних інституцій в Україні, і зафіксувала, що політична стабільність, яку «плекає» українська влада, не відповідає загальноприйнятим демократичним цінностями. Водночас резолюція є документом рекомендаційного характеру і жодних наслідків, пов'язаних із поведінкою української влади, врахуванням чи неврахуванням рекомендацій, не передбачає. Щодо врахування рекомендацій резолюції в експертному середовищі існують різні думки. Одні експерти вважають, що хоча рекомендації ПАРЕ – це не рішення Міжнародного валютного фонду, українська влада все ж дослухається її порад, оскільки їй ще доведеться брати кредити у тієї ж Європи. Тому можна спрогнозувати, принаймні, певну видимість реформ. Інші експерти сумніваються, що представники влади дослухаються до побажань європейців, оскільки вважають, що Україна не є самостійною у здійсненні політики і керується рішеннями з Росії.

4. Конституційний процес: закономірності, прорахунки, перспективи

Прийняття 16 липня 1990 р. «Декларації про державний суверенітет України» стало вирішальним чинником на шляху конституційних змін. Спираючись на Декларацію, у жовтні 1990 р. парламентом було утворено конституційну комісію, основним завданням якої було створення проекту концепції Конституції України. Було розроблено сім варіантів даного документа. В червні 1991 р. Верховною Радою України було затверджено концепцію

Основного Закону держави. Слід зазначити, що Україна була першою серед колишніх республік СРСР, яка розробила концепцію нової Конституції. Постає питання, чому ж нова Конституція України була остаточно прийнята Верховною Радою лише 28 червня 1996 р., а процес прийняття Основного Закону тривав цілих шість років? Відповісти на це питання можна, проаналізувавши події, що відбулися в політичному житті країни.

Після конституційної реформи М. Горбачова політична влада, в основному, перейшла від компартійних комітетів до рад та їх виконкомів. проведені у 1989-1990 рр. вільні вибори надали легітимності органам радянської влади, що спричинило руйнування підвалин тоталітарного ладу. За відсутності компартійної диктатури словосполучення «радянська влада» вперше набуло реального змісту. Однак, успадкована радами влада мала типову для диктатури неподільну будову, хоча вже не була диктаторською. Незалежно від політичного забарвлення (після виборів 1990 р. з'явилися й антикомуністичні обласні ради) радянські органи незадовільно справлялися з новою для себе роллю носія неподільної влади, адже раніше вони виконували лише роль посередника між справжнім носієм диктатури – компартійною олігархією та народними масами. Саме тому великого значення набув закон про заснування посади Президента, прийнятий Верховною Радою 5 липня 1991 р. На цю посаду претендував голова парламенту. Але, приймаючи цей закон, депутати навіть не здогадувалися, що готують собі сильного суперника у започаткованому двома тижнями раніше конституційному марафоні. У чинній з 1978 р. Конституції України зазначалося: «Народ здійснює державну владу через Ради народних депутатів, які становлять політичну основу України. Всі інші державні органи підконтрольні і підзвітні Радам народних депутатів». Після запровадження посади Президента в Конституцію було внесено доповнення: «Президент України є главою держави і главою виконавчої

влади України». Зрозуміло, що ці норми суперечать одна одній. Цю суперечність можливо було розв'язати лише з прийняттям нової Конституції, яка поділила б владу на законодавчу й виконавчу.

Отже, починаючи з червня 1991 р., конституційна комісія розпочала розробку проекту нової Конституції України. Було вивчено конституції багатьох держав, ряд міжнародних конвенцій, історичний досвід самої України. В ході розробки проекту Конституції було створено чотири його варіанти. Один із них у липні 1992 р. Верховна Рада узгодила і винесла на всенародне обговорення, яке проходило з 15 липня по 1 грудня 1992 р. В проекті були закріплені положення, що містилися в Загальній Декларації прав людини, пактах ООН про економічні, соціальні, культурні права, Європейській конвенції з прав людини тощо. Ці норми не викликали жодних заперечень на всіх етапах конституційного марафону й увійшли до остаточного тексту Конституції. Під час його обговорення до проекту було запропоновано внести більше 47 тис. поправок, доповнень, заперечень. За результатами всенародного обговорення у жовтні 1993 р. Верховна Рада доручила Конституційній комісії доопрацювати проект Конституції та оприлюднити його через засоби масової інформації. З опублікуванням проекту фактично завершився перший етап конституційного процесу в незалежній Україні.

Другий етап конституційного процесу розпочався 20 вересня 1994 р., коли нова Верховна Рада вирішила питання про склад і принципи утворення нової Конституційної комісії. Її склад був затверджений 10 листопада того ж року з представників трьох гілок влади – законодавчої, виконавчої та судової. Комісія діяла під головуванням Президента України Л. Кучми і Голови Верховної Ради О. Мороза.

Головним змістом другого етапу конституційного процесу було опрацювання такого документу, що був би не тільки логічно і юридично завершеним, а й узгоджував

точки зору різних політичних сил. Зробити це було нелегко, оскільки на шляху до нової Конституції виникли два концептуально нові проекти, які відрізнялися не лише від попереднього проекту 1993 р., а й від ряду принципових положень «Декларації про державний суверенітет» 1990 р., що обумовлювалося складною політичною боротьбою різних політичних сил навколо змісту Конституції. Головним чином суперечки відбувались відносно форми державного управління (президентська чи парламентська республіка), з діаметрально протилежних позицій депутати ставилися до приватної власності, державного статусу української мови, державної символіки, розташування іноземних військових баз на території України, правового статусу Республіки Крим, розподілу повноважень між гілками влади, гарантій соціальних прав громадян. Нарешті, 2 квітня 1996 р. питання про проект Конституції України було включено до порядку денного роботи Верховної Ради. 17 квітня 1996 р. розпочався розгляд проекту, внесеного Конституційною комісією, за результатами якого було утворено Тимчасову спеціальну комісію Верховної Ради для доопрацювання проекту. З 28 травня по 4 червня 1996 р. проект Конституції розглядався Верховною Радою і був прийнятий у першому читанні. Але 19 червня 1996 р. у другому читанні проект був заблокований. У цих умовах 26 червня 1996 р. Президент України Л. Кучма оголосив проведення Всеукраїнського референдуму, на який виносився проект Конституції, не сприйнятий Верховною Радою. Протистояння Президента і Верховної Ради знову загострилося. Слід зазначити, що все ж таки більшість депутатів Верховної Ради виявили державну зрілість і повернулися до розгляду проекту Конституції.

28 червня 1996 р. Верховна Рада прийняла Конституцію України кваліфікованою більшістю голосів – 315, а Закон про введення її в дію – 338 голосами.

28 червня став Днем Конституції України. День прийняття Конституції проголошено державним святом.

Основний Закон держави складається з преамбули, п'ятнадцяти розділів, в яких визначені права, свободи та обов'язки людини і громадянина; описується процедура виборів та референдуму, окреслені повноваження Верховної Ради, Президента, Кабінету Міністрів та інших органів виконавчої влади, прокуратури, правосуддя, Конституційного Суду України, місцевого самоврядування, визначено територіальний устрій України, зокрема і Автономної Республіки Крим; зазначено, за яких обставин і хто має право вносити зміни до Конституції України, і визначено перехідні положення, які регулюють терміни та порядок переходу від діючої системи державних органів до тієї системи, що передбачено Конституцією 1996 р.

Преамбула проголошує, що Конституція прийнята Верховною Радою від імені українського народу і є результатом здійснення українською нацією права на самовизначення. У ній формулюються завдання забезпечення в Україні прав і свобод, гідних умов життя людини, зміцнення громадянської злагоди, розвитку і зміцнення демократичної, соціальної і правової держави.

Перший розділ присвячений загальним засадам і має виключно важливе значення. Україна визначається як суверенна, незалежна, демократична, соціальна, правова держава. Єдиним джерелом влади в Україні є народ, який здійснює її безпосередньо через демократичні вибори, референдум та органи державної влади і органи місцевого самоврядування. Державна влада в Україні здійснюється на засадах її поділу на законодавчу, виконавчу та судову. За формою державного правління і устрою Україна визначається як унітарна республіка, а українська мова проголошується державною. Одночасно в Україні гарантується вільний розвиток інших мов. Принципове значення має проголошення принципів економічної, політичної та ідеологічної багатоманітності. Це означає, що остаточно покинчено з

колишнім пануванням однієї форми власності, одного політичного напрямку, однієї ідеології.

Конституція проголошує людину найвищою соціальною цінністю в Україні. Утвердження і забезпечення її прав є головним обов'язком держави. У розділі «Права, свободи та обов'язки людини і громадянина» накреслено систему особистих, соціально-економічних, політичних прав людини. Зокрема, у соціально-економічній сфері громадянам надається право на працю, страйк, відпочинок, соціальний захист, житло, охорону здоров'я тощо. Право приватної власності проголошується непорушним. Конституція передбачає свободу об'єднань у різні політичні утворення, участь в управлінні державними справами, у виборах, референдумі, право проводити збори, мітинги, демонстрації, закріплюється право на свободу світогляду і віросповідання.

Конституція регулює організацію і діяльність вищого законодавчого органу України – Верховної Ради. Верховна Рада обирається всенародно терміном на чотири роки у складі 450 народних депутатів. Народні депутати здійснюють свої повноваження на постійній основі. Із числа депутатів обирається Голова Верховної Ради, перший заступник і заступник Голови. Вони і керують роботою Верховної Ради. Головною функцією Верховної Ради є прийняття законів. Але, видаючи закони і приймаючи постанови, парламент не має права втручатися у сферу діяльності інших гілок влади. Окрім законодавчої роботи, Верховна Рада здійснює також установчі і контрольні функції, визначає основи внутрішньої і зовнішньої політики тощо.

Загальні засади правового положення Президента України визначені в окремому розділі Конституції. Президент є главою держави, гарантом державного суверенітету, територіальної цілісності України, додержання Конституції, прав і свобод людини і громадянина. Він обирається громадянами України на основі загального, рівного і прямого виборчого права шляхом таємного

голосування строком на п'ять років. Одна і та ж особа не може бути Президентом України більше двох термінів підряд. Конституція наділяє Президента значними повноваженнями в сфері здійснення внутрішньої та зовнішньої політики держави. Так, Президент представляє державу на міжнародній арені, веде переговори і укладає міжнародні договори України, забезпечує державну незалежність, національну безпеку і правонаступництво держави, приймає рішення про визнання іноземних держав, призначає позачергові вибори до Верховної Ради України у строки, встановлені Конституцією, призначає третину складу Конституційного Суду України, присвоює вищі військові звання, дипломатичні ранги, звання і чини, призначає за поданням прем'єр-міністра України, членів Кабінету Міністрів, керівників інших центральних органів виконавчої влади, а також голів місцевих державних адміністрацій. За згодою із Верховною Радою, Президент призначає прем'єр-міністра України та приймає рішення про його відставку, призначає і звільнює генерального прокурора України, голову антимонопольного комітету України, голову фонду державного майна України, голову державного комітету телебачення і радіомовлення України. Президент за поданням прем'єр-міністра України утворює, реорганізовує та ліквідує міністерства та інші центральні органи виконавчої влади, має право скасовувати акти уряду. Президент є Верховним Головнокомандуючим Збройних сил України. Він підписує закони, прийняті Верховною Радою, і має право вето щодо них із наступним поверненням їх на повторний розгляд парламенту. Президент здійснює й інші повноваження, визначені Конституцією.

Систему органів виконавчої влади, згідно з Конституцією, складають: Кабінет Міністрів України, міністерства та інші центральні органи виконавчої влади, місцеві державні адміністрації в областях, районах, містах Києві та Севастополі. Кабінет Міністрів є вищим органом у

системі органів виконавчої влади, відповідальний перед Президентом та підконтрольний і підзвітний Верховній Раді України. Кабінет Міністрів розробляє і здійснює загальнодержавні програми економічного, науково-технічного, соціального і культурного розвитку України, забезпечує проведення фінансової, цінової, інвестиційної та податкової політики, а також політики у соціально-культурній сфері (праці, зайнятості населення, соціальному захисті, освіті, науці, культурі тощо). Кабінет Міністрів забезпечує розробку і виконання державного бюджету та виконує інші повноваження, визначені Конституцією, законами й актами Президента.

Конституція застерігає, що правосуддя в Україні здійснюється виключно судами. Конституційний Суд є єдиним органом, який має право офіційного тлумачення Конституції України та законів республіки. Закони, інші правові акти або їх окремі положення, які визнані такими, що суперечать Конституції, втрачають чинність із дня ухвалення Конституційним Судом України рішення про їхню неконституційність.

За Конституцією місцеве самоврядування здійснюється безпосередньо громадами і через органи місцевого самоврядування – сільські, селищні, міські ради та їх виконавчі органи. Спільні інтереси територіальних громад міст, селищ та сіл представляють районні та обласні ради. Склад ради села, селища або міста обирається мешканцями відповідної територіальної одиниці на основі загального, рівного, прямого виборчого права шляхом таємного голосування строком на чотири роки.

З прийняттям Конституції в Україні було визначено базові координати й орієнтири, комплекс суспільних цінностей – складових політико-економічної системи. Було створено передумови для того, щоб функціонування і розвиток держави й суспільства не залежали від політичних орієнтацій партій та окремих політичних діячів. Проте, як довели подальші події, Конституція не змогла остаточно

врегулювати відносини між гілками влади. Надалі тривало протистояння між Президентом та Верховною Радою, яке потребувало конституційного вирішення. Хоча Конституція України була прийнята в надзвичайно складних умовах, її основи було закладено без значних політичних та соціальних потрясінь, згідно з волевиявленням народу та загальновизнаними міжнародними правовими нормами. За оцінками міжнародних та вітчизняних експертів, Конституція України належить до найбільш демократичних у світі.

5. Економічний розвиток, соціальні перетворення: сьогодення і майбутнє

У 1994 р. економіка України опинилася на межі краху. Для виходу з кризи необхідні були рішучі дії керівництва держави. 11 жовтня 1994 р. новобраний Президент Л. Кучма оприлюднив головні засади своєї економічної і соціальної політики на подолання кризи. Основою цього курсу було визнання об'єктивної необхідності значного прискорення ринкової трансформації. Стратегія економічних перетворень Л. Кучми включала шість основних позицій: стабілізацію фінансово-грошової системи; регульовану та контрольовану державою лібералізацію цін; докорінну структурну перебудову виробництва з метою створення ринкової економіки на основі розширення приватного сектора; децентралізацію управління економікою; лібералізацію зовнішньоекономічних зв'язків, чітке визначення пріоритетів у регіональному спрямуванні зовнішньоекономічної політики; соціальний захист населення.

Чи були втілені в життя основні положення цієї програми і чи допомогли вони в подоланні економічної кризи? Результати проголошеного 11 жовтня 1994 р. курсу соціально-економічного розвитку за п'ять років президентства Л. Кучми були досить суперечливими і неоднозначними. Серед позитивних тенденцій слід назвати поступове зниження рівня інфляції: якщо в 1993 р. рівень інфляції в Україні складав понад 10000%, у 1994 р. – 400%, то в 1997 р. – лише 19,1%. у 1996 р. було здійснено грошову реформу – 1 вересня купоно-карбованці були замінені на гривні. Але досягти стабільності гривні не вдалося. У вересні 1996 р. курс гривні до долара США становив 1,75, а на початку вересня 1999 р. вже 4,0, і реальна вартість національної грошової одиниці України продовжувала зменшуватися. На фінансове становище держави негативно

вплинула світова фінансова криза, передусім дефолт у сусідній Росії в серпні 1998 р. Але падіння курсу гривні в 1997-1999 рр. свідчило і про занепад виробництва у державі. Щоправда, як свідчать статистичні дані, спад в економіці дещо пригальмувався. Після падіння більш як на 23% у 1994 р. валовий внутрішній продукт зменшився у 1995 р. на 12%, у 1996 р. – на 10% і в 1997 р. – на 3,2%. На думку вчених, ці дані не включають дані про неофіційний («тіньовий») сектор економіки України, який, за приблизними оцінками, становив у 1998 р. щонайменше 40% від загальної економічної діяльності. Таким чином, вони приходять до висновку, що фактичний спад валового внутрішнього продукту був меншим.

Формування ринкової економіки в Україні розпочалося з відтворенням ринкових інституцій, які існували лише в зародковому стані. Це має відбуватися за схемою, яка враховує економічні, політичні, історичні та психологічні особливості, характерні для нашої країни.

Варто зазначити, що Україна ніколи не мала високорозвинених товарно-грошових відносин. Після 1917 р. впродовж майже 70 років країна йшла шляхом розвитку економіки, який ігнорував ринок, вважаючи його рудиментом, що має віджити у всьому світі. Як результат, утворилося суспільство з низькою ефективністю виробництва і відсталим рівнем життя людей, загальним одержавленням і монополізованою, негнучкою економікою, підпорядкуванням особистих і колективних інтересів відомчим, відсутністю демократичних інституцій. Це сприяло проведенню політики економічного відособлення від світового ринку. Саме тому Україна не посідає відповідного місця у міжнародному поділі праці, в зовнішньоекономічних зв'язках.

Характерною рисою економіки України доби незалежності є формування приватної власності. Приватизацію державного майна в Україні розпочато з 1992 року, коли були прийняті закони України "Про приватизацію

невеликих державних підприємств (малу приватизацію)", "Про приватизацію майна державних підприємств", "Про оренду державного та комунального майна". Внаслідок приватизації та акціонування підприємств, розвитку фермерства та інших форм господарювання все більш значну роль почав відігравати недержавний сектор економіки.

Розвиток економіки України 90-х років за вкрай несприятливим сценарієм призвів також до деформації галузевої структури промисловості, що виявилось у більш як подвійному збільшенні питомої ваги енергоємних галузей виробництва при скороченні вдвічі питомої ваги машинобудування. Фінансове становище більшості підприємств залишалося дуже важким: у 1998 р. кожне друге з них було збитковим, а загальна сума збитків по промисловості досягла 5 млрд. грн.; близько 40% усієї промислової продукції реалізувалася за бартером, основною причиною чого була відсутність достатньої кількості обігових коштів.

Складно вирішувалося й аграрне питання. У соціально-економічній програмі Л. Кучми наголошувалося, що стратегічною метою аграрної політики є формування реального власника та господаря землі, соціально-економічна розбудова села, вирішення продовольчої проблеми. Найважливішою ланкою перебудови виробничих відносин в аграрній сфері називалася земельна реформа. В листопаді 1994 р. з'явився президентський указ «Про невідкладні заходи щодо прискорення земельної реформи у сфері сільськогосподарського виробництва», яким передбачалося розв'язання трьох основних проблем земельної реформи – приватизації, оцінки і ринку землі. Першим кроком у формуванні приватної власності на землю було її роздержавлення, тому в указі вводилося поняття колективної власності на землю. Земля, що перебувала у користуванні колективних господарств, тобто колгоспів і радгоспів, які набули форми колективних підприємств

(КСП), повинна була належати їм, а не державі. Таким чином, було реформовано 10,2 тис. колгоспів – 99,2% від їх загальної кількості. На їх базі було створено 7,3 тис. КСП, 1,2 тис. селянських спілок, 0,6 тис. акціонерних товариств, 1,1 тис. інших сільськогосподарських структур. Після роздержавлення ставало можливим паювання землі, а після цього повинна була розпочатися реалізація завдань другого етапу реформ – передача землі безпосередньо тим, хто її обробляє. Було завершено приватизацію присадибних ділянок. До 1999 р. 6,1 млн. селян отримали сертифікати, які підтверджували, що вони є власниками земельного паю, 10 млн. громадян приватизували присадибні ділянки. У 1999 р. в Україні функціонувало близько 35 тис. фермерських господарств, які мали у своєму розпорядженні більше 800 тис. га сільськогосподарських угідь. На цьому етапі аграрна реформа загальмувалася. Новий етап аграрної реформи розпочався 30 травня 2001 р., коли Президентом України було підписано указ «Про основні напрями земельної реформи в Україні на 2001-2005 роки». 25 жовтня 2001 р. Верховною Радою було прийнято новий Земельний кодекс. Як вважають дослідники, реальні результати проведення реформ в аграрному секторі стали відчутними лише в 2002 р., коли обсяги виробництва продукції сільського господарства зросли на 5,2%.

З кінця 1994 р. в Україні також розгорнулася приватизація підприємств. На кінець 1999 р. на базі колишніх державних підприємств виникло 30 тис. акціонерних товариств, членами яких стало понад 30 млн. осіб. Але масова приватизація державної власності не супроводжувалася реорганізацією та модернізацією виробництва. Адже для цього на більшості приватизованих підприємств, як власне й в усій державі, не було ані необхідних коштів, ані ринкових стимулів.

Економічна криза викликала різкий спад матеріального рівня життя українців. Протягом 1990-х рр. середня зарплата ледь забезпечувала необхідні витрати на

харчування. Продовжувала зростати заборгованість за виплатами заробітної плати та пенсій. У 1999 р. від відкритого або прихованого безробіття в Україні потерпало до третини працездатного населення. На середину 1999 р. 46,9% населення України мало місячні прибутки нижчі, ніж межа малозабезпеченості.

З цими та рядом інших проблем наприкінці 1999 р. розпочався другий термін перебування Л. Кучми на президентській посаді. Стратегія розвитку держави залишалася незмінною – подолання економічної кризи. Якими ж були показники подолання цієї кризи? Починаючи з 2000 р. в Україні зросли обсяги промислового виробництва практично в усіх галузях. За цими показниками Україна посіла провідне місце на пострадянському просторі. Впродовж 2000-2003 р.р. спостерігалися стабільно високі темпи економічного зростання (середньорічні темпи – 7,2%). Це найвищі темпи в Європі. Зростання валового внутрішнього продукту в 2003 р. становило 8,5%, зокрема в промисловості – 15,8%. Опираючись на ці цифри, можна із впевненістю стверджувати, що для України вже економічний спад є пройденим етапом. Але чому ж тоді показники вітчизняної економіки так і не змогли забезпечити українцям належного рівня життя? Лише час зможе дати відповідь на це запитання і лише в тому випадку, коли людина буде визнана єдиною й незаперечною цінністю держави.

Ведучи мову про економічний розвиток України, варто наголосити на взаємодії України з країнами СНД. Головною особливістю відносин України з країнами – членами Співдружності незалежних держав є висока їх залежність від, суто політичних чинників. Разом з тим, ціла сукупність економічних факторів визначає цей регіон як потенційно особливо важливий для розвитку українського господарства. Найвагоміші взаємовідносини з них – історичні традиції взаємодії в межах єдиного народногосподарського комплексу, відносна близькість

ринків збуту продукції, можливість обміну продукцією, що менш конкурентоспроможна в інших регіонах світу, залишки колишньої виробничої кооперації між підприємствами різних країн тощо. Але на шляху використання цих сприятливих передумов збереження й розгортання взаємовигідних економічних відносин дуже часто поставали і постають перешкоди політичного характеру, що найвиразніше виявлялися у відносинах між Україною та Росією.

Ще однією особливістю співробітництва України з країнами цього регіону є непропорційне регіональне спрямування її зовнішньоекономічних зв'язків із домінуванням у них одного партнера – Росії. РФ посідає перше місце серед зовнішньоторговельних партнерів України – 32,7% у 2006 р. (6,6% – ФРН, 3,8% – Туркменістан та США, 3,6% – Туреччина та 3,4% – Італія). Ще показовішим є провідне становище РФ серед торговельних партнерів із СНД – питома вага Росії в загальному торговельному обороті України з державами цього регіону у 2006 р. досягала 74,5%, тоді як частка Туркменістану становила 8,7%. Білорусі – 7,0%. Казахстану – 3,9%, Узбекистану – 2,3%, а на інші п'ять членів цієї організації припадало всього 3,6%.

Від торгівлі з РФ суттєво залежить український експорт (24,1 % загального вивозу у 2006 р. та 79,1 % вивозу до країн СНД) та особливо імпорт (41,7% та 72,4% відповідно). Висока, а стосовно регіону СНД – панівна позиція Росії в українському експорті та її цілковите домінування в імпорті України самі по собі свідчать про значну залежність від російського партнера. Рівень цієї залежності зростає ще більше за рахунок кількох додаткових факторів. При аналізі українсько-російських економічних відносин уже звичайним висновком є констатація того, що саме з РФ Україна одержує переважну частку товарів так званого «критичного» імпорту (насамперед енергоносіїв та комплектуючих для

вітчизняного машинобудування) і що лише Росія (разом з іншими країнами СНД) у сучасних умовах спроможна поглинути неконкурентоспроможні в інших регіонах світу українські вироби. Недостатньо уваги в такому аналізі приділяється низці не менш важливих факторів залежності України від економічного співробітництва з Росією.

Серед цих факторів необхідно вказати на невеликі потенційні можливості географічної диверсифікації зовнішньої торгівлі України в межах СНД. У 2006 р. наступне за РФ місце серед її торговельних партнерів посідав Туркменістан, частка якого в зовнішній торгівлі вкрай нестабільна (від 5 до 9 %) залежно від можливостей оплати поставок туркменського газу. Далі йдуть Білорусь та Казахстан, суттєвому розширенню відносин з якими заважає пріоритет їхнього співробітництва з членами Митного союзу, який обмежує зв'язки з іншими країнами. На частку ж торгівлі України з шістьма членами СНД, що не входять до Митного союзу – ЄАЕС, у 2000 р. припадало всього 13,7 % торгівлі з цим регіоном. Значні труднощі (пов'язані, зокрема, з високим дисбалансом торгівлі з ЄС) становить і переорієнтація зовнішньоекономічних зв'язків на інших партнерів поза межами СНД, які позитивно ставляться до розгортання політичного й набагато стриманіше – до розширення й поглиблення економічного співробітництва з Україною. Характерним є у цьому зв'язку рішення визначального для майбутньої геоекономічної долі Європи саміт Європейської Ради ЄС (Гельсінкі, 10-11 грудня 1999 р.), який чітко окреслив перспективи розвитку та розширення Європейського Союзу. Ані в «Стратегії ЄС щодо України», ані в інших документах цього саміт не йдеться про якісні зміни в економічному співробітстві з Україною. Тому в регіональному розрізі Росія на короткострокову та середньострокову перспективу безумовно зберігатиме свою позицію як провідний партнер України в сфері економічних відносин.

При оцінці взаємин з цим партнером необхідно враховувати той факт, що нині й на зазначений перспективний період Росія щодо України є й виступатиме надалі водночас як ринок покупця й ринок продавця. Справа в тому, що РФ має необхідні валютні резерви для закупівлі практично всіх аналогів українських товарів у інших країн, тому може диктувати (як ринок покупця) ціни та умови імпорту з України на свою користь. Водночас, оскільки Україна за період після розпаду СРСР не спромоглася забезпечити себе альтернативними джерелами одержання товарів «критичного» імпорту, РФ (як ринок продавця) має змогу встановлювати вигідні для себе параметри торговельних відносин з українськими споживачами. Із трьох варіантів таких відносин – на принципах незалежності, взаємозалежності або залежності партнерів – у російсько-українських відносинах переважає саме остання, найбільш не вигідна для України модель.

Таким чином, у сучасних умовах економічна складова відносин «Україна – СНД» фактично зводиться до взаємин двох країн – України та Росії, яка до того ж відіграє вирішальну роль у визначенні загальної політики САЕС щодо третіх держав (на його членів у 2000 р. припадало 37,9 % зовнішньої торгівлі України в цілому та 86,39 % торгівлі з країнами СНД). Щодо інших геополітичних складових цих відносин (зовнішньополітичних пріоритетів, орієнтації владних структур, ментальності населення тощо) домінанта в комплексі зв'язків України з сукупністю держав СНД виражена не так однозначно, але фактор економічної залежності від РФ справляє суттєвий вплив і на ці складові.

За сукупністю геополітичних факторів відносини України з СНД можна згрупувати таким чином: відносини з Росією, яка домінує на теренах СНД та у відносинах з Україною; відносини з іншими членами Євразійського економічного співтовариства; відносини з так званою групою ГУУАМ (Грузія, Україна, Узбекистан, Азербайджан, Молдова), яка в цьому складі сформувалася у

квітні 1999 р. у Вашингтоні, під час відзначення 50-річчя НАТО. Дещо осібно розвиваються відносини з Вірменією, яка в багатьох вимірах дотримується позиції членів Митного союзу, та Туркменистаном, який дедалі активніше ігнорує співробітництво в межах СНД.

Варто зазначити, що після виборів 2010 р. та обрання Президентом України Віктора Федоровича Януковича значно поліпшилися українсько-російські відносини й поступово набувають конструктивного характеру. На відміну від свого попередника Віктора Ющенка, Янукович зміг налагодити відносини з Росією, проте, незважаючи на часті зустрічі з Дмитром Медведєвим, він постійно заявляє про необхідність інтеграції в Європу та вступ до ЄС.

У 2010 р. Комітетом з економічних реформ при Президентові України було розроблено ЦПрограму економічних реформ на 2010 – 2014 роки» під назвою «Заможне суспільство, конкурентоспроможна економіка, ефективна держава». Пропонована програма реформ розроблена на виконання поставленого Президентом України завдання з відновлення економічного зростання й модернізації економіки країни. Програма охоплює широкий спектр стратегічних перетворень за п'ятьма напрямками:

1. Створення базових передумов економічного росту через утримання низького рівня інфляції, стабілізації державних фінансів і створення стійкої фінансової системи.

2. Формування режиму максимального сприяння бізнесу шляхом зменшення втручання держави в економіку, зниження адміністративних бар'єрів для його розвитку, модернізації податкової системи й поглиблення міжнародної економічної інтеграції України.

3. Модернізація інфраструктури й базових секторів шляхом усунення усталених структурних проблем в енергетичній, вугільній, нафтогазовій галузях і ЖКГ, а також розвитку транспортної інфраструктури й ринку

землі. Перехід від дотацій до самоокупності виробництва й соціальних послуг.

4. Збереження й розвиток людського й соціального капіталу шляхом підвищення ефективності й стабільності соціального захисту, поліпшення якості й доступності освіти й медичного обслуговування.

5. Підвищення ефективності державного управління шляхом реформування державної служби й виконавчої влади.

Програма включає ряд реформ, серед яких реформа податкової системи, реформа міжбюджетних відносин, реформа медичного обслуговування, реформа системи пенсійного страхування, реформа системи освіти, реформа системи соціальної підтримки, реформа електроенергетики, реформа вугільної галузі, реформа нафтогазової промисловості, реформа житлово-комунального господарства, розвиток транспортної інфраструктури, розвиток сільського господарства й земельна реформа тощо.

Як зазначено в Програмі, „реформи спрямовані на побудову сучасної, стійкої, відкритої й конкурентоспроможної у світовому масштабі економіки, формування професійної й ефективної системи державного управління, і зрештою – на підвищення добробуту українських громадян”.

Однак реформи виявилися неефективними та викликали хвилю обурення з боку громадськості. Особливо непопулярною виявилася пенсійна реформа 2011 р., яка мала на меті скорочення дефіциту державного пенсійного фонду. 8 липня 2011 р. Верховна Рада України прийняла в цілому закон України «Про заходи щодо законодавчого забезпечення реформування пенсійної системи».

Закон України «Про заходи щодо законодавчого забезпечення реформування пенсійної системи» був прийнятий Верховною Радою України 8 липня 2011 р. за ініціатииви Кабінету Міністрів України. За прийняття

зазначеного Закону проголосували 248 народних депутатів України. 21 серпня Голова Верховної Ради України Володимир Литвин повідомив, що закон не передано на підпис Президенту, оскільки в документ необхідно внести уточнення технічного характеру.

6 вересня 2011 р. парламент не підтримав проект постанови, яким передбачалося скасувати рішення про ухвалення в другому читанні та в цілому проекту закону «Про заходи щодо законодавчого забезпечення реформування пенсійної системи». Цей проект постанови пропонували ухвалити опозиційні депутати.

Після цього Верховна Рада України ухвалила поправки до закону «Про заходи щодо законодавчого забезпечення реформування пенсійної системи». 8 вересня голова Верховної Ради України Володимир Литвин підписав закон про пенсійну реформу й направив його на підпис Президенту Віктору Януковичу. 9 вересня 2011 р. президент України Віктор Янукович підписав Закон України № 3668–VI «Про заходи щодо законодавчого забезпечення реформування пенсійної системи». Законом передбачається внесення низки змін до 22 законодавчих актів, у тому числі Законів України «Про загальнообов'язкове державне пенсійне страхування», «Про пенсійне забезпечення», «Про недержавне пенсійне забезпечення», «Про державну соціальну допомогу особам, які не мають права на пенсію, та інвалідам», «Про прокуратуру», «Про пенсійне забезпечення осіб, звільнених з військової служби, та деяких інших осіб», «Про державну службу», «Про наукову і науково-технічну діяльність», «Про службу в органах місцевого самоврядування», «Про статус народного депутата України», «Про судоустрій і статус суддів».

Законом пенсійний вік для жінок підвищено до 60 років, страховий стаж підвищено до 30 років для жінок і до 35 – для чоловіків. Пенсійний вік чоловіків-держслужбовців підвищено до 62 років. Розмір

максимальної пенсії для осіб, які втратили працездатність, обмежується на рівні 7640 гривень. Згідно закону зменшується з 90% до 80% заробітна плата для нарахування пенсій для держслужбовців. Також законом передбачено створення приватних пенсійних фондів тощо. Пенсійна реформа набула чинності 1 жовтня 2011 р.

Свідченням непопулярності реформ стали масові акції протесту з боку громадськості, найгучнішими серед яких у 2011 р. були виступи афганців, чорнобильців та підприємців.

6. Культурницькі горизонти: що попереду?

Історична доля кожного народу значною мірою визначається рівнем розвитку культурного життя. В Україні культурний процес 90-х рр. XX ст. – початку XXI ст. характеризується досить суперечливими тенденціями. Які ж зміни відбулися в культурній сфері цього періоду? Чи мали вплив на рівень розвитку української культури політична нестабільність та економічна криза? Насамперед зазначимо, що найбільшим надбанням культури України стала ліквідація будь-яких перепон на шляху розвитку національної культури, адже суспільство поступово звільнялося від штампів партійної ідеології, вперше за багато десятиліть отримало вільний доступ до надбань світової культури, а також до всіх пластів власної духовної спадщини. Поряд з цим саме сфера культури найбільш гостро відчула всі труднощі перехідного періоду: зменшення державного фінансування, відсутність традицій меценатства (які завжди спираються на приватний капітал) призвели до значного скорочення культурних установ і, як наслідок, відпливу з культурної сфери талановитої молоді.

В досить складній ситуації перебувала освіта України, адже, незважаючи на спроби освітнього реформування в останнє десятиліття існування СРСР, практично ніяких позитивних змін у цій сфері не відбулося.

Навпаки, продовжував діяти залишковий принцип фінансування освіти (так, у 1992 р. частка бюджету на розвиток освіти становила 12,6%, у 1993 р. – 11,7%, у 1994 р. – 9,5%, у 1996 р. – 4,97%, у 1999 р – 3,85%, у 2002 р. – 4%). На початку 90-х рр. ХХ ст. СРСР посідав лише 28 місце у світі за рівнем освіти. Тож перед новоутвореною Українською державою постало завдання здійснення кардинальних змін в освітній сфері. В 1991 р. Верховна Рада України прийняла закон «Про освіту», реалізація якого була пов'язана з урізноманітненням форм шкільної освіти, зміцненням матеріально-технічної бази освіти та впровадженням у навчання новітніх досягнень науки. Поступово освітня система стала більш гнучкою й різноманітною. З'явилася велика кількість ліцеїв, коледжів, гімназій, приватних навчальних закладів, які значно урізноманітнили навчальний процес, сприяють поглибленню розвитку здібностей учнів та студентів. Було приділено значну увагу вивченню української історії, релігії, народознавства, відбулися зрушення й у викладанні інших суспільних наук. Кабінетом Міністрів України було затверджено програму «Освіта» («Україна – ХХІ століття»), основна мета якої полягає в піднесенні вітчизняної освіти до світового рівня. Даною програмою передбачено реконструкцію існуючої системи освіти з урахуванням політичних, економічних, духовних змін у суспільстві.

Державою також було зроблено перші кроки у сфері перебудови вищої та середньої освіти: почав здійснюватися процес реорганізації всієї структури вищої освіти з метою її наближення до сучасної практики суспільного життя; було здійснено перехід на триступеневу підготовку – бакалавр, спеціаліст, магістр; поряд з державними було створено ряд навчальних закладів, що базуються на інших формах власності; вищі навчальні заклади стали більш автономними у своїй діяльності. Протягом першого десятиліття незалежності в Україні було відновлено діяльність Києво-Могилянської академії, відкрито

Національну академію управління (Київ), Академію фінансистів (Донецьк), ряд нових університетів. В Україні розгорнулася робота по акредитації вищих навчальних закладів, переходу їх на українську мову викладання. Але й на сьогоднішній день основною освітянською проблемою залишається проблема фінансування, про що свідчить хоча б той факт, що в Україні на підготовку спеціаліста у вищому навчальному закладі витрачається у 5-6 разів менше коштів, ніж у вузах розвинених країн світу.

Важливим складовим елементом духовної культури є наука. Провідним науковим центром в нашій державі залишається Академія наук України, проголошена в 1994 р. національною. Була заснована низка галузевих академій. В Україні було створено національну систему атестації наукових кадрів, створена Українська наукова асоціація, покликана сприяти відродженню української науки, піднесенню її до світового рівня. Проте, в науковій сфері також нагромадився цілий ряд проблем, що потребують свого вирішення. Недостатнім залишається рівень фінансування наукових досліджень: якщо на початку 80-х рр. ХХ ст. для потреб науки держава виділяла 4.6-4,8% національного доходу, то в 1994 р. асигнування на науку становили менше 1%, а в подальші роки – лише 0,5%. Ще однією суттєвою проблемою був обмежений доступ до новітньої наукової інформації, не мала необхідної матеріальної бази. Наприкінці 90-х рр. ХХ ст. українські науковці мали інформації та обладнання у 100 разів менші, ніж їхні зарубіжні колеги. Як результат, відбувся відтік учених із наукових установ, а в період з 1991 по 2003 рр. щороку до 10 тис. дипломованих спеціалістів покидали межі України у пошуках роботи за кордоном. Слід зазначити, що найбільше на Заході цінувалися українські генетики, фізіологи, біохіміки, фізики-теоретики, програмісти. Досить суттєвою проблемою для вітчизняної науки став перехід значної кількості науковців до комерційних структур. Отже, а Україні з'явилася нагальна

потреба у зміні політики держави у сфері науки, спрямування її в русло, яке б гарантувало можливість вільного розвитку українського інтелектуального потенціалу.

В період незалежності відбулися зміни в галузі літератури та мистецтва. Українське письменство, звільнившись від комуністичної ідеології, перебувало в процесі переоцінки суспільних ідеалів та історичних явищ. В цей час значно розширюється діапазон прозових, поетичних та драматичних творів, більш різноманітними стали їх стильові форми. Необхідно відзначити наповнену високим громадянським змістом творчість О. Гончара, І. Драча, Д. Павличка, П. Мовчана, В. Яворівського, Р. Лубківського, Р. Іванчука, С. Плачинди, О. Мусієнка, О. Сизоненка, І. Дзюби, Ю. Щербака.

Значним явищем у літературно-мистецькому житті держави стало повернення із забуття творів В. Винниченка, М. Куліша, М. Хвильового, М. Зерова, О. Олесья, Є. Маланчука, Г. Косинки, Є. Плужника, дисидентів-шістдесятників – В. Стуса, І. Світличного, Є. Сверстюка, Ігоря та Ірини Калинців. Повернувся із вигнання письменник і правозахисник М. Руденко. Вітчизняні читачі отримали змогу прилучитися до творчості літераторів і митців української діаспори – У. Самчука, В. Барки, І. Багряного, О. Ольжича, О. Теліги, Ю. Липи, О. Лятиринської, В. Курилика, Г. Крука та ін.

Помітними є зміни, що відбулися в театрі, кінематографі, музиці. Яскравим явищем в українському кінематографі стали багатосерійні фільми за творами української літератури: „Сад Гетсиманський” за мотивами творів І. Багряного, «Пастка» – І. Франка. На кінофестивалі в Сан-Ремо (Франція) фільм «Ізгой» (режисер В. Савельєв) отримав Гран-прі. На кінофестивалі в угорському місті Дьєрдь у 1994 р., де було представлено понад 100 фільмів із різних країн, із 10 призів 4 отримали українські кіномитці («Кордон на замку» режисера

С.Лисенка, «Хроніка повстання у Варшавському гетто» режисера Й.Дулевської, «Портрет, пейзаж, натюрморт» режисера Є. Бусовського, «Спілка одноногих» режисера О.Столярова).

З творчістю таких новаторів-режисерів, як І. Борис, Р. Віктюк, С. Донченко, С. Мойсеев, В. Петров, Б. Шарварко та ін. пов'язаний розвиток театрального мистецтва в Україні.

У 1992 р. було утворено Всеукраїнську музичну спілку, покликану сприяти розвитку музичної культури українського народу. Плідно працювали композитори О. Білаш, І. Карабиць, О. Морозов, А. Горчинський та ін. Широкої популярності набули такі фестивалі, як «Червона рута», «Пісенний вернісаж», «Берегиня» тощо. В українську культуру повернулося ім'я видатного танцюриста, хореографа і теоретика класичного балету з діаспори С. Лифаря.

Як бачимо, не зважаючи на економічні негаразди, українська культура періоду незалежності зберегла нагромаджуваний десятиліттями потенціал, а також примножила і збагатила його новими досягненнями.

Персоналії

Азаров Микола Янович народився 17 грудня 1947 р. у м. Калужі. Закінчив геологічний факультет Московського державного університету ім. М. В. Ломоносова (1971). Трудову діяльність розпочав в тресті “Тулашахтоосушення” (1971-1976). Потім працював у Підмосковному науково-дослідному і проектно-конструкторському вугільному інституті (1976-1984), де очолював лабораторію, а згодом відділ. Від 1984 р. – на науковій роботі в Українському державному науково-дослідному і проектно-конструкторському інституті гірничої геології, геомеханіки і маркшейдерської справи НАН України: у 1984-1991 роках – заступник директора, а з

1991 р. – директор. Його кандидатська дисертація була присвячена геофізичним методам прогнозування гірничо-геологічних умов експлуатації вугільних родовищ (1978), а докторська – шахтній сейсморозвідці вугільного пласта (1986). М. Я. Азаров обирався народним депутатом України 2-го (1994-1998), 5-го (2006-2007) і 6-го (з 2008 р.) скликань, у 1996-2002 роках очолював Державну податкову службу, в 2003-2007 роках обіймав посади Першого віце-прем'єр-міністра України, Міністра фінансів України. З березня 2010 року – Прем'єр-міністр України.

Кінах Анатолій Кирилович народився 4 серпня 1954 року в селі Братушанах Єдинецького району (Молдова).

Закінчив Ленінградський кораблебудівний інститут (1972–1978), інженер-суднобудівник.

1990–1992 – народний депутат України 12(1) скликання від Корабельного виборчого округу N 284 Миколаївської області. Член Комісії з питань економічної реформи і управління народним господарством (червень 1990-червень 1992). Входив до Народної ради.

1992–1994 – представник Президента України в Миколаївській області. 1994–1995 – голова Миколаївської облради народних депутатів. 1995–1996 – віце-прем'єр-міністр України з питань промислової політики. Із 1996 року – президент Української спілки промисловців і підприємців.

Член Політради (1996–2000) і політвиконкому НДП (1997–2000), заступник голови НДП з питань економічної політики (1998–2000).

З березня 1998 – Народний депутат України 3-го скликання від виборчого округу № 128 Миколаївської області. Склав депутатські повноваження 4 жовтня 2001. 1999 – перший віце-прем'єр-міністр України. Від 2000 року – голова Партії промисловців і підприємців України. У 2001–2002 роках – Прем'єр-міністр України.

2002 року обраний народним депутатом України 4 скликання від блоку «За єдину Україну!». 2004 – кандидат на пост президента України. У першому турі посів 6 місце. У другому турі підтримав Віктора Ющенка. Один з лідерів Помаранчевої революції. 4 лютого 2005 року призначений на пост першого віце-прем'єр-міністра України. 21 березня 2007 року Анатолія Кінаха призначено міністром економіки України в уряді Януковича. 10 жовтня 2008 року вступив в Партію регіонів.

Кравчук Леонід Макарович народився 10 січня 1934 р. у с. Великий Житин Волинського воєводства Польщі (нині Рівненська область України). Закінчив у 1958 р. Київський державний університет, у 1970 р. – Академію суспільних наук при ЦК КПРС. Кандидат економічних наук. У 1958-1960 рр. викладав у Чернівецькому фінансовому технікумі. У 1960-1967 рр. – консультант-методист Будинку політпросвіти, лектор, помічник секретаря, завідувач відділу агітації та пропаганди Чернівецького обкому КПУ. У 1967-1970 рр. – аспірант Академії суспільних наук при ЦК КПРС. У 1970-1988 рр. – завідувач сектору, інспектор, помічник секретаря ЦК, Перший заступник завідувача відділу, завідувач відділу агітації та пропаганди ЦК КПУ. У 1988-1990 рр. – завідувач ідеологічного відділу, секретар ЦК КПУ, у 1990 р. – другий секретар ЦК КПУ. У 1989-1990 рр. – кандидат у члени Політбюро, у 1990-1991 рр. – член Політбюро ЦК КПУ. У 1989 році відстоював ухвалення постанови Політбюро ЦК КПУ про заборону Народного руху України, проте зазнав невдачі. Народний депутат України X-XIV (в тому числі I-IV) скликань. У 1990-1991 рр. – Голова Верховної Ради України. У серпні 1991 року Кравчук залишив лави КПУ і балотувався на посаду президента як безпартійний. У 1991-1994 рр. – Президент України. У 1993 р. погодився на дострокові вибори глави держави (призначені на липень 1994 р.). У першому турі набрав найбільшу кількість голосів серед інших кандидатів, але в другому програв

Леоніду Кучмі. Обраний народним депутатом у 1994 р. – на довиборах в одному з мажоритарних округів на Тернопільщині. У 1998 році, залишаючись безпартійним, очолив виборчий список Соціал-демократичної партії України (об'єднаної). Напередодні голосування вступив до СДПУ(о) і привів її до Верховної Ради. З жовтня 1998 року член Політбюро і Політради СДПУ(о). У 2002-2006 році очолював фракцію СДПУ(о) у Верховній Раді України. У 2006 році очолив список опозиційного блоку «Не так». Але за підсумками виборів той не подолав 3-відсотковий бар'єр. Герой України (2001 р.). У листопаді 2004 р. позбавлений звання почесного доктора Києво-Могилянської Академії за «негромадянську позицію під час Помаранчевої революції». Почесний Президент Міжнародного громадського об'єднання «Рівненське земляцтво». Почесний Голова Всеукраїнського фонду сприяння міжнародному спілкуванню «Українське Народне Посольство» (з 1994 р.).

Кучма Леонід Данилович – народився 9 серпня 1938 р. у с. Чайкине Чернігівської області. У 1960 р. здобув освіту інженера-механіка у галузі ракетної техніки на фізико-технічному факультеті Дніпропетровського університету. У 1960-1982 рр. інженер, старший інженер, провідний конструктор, помічник головного конструктора, технічний керівник випробувань ракетно-космічних комплексів космодрому Байконур (Казахстан). Паралельно з 1975 по 1981 рр. секретар партійного комітету комуністичної партії Конструкторського бюро «Південне», пізніше з 1981 по 1982 рр. – секретар парткому Виробничого об'єднання «Південний машинобудівний завод» – на той час найбільший завод військової та ракетно-космічної техніки, а також цивільної продукції у Радянському Союзі. З 1982 по 1986 рр. – перший заступник генерального конструктора КБ «Південне», а з 1986 по 1992 рр. – генеральний директор ВО «Південний». У 1990-1992 рр. – народний депутат УРСР (XII скликання, а пізніше Верховної Ради України першого скликання), член

Комісії з питань оборони і державної безпеки. Жовтень 1992 – вересень 1993 рр. – прем'єр-міністр України, Ради національної безпеки і оборони. У вересні 1993 пішов у відставку з посади прем'єр-міністра. 3 грудня 1993 р. – президент Ради промисловців та підприємців України. Березень 1994 – серпень 1994 рр. – народний депутат України 2-го скликання, член міжрегіональної депутатської групи. 10 липня 1994 р. обраний на посаду Президента України. У 1-му турі президентських виборів набрав 31,17%, найбільше в Криму – 82,6%, найменше в Тернопільській, Івано-Франківській та Львівській областях – 2,5-3,5% голосів. У 2-му турі: 52,15%, найбільше в Криму і Севастополі – 89,7 та 91,5%, найменше в Тернопільській, Івано-Франківській та Львівській областях – 2,5-3,5% голосів. З шести суперників головним конкурентом на виборах став на той час діючий президент – Леонід Кравчук, набрав у першому турі 37,92%, а у другому – 45,1% голосів. 14 листопада 1999 р. вдруге обраний на посаду Президента України. У 1-му турі 9 598 672 голосів (36,49 %), перше місце з 13 претендентів. У 2-му турі 15 870 722 голосів (56,25 %). Восени 2000 р. був звинувачений у зникненні опозиційного журналіста Георгія Гонгадзе (так званий «касетний скандал»). Олександр Мороз обнародував аудіозапис, на якому нібито були записані розмови президента, глави адміністрації президента Володимира Литвина і міністра внутрішніх справ України Юрія Кравченка, що стосувалися зникнення Гонгадзе. Це послужило початком акції «Україна без Кучми», організованою опозицією. Учасники протесту проводили багатолюдні вуличні демонстрації та створили наметові містечка в центрі Києва. У 2001 р. Верховна Рада безрезультатно кілька разів намагалася винести недовіру стосовно Леоніда Кучми. Його звинувачували в незаконному продажі зброї, в організації побиття депутата Олександра Сльяшкевича. Леонід Кучма втратив популярність в країні. На парламентських виборах 2002 р.

Л. Кучма підтримав блок «За єдину Україну!», який очолив голова президентської адміністрації Володимир Литвин і прем'єр-міністр Анатолій Кінах. З результатом 11,8 % пропрезидентський блок фактично зазнав поразки. Проте Л. Кучмі вдалося сформувати лояльну до нього більшість у Верховній Раді 4-го скликання за рахунок мажоритарних депутатів обраних, головним чином, на Донбасі. Незадовго до початку президентської передвиборної кампанії 2004 р. Конституційний суд України надав Л. Кучмі право балотуватися на посаду голови держави утретє, але той відмовився. У грудні 2004 р. новим президентом України був вибраний Віктор Ющенко. Після відставки Кучма отримав довічне утримання у розмірі заробітної плати діючого президента, державну дачу і державну охорону. Леонід Кучма не брав участь в активних політичних проектах, лише зрідка виступаючи публічно з коментарями стосовно поточної ситуації.

Литвин Володимир Михайлович (28 квітня 1956, Слобода-Романівська) – український політик, голова Верховної Ради України у 2002 – 2006 роках та з 9 грудня 2008 року і досьогодні. Герой України. В 1973 вступив на історичний факультет Київського університету. Після закінчення навчання в 1978 був аспірантом, а пізніше викладачем.

В 1984 захистив кандидатську дисертацію на тему «Діяльність Комуністичної партії України з вдосконалення підготовки викладачів суспільних дисциплін (1966–1975 рр.)».

У 1994 р. за пропозицією О.Разумкова Литвина запросили на посаду помічника Президента Леоніда Кучми. В 1995 захистив свою книгу «Політична арена України: особи та виконавці» в якості докторської дисертації під назвою «Політична арена України: дійові особи та виконавці (Суспільно-політичний розвиток України у другій половині 90-их років)». Член-кореспондент Національної академії наук України з 1997 року, дійсний

член НАНУ з 2003 року, віце-президент НАНУ з 2006 року. Почесний доктор Харківського національного університету внутрішніх справ.

3 листопада 1995 р. – заступник глави президентської Адміністрації, з вересня 1996 р. – перший помічник Президента України, з листопада 1999 року до квітня 2002 року – очолював Адміністрацію Президента України. У 2002 році обраний народним депутатом за списком блоку «За єдину Україну!» (№ 1 у виборчому списку), 28 травня 2002 року обраний головою Верховної Ради України. У червні 2004 року став лідером Народної аграрної партії. Згодом, за ініціативою Литвина, НАПУ отримала назву Народна партія. На виборах 2006 року «народники» здобули трохи більше 2% голосів і до парламенту не потрапили. Після поразки на виборах 2006 р., Литвин, як він сам сказав, повертається до наукової діяльності, пише книжки. У той же час, внаслідок політичної кризи в Україні 2007, він частіше з'являється у ЗМІ, а передвиборну кампанію проводить під гаслом «Країні потрібен Литвин!». Барви кампанії змінюються з зелено-миротворчих до агресивно-їдко-жовтих. Блок Литвина долас виборну планку. 9 грудня 2008 року обраний Головою Верховної Ради VI скликання. За таке рішення проголосували 244 народні депутати з 422 зареєстрованих у залі.

Мороз Олександр Олександрович народився 19 лютого 1944 року у селі Буда Таращанського району Київської області.

У 1965 р. закінчив Українську сільськогосподарську академію, за фахом – інженер-механік.

У 1983 р. – закінчив Вищу партійну школу при ЦК Компартії України, отримав диплом політолога. У 1966–1974 рр. – викладач, завідувач відділу механізації сільського господарства Таращанського технікуму механізації. У 1974 – 1975 рр. – старший інженер-технолог, старший виконроб мехзагону Таращанського райоб'єднання

«Сільгосптехніка». У 1975–1976 рр. – старший інженер Київського обласного об'єднання «Сільгосптехніка». З 1976 року – завсектором, заступник завідувача сільськогосподарським відділом Київського обкому КПУ. У 1983–1989 рр. – секретар Київської облпрофради, перший секретар РК КПУ. З 1989 року – завідувач аграрним відділом обкому КПУ.

У 1990 р. обраний народним депутатом України. Увійшов до комісії з питань АПК та групи «Аграрники». Став лідером комуністичної більшості (так звана «Група 239»). Після заборони КПУ був одним із ініціаторів створення Соціалістичної партії України і очолив її. У березні 1994 р. знову обраний народним депутатом, у травні того ж року – головою Верховної Ради України. В червні 1994 р. балотувався на посаду президента України, у першому турі здобув 13.04 % (3-є місце серед 7 претендентів). Зіграв одну з ключових ролей в ухваленні Конституції України (28 червня 1996 р.) У 1998 потрапив до Верховної Ради за списком блоку СПУ і СелПУ, очолив фракцію «Лівий центр», до 2000 р. керував парламентським комітетом з питань аграрної політики та земельних відносин. Був кандидатом у президенти від соціалістів на виборах 1999 р. Разом з Олександром Ткаченком, Євгеном Марчуком та Володимиром Олійником створив «канівську четвірку». Але врешті решт знімати свою кандидатуру на користь інших претендентів відмовився. У 1-му турі здобув 11.29 % (3-є місце серед 13 кандидатів). Восени 2000 р. оприлюднив «плівки Мельниченка», поклавши початок «касетному скандалу». Активний учасник акції «Україна без Кучми». Член ради «Форуму національного порятунку» (у 2001). Представляв Громадянський комітет захисту Конституції на переговорах з представниками влади. У 2002 р. обраний до парламенту за списком Соціалістичної партії, очолив фракцію СПУ. Працював в комітеті з питань правової політики. У 2004 р. балотувався на виборах в Президенти України. В першому турі набрав 5,81 %. В

другому турі підтримав Віктора Ющенка, поставивши однією з головних умов підтримки впровадження політичної реформи – тобто перетворення України на парламентсько-президентську республіку. У 2006 р. обраний до парламенту за списком Соціалістичної партії, очолив фракцію СПУ. Незважаючи на підписану коаліційну угоду між фракціями БЮТ, «Наша Україна» (НСНУ) та СПУ, яка передбачала обрання Юлії Тимошенко прем'єр-міністром та Петра Порошенка спікером, несподівано висунув власну кандидатуру на посаду голови Верховної Ради, що було розцінено «Нашою Україною», БЮТ та частиною соціалістів, як зрада. БЮТ та НСНУ відмовилися брати участь в голосуванні, проте Мороз був обраний – завдяки підтримці фракцій ПРУ та КПУ, які наступного дня разом із соціалістами утворили нову коаліцію більшості у парламенті. Обрання О. Мороза спікером ВРУ було спірним як з правової точки зору. На виборах 2007 року Соціалістична партія не пододала 3-відсотковий бар'єр і Мороз не отримав депутатський мандат. На президентських виборах 2010 року здобув підтримку 0,38% виборців.

Тимошенко Юлія Володимірівна народилася 27 листопада 1960 року, Дніпропетровськ) - державний і політичний діяч України. В 1978 році поступила на гірський факультет Дніпропетровського гірського інституту. В 1979 році перевелася в Дніпропетровський державний університет, економічний факультет, за фахом економіст-кібернетик.

В 1984 закінчила економічний факультет Дніпропетровського державного університету за фахом інженер-економіст. В 1999 році захистила в Київському національному економічному університеті кандидатську дисертацію за фахом 08.02.03 - організація управління, планування і регулювання економіки.

2 липня 2004 року Ю. Тимошенко (від імені БЮТ) підписала з В. Ющенком - "Угоду про створення коаліції

"Сила Народа", створеною на підтримку Віктора Ющенка на президентських виборах, яке передбачало можливість для Тимошенко очолити майбутній уряд. Під час виборчої компанії Ющенко зазвичай більше уваги приділяв темі патріотизму, а Тимошенко частіше виступала на тему "боротьби з олігархами, з метою поліпшення життя народу, дрібного і середнього бізнесу". Тимошенко мала вплив і на "патріотичного виборця", зокрема завдяки тому, що у БЮТ входили видатні націонал-патріоти, дисиденти (зокрема С. Хмара і Л. Лукьяненко). В "Помаранчевій революції" Ю. Тимошенко активно брала участь як "другий лідер-вождь" після В. Ющенка. Було цілком очевидно прагнення Ю. Тимошенко зайняти пост прем'єр-міністра. Прем'єр-міністр України в лютому - вересні 2005 і грудні 2007 - березні 2010. Лідер партії "Батьківщина" ("Батьківщина") і блоку БЮТ (Блок Юлії Тимошенко), один з лідерів "помаранчевої революції" 2004 роки. Кандидат в Президенти України на виборах 2010 р.

Ющенко Віктор Андрійович (1954 р.) – український політик, третій Президент України (2005 – 2010). У 1975 р. закінчив Тернопільський фінансово-економічний інститут, працював помічником головного бухгалтера колгоспу «40-річчя Жовтня» в селі Яворів Косівського району Івано-Франківської області. З грудня 1976 р. працював у районному відділенні Держбанку СРСР в смт. Улянівка Білопольського району Сумської області. З липня 1985 р. працював у відділі кредитування і фінансування сільського господарства Держбанку СРСР. У грудні 1987 р. перейшов на роботу до київського відділення Агропромбанку СРСР. З 1992 р. – перший заступник голови правління акціонерного комерційного агропромислового банку «Україна». З січня 1993 по грудень 1999 рр. – голова правління Національного банку України (у 1997 р. вдруге переобраний на цю посаду). Під його керівництвом в Україні була проведена грошова реформа, створено Державну скарбницю, розпочато будівництво Банкотно-монетного двору, було подолано

фінансову кризу 1998 р. У 1997 р. за рейтингом впливового фінансового журналу Global Finance Віктор Ющенко увійшов до шістки найкращих банкірів світу. З 22 грудня 1999 р. по травень 2001 р. перебував на посаді Прем'єр-міністра України. Реалізація урядової програми «Реформи заради добробуту» дозволила Кабінету Міністрів Ющенка домогтися позитивної динаміки в економіці. Вперше за роки незалежності Україна отримала приріст ВВП. За рік у країні була ліквідована бюджетна заборгованість по зарплатні, пенсіях та стипендіях. Підписав скандальну Заяву трьох з приводу руху Україна без Кучми. 29 травня 2001 р. у зв'язку з резолюцією Верховної Ради України про недовіру Кабінетові міністрів України був звільнений з посади Прем'єр-міністра. Продовжував виконувати обов'язки прем'єр-міністра до затвердження на цю посаду Анатолія Кінаха. У січні 2002 р. було сформовано опозиційний до влади виборчий блок «Наша Україна», який очолив Віктор Ющенко. До складу блоку увійшли 10 партій правоцентристської орієнтації. На парламентських виборах у березні 2002 р. в багатомандатному окрузі блок отримав 24,7 % голосів виборців (1 місце серед партій і блоків) і сформував найбільшу фракцію у Верховній Раді. Був кандидатом від опозиційних сил на посаду Президента України на чергових виборах Президента України 2004 р., хоча формально йшов на вибори як самовисуванець. Визнаний Центральною виборчою комісією переможцем повторного туру голосування 26 грудня 2004 р. Після рішення Верховного Суду України від 20 січня 2005 р., офіційно оголошений третім Президентом України.

Віктор Фёдорович Янукович (народився 9 липня 1950 р., Єнакієве, Сталінська область, Українська РСР) – колишній український державний діяч, політик, колишній (4-й) Президент України (з 25 лютого 2010 до 22 лютого 2014). Визнаний Верховною Радою таким, що самоусунувався від виконання своїх конституційних

повноважень, а згодом позбавлений звання Президента України спеціальним законом^{[5][6]}.

Голова Партії регіонів (2003 – 23 квітня 2010), почесний голова (2010 – 2014). Прем'єр-міністр України (21 листопада 2002 – 5 січня 2005 та 4 серпня 2006 – 18 грудня 2007). Голова Національного олімпійського комітету України (2002 – 2005). Член Ради національної безпеки і оборони України (11 вересня 2006 – 18 грудня 2007; 25 лютого 2010 – 27 лютого 2014). Голова Донецької обласної державної адміністрації (11 травня 1997 – 21 листопада 2002).

Доктор економічних наук, професор, дійсний член Академії економічних наук України, член Президії Національної академії наук України. Член-кореспондент Транспортної академії України. Заслужений працівник транспорту України (18 жовтня 1995).

Двічі поспіль брав участь у президентських виборах. 2004 року програв (у повторному другому турі): Ющенко – 51,99%, Янукович – 44,20%, 2010 р. переміг: Янукович – 48,95%, Тимошенко – 45,47%.

Нагороди: Орден «За заслуги» III ступеня (1998), II ступеня (2000), I ступеня (2002), Кавалер Великого хреста ордена Почесного легіону (Франція, 2010), Орден Дорогоцінного жезла (Монголія, 2011), Орден Святого Месропа Маштоца (Вірменія, 2011), Національний орден Хосе Марті (Куба, 2011) Орден «Ісмоїлі Сомоні» I ступеня (Таджикистан, 2011), Орден Заїда (Об'єднані Арабські Емірати, 2012), Орден Незалежності (Держава Катар, 2012), Орден Республіки Сербія (Сербія, 2013), Орден «Гейдара Алієва» (Азербайджан, 2013), Медаль Ананії Ширакаці (Вірменія, 2004).

Петро́ Олексі́йович Пороше́нко (народився 26 вересня 1965 р., Болград, Одеська область, Українська РСР,

СРСР) – український політик і державний діяч, підприємець. П'ятий Президент України (з 7 червня 2014).

У 1989 р. з відзнакою закінчив факультет міжнародних відносин та міжнародного права Київського університету імені Т. Шевченка за спеціальністю «міжнародні економічні відносини», після чого продовжив навчання в аспірантурі. До 1992 навчався в аспірантурі та працював асистентом кафедри міжнародних економічних відносин Київського університету.

У 2002 захистив кандидатську дисертацію на тему «Правове регулювання управління державними корпоративними правами в Україні». Автор монографій «Державне управління корпоративними правами в Україні. Теорія формування правовідносин» та низки наукових публікацій. Співавтор підручника «Сучасні міжнародні економічні відносини».

Обирався народним депутатом України III, IV, V та VII скликань, працював міністром економічного розвитку та торгівлі України, секретарем Ради національної безпеки і оборони України (2005), міністром закордонних справ України (9 жовтня 2009 – 11 березня 2010), членом Ради Національного банку України (2007-2014).

Володіє українською, російською, англійською і румунською (молдовською) мовами. Заслужений економіст України (1997). Державна премія України в галузі науки і техніки (1999). Лауреат Міжнародної премії імені Пилипа Орлика. Відзначений Почесною грамотою Верховної Ради України. Нагороджений: Орден «За заслуги» III ст. (1998). Орден «За заслуги» II ст. (1999), Великий Хрест ордену «За громадянські заслуги» (Іспанія, 29 січня 2010), Орден Республіки (Молдова, листопад 2014), Орден Білого Орла (Польща, 2014).

Арсеній Петрович Яценюк (народився 22 травня 1974 р., Чернівці, Українська РСР, СРСР) – український політик,

економіст і юрист. Чинний прем'єр-міністр України (з 27 лютого 2014 року).

У 1996 р. закінчив юридичний факультет Чернівецького національного університету імені Юрія Федьковича зі спеціальності «правознавство». У 2001 р. здобув другу вищу освіту зі спеціальності «облік та аудит» в Чернівецькому торговельно-економічному інституті Київського національного торговельно-економічного університету. У 2004 р. здобув науковий ступінь кандидата економічних наук в Українській академії банківської справи, захистивши дисертацію на тему «Організація системи банківського нагляду і регулювання в Україні».

Працював міністром економіки з 2005 по 2006 роки, згодом був міністром закордонних справ України у 2007 і головою Верховної Ради з 2007 по 2008 роки. З 2009 по 2012 роки очолював політичну партію «Фронт змін». З червня по грудень 2012 року очолював раду «Об'єднаної опозиції». З 11 грудня 2012 року по 28 лютого 2014 року був головою фракції всеукраїнського об'єднання «Батьківщина» у Верховній Раді України.

27 лютого 2014 року був призначений прем'єр-міністром України. Нагороди: Орден князя Ярослава Мудрого V ст. (2008), Медаль «На славу Чернівців» (2008).

Володімир Борисович Гройсман (народився 20 січня 1978 р., Вінниця) – український державний і політичний діяч. Чинний голова Верховної Ради України (з 27 листопада 2014 р.; у парламент пройшов за списком Блоку Петра Порошенка). Член РНБО.

З 2006 по 2014 рік – міський голова Вінниці. Віце-президент Асоціації міст України з питань житлово-комунального господарства (2010-2014). З 2014 р. віце-прем'єр-міністр України, міністр регіонального розвитку, будівництва та житлово-комунального господарства (з 27 лютого по 2 грудня 2014 року). З 14 квітня 2016 року – Прем'єр-міністр України

Нагороди: Орден «За заслуги» II ст. (2012), Орден «За заслуги» III ст. (2008), Кавалерський Хрест Ордену Заслуг Республіки Польща.

Се́мён І́горович Се́мёнченко

(ур. *Костянтин Ігорович Гришин*; народився 6 червня 1974 р., Севастополь, Україна) – народний депутат Верховної Ради України 8-го скликання (фракція «Об'єднання «Самопоміч»), перший заступник голови Комітету ВРУ з питань національної безпеки та оборони, український військовик, командир 2-го Батальйону спеціального призначення «Донбас» 1-ї Бригади оперативного призначення Національної гвардії України, сформованого з добровольців, майор резерву Національної гвардії України. З 1998 по 2001 роки працював головним редактором газети «Севастопольський вісник».

У середині лютого 2015 року за ініціативи Семена Семенченка було створено його іменну благодійну організацію «Благодійний фонд Семена Семенченка». Основними напрямками фонду стали ресоціалізація військових-добровольців та патріотичне виховання молоді. 21 серпня 2014 року майор резерву НГУ Семен Семенченко «за особисту мужність і героїзм, виявлені у захисті державного суверенітету та територіальної цілісності України», а також за бойові заслуги проявлені при визволенні міст Артемівськ, Попасна та Лисичанськ, був відзначений Орденом Богдана Хмельницького III ступеня. Був також нагороджений іменною табельною зброєю з правом довічного носіння – пістолетом Форт-17 вітчизняного виробництва. 22 липня 2015 року, в першу річницю визволення міста Попасна від терористів, районна адміністрація Луганської області вручила Семену Семенченку нагороду «За заслуги перед Попаснянським районом».

Найважливіші події

1991 р.

24 серпня – проголошення незалежності України

30 серпня – Указ Президії Верховної Ради України про заборону діяльності Компартії України

1 грудня – проведення Всеукраїнського референдуму на підтвердження „Акту незалежності України”

1991 р. – вступ України до Ради північноатлантичного співробітництва

8 грудня – підписання керівниками України, Росії, Білорусії угоди про утворення Співдружності Незалежних Держав (СНД)

1992 р.

15 січня – Президія Верховної Ради України ухвалила Указ про Державний гімн України (затверджено музичну редакцію, автором якої є М.Вербицький)

28 січня – Верховна Рада України затвердила національний синьо-жовтий прапор Державним прапором України

1993 р., 17 червня – підписання угоди між Україною та Російською Федерацією „Про невідкладні заходи щодо формування Чорноморського флоту Росії і Військово-Морських Сил України на базі Чорноморського флоту”

1994 р.

27 березня – вибори до Верховної Ради України другого скликання та місцевих рад

10 липня – Президентом України обрано Л.Кучму

11 жовтня – виступ Президента України Л.Кучми на сесії Верховної Ради України з доповіддю про основні засади економічної та соціальної політики

1994 рік – приєднання до програми «Партнерство заради миру» (ПЗМ)

1995 р., 8 червня – підписання Президентом України Л.Кучмою і Головою Верховної Ради України О.Морозом Конституційного договору про основні засади організації та функціонування державної влади і місцевого самоврядування в Україні на період до прийняття нової Конституції України

1996 р., 28 червня – прийняття Конституції України
Верховною Радою

1996 рік – розгортання українських миротворців у Боснії та
Герцеговині

1997 р.

31 травня – підписання між Україною та Росією у Києві
Договору про дружбу, співробітництво та партнерство

9 липня – підписання Хартії про Особливе партнерство,
заснування Комісії Україна – НАТО, відкриття місії
України при НАТО, відкриття Центру інформації та
документації НАТО в Україні

1998 рік – заснування Спільної робочої групи з питань
оборонної реформи

29 березня – вибори до Верховної Ради України третього
скликання

1999 р., 14 листопада – повторне обрання Президентом
України Л.Кучми

2000 р., 16 квітня – Всеукраїнський референдум про внесення
змін у діяльність Верховної Ради, її чисельність і структуру

2001 р., 30 травня – підписання Президентом України
Л.Кучмою Указу „Про основні напрями земельної реформи в
Україні на 2001-2005 роки”

2002 р., 31 березня – вибори до Верховної Ради четвертого
скликання

2003 р., 6 березня – виступ Президента України Л.Кучми зі
зверненням до народу з нагоди підписання Указу про
винесення на всенародне обговорення проекту Закону
України „Про внесення змін до Конституції України”

2004 рік – ратифікація угоди про підтримку операцій НАТО
з боку України

2005 рік – початок інтенсифікованого діалогу з НАТО з
питань набуття членства та відповідних реформ як
передумови переходу до Плану членства як останнього
кроку щодо вступу у НАТО

2006 – 2008 рр. – оголошення НАТО політики відкритих
дверей щодо вступу України

2008 р.

15 січня – подання офіційної заяви щодо можливості приєднання України до Плану дій з членства (ПДЧ) в НАТО (так званий «лист трьох», який був підписаний Президентом України В.Ющенко, прем'єр-міністром Ю.Тимошенко і головою Верховної Ради А. Яценюком);

3 квітня – погодження на Бухарестському Самміті на рівні Глав держав та урядів держав-членів Північноатлантичної Ради Декларації, у якій Україну (поряд з Грузією) було запевнено у майбутньому отриманні членства у НАТО;

2010 р.

17 січня – перший тур чергових виборів Президента України;

31 січня – другий тур чергових виборів Президента України. Обрання на посаду Президента України Януковича Віктора Федоровича;

21 квітня – підписання президентами України Віктором Януковичем та Президентом Росії Дмитром Медведєвим «Угоду між Україною і Російською Федерацією з питань перебування Чорноморського флоту Російської Федерації на території України».

2013, 21 листопада - 2014, 22 лютого – Революція Гідності.

2014, 27 лютого – початок Війни РФ проти України.

16 вересня 2014 – Закон України «Про очищення влади», початок люстрації в Україні.

23 грудня 2014 – Верховна Рада проголосувала за відмову від позаблокового статусу України.

18 січня 2015 – в Україні відбулися Марші Миру проти російського тероризму; головні гасла «Я - Волноваха», «Путін, припини вбивати українців!».

26.05. 2014-.01. 2015 – 242-денна героїчна оборона українськими вояками Донецького міжнародного аеропорту, бої тривають.

22 січня 2015 - в Україні акція «Вічна і Соборна Україна» до Дня Соборності України.

23січня 2015 - акція в м. Києві «Президент і люстрація: 100 днів саботажу»; реакція громадськості на гальмування люстраційного процесу в державних структурах (звільнено лише 374 державних службовця). Січень 2015 - серія резонансних терактів з боку російських окупантів та їхніх посібників під Волновахою, в містах Харків, Донецьк, Маріуполь.

Контрольні запитання:

1. Охарактеризувати суспільне становище України в перші роки незалежності.
2. Яким був стан української економіки перехідного періоду?
3. Охарактеризувати особливості виборів до Верховної Ради України та президентських виборів 1994 р.
4. Яке значення мало прийняття нової Конституції України для суспільно-політичного життя країни?
5. Якими були головні засади соціально-економічної програми Президента Л.Кучми?
6. Особливості вирішення аграрного питання.
7. Становище у сфері української культури перехідного періоду.
8. Охарактеризувати стан освіти та науки України доби незалежності.

Рекомендована література:

1. Даниленко В.М. Культура // Державотворчий процес в Україні. 1991-2006. – К: «Наукова думка», 2007.
2. Акт проголошення незалежності України // Голос України. – 1991. – 25 серпня.
3. Історія України. Навчальний посібник / Наук. ред. Бушин М.І. – Черкаси: Брама, 2000.
4. Історія України. Навчальний посібник для студентів неісторичних спеціальностей вищих закладів

освіти / За заг. ред. докт. іст. наук, проф. Бушина М.І. та докт. іст. наук, проф. Гуржія О.І. – Черкаси: Черкаський ЦНТІ, 2007.

5. Історія України: навч. посіб. / В.М. Литвин, В.М. Мордвінцев, А.Г. Слюсаренко. – К.: Знання, 2008.

6. Історія України: Навч.-метод. посіб. / В.М. Литвин, А.Г. Слюсаренко, В.Ф. Колесник, М.І. Гладких, В.І. Гусєв. – К.: Знання-Прес, 2006.

7. Історія України: Підруч. / В.М. Литвин. – К.: Наук. думка, 2006.

8. Історія України: підручник / В.М. Литвин. – 3-те доопрац. та доповн. вид. – К.: Наук. думка, 2009.

9. Калініченко В.В., Рабалка І.К. Історія України. Частина III: 1917 – 2003 рр.: Підручник для історичних факультетів вищих навчальних закладів. – Х.: Харківський національний університет імені В.Н.Каразіна, 2004.

10. Корж Г. Леонид Кучма. Настоящая биография второго президента Украины. – Х.: «Фоліо», 2005.

11. Мицик Ю., Бажан О. Історія України. - К.: ТОВ «Видавництво «КЛІО», 2015. – 677 с.

12. Новітня історія України. (1900 - 2000): Підруч. для студ. іст. спец. вищ. навч. закл. / А.Г. Слюсаренко, В.І. Гусєв, В.М. Литвин, В.П. Дрожжин, М.Ю. Козицький, В.Ф. Колесник, Б.І. Корольов, С.В. Кульчицький, В.В. Мусієнко. – 2-е вид., переробл. і доповн. – К.: Вища шк., 2002.

13. Україна за роки незалежності. 1991 – 1998 / Є.М. Григоренко, Л. Мусіна, О. Бондар, Т. Синельченко, В. Степенко, Д. Денисюк, В. Каленський, А. Зрібняк, Ю. Лупенко, Ю. Каракай; Ред.: В.М. Литвин; П.І. Гайдучський. – 2-ге вид., переробл., доп. та розшир. – К.: Нора-Прінт, 1999.

14. Україна: досвід та проблеми державотворення (90-ті роки ХХ ст.) / В.М. Литвин; Ред.: В.А. Смолій; НАН України. Ін-т історії України. – К.: Наук. думка, 2001.

15. Україна: утвердження незалежної держави (1991 – 2001) / Н.П. Барановська, В.Ф. Верстюк, С.В. Віднянський, М.С. Герасимчук, В.О. Горбик, В.М. Даниленко, Л.В. Ковпак, М.Ф. Котляр, С.В. Кульчицький, В.М. Литвин; Ред.: В.М. Литвин. – К.: Вид. дім «Альтернативи», 2001.

16. Храбан І.А. Система європейської безпеки і напрями воєнно-політичної інтеграції України до її структур: Монографія. – К.: Варта, 2005.

ПІСЛЯМОВА

У Вас в руках книга, яка розповідає про героїчні й трагічні сторінки історії українського народу. А якою б була історія нашого народу, коли б наш народ творив її весь час вільними руками?

Минуле наше сповнене великої слави і великого нещастя. Українці знали часи блискучого державного і культурного розвитку, знали періоди занепаду і підйому.

Наша держава за всю свою драматичну історію ніколи не прагнула панувати над іншими народами. Навіть у Київській Русі, чия територія виходила за межі сучасної України, становила єдність, і Полоцьке (білоруське), і Суздальське (російське) князівства мали свої автономні права. Навіть вихід Північно-Східної Русі у другій половині XII ст. з-під влади Києва не зустрів серйозного опору.

За наказом Петра I було зруйновано давню столицю України Батурин, всі її мешканці були знищені. За наказом Катерини II було зруйновано демократичну на той час державу – Запорізьку Січ. На Лівобережжі та Слобожанщині юридично оформлено кріпацтво.

Ознайомившись з книгою ви побачили тернистий шлях, яким віками йшли українці, пишучи свою історію. А скажіть, чи є у світовій історії інший народ, який би зазнав такої чорної недолі, як народ український?..

Віками українці в цих важких умовах торували свій шлях, падали й піднімалися, але не зупинялися у своїй

історичній творчості. Прямували вперед і тільки вперед. Українці вийшли чистими із мук неволі, вийшли мужніми і дружними, талановитими і обдарованими.

І на завершення зазначимо, що авторський колектив прагне допомогти студентам неісторичних спеціальностей глибше вникнути в свою рідну історію, надати лекційним і семінарським заняттям переконливого і проблемного характеру.

Навчальне видання

Авторський колектив:

Бут Олександр Микитович,
Бушин Микола Іванович,
Вовк Юрій Іванович та ін.

ІСТОРІЯ УКРАЇНИ
ПРОБЛЕМНІ ЛЕКЦІЇ
для студентів неісторичних спеціальностей
вищих навчальних закладів

В авторській редакції

Дизайн обкладинки М.О. Кокора

Формат 60x84 1/16. Папір офс. Гарн. Times New Roman.
Ум. друк. арк. 34,9. Обл.-вид. арк. 36,0. Вид. № 115-12. Наклад 300.

Черкаський державний технологічний університет
Свідоцтво про державну реєстрацію ДК № 896 від 16.04.2002 р.

Надруковано в Черкаському ЦНП
бульвар Шевченка, 205, м. Черкаси, 18000.